ئۆتمۇشنى ئۆگىنىمىز، بۇگۈننى تەھلىل قىلىمىز، كەلگۈسىنى پىلانلايمىز

ئۆتۈكەن ماقالىلەر توپلىمى

2025 يىللىق ماقالىلەر

ئۆتۈكەن سىياسەت تەتقىقات مەركىزى

ÖTÜKEN POLICY CENTER

مۇندەرىجە

مۇندەرىجە 2
خىتاي-ئامېرىكا دۇنياۋى ھۆكۈمرانلىق رىقابىتى: ئامېرىكا قەيەردە كەتكۈزۈپ قويدى؟ ئىممانۇئېل كانت ۋە دونالد ترامپ..... 4
2026-يىلدا ئوتتۇرا شەرق ۋە ئافرىقا ۋەزىيىتى قانداق بولىدۇ؟..... 14
2026-يىلدىكى ئامېرىكا..... 20
«ئىقتىسادشۇناس» (The Economist) ژۇرنىلىنىڭ دۇنيانىڭ كەلگۈسى ھەققىدىكى 40 يىللىق پەرەزلىرىگە قىسقىچە نەزەر 27
2026- يىلدا دۇنيا: 2026- يىلدا خىتاي ۋەزىيىتى قانداق بولىدۇ؟ 30
سۈرىيە يېڭى ھۆكۈمىتى ۋە ئامېرىكا-سۈرىيە مۇناسىۋىتىنىڭ ئۆزگىرىشى ھەققىدە تەھلىل..... 40
قىلچلارنى ۋاقىتلىق قىنىغا سېلىش : خىتاي-ئامېرىكا سودا كېلىشىمى 49
رېئال سىياسەت ئۈستىدە ئىلگىرلەۋاتقان روسىيە- يېڭى سۈرىيە مۇناسىۋىتىگە نەزەر 59
سۈرىيەدىكى ئۆزگىرىشلەر (I): خىتاي- يېڭى سۈرىيە مۇناسىۋىتى ۋە چەتئەللىك جەڭچىلەر مەسىلىسى..... 68
خىتايچە تاشقى سىياسەت ئەندىزىسىدە ئىلگىرلەۋاتقان خىتاي- تالىبان مۇناسىۋىتى..... 73
ئىسرائىلىيەنىڭ پەلەستىن سىياستى ۋە ئۇنىڭ خىتاي-ئامېرىكا رىقابىتى ۋە ئۇيغۇر مەسىلىسىگە بولغان تەسىرى 80
شاڭخەي ھەمكارلىق تەشكىلاتى قانچىلىك كۈچلۈك؟ 87
ترامپنىڭ روسىيە ۋە ئوكرائىنا تەرەپلەر بىلەن ئېلىپ بارغان سۆھبىتىنىڭ مۇھىم ھالقىلىرى 94
ترامپ بىلەن پۈتىننىڭ ئۈچۈرشىشىدىن قانداق نەتىجە چىقتى؟..... 100
ئوكرائىنا-رۇسىيە «تىنچلىق كېلىشىمى»: ماڭا بېقىنغاندىكىن تەقدىرىڭنى مەن بەلگىلەي 104
ئاقسارايدا 30 يىللىق كىرىزىسنى ھەل قىلىش- ترامپتىن پۈتىنغا بىر زەربە..... 112
ئىسرائىلىيە ۋە ئەزەربەيجان: دۆلەت مەنپەئىتى ئۈستىگە قۇرۇلغان مۇستەھكەم ئىتتىپاقداشلىق..... 116
يېڭى سۈرىيە ھۆكۈمىتى: كۆپ تەرەپ مەنپەئەتىنىڭ ئورتاق نۇقتىسىنى تېپىش يولىدىكى مۇۋەپپەقىيەت، كىرىزىس ۋە چارىلەر 118
ئۇيغۇرلار نېمە ئۈچۈن ئامېرىكانىڭ تاشقى سىياستىگە كۆڭۈل بۆلىشى كېرەك ۋە قايسى نوقتىدىن كۆزىتىشى كېرەك؟ 129
ئۇيغۇرلار سۈرىيەدە نېمە قىلىۋاتىدۇ؟ 136
دۆلەتلەر نېمە ئۈچۈن مەغلۇپ بولىدۇ: كۈچ، باياشاتلىق ۋە يۇقىسۇللۇقنىڭ يىلتىزى 141
ترامپ رۇسىيە ئىستىخباراتى ك گ ب (KGB) گە ئىشلىگەنمۇ ؟ 149

ترامپ لىدىرلىقىدىكى ئامېرىكا دۇنياغا ۋە ئۇيغۇر داۋاسىغا قانداق تەسىر كۆرسىتىدۇ؟ 152
سۇرىيەدىكى ئۆزگىرىشلەرنىڭ سەۋەبى، ھازىرقى ھالىتى ۋە كەلگۈسى ھەققىدە تەھلىل 157
گىئو-پولىتىكا ۋە دۇنياۋى ھۆكۈمرانلىق-ئوتتۇرا ئاسىيا 164
خىتاي سىياسەت پەلسەپەسى: لاۋزىچىلىق 171
خىتاي ئىدىيە تارىخىدىكى ئابىدە خاراكتىرلىك ئەسەر: قارا-قېلىن تەلىماتى \ داپشاقنامە 179
خىتاي دېھقانلار قوزغىلىڭىدىكى مەغلۇبىيەتلەرنىڭ تەجرىبە- ساۋاقلىرى..... 189
خىتايستان: خىتاينىڭ پىلانلىمىغان ئىمپېرىيىسى(1) 195
خىتايستان: خىتاينىڭ پىلانلىمىغان ئىمپېرىيىسى (2) 201
گىئو-پولىتىكانىڭ ئاساسلىرى..... 209

خىتاي-ئامېرىكا دۇنياۋى ھۆكۈمرانلىق رىقابىتى: ئامېرىكا قەيەردە كەتكۈزۈپ قويدى؟ ئىممانۇئېل كانت ۋە دونالد ترامپ

مەۋلان تەڭرىقۇت

(2025-12-22)

يېقىنقى 20 يىل مابەينىدە، ئامېرىكا-خىتاي رىقابىتى خەلقئارا مۇناسىۋەت تەتقىقاتىدىكى ئەڭ مۇھىم تېما بولۇپ كەلمەكتە. ئامېرىكىنىڭ خىتاي سىياسىتى تارىخىي جەرياندا مۇنداق باسقۇچلارنى بېسىپ ئۆتتى: 1960-يىللاردا خىتاينى سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى بىر ئىتتىپاقداش دەپ قاراشتىن، 1990-يىللاردا ئىقتىسادىي تەرەققىيات ئارقىلىق ئۇنى دېموكراتىك دۆلەتكە ئۆزگەرتىش نىشانىغا، 2008-يىلدىكى ئىقتىسادىي كرىزىستىن كېيىن ئۇنى كۈچلۈك بىر رىقابەتچىگە، 2016-يىلدىن بۇيان بولسا، ئەگەر كونترول قىلىنمىسا ئامېرىكىنىڭ لىدېرلىق ئورنىغا تەھدىت سالىدىغان «سىستېما خاراكتېرلىك رەقىب» دەپ بېكىتىشكە قاراپ تەرەققىي قىلدى. ترامپ ئىككىنچى قېتىم سايلانغان 2024-يىلدىن بۇيان بولسا، خىتاينى توسۇپ قېلىش مۇمكىنمۇ-ئەمەسمۇ؟ دېگەن مەسىلە مۇنازىرە قىلىنماقتا ۋە ئامېرىكا خىتاي بىلەن دۇنيانى تەڭ سوراشقا (تەڭ ھوقۇق تالىشىشقا) تەييارلىق قىلىشقا مەجبۇر بولماقتا.

خىتاينىڭ ئامېرىكا سىياسىتىمۇ مۇشۇنىڭغا ماس ھالدا ئۆزگىرىپ كەلدى: 1960-يىللىرى سوۋېتكە قارشى «يىراقتىكى بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ يېقىندىكىگە ھۇجۇم قىلىش» (远交近攻) تاكتىكىسىنى، 1980-يىلدىن 2008-يىلىغىچە «كۈچنى يوشۇرۇپ، پۇرسەت كۈتۈش» (韬光养晦) سىياسىتىنى، 2016-17-يىللىرىغىچە «تىنچ باش كۆتۈرۈش» (和平崛起) سىياسىتىنى قوللاندى. 2017-يىلدىن بۇيان بولسا «خىتايچە چوڭ دۆلەت دىپلوماتىيەسى» (中国式大国外交) رامكىسى ئاستىدا «خەلقئارا مۇناسىۋەتنى دېموكراتىيەلەشتۈرۈش» (国际关系民主化)، «ئاكتىپلىق بىلەن خەلقئارالىق بۇرۇچ ۋە ۋەزىپىلەرنى ئۈستىگە ئېلىش» (积极履行国际责任和义务) شەكلىدە ئۆزگىرىپ ماڭدى ۋە ئامېرىكا بىلەن ئوچۇق-ئاشكارا ئېتىشىدىغان «بۆرە دىپلوماتىيەسى» (战狼外交) دە ئۆز ئىپادىسىنى تاپتى.

جون مېرشېيمېر ۋە ھۇجۇمچى رېئالىزم نەزەرىيەسى ۋە ئامېرىكىنىڭ دۇنياۋى ھۆكۈمران بولۇش يولى

خىتاي-ئامېرىكا رىقابىتى ھەققىدە نۇرغۇنلىغان مۇتەخەسسىسلەر ئوخشىمىغان نۇقتىلاردىن چىقىش قىلىپ تەھلىللەرنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئامېرىكىلىق داڭلىق پروفېسسور جون مېرشېيمېر (John Mearsheimer) ئوتتۇرىغا قويغان «قۇرۇلمىلىق رېئالىزم» (Structural Realism)، تېخىمۇ ئېنىق قىلىپ

ئېيتقاندا «ھۇجۇمچى رېئالىزم» (Offensive Realism) نەزەرىيەسى چوڭ كۈچلەرنىڭ دۇنياۋى ھۆكۈمرانلىق تالىشىشنى چۈشەندۈرۈشتە كۈچلۈك ئىلمىي ئاساسقا ئىگە.

مەزكۇر نەزەرىيەنىڭ مەركىزىي نۇقتىسى شۇكى، خەلقئارا سىستېما «ئانارخىيەلىك» (anarchic)، يەنى مەركىزىي ھۆكۈمەتسىزلىك خاراكتېرىگە ئىگە. دۇنيادا بارلىق دۆلەتلەر بويسۇنىدىغان بىر «دۇنيا ساقچىسى» ياكى ئالىي باشقۇرۇش ئورگىنى يوق بولۇپ، ماھىيەتتە «جاڭگال قانۇنى» ھۆكۈمرانلىق قىلىدۇ. دۆلەتلەر خەتەرگە يولۇققاندا يارىدەمگە چاقىرىدىغان «خەلقئارالىق جىددىي قۇتقۇزۇش مەركىزى» بولمىغاچقا، خەلقئارا سىستېما ھەر بىر دۆلەت ئۆز بىخەتەرلىكىگە ئۆزى مەسئۇل بولىدىغان «ئۆزىگە تايىنىش سىستېمىسى» (self-help system) دۇر. ئەمما، بۇ ھالەت دائىم قالايمىقانچىلىق يۈز بېرىدۇ دېگەنلىك ئەمەس؛ چۈنكى چوڭ كۈچ ياكى كۈچلەر بەلگىلىگەن پرىنسىپلاردىن شەكىللەنگەن تەرتىپلىك بىر سىستېما پەيدا بولىدۇ، باشقا دۆلەتلەر بولسا پايدا-زىيان ھېساباتى قىلىپ، مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاش ئۈچۈن چوڭ كۈچلەرنىڭ باشقۇرۇشنى ۋاستىلىك ياكى بىۋاسىتە قوبۇل قىلىدۇ.

مېرشېيمېرنىڭ قارىشىچە، بۇ خىل سىستېما ئىچىدە دۆلەتلەرنىڭ بىرىنچى نىشانى – مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاپ قېلىشتۇر. باشقا دۆلەتلەرنىڭ نىيىتىنى بىلىش تەس بولغانلىقى ۋە ھەربىي كۈچنىڭ تەڭپۇڭلۇقى ھەر ۋاقىت ئۆزگىرىپ تۇرىدىغانلىقى سەۋەبلىك، بىر دۆلەت ئۈچۈن ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىشنىڭ ئەڭ ئەقىللىق يولى – ئىمكانقەدەر قۇدرەت تېپىشتۇر. قۇدرەت تېپىشنىڭ ئاخىرقى نىشانى دۇنياۋى ھۆكۈمران بولۇشتىن ئىبارەت. بۇنىڭ كاپالىتى «رايونلۇق ھۆكۈمران» (regional hegemon) بولۇش، يەنى ئۆز رايوندىكى بىردىنبىر چوڭ كۈچكە ئايلىنىش ۋە دۇنيانىڭ باشقا رايونلىرىدا ئۆزىگە تەڭ كېلىدىغان رىقابەتچىنىڭ باش كۆتۈرۈشىگە يول قويماسلىقتۇر.

«ھۇجۇمچى رېئالىزم» نەزەرىيەسىگە ئاساسلانغاندا، ئامېرىكا 1783-يىلدىن باشلاپ رايون خاراكتېرلىك دەرىجىدىن تاشقىرى كۈچ بولۇشقا تىرىشىپ كەلگەن ۋە بۇ جەريياندا تۆۋەندىكى باسقۇچلارنى بېسىپ ئۆتكەن:

1. قۇرۇقلۇق كېڭەيمىچىلىكى: ئىستراتېگىيەلىك ئورنىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن ئاتلانتىك ئوكيانىدىن تىنچ ئوكيانغىچە بولغان پۈتكۈل قۇرۇقلۇققا كېڭەيگەن.

2. شىمالىي بىخەتەرلىك: سىياسىي ۋە ھەربىي بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن 1812-يىلى كاناداغا تاجاۋۇز قىلغان.

3. جەنۇبىي تەھدىتنى يوقىتىش: 1846-يىلى مېكسىكىغا ھۇجۇم قىلىپ، 1848-يىلى شەرتنامە ئىمزالاش ئارقىلىق مېكسىكىنى ئاجىزلاشتۇرغان.

4. ئۆزىگە تەڭ كېلىدىغان رايونلۇق رىقابەتچىلەرنى يوقاتقاندىن كېيىن، ياۋروپادىكى چوڭ دۆلەتلەرنى غەربىي يېرىم شارىدىن قوغلاپ چىقىرىش ۋە ئۇلارنىڭ قايتىپ كېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، 1823-يىلى مونرو خىتابنامىسى (Monroe Doctrine) نى ئېلان قىلغان. بۇ خىتابنامە بويىچە، ياۋروپا كۈچلىرىنىڭ ئامېرىكا قىتئەسىگە قىلغان ھەر قانداق سىياسىي ياكى ھەربىي مۇداخىلىسى بىۋاسىتە تەھدىت دەپ قارالغان.

رايون زومىگەرلىكىنىڭ بېكىتىلىشى: 1898-يىلى ئىسپانىيەنى مەغلۇپ قىلىپ، ئىسپان تەسىر كۈچىنى غەربىي يېرىم شارىدىن قوغلاپ چىقارغان ۋە ئۆزىنىڭ رايون خاراكتېرلىك مۇتلەق ئورنىنى تىكلىگەن.

مۇشۇ يوسۇن بىلەن ئامېرىكا 19-ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا غەربىي يېرىم شارىدا مۇتلەق زومىگەرلىك ئورنىغا ئېرىشتى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئامېرىكا باشقا دۆلەتلەرنىڭ رايونلۇق رىقابەتچىگە ئايلىنىشىنى توسۇشقا كۈچ چىقاردى. ئىككى

قېتىملىق دۇنيا ئۇرۇشىدا گېرمانىيەنىڭ ياۋروپاغا ھۆكۈمران بولۇشنى توسۇپ قالدى. بۇ جەريياندا دۇنيانىڭ ئەسلىدىكى ھۆكۈمرانى ئەنگلىيە ئاجىزلاپ كەتتى ۋە ئامېرىكا دۇنيانىڭ يېڭى «ھاكىمبەگ»گە ئايلاندى. سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىدا (1945-1991) ئامېرىكا توغرا ئىستراتېگىيە بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ دۇنياغا ھاكىم بولۇشنى توسۇپ قالدى ۋە ئاخىرىدا ئۇنى پارچىلىدى.

مەسلىنىڭ يىلتىزى: «ئەمەتنىڭ دوپپىسىنى مەمەتكە كەيدۈرۈش» ۋە ھەددىدىن زىيادە كېڭىيىش

ئامېرىكا ۋە ئۇنىڭ ئىتتىپاقداشلىرىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى ئۈستىدىن غەلىبە قىلىشى غەرب دۇنياسىدا مىسلىسىز ھاياجان پەيدا قىلدى. غەربلىك ئاكادېمىكلار، سىياسەتچىلەر ۋە پەيلاسوپلارنىڭ كۆپىنچىسى بۇ غەلىبىنى «لىبېرال دېموكراتىك تۈزۈمنىڭ كوممۇنىزم ئۈستىدىن قازانغان قەتئىي غەلىبىسى» دەپ خۇلاسىلىدى. مۇشۇنداق بىر ھاياجان ئىچىدە، فرانسىس فۇكۇياما 1992-يىلى «تارىخنىڭ ئاخىرلىشىشى ۋە ئاخىرقى ئىنسان» ناملىق مەشھۇر ئەسىرىنى يازدى. ئۇنىڭ قارىشىچە، لىبېرال دېموكراتىك تۈزۈم تارىختىكى بارلىق سىياسىي سىستېمىلاردىن ئۈستۈن بولۇپ، ئىنسانىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئەڭ يۇقىرى چەككە يەتكەن نۇقتىسىغا ۋەكىللىك قىلاتتى؛ شۇنداقلا بۇ تۈزۈمنىڭ قۇرغۇچىسى بولغان غەربلىكلەر «ئاخىرقى غەلىبىگە ئېرىشكەن ئىنسانلار» ئىدى. بۇ پىكىر شۇ دەۋردە زور ئالقىشقا ئېرىشتى، ھەتتا بۇنىڭغا گۇمان بىلەن قاراش «جاھىللىق» دەپ ئەيىبلەندى.

1996-يىلى فۇكۇياما ئۈستازى سامۇئېل خانتىڭتون ئۇنىڭ كۆز قارىشىغا قارشى «مەدەنىيەتلەر توقۇنۇشى» ناملىق كىتابىنى نەشر قىلدۇردى. بۇ كىتاب غەرب دۇنياسىدىلا ئەمەس، بەلكى پۈتۈن دۇنيادا زور غۇلغۇلا پەيدا قىلدى. خانتىڭتوننىڭ قارىشىچە، سوۋېت كوممۇنىزمىنىڭ يىمىرىلىشى ئىنسانىيەتنىڭ «تارىخىي ئاخىرلىشىش» نۇقتىسىغا يەتكەنلىكىدىن دېرەك بەرمەيتتى. چۈنكى توقۇنۇش ئەمدى مەدەنىيەتلەر ئاساسىدا داۋام قىلىدۇ؛ بۇنىڭدا غەرب مەدەنىيىتىگە قارشى ئىسلام مەدەنىيىتى ۋە خىتاي كۈڭزى مەدەنىيىتى ئەڭ كۈچلۈك ئىككى رەقىب سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىدۇ، ھەتتا بۇ ئىككىسى بىرلىشىپ غەربكە جەڭ ئېلان قىلىدۇ. ئەينى ۋاقىتتا نۇرغۇنلىغان غەربلىك مۇتەخەسىسىلەر ئۇنى مەسلىنى ھەددىدىن زىيادە ئاددىيلاشتۇرۇۋەتكەنلىك ۋە قىسمەن پاكىتلار بىلەن ئومۇمىيلىقنى ئىزاھلاش خاتالىقى ئۆتكۈزگەنلىك بىلەن تەنقىد قىلدى. لېكىن، بۇ مۇنازىرىلەرنىڭ ھورى يانماي تۇرۇپ، 2001-يىلى «11-سېنتەبىر ۋەقەسى» يۈز بەردى. بۇ ۋەقە ئامېرىكا تارىخىدا ئۆز زېمىنىدا يۈز بەرگەن ئەڭ چوڭ پاجىئە دەپ قارالدى.

ئامېرىكا ئۆزىگە كېلىدىغان تەھدىتلەرنىڭ ھەقىقەتەن ئوتتۇرا شەرق ۋە خىتايدىن كېلىدىغانلىقىنى مۆلچەرلىدى. بۇنىڭغا قارىتا خىتاي ۋە ئىسلام دۇنياسىغا قارىتا ئىككى خىل ئىستراتېگىيە قوللاندى، ئەمما بۇ ئىككى ئىستراتېگىيەنىڭ ئاساسى «دېموكراتىيە-تىنچلىق نەزەريىسى»گە تايانغان ئىدى. بۇ نەزەريە دەسلەپتە ياۋروپا ئاقارتىش ھەرىكىتى دەۋرىدىكى مۇتەپەككۇر ئىممانۇئېل كانت تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئاساسىي ئىدىيەسى شۇكى: دېموكراتىك دۆلەتلەردە خەلقنىڭ ئىرادىسى مۇھىم بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇ دۆلەتلەر تىنچلىقپەرۋەر بولىدۇ؛ چۈنكى خەلق ئۇرۇشنى خالىمايدۇ، ئەكسىچە باياشات ھايات، گۈللەنگەن سودا ۋە ئىناق جەمئىيەت ئىستەيدۇ. كېيىنچە لىبېرال خەلقئارا مۇناسىۋەت نەزەريىچىلىرى بۇ قاراشنى تېخىمۇ تەرەققىي قىلدۇرۇپ، «دېموكراتىك دۆلەتلەر بىر-بىرى بىلەن ئۇرۇش قىلمايدۇ ياكى باشقىلارغا قارىغاندا ئۇرۇشقا ئاز مايىل بولىدۇ» دەپ يەكۈنلىدى. بۇ نەزەريەنىڭ كۈچلۈك ئاساسى بار ئىدى؛ ياۋروپانىڭ ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىنكى دېموكراتىيەلىشىش

جەریانی ۋە بۇنىڭ نەتىجىسىدە بارلىققا كەلگەن یاۋروپا ئىتتىپاقى بۇنىڭ تىپىك ئىسپاتى بولالایدۇ. یەنە كېلىپ غەرب مەدەنىیىتىگە تەۋە بولمىغان یاپونىیە، كوریە، سىنگاپور ۋە تەیۋەن قاتارلىق دۆلەتلەردىكى دېموكراتىیەلىشىش، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئوتتۇرىغا چىققان گۇللىنىش ۋە تىنچلىقپەرۋەرلىك یەنە بىر كۆچلۈك پاكىت ئىدى.

ئوتتۇرا شەرقكە دېموكراتىیە ئېكسپورتى: قورال كۆچى ئارقىلىق

ئامېرىكا ئىسلام دۇنیاسىغا دېموكراتىك تۈزۈم ۋە لىبېرال قىممەت قاراشلارنى ئېكسپورت قىلىش سیاسىتىنى یولغا قویدى. بۇ سیاسەتنىڭ مەزمۇنى ئاساسلىقى «دېكتاتۇر» دەپ قارالغان ھاكىمیەتلەرنى ئالماشتۇرۇش ۋە غەربچە مەدەنىیەت ئامىللىرىنى زورلاشتىن ئىبارەت ئىدى. ئەمما بۇ ئىستراتېگىیە ئامېرىكىنىڭ ئەڭ ئەجەللىك خاتالىقىغا ئایلاندى. 2001-یىلدىن ھازىرغىچە بولغان 24 یىل مابەینىدە، ئامېرىكا ئىنتایىن كۆپ مەبلەغ، ئەسكىرىي كۈچ، ۋاقىت ۋە زېھىن سەرپ قىلدى. ئوتتۇرا شەرقتە ھاكىمیەتلەر یىقىلدى، نۇرغۇن قان تۆكۈلدى؛ لېكىن دېموكراتىیە ۋە تىنچلىق ئورنىتىلمىدى. ئەكسىچە بىر-بىرىدىن رادىكال گۇرۇپپىلارنىڭ مەیدانغا چىقىشىغا ۋە تېخىمۇ چوڭ قالایمىقانچىلىقلارنىڭ یۈز بېرىشىگە سەۋەب بولدى. ئامېرىكا ۋە غەرب بولسا بۇلارنىڭ بەدىلىگە ئۆزلىرىگە قاراتقان غایەت زور ئۆچمەنلىككە ئېرىشتى. نەتىجىدە، ئوتتۇرا شەرقكە نە دېموكراتىیە، نە تىنچلىق كەلمىدى.

یەنە بىر تەرەپتىن، «دېموكراتىیە ئېكسپورت قىلىش» ئىستراتېگىیەسى ئامېرىكا ھۆكۈمەتلىرىنىڭ لىبېرال دۇنیا قارىشىغا بولغان سادىقلىقىغا قارىتا گۇمان پەیدا قىلدى. ئەگەر ئىراق، لىۋىیە، مىسىر، سۇرىیە، تۇنىس ۋە ئالجىرىیە ھۆكۈمەتلىرى «دېكتاتۇر» بولسا، ئۇنداقتا ئىران، سەئۇدى ئەرەبىستان، ئەرەب بىرلەشمە خەلىپىلىكى، ئاسىیادا چاۋشىیەن ۋە بىرما قاتارلىق دۆلەتلەر دېموكراتىكمۇ؟ نېمىشقا بۇلارغا دېموكراتىیە ۋە لىبېرال قىممەت قاراشلار ئېكسپورت قىلىنمایدۇ؟ ئافغانىستان ۋە ئوتتۇرا شەرقتىكى ئۇرۇشلارنىڭ ھەقىقىي سەۋەبى نېمە؟ «دېكتاتۇر بولسىمۇ، ئامېرىكا بىلەن مەنپەئەت توقۇنۇشى بولمىسا رادارنىڭ سىرتىدا قالامدۇ؟» دېگەن سوئاللارنىڭ ئورتاق بىر جاۋابى یوق.

ئۇنىڭدىن باشقا، لىبېرال قىممەت قاراشلار ئوتتۇرا شەرق خەلقىنىڭ مەدەنىیەت ئەنئەنىسى بىلەن ماسلىشامدۇ؟ غەربتە مۇۋەپپەقىیەت قازانغان تەجرىبىلەر دۇنیانىڭ باشقا یەرلىرىدىمۇ چوقۇم غەلىبە قىلامدۇ؟ ئامېرىكىنىڭ چارەك ئەسىرلىك ئوتتۇرا شەرق ئۇرۇشلىرى شۇنى كۆرسەتتىكى، ھەر بىر مەدەنىیەتنىڭ تارىخىي تەجرىبىسى ئوخشاش بولمایدۇ؛ بىرىدە مۇۋەپپەقىیەت قازانغان ئۇسۇل یەنە بىرىگە ماس كەلمەسلىكى یاكى ئۇنىڭ ئۈچۈن ئىنتایىن ئۇزۇن ۋاقىت كېتىشى مۇمكىن. یىغىپ ئېیتقاندا، ئامېرىكا ئوتتۇرا شەرقتە بەزى شەكىلۋازلىقلارنى ئۆزگەرتىپ، كىشىلەرنىڭ ئېڭىغا دېموكراتىیە ۋە لىبېرال قىممەت قاراشلارنىڭ ئۇرۇقىنى چاچقان بولسىمۇ، لېكىن بۇلارنىڭ ھەممىسىلا بىخلىنىپ مېۋە بەرمىدى. ھەممىدىن یامىنى، ئامېرىكىنىڭ تۆلگەن بەدىلى ئىنتایىن ئېغىر بولدى. بۇ بەدەلنى ماددىي جەھەتتىن ھېسابلىغىلى بولسىمۇ، ئەمما ئەڭ ئەجەللىك بەدەل ئامېرىكا كۆچىنىڭ خورىشى ۋە دۇنیاۋى ھۆكۈمرانلىق ئورنىنىڭ تۆۋەنلىشى بولدى.

تارىخقا نەزەر سالساق، كۆچلۈك ئىمپېرىیەلەر رەقىبلىرىنىڭ زىیادە كۆچىیىپ كەتكەنلىكىدىن ئەمەس، بەلكى كېڭەیمىچىلىك دائىرىسىنىڭ دۆلەتنىڭ ئەمەلىي كۈچ دائىرىسىدىن ئېشىپ كەتكەنلىكى سەۋەبىدىن یىمىرىلگەن. مەسىلەن، رىم ئىمپېرىیەسى گېرمان قەبىلىلىرىنىڭ كۆچىیىپ كەتكەنلىكىدىن ئەمەس، بەلكى ئوتتۇرا دېڭىز، شىمالىي ئافرىقا ۋە یاۋروپانىڭ شىمالىغا قاراپ ھەددىدىن زىیادە كېڭىیىپ كەتكەنلىكىدىن یىمىرىلگەن. موڭغۇل ئىمپېرىیەسىمۇ غەربتە شەرقىي یاۋروپا ۋە ئەرەب چۆللىرىگە، جەنۇبتا شەرقىي جەنۇبىي ئاسىیانىڭ ئورمانلىقلىرىغا بارغاندا تۆتكە بۆلۈنۈپ كەتكەن ۋە مەركىزىي خانلىقنىڭ كونترولۇقى ئاجىزلىغان. ئىككىنچى دۇنیا ئۇرۇشىدا

گېرمانىيەمۇ رۇسلارنىڭ تۆيۈقسىز كۆچىيىپ كېتىشىدىن ئەمەس، بەلكى ئۇرۇش سېپىنىڭ زىيادە ئۇزىرىپ كېتىشى سەۋەبىدىن مەغلۇپ بولغان. ئەنگلىيە ئىمپېرىيەسىمۇ ئاجىزلىغان كۆچىنىڭ دۇنيانىڭ ھەممە يېرىگە تارقالغان مۇستەملىكە زېمىنلىرىنى باشقۇرۇشقا يەتمەسلىكى سەۋەبىدىن يىمىرىلگەن. ئىسپانىيە ئىمپېرىيەسى ۋە ناپالېئون فرانسىيەسى قاتارلىق نۇرغۇن مىساللارمۇ مۇشۇنداق ئوخشاش قانۇنىيەتنى دەللىلەيدۇ. بۇ نۇقتىدىن ئامېرىكا ھازىر ھالقىلىق نۇقتىدا تۇرماقتا.

خىتايغا دېموكراتىيە ئېكسپورتى: مەبلەغ سېلىش ئىستراتېگىيەسى

ئامېرىكىنىڭ ئوتتۇرا شەرق ئىستراتېگىيەسى قورال كۆچى ئارقىلىق دېموكراتىيە ۋە لىبېرال قىممەت قاراشلارنى يېيىشنى مەقسەت قىلغان بولسا، خىتايغا قاراتقان ئىستراتېگىيەسى مەبلەغ سېلىش ۋە ئىقتىسادنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئارقىلىق دېموكراتىيە ۋە لىبېرال قىممەت قاراشلارنى ئېكسپورت قىلىش بولدى. بۇ سىياسەت لىبېرال خەلقئارا مۇناسىۋەت نەزەرىيەسىدىكى «دېموكراتىك تىنچلىق نەزەرىيەسى»نىڭ بىر قىسمى بولۇپ، ئۇنىڭ مەنتىقىسى مۇنداق: ئىقتىساد تەرەققىي قىلسا، ئوتتۇرا سىنىپ پەيدا بولىدۇ؛ ئوتتۇرا سىنىپ ھەم پۇل تاپقان، ھەم ئاڭلىق كىشىلەر بولۇپ، ئۇلار تەبىئىي ھالدا دېموكراتىيە ۋە ئەركىنلىك تەلەپ قىلىدۇ. بۇ قۇتۇپتىكىلەرنىڭ سانى كۆپەيگەنسىرى، تۇزۇم ئۆزگەرتىش تەلىپى كۆچىيىپ، ھۆكۈمەتكە بېسىم ھاسىل قىلىدۇ؛ ھۆكۈمەت بولسا ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ تەلىپى بويىچە دېموكراتىك ئىسلاھات ئېلىپ بېرىشقا مەجبۇر بولىدۇ. نەتىجىدە، خىتاينىڭ تۇزۇمى دېموكراتىيەلىشىدۇ. «دېموكراتىك دۆلەتلەر ئۇرۇشقا ئاز مايىل بولىدۇ ياكى ئىككى دېموكراتىك دۆلەتنىڭ بىر-بىرى بىلەن ئۇرۇش قىلىش ئېھتىماللىقى ئىنتايىن تۆۋەن بولىدۇ» دەپ قارىلىدۇ. بۇ نەزەرىيە غەرب جەمئىيىتىگە نىسبەتەن توغرا بولۇپ، غەربتە دېموكراتىيەلىشىش جەريانى ھەقىقەتەن يۇقىرىقىدەك باسقۇچلارنى بېسىپ ئۆتكەن. ئامېرىكا بۇ ئەندىزىنى خىتايدا سىناپ كۆردى ۋە ئۆز بېشىغا بالا تېرىدى.

ئامېرىكا-خىتاي مۇناسىۋەتلىرىنىڭ تارىخىي تەرەققىيات جەريانىغا ۋە نۆۋەتتىكى يۆنىلىشىگە نەزەر سالساق، ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىسادىي، ئىستراتېگىيەلىك ۋە ئىدېئولوگىيەلىك مۇناسىۋەتلەرنىڭ ماھىيىتىنى چوڭقۇر چۈشىنىش مۇمكىن. ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئامېرىكا-خىتاي مۇناسىۋەتلىرى ئىنتايىن مۇرەككەپ ۋە داۋالغۇشلارغا تولغان بىر مۇساپىنى بېسىپ ئۆتتى. 1969-يىلىدىكى چېگرا توقۇنۇشى بىلەن چوققىغا يەتكەن خىتاي-سوۋېت مۇناسىۋىتىنىڭ يىرىكلىششىگە قەدەر، ۋاشىنگتون بىلەن بېيجىڭ بىر-بىرىگە ئىدېئولوگىيەلىك دۈشمەن سۈپىتىدە قاراپ كەلدى. ئىككى دۆلەت مۇناسىۋىتىدىكى ھالقىلىق بۇرۇلۇش نۇقتىسى 1970-يىللاردىكى دىپلوماتىك يېقىنلىشىش (جۇملىدىن پرېزىدېنت نىكسوننىڭ زىيارىتى) بىلەن باشلاندى. ئامېرىكا ئۆز مەنپەئەتىنى چىقىش قىلىپ، ئىككى كوممۇنىست دۆلەتكە ئوخشىمىغان ئىستراتېگىيە قوللاندى: سوۋېت ئىتتىپاقىنى پۈتۈنلەي يوقىتىشقا تېگىشلىك «مەۋجۇتلۇق تەھدىتى» دەپ قارىسا، خىتاينى ئىقتىسادىي تەرەققىياتقا ئەگىشىپ لىبېراللىققا ۋە دېموكراتىيەگە ئۆتۈش ئېھتىماللىقى بولغان دۆلەت دەپ قارىدى. مۇشۇ پەرەزگە ئاساسەن، ئامېرىكا ۋە ئۇنىڭ ئىتتىپاقداشلىرى 1980-يىللاردىن باشلاپ خىتايغا زور مىقداردا مەبلەغ سېلىشنى يېڭى بىر ئىستراتېگىيە سۈپىتىدە يولغا قويدى.

ئامېرىكا تەخمىنەن ئوتتۇز يىل ۋاقتىنى خىتاينى ئۆزى يېتەكچىلىك قىلىۋاتقان خەلقئارالىق سىستېمىغا ئېلىپ كىرىش ئۈچۈن سەرپ قىلدى؛ بۇ جەريانداۋ خىتاينىڭ دۇنيا سودا تەشكىلاتىغا (WTO) كىرىشىنى ئاكتىپ قوللىدى ھەمدە خىتايغا غايەت زور بىۋاستە مەبلەغ سالدى ۋە تېخنىكا ئېكسپورت قىلدى. 2000-يىللاردىن ئىلگىرى، خىتاي دېڭ شياۋپىڭنىڭ «كۆچنى يوشۇرۇپ، پۇرسەت كۈتۈش» (韬光养晦) سىياسىتىگە ئەمەل قىلىپ، ئامېرىكا

باشچىلىقىدىكى دۇنياۋى ھۆكۈمرانلىق قۇرۇلمىسىنى قوللاپ كەلدى ياكى ئۇنىڭغا قارشى چىقمىدى. كېيىنرەك، خۇ جىنتاۋنىڭ «تىنچ قەد كۆتۈرۈش» شوئارى ئاستىدا، گەرچە ئىدىئولوگىيەلىك سۈركىلىشلەر مەۋجۇت بولسىمۇ، ئىككى دۆلەت 2012-يىلىغىچە ئاساسەن ھەمكارلىق مۇناسىۋىتىنى ساقلىدى. نەتىجىدە، خىتاي 2010-يىلى ئىقتىسادىي جەھەتتىن (GDP) ياپونىيەدىن، 2014-يىلى سېتىۋېلىش كۈچى تەڭپۇڭلۇقى (PPP) بويىچە ئامېرىكىدىن ئېشىپ كەتتى. 2018-يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا خىتاي يىللىق ئوتتۇرىچە ئىقتىسادىي ئېشىشنى 9.5% لىك سۈرئەتتە ساقلاپ كەلدى. ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى قويۇق سودا ئالاقىسى ئۇلارنى ئىقتىسادىي جەھەتتىن بىر-بىرىگە چەمبەرچاس باغلاپ قويدى.

خىتاي ئىقتىسادى مۆجىزە كەبى تەرەققىي قىلدى. 2018-يىلى خىتايدىكى ئوتتۇرا سىنىپنىڭ سانى 707 مىليونغا يېتىپ، دۇنيادا بىرىنچى ئورۇنغا چىقتى. بىراق ۋەزىيەت كۈتۈلگىنىدەك بولمىدى. بۇ ئوتتۇرا سىنىپ خىتاي ھۆكۈمىتىدىن دېموكراتىك ئىسلاھات تەلەپ قىلالمىدى؛ ئىقتىسادىي مۇۋەپپەقىيەتلەرمۇ خىتايغا دېموكراتىيە ۋە لىبېرال قىممەت قاراشلارنى ئېلىپ كەلمىدى. ئەكسىچە، خىتاي غەربنىڭ مەبلىغى ۋە تېخنىكىسىدىن پايدىلىنىپ قولغا كەلتۈرگەن ئىقتىسادىي كۈچى ئارقىلىق، ئۆزىنىڭ سىياسىي كونترولۇقىنى تېخىمۇ كۈچەيتتى. دېموكراتىيەدىن تېخىمۇ يىراقلىشىپ، مۇستەبىت تۈزۈمى تېخىمۇ قۇدرەت تاپتى، شۇنداقلا غەربنىڭ قىممەت قاراشلىرىنى ئوچۇق-ئاشكارا رەت قىلدى. خىتاي ئەمدى ئامېرىكىنىڭ، بولۇپمۇ شەرق ئاسىيادىكى ئۈستۈنلۈكىگە يول قويمايدىغانلىقىنى ئېنىق ئىپادىلەپ، ئامېرىكىنىڭ دۇنياۋى ھاكىمىيەتگىلىك ئورنىغا جەڭ ئېلان قىلماقتا. ھەتتا بۇنىڭدىنمۇ ئۆتۈپ، خىتاي رەھبەرلىرى نۆۋەتتە خىتاينىڭ ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي ئەندىزىسىنىڭ غەربنىڭ لىبېرال مودېلىدىن ئەۋزەل ئىكەنلىكىنى، شۇڭا دۇنياغا دېموكراتىيە ۋە لىبېرال قىممەت قاراشلارنىڭ ئورنىغا، خىتايچە سىياسىي سىستېما ۋە قىممەت قاراشلارنى بىر تاللاش سۈپىتىدە سۇنماقتا.

يىغىپ ئېيتقاندا، غەربكە ماس كەلگەن بۇ نەزەرىيە خىتايغا كەلگەندە ئىشلىمىدى. جون مېرشېيمېر ئامېرىكىنىڭ بۇ سىياستىنى «لىبېرال خام خىيال» دەپ ئاتىدى. ئۇنىڭ قارىشىچە، ئامېرىكا خىتاينىڭ قەد كۆتۈرۈشىگە شارائىت يارىتىپ بېرىش ئارقىلىق، سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۈرۈشىدىن كېيىنكى ئەڭ چوڭ ئىستراتېگىيەلىك خاتالىقىنى ئۆتكۈزدى. ئامېرىكا ئەمەلىيەتتە خىتاينى ئۆز قولى بىلەن ئىقتىسادىي ۋە ھەربىي جەھەتتىن كۈچلۈك دۆلەت قىلىپ قۇرۇپ چىقتى؛ ئەمدىلىكتە بولسا، خىتاي ئامېرىكىنىڭ تارىخىكى ئەڭ چوڭ رەقىبىگە ئايلاندى.

ھارغىن ئامېرىكا VS كۈچىگە تولغان خىتاي

ئامېرىكا ئىككىنچى دۇنيا ئۈرۈشىدىن كېيىن دۇنيانىڭ ساقچىسى بولۇش رولىنى ئۆتەپ كەلدى. ياۋروپانى ئىقتىسادىي جەھەتتىن قايتا قۇرۇپ چىقتى، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ بىخەتەرلىكىنى بۇۋاستە ئۈستىگە ئالدى. سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۈرۈشىدىن كېيىن، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغاندەك، ئوتتۇرا شەرقتە ئۇزۇنغا سوزۇلغان، ئىنتايىن قىممەتكە چۈشكەن، ئالغان پايدىسىنى ئېنىق بىر نەرسە دېگىلى بولمايدىغان، ئەمما ئامېرىكىنىڭ دۇنياۋى كۈچى ۋە ئىناۋىتىنى خوراتقان توقۇنۇشلارغا كىردى. ئامېرىكىنىڭ ئوتتۇرا شەرق ۋە دۇنيانىڭ باشقا يەرلىرىدىكى ھەربىي ھەرىكەتلىرىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش ئۈچۈن ئىشلىتىدىغان يىللىق مۇداپىئە چىقىمى 997 مىليارد دوللار بولۇپ، بۇ دۇنيادىكى پۈتۈن دۆلەتلەرنىڭ ئومۇمىي مۇداپىئە چىقىمىنىڭ 40% نى ئىگىلەيدۇ. يەنە كېلىپ، دۇنيانىڭ 80 دىن ئارتۇق دۆلىتىدە 750 ئەتراپىدا ھەربىي بازىسى بار بولۇپ بۇلارنىڭ ھەممىسى ئەمەلىيەتتە ئامېرىكىغا غايەت زور يۈك بولۇپ كەلمەكتە.

ئامېرىكىنىڭ ھەددىدىن زىيادە كېڭىيىپ كەتكەنلىكى ۋە بۇنىڭ خىتايغا پۇرسەت يارىتىپ بېرىدىغانلىقى ئوباما دەۋرىنىڭ ئاخىرىدا تونۇپ يېتىلگەن بولسىمۇ، ترامپ ھۆكۈمىتى بۇ جەھەتتە تېخىمۇ كەسكىن قارارلارنى ئالدى. ترامپ ئامېرىكىنىڭ كۆتۈرەلمەس يۈكلىرىنى تاشلاپ، ئۆز قىتئەسىگە قايتىش ۋە مۇداپىئە مەسئۇلىيىتىنى ئىتتىپاقداشلىرى بىلەن تەڭ كۆتۈرۈش ئىستراتېگىيەسىنى قوللاندى. ئەمما، ترامپنىڭ سىياسەتلىرىگە نەزەر سالساق، «توغرا ئىستراتېگىيەنىڭ خاتا كىشى تەرىپىدىن خاتا ئىجرا قىلىنىشى»دەك بىر يەكۈن كېلىپ چىقىدۇ. ترامپنى ئامېرىكا ۋە دۇنيا تارىخىدىكى ئەڭ ھەييار ۋە نومۇس قىلمايدىغان پرېزىدېنت دەپ قاراش مۇمكىن. ئۇنىڭدا لىدېرلارغا خاس سۆز قىلىش ماھارىتى ۋە دۆلەت رەھبىرىگە لايىق ئەخلاقنىڭ بولماسلىقى ئەجەللىك بىر كەمچىلىكتۇر. ئارىستوتېلنىڭ «دېموكراتىيە – پۇتۇن ناچار سىستېمىلار ئىچىدىكى ئەڭ ياخشىسى» دېگەن سۆزى، دەل ترامپتەك بىر كىشىنىڭ ئامېرىكىغا رەھبەر بولۇپ سايلىنىشى بىلەن ئۆز ئىپادىسىنى تاپتى. ترامپ جىددىي سورۇنلاردا نۇرغۇن كېرەكسىز، يالغان ۋە مۇبالىغە قىلىنغان گەپلەرنى قىلىدۇ؛ خالىسا بىرىنى يوق سۈپەتلەر بىلەن ماختايدۇ، خالىسا ئاساسسىز ئەيىبلەيدۇ. ئۇ ئۆز ئاچكۆزلۈكىنى پەدازلىماي دۇنياغا ئاشكارىلاپ، ئامېرىكىنىڭ ھەربىي كۈچىنى ئۆزىنىڭ «لۈكچەك سىياستى» ئۈچۈن قورال قىلىپ ئىشلەتمەكتە، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئامېرىكىنىڭ خەلقئارادىكى ئوبرازىغا ئېغىر زىيان يەتكۈزمەكتە.

ترامپقا سىلىشتۇرغاندا، ئۇنىڭ رەقىبلىرىدىن پۇتىن ۋە شى جىنپىڭ تېخىمۇ ئەستايىدىل ۋە ئىشەنگىلى بولىدىغان تەسىر بېرىدۇ. شۇڭا خىتايلار ترامپنىڭ ئامېرىكىغا پرېزىدېنت بولۇشىنى «تەڭرىنىڭ خىتايغا قىلغان مەرھەمىتى» دەپ قارايدۇ. چۈنكى ترامپنى ئىقتىسادىي مەنپەئەت بىلەن تېز بىر تەرەپ قىلغىلى بولىدۇ، شۇنداقلا ھەممىدىن مۇھىمى خىتاينىڭ ئەڭ كۈچلۈك رەقىبى بولغان ئامېرىكا ۋە غەربنى ترامپ ئۆز قولى بىلەن ئاجىزلاشتۇرۇپ بېرىدۇ.

بىر دۆلەتنىڭ گۈللىنىشى ۋە زاۋال تېپىشىدا غەربلىكلەر دۆلەت رەھبىرى ئەمەس، بەلكى دۆلەت تۈزۈمى مۇھىم رول ئوينايدۇ دەپ قارايدۇ. خىتايلار بولسا مەسىلىگە مۇنداق قارىمايدۇ؛ ئۇلارنىڭ قارىشىدا، دۆلەت لىدېرى تۈزۈمدىن مۇھىم. بۇ ھەقتە چېڭخۇا ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ خەلقئارا مۇناسىۋەت مۇتەخەسىسىسى يەن شۆتۈڭ مەخسۇس بىر كىتاب يازغان بولۇپ، ئۇ بىر چوڭ كۈچنىڭ يۈكسىلىشى ياكى زاۋاللىققا يۈز تۇتۇشىدىكى تۈپ تۈرتكىلىك ئامىلنىڭ سىياسىي رەھبەرلىك ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ.

يەن شۆتۈڭنىڭ پىكرىچە، دۆلەتلەر يۈكسىلىدۇ، يۈقىرى پەللىگە چىقىدۇ ۋە ئاخىرىدا زاۋاللىققا يۈز تۇتۇپ يىمىرىلىدۇ. تۈزۈمنىڭ ئۆزىلا بۇ جەرياننى تولۇق چۈشەندۈرۈپ بېرەلمەيدۇ، چۈنكى بىر دۆلەت ئەڭ گۈللەنگەن چوققىسىدىمۇ ۋە ۋەيران بولۇش ئالدىدىمۇ ئوخشاش بىر تۈزۈم ئاستىدا تۇرغان بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن، ئەنگلىيە ئىمپېرىيەسى، ناتسىست گېرمانىيەسى، سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە ئامېرىكا قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسى ئۆز تۈزۈملىرىدە تۈپ ئۆزگىرىش بولمىغان ئەھۋالدا يۈكسىلىش، مۇقىملىق ۋە زاۋاللىق مەزگىللىرىنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن. ئەگەر تۈزۈم مۇۋەپپەقىيەتنىڭ ئاساسلىق ئامىلى بولغان بولسا، ئوخشاش بىر تۈزۈمنىڭ ھەم دۆلەتنى چوققىغا چىقىرىشى، ھەم ئۇنىڭ زاۋاللىققا يۈز تۇتۇشىغا سەۋەبچى بولۇشى مۇمكىن بولمايتتى. شۇڭلاشقا، بۇ جەرياندىكى ئۆزگىرىشچان ئامىل – رەھبەرنىڭ قابىلىيىتى ۋە ئۇلار قوللانغان ئىستراتېگىيەدىن ئىبارەتتۇر.

يەن شۆتۈڭ 2017-يىلى ترامپ ھۆكۈمىتى تەختكە چىققان دەسلەپكى ئالتە ئاي ئىچىدە، ئامېرىكىنىڭ يۈمشاق كۈچى ۋە ئىستراتېگىيەلىك ئىناۋىتىنىڭ (strategic credibility) زور دەرىجىدە تۆۋەنلەپ كەتكەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتتىدۇ. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: ئامېرىكىنىڭ دېموكراتىك تۈزۈمى ئۆزگەرمىگەن، بىردىنبىر ئۆزگەرگەن نەرسە پەقەت «رەھبەرلىك»تۇر. يەن شۆتۈڭ يەنە خەلقئارا مۇناسىۋەتلەردە «ئىستراتېگىيەلىك ئىناۋەت»نىڭ، يەنى باشقا

دۆلەتلەر ئىشىنەلەيدىغان، ۋەدىسىدە تۇرىدىغان بىر سىياسىي گەۋدە بولۇشىنىڭ ئەڭ ئەقەللىي «تۆۋەن قاتلاملىق ئەخلاق» ئىكەنلىكىنى تەكىتلەيدۇ. ترامپنىڭ خەلقئارالىق ۋەدىلىرىدە تۇرماسلىقى ۋە دائىم يالغان سۆزلىشى (كىتابتا كۆرسىتىلىشىچە، ترامپ يىلدا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 2000 قېتىم يالغان سۆزلەيدىكەن) ئامېرىكىنىڭ «ئىستراتېگىيەلىك ئىناۋىتى»گە زور زىيان يەتكۈزگەنلىكىنى ئەسكەرتىدۇ. ئىناۋەت تىكلەش ئىنتايىن ئۇزۇن ۋە قىيىن بىر مۇساپە، بىراق ئۇنى ۋەيران قىلىش بەكلا ئاسان. ترامپ ئامېرىكىنىڭ خەلقئارادىكى ئېتىبارىغا تۆت يىل ئىچىدە زور زىيان يەتكۈزگەن بولسا، ئۇنىڭدىن كېيىن كەلگەن رەھبەرلەرنىڭ بۇ ئىناۋەتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشى ئۈچۈن تېخىمۇ ئۇزۇن ۋاقىت كېتىشى مۇمكىن.

يەن شۇتۇڭنىڭ نەزەرىيەسىنى پۈتۈنلەي توغرا ياكى خاتا دېگىلى بولمايدۇ. ترامپ ھۆكۈمىتىنىڭ ئامېرىكىنى ھەددىدىن زىيادە كېڭىيىپ كەتكەن ھالەتتىن يېغىنچاق ھالەتكە ئېلىپ كېلىش ئىستراتېگىيەسىنىمۇ خاتا دېيەلمەيمىز. چۈنكى بۇ ئامېرىكىنىڭ كۈچىنىڭ يەنىمۇ خوراپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ؛ بەلكىم بۇ ئەڭ ھالقىلىق پەيتتە ئېلىنغان توغرا قارار بولۇشى مۇمكىن. ئەمما بۇ ئىستراتېگىيەنى ئېلىپ بېرىش جەريانىنىڭ خاتا ئىكەنلىكى ۋە ترامپنىڭ ئامېرىكىغا ھەمدە غەرب نەچچە يۈز يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ تىكلىگەن لىبېرال خەلقئارا سىستېمىغا زىيان سېلىۋاتقانلىقى مۇقەررەر.

ئىقتىسادشۇناس (The Economist) ژۇرنىلىنىڭ ئەڭ يېڭى ئانالىز ماقالىسىدە كۆرسىتىلىشىچە، ترامپ ئۆزىنىڭ دۆلەت ئىچى سىياسەتلىرى ۋە ئەنئەنىۋى ئىتتىپاقداشلىرىنى ياتلاشتۇرۇش ھەرىكەتلىرى ئارقىلىق، ئۆزى سەزمىگەن ھالدا خىتاينىڭ يۈكسىلىشىگە تۈرتكە بولماقتا. ترامپنىڭ دۆلەت ئىچىدىكى «ئىلىم-پەنگە ھۇجۇم قىلىش» سىياستى تەتقىقات ئورۇنلىرىنىڭ مىلياردلىغان مەبلىغىنىڭ كېسىلىپ كېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئۇنىڭ چەتئەللىك تەتقىقاتچىلارغا بولغان دۈشمەنلىك پوزىتسىيەسى ئىقتىساسلىقلارنىڭ سىرتقا ئېقىپ كېتىشىنى (brain drain) تېزلەتمەكتە. نەتىجىدە، نۇرغۇنلىغان تالانتلىق ئالىملار ئامېرىكىدىن كېتىشكە ياكى ئامېرىكىنى تاللىماسلىققا مەجبۇر بولغان، بۇ ئەھۋال بىۋاسىتە خىتاينىڭ ئىقتىساسلىقلار ئامبىرىنى بېيىتتى.

ترامپ يەنە خەلقئارالىق ئىتتىپاقداشلىرى بىلەن بىرلىشىپ خىتايغا قارىتا «سودا قورشاۋى» شەكىللەندۈرۈشنىڭ ئورنىغا، ئۆزىنىڭ تاموژنا بېجى سىياستى ئارقىلىق ئىتتىپاقداشلىرىنىمۇ خىتاي تەرەپكە ئىتتىرگەن. بۇنىڭ بىلەن خىتايغا قارشى بىرلىكسەپ قۇرۇش پۇرسىتىنى قولدىن بەرگەن. ترامپ بۇنىڭدىن سىرت ئامېرىكا دۇنياۋى ئىتتىپاقداشلىرىنى باغلاپ تۇرىدىغان ئۇنىۋېرسال قىممەت قاراشلارغا سەل قاراش ئارقىلىق، ئامېرىكىنى خۇددى رىقابەتچىلىرىگە ئوخشاش تار مىللەتچىلىك تۇسىنى ئالغان بىر دۆلەتكە ئايلاندۇرۇپ قويماقتا. بۇ بۇرۇلۇش ئامېرىكىنىڭ ئەڭ چوڭ ئەۋزەللىكى بولغان يەر شارى خاراكتېرلىك تەسىر كۈچى ۋە ئەخلاقىي نوپۇزىنى سۈسلاشتۇرماقتا. ترامپنىڭ «پەرەز قىلغىلى بولمايدىغان» ۋە «سودىلاشقۇچى» خاراكتېرى بولسا ئىتتىپاقداشلار ئارىسىدا تۇراقسىزلىق يارىتىقان. بۇ ئەھۋال نۇرغۇن دۆلەتلەرنى «ترامپ تەرىپىدىن تاشلىنىپ قېلىش»تىن ئەنسىرەپ، خىتاي بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى يېقىنلاشتۇرۇشقا ۋە ئىستراتېگىيەلىك مۇداپىئەلىنىش يولىنى تاللاشقا مەجبۇر قىلماقتا.

دۆلەت كۈچى ھەرۋاقىت شۇ دۆلەتنىڭ ئۆز تەرەققىياتى بىلەنلا ئۆلچەنمەيدۇ؛ بەلكى رەقىبىنىڭ قانچىلىك ئاجىزلىغانلىقىمۇ بۇ كۈچ سېلىشتۇرمىسىنى بەلگىلەيدىغان مۇھىم ئامىلدۇر. ئامېرىكىنىڭ 1945-يىلىدىن، بولۇپمۇ 1991-يىلىدىن بۇيانقى سىرتقا كېڭىيىش نىسبىتى دۆلەتنىڭ ئەمەلىي كۈچىدىن ئېشىپ كەتتى. ئۆتكەن 20-30 يىلغا نەزەر سالساق، ئامېرىكىنىڭ ئۇنىۋېرسال دۆلەت كۈچىنىڭ (ھەربىي، ئىقتىسادىي، پەن-تېخنىكا ۋە دىپلوماتىيە)

ئۇزلۇكسىز تۆۋەنلەۋاتقانلىقىنى كۆرەلەيمىز. 2000-يىللاردىكى ھەيۋەتلىك ئامېرىكا بىلەن 2025-يىلدىكى چارچىغان، چارىسىز ۋە زىددىيەتلەر ئىچىدە قالغان ئامېرىكىنى سېلىشتۇرۇش، مەسىلىنى تېخىمۇ ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

ئامېرىكا دېموكراتىيە ۋە لىبېرال قىممەت قاراشلارنى ئېكسپورت قىلىش ئۈچۈن مىلياردلىغان دوللار مەبلەغ سېلىپ، يۈز مىڭلىغان ئەسكىرىنى قانلىق ئۇرۇشلارغا يۆتكەپ، ئاخىرىدا ئۆزىگە يېڭى دۈشمەنلەرنى تېپىۋالدى. ئامېرىكا مۇشۇنداق ھېرىپ چارچىغان بىر ۋاقىتتا، خىتاي پۈتۈن كۈچىنى دۆلەت ئىچىنى تەرتىپكە سېلىشقا، ئىقتىسادىي ۋە ھەربىي قۇدرىتىنى ئاشۇرۇشقا ھەمدە ئۆز دىپلوماتىيە تورىنى كېڭەيتىشكە سەرپ قىلدى. خىتاي ھەتتا ئامېرىكا دۈشمەن قىلغانلارنى (رۇسىيە ۋە مۇسۇلمان دۆلەتلىرىنى) ئۆزىگە يېقىن دوست قىلىۋالدى. ئوخشاش ئۇسۇلدا، 2000-يىللاردىكى «ساختا ماللار ۋە ئەرزان ئەمەك كۈچى ماكانى» دەپ قارىلىدىغان خىتاي بىلەن، 2025-يىلدىكى «دۇنيانىڭ زاۋۇتى»، رەقەملىك دۇنيانىڭ باشلامچىسى ۋە ئامېرىكىنىڭ تارىخىتىكى ئەڭ كۈچلۈك رەقىبىگە ئايلانغان خىتاينى سېلىشتۇرۇش، كۈچ سېلىشتۇرمىسىدىكى بۇرۇلۇشنى تېخىمۇ ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

خىتاينىڭ دۇنيا سانائەت قوشۇمچە قىممىتىدىكى ئۈلۈشى نۆۋەتتە 30% تىن ئېشىپ كەتتى. بۇ ئەھۋال خىتايغا يەر شارى تەمىنات زەنجىرىنى خالىغان ۋاقىتتا پالەچ قىلىپ قويۇش ئىقتىدارىنى بەردى. بولۇپمۇ «يېشىل تېخنىكا» ساھەسىدە مۇتلەق ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى تىكلىگەن بولۇپ، دۇنيادىكى قۇياش ئېنېرگىيە تاختىلىرى، شامال تۇربىنىلىرى ۋە ئېلېكترلىك ماشىنىلارغا كېرەكلىك خام ئەشيا ۋە زاپچاسلارنىڭ 60% تىن 80% كىچە بولغان قىسمىنى خىتاي تەمىنلىمەكتە. خىتاي يەر شارى بويىچە يېڭىلىق يارىتىشنىڭ ئالدىنقى سېپىگە ئۆتتى؛ ئۇ 74 مۇھىم ئىلمىي ساھەنىڭ 66 سىدە تەتقىقات جەھەتتىن دۇنيانىڭ ئالدىدا كېتىۋاتىدۇ. خىتاي بۇ ئۈستۈنلۈكتىن پەقەت بايلىق يارىتىش ئۈچۈنلا ئەمەس، بەلكى بىر «كۈچ مەنبەسى» سۈپىتىدە پايدىلىنىش نىيىتىنى ئاشكارىلىدى. مەسىلەن، ئاز ئۈچرايدىغان مىنېراللارنىڭ ئېكسپورتىنى چەكلەش ئارقىلىق، باشقا دۆلەتلەرنىڭ ئۆزىگە بولغان ئېھتىياجىنى سىياسىي قورالغا ئايلاندۇردى.

ئانالىزنىڭ بۇ نۇقتىسىغا كەلگەندە شۇنى تەكىتلەش زۆرۈر: ھازىرقى ئەھۋالنىڭ بۇنداق شەكىللىنىشى خىتاينىڭ غەلىبە قىلىشى ياكى ئامېرىكىنىڭ مەغلۇپ بولۇشىدىن دېرەك بەرمەيدۇ؛ ھەتتا خىتاينىڭ ئامېرىكىدىن ئۆتۈپ كەتكەنلىكىنىمۇ كۆرسەتمەيدۇ. ئەكسىچە، بۇ پەقەت ھازىرقى رېئاللىقنىڭ ھەقىقىي، پەردازلانمىغان ھالىتىدۇر. ئامېرىكا يەنىلا دۇنيادىكى ئەڭ چوڭ ئىقتىسادىي گەۋدە ۋە ئەڭ كۈچلۈك دۆلەت بولۇپ، بولۇپمۇ ھەربىي جەھەتتە ئۈستۈنلۈككە ئىگە. ئەمما ئۇنىڭ ئومۇمىي (ئۇنىۋېرسال) كۈچىنىڭ ئاجىزلىشىشى، تەسىر دائىرىسىنىڭ خوراپ كېتىشى ۋە ترامپ مەزگىلىدە بىر كىرىزىسنىڭ ئىچىگە كىرىپ قالغانلىقىمۇ بىر ھەقىقەتتۇر. شۇنداقلا بۇ مەزگىلدە خىتاينىڭ ناھايىتى تېز سۈرئەتتە ئامېرىكىنى قوغلاپ كېلىۋاتقانلىقىنى ئىنكار قىلىشقا بولمايدۇ. ترامپنىڭ سابىق مەسلىھەتچىسى جون بولتوننىڭ قارىشىچە، ترامپ تەختتىن چۈشكەندىن كېيىن ئامېرىكا «رېلىسقا قايتىپ چۈشۈشى» مۇمكىن. پروفېسسور مېرشېيمېر بولسا ترامپنىڭ دىققەتنى خەلقئارالىق ئىشلارنىڭ ئورنىغا دۆلەت ئىچىگە قاراتقانلىقىنى چوڭ جەھەتتىن توغرا دەپ قارايدۇ. بەلكىم ترامپتىن كېيىنكى پرېزىدېنت ئامېرىكىنىڭ «ئارتۇق يۈكنى تاشلىۋېتىش» ئىستراتېگىيەسىنى تېخىمۇ توغرا شەكىلدە يولغا قويۇپ، شۇ ئارقىلىق خىتاينى ئۇنۇملۇك چەكلىيەلەيدىغان بولۇشى مۇمكىن. شۇنداقتىمۇ، خىتاينىڭ كۈچىيىشى، رۇسىيەنىڭ قايتا باش كۆتۈرۈشى دۇنيانىڭ بۇرۇنقىدەك پۈتۈنلەي ئامېرىكىغا تەۋە بولمايدىغانلىقىنى كۆرسەتمەكتە. ئەكسىچە، ئامېرىكا يەنىلا 1-نومۇرلۇق

كۆچلۈك دۆلەت بولۇپ قالسىمۇ، خىتاي، رۇسىيە، ياۋروپا ئىتتىپاقى، ھىندىستان ۋە ياپونىيە قاتارلىق كۆچلەرنىڭمۇ زور تەسىرگە ئىگە بولغان كۆپ قۇتۇپلۇق دۇنيانىڭ شەكىللىنىۋاتقانلىقىغا ئىشارەت قىلماقتا.

پايدىلىنىغان ماتېرىياللار:

- The Economist ,2018) .March 1 .(How the West got China wrong.
- 阎学通. (2020). 大国领导力. 中信出版集团
- Tanrikut, M. (2024). Assessing China's Hegemonic Ambitions Amidst the Eastward Shift of Global Power: An Analysis of Offensive Realism and Economic Growth. Asya Studies, 8(30), 337-360. https://doi.org/10.31455/asya.1568472
- Asia Society .(2024) .The United States, China, and the Future of the Global Order [Video]. YouTube.
- Rachel Blevins. (2025, November 18) .Russia DOMINATES on the Battlefield + China's RISE Challenges the US | Prof. John Mearsheimer [Video]. YouTube.
- The Economist ,2025) .November 18 .(China and Japan are in a vicious game of chicken over Taiwan.
- The Economist ,2025) .November 27 .(America's oldest ally in Asia is drawing closer to China.
- The Economist ,2025) .December 11 .(Hedging against Trump, Canada reconsiders ties with China.
- The Economist ,2025) .December 18 .(China proved its strengths in 2025—and Donald Trump helped.
- China Daily. (n.d.) .Mearsheimer on China-US: The US can no longer stop China's rise [Video]. YouTube.
- GEO POLITICS. (n.d.) .How China Rewrote the Global System — And Why America Can't Stop It [Video]. YouTube.
- Pascal Coppens. (n.d.) .What the West gets wrong about China! Four main misconceptions about China [Video]. YouTube.
- World Knowledge Forum. (n.d.) .The Future of the Global Geoeconomic Order | John Mearsheimer, Robin Niblett and Henry Haggard [Video]. YouTube.

2026-يىلدا ئوتتۇرا شەرق ۋە ئافرىقا ۋەزىيىتى قانداق بولىدۇ؟

مەۋلان تەڭرىقۇت

(2025-12-04)

گەرچە ئىسرائىلىيەنىڭ ئىران ۋە غەززەگە قاراتقان ئىككى چوڭ ئۇرۇشى ۋاقىتلىق توختىغان ياكى «سۈسلاشقان» بولسىمۇ، بۇ توقۇنۇشلار ماھىيەتتە ئاخىرلاشقىنى يوق. ئىسرائىلىيە ئارمىيەسىنىڭ ھەربىي ھەرىكەتلىرى ئىراننىڭ رايون خاراكتېرلىك ۋاكالەتچى قوراللىق توري ۋە تەسىر دائىرىسىنى ۋەيران قىلدى ھەمدە سۈرىيەدىكى ئەسەد ھاكىمىيىتىنىڭ غۇلىشىغا سەۋەب بولدى. ىراق، توقۇنۇش، ئىدارە قىلىش ۋە رايونلۇق ئىتتىپاقلىققا مۇناسىۋەتلىك نېگىزلىك مەسىلىلەر يەنىلا ھەل بولمىدى.

سۈرىيەنىڭ يېڭى رەھبىرى ئەھمەد شەرا ئىچكى مۇقىمسىزلىق يېڭى ھاكىمىيىتىگە زەربە بېرىشتىن بۇرۇن ئەھمىيەتلىك ئۆزگىرىش ياساش ئۈچۈن ۋاقىت بىلەن دۇئېلغا چۈشمەكتە. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، غەززە بۆلۈنگەن ۋە مەڭگۈلۈك لاگېرغا ئايلىنىپ قېلىشتىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن مەۋجۇتلۇق كىرىزىسىغا دۇچ كەلمەكتە. ترامپ رەھبەرلىكىدىكى ئامېرىكىنىڭ رولى، يېڭى توقۇنۇش خەۋپى بىلەن رايون خاراكتېرلىك نورماللىشىش ۋەدىسى ئوتتۇرىسىدىكى نازۇك تەڭپۇڭلۇقنى ساقلاشتا ھەل قىلغۇچ ئامىل بولۇش رولىنى داۋاملاشتۇرىدۇ. ئەمما ئامېرىكىنىڭ ئۆتكەن ئىككى يىللىق ئۇرۇشلاردا قەتئىي ھالدا ئىسرائىلىيە تەرەپتە تۇرۇشى ئوتتۇرا شەرق دۆلەتلىرىنى بىخەتەرلىك جەھەتتە ئامېرىكىغىلا تايىنىپ قېلىشتىن بارغانسېرى ئەنسىرەيدىغان ھالغا چۈشۈرۈپ قويماقتا. بۇنىڭ تۈرتكىسىدە، بۇ دۆلەتلەر كەلگۈسىدە خىتاينى مەركەز قىلغان باشقا يەرشارىۋى كۈچلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى كۈچەيتىش ئارقىلىق ئۆزلىرىنى كۈتۈلمىگەن خەۋپتىن قوغداش ئىستراتېگىيەسىنى ئاكتىپ ئىجرا قىلىدۇ.

ئامېرىكىنىڭ دۇنيانىڭ ئىشلىرىدىن ئۆزىنى چەتكە ئېلىشى ۋە ياۋروپانىڭ يارەملەرنى قىسقارتىپ بەكرەك ئۆزلىرىنىڭ ئىچكى سىياسەتلىرىگە مەركەزلىشىشى بىلەن ئافرىقىدا خىتاي ئۈچۈن چوڭ پۇرسەت يارىتىلماقتا ۋە خىتاينىڭ بۇ ئىلگىرىلىشى داۋام قىلىدۇ. ياپونىيە قاتارلىق باشقا ئاسىيا دۆلەتلىرىمۇ ئافرىقىدىكى ئاكتىپ ئاكتىيورلارغا ئايلىنىدۇ.

ئىسرائىلىيە

2026-يىلدا، ئەگەر 2025-يىلى ترامپ تەرىپىدىن ئىران ۋە ھاماس بىلەن ئىمزالانغان ئىككى ئۇرۇش توختىتىش كېلىشىمىگە داۋاملىق ئەمەل قىلىنسا، ئىسرائىلىيە ئاخىرقى ھېسابتا ئۆزىنىڭ ئىچكى ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىشقا مەركەزلىشىدۇ. ىراق، بۇنداق بىر ھالەتنىڭ شەكىللىنىشى ئېنىق ئەمەس.

ئىسرائىلىيە ئومۇمىي سايلامغا قاراپ ماڭماقتا ۋە ئۇزۇندىن بۇيان باش مىنىسترلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتەۋاتقان نېتانياھۇ ئېغىر بېسىم ئاستىدا تۇرماقتا؛ چۈنكى ئۇ رەھبەرلىك قىلىۋاتقان ئاشقۇن ئوڭچىللار ۋە دىندارلار ئىتتىپاقى راي سىناش نەتىجىلىرىدە كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە ئارقىدا ئىكەنلىكى كۆرۈلمەكتە. ئەمما نېتانياھۇنىڭ قولىدا بىر

كوزۇرى بار: ئۇ باش مىنىستىر بولۇش سۈپىتى بىلەن، ئىسرائىلىيەنىڭ بىخەتەرلىكىنى باھانە قىلىپ ئۆزىگە قارىتىلغان تەنقىدلەرنى رەت قىلىشنى ۋە بۇ ئارقىلىق خەلقنى قايىل قىلىشقا ئۇرىنىدۇ. شۇنداقتىمۇ نۇرغۇن ئىسرائىلىيەلىكلەر، نېتانياھۇنى غەززە ئۇرۇشىنى قەستەن ئۇزارتتى ۋە تاكى ترامپ مەجبۇرلىغىچە بولغان ئارىلىقتا ئۇرۇش توختىتىش كېلىشىملىرىگە قارشى تۇردى ۋە بۇنى پەقەتلا سايلام ساندۇقىدىكى مەغلۇبىيەتتىن قېچىش ئۈچۈن قىلدى دەپ قارايدۇ.

نېتانياھۇ ھازىر ئامېرىكا تەرىپىدىن زورلانغان چوڭ بىر سىياسىي چىگىش (دىلەمما) ئىچىدە قالدى. ئۇ بىر تەرەپتىن ئۆزىنى غەززە ۋە ئىران ئۇرۇشلىرىنى ئاخىرلاشتۇرغانلىقىدىن پەخىرلىنىدىغان، شۇنداقلا ئىسرائىلىيەنىڭ قايتا ئۇرۇش قىلىشنى خالىمايدىغان ترامپنىڭ يېقىن ھەمكارلاشقۇچىسى قىلىپ كۆرسىتىشكە مەجبۇر؛ يەنە بىر تەرەپتىن بولسا، ئىسرائىلىيە خەلقىگە ئۇرۇشنىڭ ۋاقىتلىق بولسىمۇ ئاخىرلاشقانلىقىنى جاكارلاش. ئەمما ئۇرۇشنى توختاتقانلىق ئۇ ۋەدە قىلغان «مۇكەممەل غەلىبە»گە ئېرىشەلمىگەنلىكىنى تەن ئالغانلىق بىلەن باراۋەر.

شۇڭلاشقا، 2026-يىلى ئىسرائىلىيە جەمئىيىتىنىڭ بىرلىكى ۋە ئىتتىپاقلىقى، قۇتۇپلاشقان ئىككى گۇرۇپپىغا بۆلۈنگەن سايلام رىقابىتى بىلەن سىنىلىدىغان يىل بولۇشى مۇمكىن. نېتانياھۇنىڭ يېشى (76 ياش) نى نەزەردە تۇتقاندا، بۇ ئۇنىڭ ئاخىرقى سىياسىي جېڭى بولۇپ قېلىشى مۇمكىن. ئەگەر ئىسرائىلىيەلىكلەر ئۇنى ئالماشتۇرۇشنى قارار قىلسا، بۇ ئۇلارنىڭ سىياسىي تۇزۇلمىگە بولغان ئىشەنچىسىنى ۋە مىللىي ئىتتىپاقلىق تۇيغۇسىنى قايتا تىكلەشكە باشلايدىغان بىر يىل بولۇپ قېلىشى مۇمكىن.

رايون خاراكتېرلىك نۇقتىدىن ئالغاندا، ئىسرائىلىيە زىددىيەتلىك رول ئوينايدۇ. ئۇ بىر تەرەپتىن ترامپنىڭ رايوننى ئۆزگەرتىش تەسەۋۋۇرىنى قوللىسىمۇ، يەنە بىر تەرەپتىن سايلامدا كىم ئۇتۇشىدىن قەتئىينەزەر پەلەستىنلىكلەرگە يول قويۇشنى خالىمايدىغانلىقى ئۈچۈن، ئىسرائىلىيەنىڭ ئۆزى رايونلۇق «قاتماللىق» نىڭ سەۋەبچىسىگە ئايلىنىپ قالىدۇ. ئىسرائىلىيە ياقتۇرۇلمايدىغان ھېگېمون \ ھۆكۈمران (Hegemon) بولۇپ قالىدۇ، ۋە بۇ ھالەت رايونلۇق بىرلىشىش ۋە ئىناقلىق ئارزۇسىنىڭ يەنىمۇ كەينىگە سۈرۈلۈشىدىن دېرەك بېرىدۇ.

پەلەستىن ۋە غەززە

ئۆتكەن ئىككى يىللىق قانلىق ئۇرۇش ۋە ۋەيرانچىلىقلارغا قارىماي، ھاماس يەنىلا غەززە رايونىدىكى ئەڭ كۈچلۈك تەرەپ بولۇپ قېلىۋەردى. ئۇرۇش توختىغان بولسىمۇ، لېكىن ئاخىرلاشقىنى يوق. ھاماسنى يوقىتىش ئۈچۈن، ترامپ تىنچلىق پىلانىدا كۆرسىتىلگەندەك، ئەستايىدىل بىر تىنچلىق ساقلاش قوشۇنى ئىشەنچلىك بىر قورالسىزلاندۇرۇش جەريانىنى ئېلىپ بېرىشى كېرەك.

غەززەنىڭ 2026-يىلدىكى مەنزىرىسى ئىنتايىن مۇجمەل ۋە جۇغراپىيە جەھەتتىن پارچىلانغان ھالەتتە بولىدۇ. ئىسرائىلىيە ترامپ پىلانى بويىچە غەززەدىن قىسمەن چېكىنىشنى تاماملىغان ھامان، غەززەنى ئىككىگە بۆلۈشكە باشلىدى. ئىسرائىلىيە ئىنژېنېرلىرى يوغان سېرىق توسۇقلار ئارقىلىق يېڭى بىر «سېرىق سىزىق» سىزىپ چىقتى، بۇ كەلگۈسىدە بېتون تامغا ئايلىنىشى مۇمكىن.

بۇ بۆلۈنۈش، ئىسرائىلىيە ئىشغال قىلغان كەڭرى رايوننىڭ ئىچىدە ئەتراپى ئىسرائىلىيە ئېلېمېنتلىرى تەرىپىدىن قورشالغان كىچىك بىر «يېتىم رايون» نى شەكىللەندۈرىدۇ. ئىسرائىلىيەنىڭ تولۇق چېكىنىشى ھاماسنىڭ قورالسىزلىنىشى ۋە خەلقئارالىق مۇقىملىق ساقلاش قىسمىلىرىنىڭ ئۆتكۈزۈۋېلىشىغا باغلىق بولۇپ، ھەر ئىككىسىنىڭ ئەمەلىيلىشىشى ئېنىق ئەمەس؛ بۇ بۆلۈنۈشنىڭ مۇددەتسىز شەكىلدە داۋاملىشىدىغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ.

غەززەدە سیاسىي ۋە ئىنسانپەرۋەرلىك ۋەزىيىتى ئىنتايىن ئېغىر:

• ئىچكى «يېتىم رايون» (غەربىي غەززە): بۇ رايون 2 مىليون غەززە مۇھاجىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان بولۇپ، ئۇلار يەنىلا ھاماسنىڭ كونترولۇقىدا ۋە بارغانسېرى ئازىيۋاتقان بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ ياردىمىگە تايىنىپ لاگېرلاردا ياشايدۇ. ھاماس باشقۇرۇشىدىكى بۇ رايونغا قاتارنىڭ ئىقتىسادىي يارداەم بېرىشى كۆتۈلمەكتە.

• ئەتراپ «يېتىم رايونى» (شەرقىي غەززە): ئىسرائىلىيە بۇ رايوننى «يېڭىلىنىش ئۈلگىسى» دەپ قارايدۇ ۋە رافاھتا تاموژىنسىز سودا رايونى ھەمدە يېڭى پورت قۇرۇشنى پىلانلىماقتا. غەربىي غەززە چىرىپ كېتىۋاتقان بىر پەيتتە، ئىسرائىلىيە بۇ رايونغا مەبلەغ سېلىشقا يېتەكچىلىك قىلىدۇ، مەبلەغنى ئىسرائىلىيەنىڭ ئىسلامچىلارغا قارشى ھەمراھى دەپ قارىلىدىغان ئەرەب بىرلەشمە خەلىپىلىكى تەمىنلەيدۇ ۋە قۇرۇلۇشنى مىسىر شىركەتلىرى ئىجرا قىلىدۇ.

ھاكىمىيەتمۇ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. ترامپنىڭ «تىنچلىق كېڭىشى» (Board of Peace) ئىسرائىلىيەنىڭ قايتا قۇرۇش جەريانىنى نازارەت قىلىشى مۇمكىن. پەلەستىن تەرەپتە، پەلەستىن ھاكىمىيىتى (PA) مەھمۇد ئاببباس 2026-يىلى ئۆكتەبىردە سايلام ئۆتكۈزۈشكە ۋەدە بەردى. ئىسرائىلىيە پەلەستىننىڭ ئەڭ ئالقىشقا ئېرىشكەن رەھبىرى مارۋان بارغۇتى (Marwan Barghouti) نى قويۇپ بېرىپ، ئۇنى ھاماس رايونىغا سۈرگۈن قىلىشى مۇمكىن. بارغۇتى سايلامدا ھاماسنى يېڭەلەيدىغان بىردىنبىر شەخس دەپ قارالماقتا. بۇنداق بىر سايلام غەلىبىسى غەززە ۋە غەربىي قىرغاقتا ھاكىمىيەتنىڭ ئۆتكۈزۈپ بېرىلىشىگە، قورالسىزلاندۇرۇشنىڭ باشلىنىشىغا ۋە قايتا قۇرۇشنىڭ ئاخىرى يولغا قويۇلۇشىغا تۈرتكە بولۇشى مۇمكىن. ھالبۇكى، ھەتتا ھاماس مەغلۇپ بولۇپ قايتا قۇرۇش باشلانغان تەقدىردىمۇ، ئىسرائىلىيەنىڭ غەربىي قىرغاقنى تەدرىجىي يۇتۇۋېلىشى داۋاملىشىدۇ.

نورمال ۋەزىيەتنىڭ ئەسلىگە كېلىشىدىكى شەرتلەر ھاماسنىڭ قورالسىزلىنىشى، ئەرەب ئەللىرىنىڭ تىنچلىق ساقلاش قىسىملىرى ئەۋەتىشى ۋە ئىسرائىلىيەنىڭ ئۇرۇشنىڭ ھەقىقىي تۈگىگەنلىكىگە كاپالەتلىك قىلىشى قاتارلىق ئامىللاردۇر. بۇ شەرتلەرنىڭ ئورۇنلىنىشى ناتايىن بولغاچقا، نورماللىشىشنىڭ ئاستا بولۇشى مۇلچەرلەنمەكتە. ئەگەر شۇنداق بولسا، غەززەدىكى 2 مىليون ئاھالىنىڭ بەزىلىرى قېچىشقا ئۇرۇنۇشى مۇمكىن، بۇ ئىسرائىلىيە بىلەن مىسىر مۇناسىۋىتىنى جىددىيلەشتۈرۈۋېتىدۇ ۋە ئىسرائىلىيەگە ئۇرۇشنى قايتا باشلاش ئۈچۈن باھانە بولۇپ بېرىشى مۇمكىن.

سۈرىيە

ئەسەد ھاكىمىيىتى يىقىلغاندىن كېيىن، يېڭى رەھبەر ئەھمەد شەرا دۆلەتنى نازۇك بىر ھالەتتە تىزگىنلەپ تۇرماقتا. شەرا دىپلوماتىيەدە مۇۋەپپەقىيەت قازاندى، ئۇنىڭ مانخاتتاندىكى قول ئېلىشىپ كۆرۈشۈشلىرى كونا ھاكىمىيەت قالدۇرۇپ كەتكەن ۋەيرانە خارابىلىقلار بىلەن روشەن سېلىشتۇرما ھاسىل قىلدى. ئۇ ئامېرىكا گېنېراللىرى ۋە كېڭەش پالاتا ئەزالىرى تەرىپىدىن سۈرىيەنىڭ «كەلگۈسى» سۈپىتىدە ئالقىشلاندى.

شەرا ئۆزىنىڭ سىياسىي مەبلىغىنىڭ كۆپ قىسمىنى خەلقئارا جازالارنى بىكار قىلىشقا تىكتى. ۋاشىنگتوندىكى قاتتىق قوللار پوزىتسىيەسىنى يۇمشاتقانلىقتىن، 2026-يىلىنىڭ بېشىدا ئۇنىڭ ئارزۇسى ئەمەلگە ئېشىشى مۇمكىن. خەلقئارا بانكىلارنىڭ تەييار تۇرۇۋاتقانلىقى ۋە ئېكسپورت كېلىشىملىرىنىڭ تەييارلىنىۋاتقانلىقى خەۋەر قىلىنماقتا. گەرچە سۈرىيەنىڭ ئىسرائىلىيە بىلەن تولۇق مۇناسىۋەت ئورنىتىشى رېئاللىققا ئۇيغۇن بولمىسىمۇ، بەزى ئىلگىرىلەشلەر بولۇشى مۇمكىن. سۈرىيە ئىسرائىلىيەنىڭ ئۆز زېمىنىغا بېسىپ كىرىشىنى چەكلەش ئۈچۈن «توقۇنۇشماسلىق كېلىشىمى» ئىمزالىشى مۇمكىن.

دىپلوماتىيە ساھەسىدە مۇۋەپپەقىيەتلەر زور بولسىمۇ، خەلقئارا جەمئىيەت شەرادىن «قول ئېلىشىپ كۆرۈشۈش» تىن ئۆتۈپ ئەمەلىي ئۆزگىرىش ياساشنى كۆتىدۇ. 2024-يىلى دېكابىردا ئەسەد يىقىلىپ بىر يىلغا يېقىن ۋاقىت ئۆتكەن بولسىمۇ، سۈرىيەدە قايتىدىن قۇرۇلغان نەرسىلەر ئاز. گەرچە توك تەمىناتى ياخشىلىنىپ، مەخپىي ساقچىلار يوقالغان ۋە كەم دېگەندە 1 مىليون سۈرىيەلىك ئۆيگە قايتقان بولسىمۇ، دۆلەت يەنىلا خارابە ھالەتتە بولۇپ، قايتا قۇرۇش ئىنتايىن ئاستا بولماقتا. دۆلەتنىڭ ئەھۋالى شەرانىڭ دىققىتىنى ئىچكى قىسمىغا بۇرۇشى كېرەكلىكىنى كۆرسىتىپ تۇرماقتا.

مۇقىمسىزلىق كۆچىيۋاتقان بىر تەھدىت. مەزھەپ خاراكتېرلىك زوراۋانلىقلار، جۈملىدىن مارتتىكى ئالەۋىيلارغا ۋە ئىيۇلدىكى دروزلارغا قىلىنغان ھۇجۇملار ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ يېڭى رەھبەرگە بولغان ئىشەنچىسىنى ۋەيران قىلدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئادەم تۇتۇش ۋە ئۆلتۈرۈش جىنايەتلىرى جازاسىز قېلىپ، نۇرغۇن سۈرىيەلىكلەرنى يەنە بىر قېتىم ئۆيىدىن چىقىشتىن قورقىدىغان قىلىپ قويدى.

سۈرىيەنىڭ سىياسىي كەلگۈسىمۇ ئەندىشە قوزغىماقتا. يېڭى پارلامېنتنىڭ دېموكراتىيە ۋەدىلىرىگە قارىتا گۇمانلارنى قوزغىدى. ئەزالىرىنىڭ ئۈچتىن بىرى شەرا تەرىپىدىن بۇۋاستە تاللانغان، قالغانلىرىمۇ ئۇ تاللىغان كومىتېتلار تەرىپىدىن «سايلانغان». سىياسىي پارتىيەلەر يەنىلا چەكلەنگەن بولغاچقا، تەنقىدچىلەر بۇ ئورگاننىڭ خۇددى ئەسەد دەۋرىدىكىگە ئوخشاشلا بىر «قورچاق» ئورگانغا ئايلىنىپ قېلىشىدىن ۋە شەرانىڭ يېڭى بىر دىكتاتورلۇق (يەنى بىر ئادەم ھاكىمىيىتى) ئورنىتىشىدىن ئەندىشە قىلماقتا. ئەگەر ئۇ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي جەھەتتىن خارابلىققا ئايلانغان سۈرىيەگە كۆرۈنەرلىك ياخشىلىنىش ئېلىپ كەلمىسە، دەسلەپتە ئۇنى قوللىغانلار ئۇنىڭغا قارشى چىقىشى مۇمكىن.

ئىران ۋە قايتا توقۇنۇش خەۋپى

ئۆتكەن ئىككى يىللىق ئۇرۇشلار ئىرانىنىڭ رايونلۇق ھۆكۈمرانلىقىنى سۈندۈرۈشتا ھەل قىلغۇچ خاراكتېرلىك رول ئوينىدى، ئەمما نەتىجە ئۈزۈل-كېسىل ئەمەس. ئىران ھاكىمىيىتى ئىسرائىلىيە ۋە ئامېرىكىنىڭ 12 كۈنلۈك بومباردىمانىدىن ئامان قالدى. گەرچە ئىيۇن ئېيىدىكى ئۇرۇشتا ئىرانىنىڭ يادرو ۋە باللىستىك باشقۇرۇلىدىغان بومبا پروگراممىلىرى ئېغىر زىيانغا ئۇچرىغان بولسىمۇ، ئۇلارنى قايتا تىرىلدۈرگىلى بولىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، ھاماس (ئاجىزلىغان بولسىمۇ) ۋە لىۋاندىكى ھىزبۇللاھ قاتارلىق مۇھىم ۋاكالەتچىلەر يەنىلا مەۋجۇت.

2026-يىلى ئىران ئوتتۇرا شەرقتىكى «قاتماللىق»نىڭ ئاساسلىق مەنبەسىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. 86 ياشلىق ئايەتۇللاھ ئەلى خامەنېي يۇنىلىشنى ئۆزگەرتىشكە ئامالسىزدەك قىلىدۇ. ئۇ نەچچە ئون يىلنى ئىسرائىلىيە بىلەن «نە ئۇرۇش، نە تىنچلىق» ھالىتىدە تۇرۇش ۋە يادرو قورالى ياساشنىڭ گىرۋىكىدە تەڭپۇڭلۇق ساقلاش بىلەن ئۆتكۈزدى؛ ئەمما ئۇنىڭ تەڭپۇڭلۇق ئويۇنى مەغلۇپ بولدى. چوڭ ئۆزگىرىش بەلكىم ئۇنىڭ ئورنىغا چىققان بىرى بىلەن ئەمەلگە ئېشىشى مۇمكىن.

2026-يىلدىكى نېگىزلىك مەسىلە: ئىسرائىلىيە بىلەن ئىران يەنە بىر قېتىم توقۇنۇشامدۇ؟ دېگەندىن ئىبارەت. ئىران ئامېرىكا بىلەن كېلىشىم تۈزۈش ئارقىلىق ئۇرۇشتىن ساقلىنىپ قالالىشى مۇمكىن. لېكىن، خامەنېي ترامپ تەلەپ قىلغان يول قويۇشلارنى بەجا كەلتۈرۈشنى خالىمايدىغان، بولۇپمۇ يادرو پروگراممىسىدىن (گەرچە ۋەيران بولغان بولسىمۇ) پۈتۈنلەي ۋاز كەچمەيدۇ. ئەگەر ئىككىنچى قېتىملىق ئۇرۇش پارتلىسا، ئىسرائىلىيە بەلكىم ئىران ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشقا ئۇرۇنۇشى مۇمكىن. ئەگەر ئىران ئىسرائىلىيەنى ھاكىمىيەت ئۆزگەرتىشنى نىشان

قىلدى دەپ قارىسا، پارس قولتۇقىنىڭ ئۇ تەرىپىدىكى قوشنىلىرىغا (ئەرەب ئەللىرىگە) ھۇجۇم قىلىشى مۇمكىن. بۇ ترامپ ئۈچۈن قىيىن بىر ۋەزىيەت يارىتىدۇ: ئۇ يا ئىسرائىلىيەنىڭ ھەرىكىتىنى چەكلىشى ياكى ئامېرىكىنىڭ ئەرەب ئىتتىپاقداشلىرىنىڭ مۇقىملىقىنى خەتەرگە ئىتتىرىشى كېرەك.

ئىسرائىلىيە بىلەن ئەرەب دۆلەتلىرىنىڭ نورماللىشىش تىرىشچانلىقلىرى ۋە بىخەتەرلىك قايغۇلىرى

ترامپنىڭ رايونغا بولغان ئۈمىدۋار تەسەۋۋۇرى ئىراننىڭ كېلىشىم تۈزۈشنى، غەززەنىڭ قايتا قۇرۇلۇشنى ۋە «ئىبراھىم كېلىشىمى» (2020-يىلى ئىسرائىلىيە بىلەن تۆت ئەرەب دۆلىتى ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن نورماللىشىش كېلىشىمى) نىڭ كېڭىيىشىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. 2026-يىلى، بۇ كېلىشىملەرنى كېڭەيتىشتە ھالقىلىق دىپلوماتىك تىرىشچانلىقلار يۈز بېرىدۇ. لېۋان، باھاردا سايلام بارلىقىنى نەزەردە تۇتقاندا، بۇ كېلىشىم ئىمزالىماسلىقى مۇمكىن. ئەمما ئۇزۇندىن بۇيان چەكلەنگەن تىنچلىق شەرتنامىسى ھەققىدىكى مۇنازىرىلەر ئوتتۇرىغا چىقىشى مۇمكىن.

سەئۇدى ئەرەبىستان ۋەلىئەھدى مۇھەممەد بىن سالمان ھۆكۈمىتى بىر يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتتىن بۇيان ئېنىق بىر مەيداندا تۇرۇپ كەلدى: ئۇلار ئىسرائىلىيە پەلەستىنلىكلەر بىلەن ھەقىقىي تىنچلىق مۇساپىسىگە قوشۇلمىغىچە، ئىسرائىلىيەنى ئېتىراپ قىلمايدۇ. سەئۇدىلار ئىلگىرى ئىبراھىم كېلىشىمىگە قوشۇلۇش ئارقىلىق ئامېرىكا بىلەن رەسمىي مۇداپىئە كېلىشىمىگە ئېرىشىشنى ئۈمىد قىلغانىدى. ئەمما 2026-يىلى ئۇلار بۇ كېلىشىمگە قوشۇلماي تۇرۇپمۇ ئامېرىكا بىلەن مۇداپىئە كېلىشىمى تۈزۈشى مۇمكىن.

بۇ نورماللىشىش تىرىشچانلىقى ئەرەب رەھبەرلەر ئۈچۈن بىئاراملىققا تولغان بىر يىل بولدىغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. ئۇلار ئىراننىڭ نىشانىغا ئايلىنىپ قېلىشتىن ئەنسىرەيدۇ ۋە غەززەنى قايتا قۇرۇش ھەققىنى تۆلەش يۈكىنىڭ ئۆزلىرىگە چۈشۈپ قېلىشىدىن قورقىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇلار ترامپنىڭ ئىسرائىلىيە بىلەن بولغان مۇناسىۋەتكە ئائىت ھەر قانداق ئۇلتىماتۇملىرىدىن ساقلىنىشنى خالايدۇ. ئۇلارنىڭ ئىستراتېگىيەسى ترامپقا خۇشامەت قىلىش ۋە پارا بېرىشنى داۋاملاشتۇرۇش بىلەن بىرگە، باشقا دۇنياۋى چوڭ كۈچلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى كۈچەيتىش بولىدۇ. چۈنكى ئۆتكەن ئىككى يىلدىكى ئەڭ بىۋاستە ۋە ئۇزۇن مۇددەتلىك ئۆزگىرىشى بولسا ئامېرىكىنىڭ ئىسرائىلىيەنى قوللىشى سەۋەبىدىن، ئەرەب دۆلەتلىرىنىڭ رايون مۇقىملىقى ئۈچۈن ئامېرىكىغا تايىنىشتىن بۇرۇنقى ھەر قانداق ۋاقىتتىكىدىنمۇ بەكرەك ئەنسىرەيدىغان بولۇپ قالغانلىقىدۇر.

ئافرىقىنىڭ شەرققە يۈزلىنىشى

غەربنىڭ ئۆز ئىچىدىكى مەسىلىلەرگە يۈزلىنىشىنىڭ نەتىجىسىدە يەر شارى مىقياسىدا گېئو-سىياسىي بۇرۇلۇش يۈز بەرمەكتە. ئامېرىكا، ئەنگلىيە ۋە ياۋروپا ئىتتىپاقىنىڭ يارەملەرنى قىسقارتىشى ۋە ئامېرىكىنىڭ «بىكىنمىچىلىك» (Protectionism) سىياستى كەلتۈرۈپ چىقارغان بۇ يەرشارىۋى ۋەزىيەت، 2026-يىلى نۇرغۇن ئافرىقا دۆلەتلىرىنىڭ كۆرۈنەرلىك ھالدا شەرققە قېيىشىغا تۈرتكە بولىدۇ.

ئامېرىكا «بىكىنمىچىلىك» نى يولغا قويۇۋاتقان بىر پەيتتە، خىتاي ئافرىقىدىكى رولىنى قايتىدىن بەلگىلەش پۈرسىتىنى قولغا كەلتۈردى. خىتاي ئۆزىنى ئافرىقىلىقلارنىڭ مەنپەئەتىنىڭ يەرشارى سەھنىسىدىكى ئىشەنچلىك قوغدىغۇچىسى قىلىپ كۆرسەتمەكتە. ئامېرىكا تاموژنا بېجىنى ئۆستۈرگەندە، خىتاي ئافرىقا دۆلەتلىرىنىڭ كۆپىنچە ئىمپورت تاموژنا بېجىنى كەچۈرۈم قىلىشقا ۋەدە بەردى. خىتاينىڭ ئافرىقىغا قىلغان ئېكسپورتى 2025-يىلىنىڭ

ئالدىنقى يېرىمدا 26% ئېشىپ 141 مىلياردىللارغا يەتتى، چۈنكى ئامېرىكىدا تاموژنا توسقىغا ئۇچرىغان خىتاي زاۋۇتلىرىنىڭ ئەرزان تاۋارلىرى ئۈچۈن ئافرىقا ئوبدان خېرىدار بولدى.

خىتاي شىركەتلىرى ئاللىبۇرۇن نۇرغۇن ئافرىقا كەسپلىرىنى ئۆزگەرتتى. مەسىلەن، ئافرىقىدا سېتىلىدىغان ئەقلىي ئىقتىدارلىق تېلېفونلارنىڭ يېرىمىغا يېقىنى شېنجېندىكى خىتاي تېلېفون شىركىتى «Transsion» تەرىپىدىن ئىشلەنگەن. خىتاينىڭ قۇياش ئېنېرگىيەسى تاختىلىرىنىڭ (كۇنتاختا) ئىمپورتى 2025-يىلى ئىيۇنغىچە 60% ئاشتى ۋە يەرلىك ئېلېكتىر ئىستانسىلىرىغا قارىغاندا ئەرزان ۋە ئىشەنچلىك ئېنېرگىيە بىلەن تەمىنلىدى. خىتاي مىلياردېرلىرى قۇرغان «OPay» غا ئوخشاش پۇل-مۇئامىلە تېخنىكا شىركەتلىرى نىگېرىيەدە باشقا بانكا ئەپلىرى ئىشلىمەي قالغاندىمۇ نورمال ئىشلەپ تۇردى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، غەرب مەھسۇلاتلىرىغا ئوخشىمايدىغىنى، خىتاي كارخانىلىرى ئافرىقىنىڭ نامرات ئەممە نوپۇسى كۆپ بازارلىرىغا ماس كېلىدىغان تاۋارلارنى تەمىنلەيدۇ. ئەممە ئافرىقىدىكى Jumia مۇلازىمەت گۇرۇھىنىڭ خوجايىنى فرانسىس دۇفاي ئېيتقاندەك: «غەربتە ئىشلەپچىقىرىلغان، ئافرىقا ئىستېمالچىلىرىنىڭ كۆپ قىسمى سېتىۋالالايدىغان ھېچقانداق نەرسە يوق.» نەتىجىدە، بەزى دۆلەتلەرنىڭ دەرسلىكىگە خىتاي تىلى كىرگۈزۈلمەكتە ۋە ياشلار ئوقۇش ۋە ئىشلەش ئۈچۈن بارغانسېرى خىتاي ۋە مالايسىياغا ئوخشاش دۆلەتلەرنى تاللىماقتا.

ئافرىقىدا تەسىر كۆچىنى ئاشۇرۇۋاتقان يالغۇز خىتايلا ئەمەس. ياپونىيە ئافرىقىدىكى ئەڭ چوڭ ئىنانچىلەرنىڭ بىرى بولۇپ، تېخىمۇ كۆپ ئىقتىسادىي ئارىلىششنى تەلەپ قىلماقتا. پارس قولتۇق دۆلەتلىرى يارەم ۋە بىۋاستە مەبلەغ سېلىشنى كۆپەيتمەكتە، سىنگاپور شىركەتلىرى يېزا ئىگىلىكىنى ئۆزگەرتمەكتە. جەنۇبىي كورىيە تېلېۋىزىيە تىياتىرلىرى ئالقىشقا ئېرىشمەكتە. بۇ بۇرۇلۇشنىڭ ئارقىسىدا سىياسىي يېقىنلىقمۇ بار؛ ئافرىقىدىكى مۇستەبىت ھۆكۈمرانلار غەرب دېموكراتلىرىغا قارىغاندا ئاسىيادىكى «قەلىبداشلىرى» بىلەن تېخىمۇ يېقىنلىق ھېس قىلماقتا. گەرچە خىتاينىڭ «بىر بەلباغ بىر يول» تەشەببۇسى رامكىسىدىكى ئىقتىسادىي پائالىيەتلىرىدە يېڭى مۇستەملىكىچىلىكنىڭ پۇرىقى بولسىمۇ، ئافرىقا ھازىرچە خىتايغا شۇنداقلا شەرققە يۈزلىنىشتىن پايدىغا ئېرىشمەكتە.

پايدىلانغان مەنبەلەر:

- Browne, G. (2025, November 12). Syria's new leader needs to start delivering .The Economist.
- Carlstrom, G. (2025, November 12). The tensions between stasis and change in the Middle East will increase .The Economist
- Ogunbiyi, O. (2025, November 12). As the West turns inward, Africa looks eastward to China .The Economist.
- Pelham, N. (2025, November 12). What now for the Palestinians ?The Economist) .
- Pfeffer, A. (2025, November 12). Israel's focus will shift to domestic politics .The Economist.

2026-يىلدىكى ئامېرىكا

مەۋلان تەڭرىقۇت

(2025-11-29)

2026-يىلى ئامېرىكا قۇرۇلغانلىقىنىڭ 250 يىللىق خاترە كۈنى بولسىمۇ، ئەمما بۇ تەبرىكلەش كەيپىياتىغا چوڭقۇر ئىچكى بۆلۈنۈش ۋە مىسلى كۆرۈلمىگەن سىياسىي سىناقلار سايە تاشلىماقتا. ئامېرىكا ترامپنىڭ ئىككىنچى نۆۋەتلىك ۋەزىپە ئۆتەش مۇددىتىنىڭ ئىككىنچى يىلىنى باشتىن كەچۈرۈۋاتقان بولۇپ، بۇ دەۋر رادىكال ئىقتىسادىي سىياسەتلەردىكى ئۆزگىرىشلەر، چوڭقۇرلاشقان پارتىيەۋازلىق كۈرىشى، سايلام، كۆچمەنلەر مەسىلىسى ۋە ئۇنۇمسىز تىجارەت ئۇرۇشى قاتارلىق بىر قاتار خىرىسلار بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ.

قۇتۇپلىشىش - ئامېرىكىنىڭ 250 يىللىق تۇغۇلغان كۈنىگە تاشلانغان كۆلەڭگە

ئامېرىكىنىڭ 250 يىللىق خاترە كۈنىنى تەبرىكلەش پائالىيىتى بەلكىم بۇ دۆلەتنىڭ پارچىلانغان ھالىتىنى ئەڭ ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىدىغان بىر مېتافورا بولۇشى مۇمكىن. بىرلىككە كەلگەن مىللىي كاتتا مۇراسىم ئورنىغا، بۇ خاترىلەش پائالىيىتى ئىككى رەقىب مىللىي كومىتېت پىلانلىغان پائالىيەتلەر بىلەن پارتىيەۋازلىق كۈرەش مەيدانىغا ئايلىنىپ قالدى. 2016-يىلى، ئامېرىكا كونگرېسى دېموكراتلار ۋە جۇمھۇرىيەتچىلەر پارتىيەسىدىن تەڭ نىسبەتتە ئەزا ئېلىنغان، پارتىيەۋازلىقتىن خالىي بولۇشى كېرەك بولغان «ئامېرىكا 250» نى قۇرغان ئىدى. ئۇنىڭ پەخرىي ھەمرەئىسلىرى ئوباما ۋە بۇش ئائىلىلىرى بولۇپ، ترامپ ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەكىللىرىمۇ رول ئوينىغان ئىدى. بىراق، ترامپ ۋەزىپىگە قايتا ئولتۇرغاندىن كېيىن، ئىجرائىيە بۇيرۇقى ئارقىلىق «بۇيۇك دۆلىتىمىزنىڭ تارىخىنى ئۇلۇغلاش»قا بېغىشلانغان ئۆزىنىڭ «250-نومۇرلۇق مەخسۇس خىزمەت گۇرۇپپىسى»نى قۇردى. بۇ پاراللېل رەھبەرلىك ئاپپاراتى پۈتۈنلەي ئۇنىڭ ھۆكۈمىتىدىكى ئەمەلدارلاردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئىككى كومىتېت ئوتتۇرىسىدىكى ماسلىشىش مۇناسىۋىتى ئېنىق ئەمەس. ترامپ رەھبەرلىكىدە شەكىللەنگەن بۇ ئەھۋال، 1976-يىلدىكى ئىككى ئەسىرلىك خاترە كۈندىكىگە ئوخشاش پارتىيەۋازلىقتىن ھالقىغان، ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىدىكى بىر پۈتۈن تارىخىي بايانىنى ئوتتۇرىغا قويۇشتەك ئەنئەنىگە زەربە بەردى.

1974-يىلى، پرېزىدېنت نىكسون ھۆكۈمىتى «Watergate» سەتچىلىكى سەۋەبىدىن ئىستېپا بەرگەن، ئارقىدىنلا 1975-يىلى ئامېرىكا ۋىيېتنامدىن چېكىنىشكە مەجبۇر بولغان ئىدى. بىر-بىرىگە ئۇلىشىپ كەلگەن بۇ ئىككى ۋەقە ئامېرىكىلىقلارنىڭ كەڭ كۆلەمدە ئۈمىدسىزلىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان بولۇپ، ھۆكۈمەتكە بولغان ئىشەنچ 1964-يىلدىكى 77% نىڭ يېرىمىدىنمۇ كۆپرەك تۆۋەنلەپ كەتكەن. شۇنداقتىمۇ، ئىككى پارتىيەدىن تەركىب تاپقان بىر كومىتېت «ئەركىنلىك پويىزى»نى ئۆز ئىچىگە ئالغان ۋەتەنپەرۋەرلىك مۇراسىمىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئۆتكۈزگەن، شۇنداقلا ئاپوللو نامىلىق ئالەم كېمىسىنىڭ ئايغا قونۇشى ۋە ئەۋرىشكە ئېلىپ كېلىشتەك مىللىي غۇرۇرۇنىڭ سىمۋولى بولغان بۇيۇك قۇرۇلۇشلارنى ۋۇجۇدقا چىقارغان. يەنە كېلىپ 1976-يىلدىكى ھۆكۈمەتكە بولغان ئىشەنمەسلىك ھېچ بولمىغاندا ئىككى پارتىيەگە ئورتاق بىر ئىش ئىدى، ھەمدە كونگرېس، سوت مەھكىمىلىرى ۋە ئاخبارات ۋاستىلىرى قاتارلىق ئورگانلار ساغلام ئىدى. 2026-يىلغا كەلگەندە، ئامېرىكا خەلقى

زور دەرىجىدە قۇتۇپلىشىپ، ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈۋاتقان پارتىيەنىڭ قوللىغۇچىلىرى ھۆكۈمەتنىڭ ئىقتىدارىغا كۆپ يۈقىرى باھا بېرىدىغان بولدى. پرېزىدېنت بولسا ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ، «ئامېرىكىنىڭ ئۇلۇغلۇقى» ھەققىدىكى ئۆزىگە خاس، پارتىيەۋازلىق ئىدىيەسىدىكى بايانىنى تەشۋىق قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، پەرقلىق پىكىرلەرنى ياكى سەلبىي قاراشلارنى باستۇرماقتا. ترامپ ئۆزى تەيىنلىگەن ئالىي سوت سوتچىلىرىدىن زور مەنپەئەتكە ئېرىشمەكتە، ئۇلار ترامپنىڭ پىلانلىرىغا بولغان توسالغۇلارنى ئۇزلۇكسىز ئېلىپ تاشلىماقتا.

رادىكال ئىقتىسادىي سىياسەتلەر

ئامېرىكا بىر ئەسىردىن بۇيانقى ئەڭ رادىكال ئىقتىسادىي تەجرىبىنى باشتىن كەچۈرمەكتە (بۇ يەردىكى ئىقتىسادىي تەجرىبە، نەتىجىسىنىڭ قانداق بولىدىغانلىقى ئېنىق بىلىنمىگەن ئىقتىسادىي تەدبىرلەرنى يولغا قويۇشنى كۆرسىتىدۇ). ترامپ ھاكىمىيەتكە قايتا چىققاندىن بۇيان، بىرلا ۋاقىتتا بىر يۈرۈش كەڭ كۆلەملىك سىياسەتلەرنى يولغا قويۇش ئارقىلىق، ئامېرىكا خەلقى ۋە دۇنيا ئىقتىسادىنى تەجرىبە ئوبيېكتىغا ئايلاندۇرۇپ قويدى.

نۇقتىلىق ئىقتىسادىي سىياسەت ئۆزگىرىشلىرى:

- تاموژنا بېجى: باج نىسبىتى 1930-يىللاردىكى سەۋىيەگە يەتتى.
- خىراجەت قىزىل رەقىمى: ھۆكۈمەت خىراجىتى ئۈرۈش، يۇقۇم ياكى چوڭقۇر ئىقتىسادىي چېكىنىش دەۋرلىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، تارىختىكى ئەڭ يۇقىرى سەۋىيەدە بولۇپ، ھۆكۈمەتنىڭ چىقىمىنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇش پىلانى بارلىقىغا دائىر ھېچقانداق گەپ يوق.
- كۆچمەنلەر: يىللىق كۆچمەنلەر سانى بىر نەچچە مىليوندىن نۆلگە يېقىنلاشتى.
- فېدېراتسىيە زاپاس پۇل كومىتېتى (فېد): فېدنىڭ مۇستەقىللىقى نىكسون دەۋرىدىن بۇيانقى ئەڭ كۈچلۈك زەربىگە ئۇچرىدى ۋە ئۇزلۇكسىز ئۇچرىماقتا.

نەتىجىدە، بەزى ئاقىۋەتلەر ئاللىقاچان كۆرۈنىشكە باشلىغان: تاموژنا بېجى ئىقتىسادىي ئېشىشنى ئاستىلاتتى ۋە باھانى ئۆستۈردى. بىراق، 2026-يىلى بۇ سىياسەتلەرنىڭ تەسىرى تېخىمۇ روشەن بولىدۇ. 2026-يىلدا ترامپنىڭ «بىر چوڭ گۈزەل قانۇن لايىھەسى» (One Big Beautiful Bill Act) ئارقىلىق يولغا قويۇلغان ھۆكۈمەت چىقىمىنىڭ ئېشىشى ئېھتىياجنى ئاشۇرىدۇ. مۇلچەرلىنىشىچە، فېدمۇ پۇل سىياسىتىنى بوشىتىدىغان بولۇپ، بۇ بىر مەزگىل ئىقتىسادتا «ۋاقىتلىق جانلىنىش» پەيدا قىلىشى مۇمكىن.

ترامپ سىياسەتلىرىنىڭ بىرلەشمە تەسىرى – يەنى «ئىقتىسادنىڭ توختاپ قېلىشى بىلەن پۇل پاخاللىقى تەڭ يۈز بېرىدىغان مۇرەككەپ ۋەزىيەت» – 2026-يىللىق GDP ۋە پۇل پاخاللىقى سانلىق مەلۇماتلىرىدا ئېنىق ئەكس ئېتىشى مۇلچەرلەنمەكتە. تاموژنا بېجى ماللارنى قىممەتلەشتۈرگەنلىكى، كۆچمەنلەرنىڭ ئازىيىشى ئەمگەك كۈچى تەمىناتىنى چەكلىگەنلىكى ئۈچۈن، ئامېرىكىلىقلار باھانىڭ ئۆرلىگەنلىكىنى ھېس قىلىدۇ. 2026-يىلى ئەتىيازغا كەلگەندە، تاموژنا بېجى ئامېرىكىنىڭ يىللىق پۇل پاخاللىقىنى ئۆستۈرۈشى مۇمكىن. كېلەر يىلى دۇنيا ئىقتىسادىي ئېشىشىنىڭ ئاستىلىشى، ئەمما توختاپ قالماسلىقى مۇلچەرلەنمەكتە، ئامېرىكا بولسا كەلگۈسى بىر يىلدا ئوتتۇراھال ئېشىش ۋە «ھەددىدىن زىيادە يۇقىرى پۇل پاخاللىقى»غا دۇچ كېلىدۇ.

ئىقتىسادىي مۇقىمسىزلىق مەۋجۇت بولسىمۇ، مەبلەغ سالغۇچىلار ھازىرچە خاتىرجەم، چۈنكى سۈنئىي ئىدراك قىزغىنلىقى سەۋەبىدىن پاي بازىرى تارىختىكى ئەڭ يۇقىرى نۇقتىلارغا ئۇلاشماقتا. بىراق، ئېغىر بازار كرىزىسى خەۋپى يەنىلا مەۋجۇت بولۇپ، بۇ كۆپىنچە پاي بازىرىنىڭ گۈمران بولۇشى بىلەن باشلىنىشى مۇمكىن. ئۆكتەبىرنىڭ باشلىرىدا، سۈنئىي ئىدراكقا تايىنىدىغان شىركەتلەرنىڭ پاي چېكى ئامېرىكا S&P 500 كۆرسەتكۈچىنىڭ 44% نى ئىگىلىدى. ئەگەر سۈنئىي ئىدراك قىزغىنلىقى سۈسلاشسا، ئامېرىكا ئائىلىلىرىنىڭ تىرىليون دوللارلىق بايلىقى يوقىلىپ، ئىچكى ئىستىمالغا ئېغىر دەرىجىدە تەسىر كۆرسىتىشى مۇمكىن.

دوللاردىن يىراقلىششىنىڭ تېزلىششى

2025-يىلنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا، دوللارنىڭ قىممىتى باشقا باي دۆلەتلەرنىڭ پۇللىرىغا سېلىشتۇرغاندا تەخمىنەن 10% چۈشتى. ئادەتتە بۇ خىل ئەھۋال تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ دوللار بىلەن ھېسابلانغان قەرز يۈكىنى يېنىكلىتىدىغان بولغاچقا، ئۇلارغا پايدىلىق ھېسابلىناتتى. بىراق، بۇ قېتىمقى قىممەتنىڭ چۈشۈشى ترامپنىڭ سودا ئۇرۇشىغا بولغان بازار ئىنكاسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولدى، چۈنكى ئۇ دۇنيا ئەركىن سودىسىنى باشقۇرۇپ كەلگەن قائىدىلەرنى بىر چەتكە قايرىپ قويۇپ، ئىقتىسادنى پالەچ قىلغۇدەك تاموژنا بېجى بىلەن تەھدىت سالدى. بۇ ئېنىقسىزلىق ئىچىدە، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ قەرز بەرگۈچىلەرگە تۆلەيدىغان خەتەر تولۇقلىمىسى (قوشۇمچە چىقىم) ترامپ ۋەزىپىگە ئولتۇرغاندىن كېيىن ئۆرلىدى. نەتىجىدە، دوللارنىڭ قىممىتى ئاجىزلىغان بولسىمۇ، بۇ پۇل بىلەن قەرز ئېلىش تەننەرخى يەنىلا يۇقىرى بولۇپ، دوللارنىڭ جەلپ قىلىش كۈچىنى تۆۋەنلەتتى.

ئامېرىكىنى سىرتتا قالدۇردىغان سودا جۇش ئۇرۇپ راۋاجلانماقتا. 2025-يىلنىڭ ئالدىنقى ئالتە ئېيىدا، خىتاينىڭ ئافرىقىغا قىلغان ئېكسپورتى 25%، شەرقىي جەنۇبىي ئاسىياغا قىلغان ئېكسپورتى 20% ئاشتى. نۇرغۇن تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر تاشقى پېرېۋوت زاپاسىنى ئۆزلىرى سودا قىلىدىغان پۇللارنىڭ نىسبىتىگە ئاساسەن ساقلايدىغان بولغاچقا، بۇ ئەھۋال مەركىزىي بانكا باشلىقلىرىنى «دوللارنى كەڭ كۆلەمدە سېتىۋېتىش»كە ئۈندىشى مۇمكىن.

باشقا ھۆكۈمەتلەر، بولۇپمۇ خىتاي، بۇ جەرياننى تېزلىتىش ئۈچۈن رىغبەتلەندۈرۈش تەدبىرلىرىنى ئوتتۇرىغا قويماقتا. خىتاي 40 نەچچە دۆلەتكە (جىددىي زاپاس ئۈچۈن) يۈەن SWAP (元) لىنىيەسى تەمىنلىمەكتە. خىتاي، رۇسىيە، ھىندىستان ۋە باشقا بىرىكس دۆلەتلىرى بىلەن بىرلىكتە، دوللارغا بولغان ئېھتىياجنى چۈشۈرۈشنى مەقسەت قىلغان رەقەملىك پۇل تۆلەش سىستېمىسى قۇرماقتا. رەھبەرلەر 2026-يىلى بۇ سىستېمىدا ئىلگىرىلەشلەر بولىدىغانلىقىغا ۋەدە بەردى. بۇ تىرىشچانلىقلارنىڭ تۇرتكىسىدە، ھازىر دۇنيا تاشقى پېرېۋوت زاپاسىنىڭ پەقەت 60% ىلا دوللاردا ساقلىنىدىغان بولۇپ، بۇ يىگىرمە يىلدىن بۇيانقى ئەڭ تۆۋەن سەۋىيە ھېسابلىنىدۇ.

شۇنداقتىمۇ، بۇ خىرىسلارغا قارىماي، دوللارنىڭ دۇنيادىكى زاپاس پۇل بولۇش ئورنى ھازىرچە يەنىلا مۇستەھكەم. دوللار يەنىلا تاشقى پېرېۋوت سودىسىدا ھۆكۈمرانلىق ئورنىدا بولۇپ، ئومۇمىي سودىنىڭ 90% نى ئىگىلەيدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، ئامېرىكىنىڭ دۇنيا ئېكسپورت سودىسىدىكى نىسبىتى 10% كە يەتمىسىمۇ، سودىنىڭ يېرىمى يەنىلا دوللار بىلەن ھېسابات قىلىنىدۇ.

خىتاينىڭ تېخنىكىلىق ئۆزىگە تايىنىشى

ئامېرىكىنىڭ 2019-يىلى ئىلغار ئۆزەك ۋە ئۆزەك ياساش سايمانلىرىغا قويغان چەكلىمىسى خىتاينىڭ گۈللىنىشىنى ئاستىلىتىشنى مەقسەت قىلغان بولسىمۇ، ئەكسىچە بۇ خىتاينىڭ بۇ خىل ھالقىلىق تېخنىكىلاردا ئۆزىگە تايىنىش ھەرىكىتىنى قوزغىدى. 2026-يىلى، خىتاينىڭ ئۆزەك سانائىتى ئۆزەك لايىھىلەش ۋە ياساشتا بۇ چەكلىمىلەرنىڭ تەسىرىدىن ئەگىپ ئۆتۈپ، دۇنيانى ھەيران قالدۇرۇشى مۇلچەرلەنمەكتە. گەرچە ئامېرىكا شىركىتى Nvidia خىتاينىڭ سۈنئىي ئىدراك ئۆزەك بازىرىدا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان بولسىمۇ، خۇاۋېي، Cambricon ۋە MetaX قاتارلىق خىتاي شىركەتلىرى 2025-يىلى 38 مىلياردلىق دوللارلىق بازار ئېھتىياجىنىڭ بەشتىن ئىككى قىسمىنى ئىگىلىدى. 2027-يىلغا كەلگەندە، ئۇلارنىڭ بازار ئۇلۇشى مۇلچەردىكى 71 مىلياردلىق دوللارلىق بازارنىڭ 50% دىن ئېشىپ كېتىشى مۇمكىن. گەرچە ئۇلارنىڭ ئۆزەكلىرى ھازىر Nvidia نىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك مەھسۇلاتلىرىدەك سۈپەتلىك بولمىسىمۇ، ئەمما بەزىلىرى ئامېرىكا شىركەتلىرىنىڭ خىتايدا سېتىشىغا رۇخسەت قىلغان تۆۋەن دەرىجىلىك نۇسخىلىرى بىلەن تەڭ سەۋىيەدە.

خىتاي شىركەتلىرى ئېنېرگىيە ئۈنۈمىدىن ۋاز كېچىش ئارقىلىق ئىقتىدارنى ياخشىلىماقتا؛ مەسىلەن، خۇاۋېينىڭ CloudMatrix سىستېمىسى نورمالدىن تۆت ھەسسىدىن ئارتۇق توك سەرپ قىلسىمۇ Nvidia نىڭ ئەڭ ئىلغار مەھسۇلاتى بىلەن رىقابەتلىشەلەيدۇ. مۇلچەرلىنىشىچە، خىتاينىڭ زاۋۇتلىرى يەنىلا مىليونلىغان سۈنئىي ئىدراك ئۆزەكلىرىنى ئىشلەپچىقىرىپ، دۆلەت ئىچىدىكى ئېھتىياجنىڭ كۆپ قىسمىنى قاندۇرالايدۇ. بۇ چوڭقۇر ئۆزگىرىش 2026-يىلنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، ئامېرىكىنىڭ خىتاينىڭ تېخنىكىلىق ئارزۇسىنى بوغۇشقا ئۇرۇنۇشىنىڭ مەغلۇپ بولۇۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

ئارىلىق سايلام ۋە دېموكراتىيەگە بولغان تەھدىت

2026-يىلى 11-ئاينىڭ 3-كۈنى، ئامېرىكىلىقلار ئارىلىق سايلامدا بېلەت تاشلايدۇ. جۇمھۇرىيەتچىلەر پارتىيەسى ھازىر ئاۋام پالاتاسىدا ئاز سانلىق ئۈستۈنلۈككە، كېڭەش پالاتاسىدا بىر ئاز مۇستەھكەم ئورۇنغا ئىگە. دېموكراتلار پارتىيەسى ئاۋام پالاتاسى سايلىمىنى ترامپ ھۆكۈمىتىنى تىزگىنلەشتىكى ئەڭ ياخشى پۇرسەت دەپ قارايدۇ. تارىختا، ھاكىمىيەت سىرتىدىكى پارتىيە ئارىلىق سايلامدا ھەمىشە دېگۈدەك ئورۇنغا ئېرىشىدۇ، ترامپمۇ داۋاملىشۋاتقان يۇقىرى باھا ۋە تۆۋەن ئەمگەك بازىرى سەۋەبىدىن قارشىلىققا دۇچ كېلىدۇ. دېموكراتلار پارتىيەسى ئاۋام پالاتاسىنى قايتۇرۇۋېلىش ئۈچۈن پەقەت بىر قانچە ئورۇننىلا قولغا كەلتۈرۈشى كېرەك.

ئەمما ترامپنىڭ ئۆزى ياقتۇرمىغان سايلام نەتىجىسىگە قارشى تۇرۇش ئۈچۈن پرېزىدېنتىنىڭ زور ھوقۇقىنى، ھەتتا قوراللىق كۈچلەرنى ئىشلىتىش مۇمكىنچىلىكى يۇقىرى. چۈنكى «قوزغىلاڭغا قارشى تۇرۇش قانۇنى» (Insurrection Act) بويىچە قوراللىق كۈچلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇش ترامپقا ئامېرىكا قانۇنلىرىنىڭ ئىجرا قىلىنىشىغا توسقۇنلۇق قىلىدىغان ھەر قانداق «قانۇنسىز بىرلەشمە» ياكى «سۈيىقەست»نى «باستۇرۇش» ئۈچۈن قوراللىق كۈچلەرنى ئىشلىتىش ھوقۇقى بېرىدۇ. ترامپ رەقىبلىرىنى سايلام قانۇنلىرىغا توسقۇنلۇق قىلىۋاتىدۇ دەپ ئەيىبلەپ، قانۇننى ئۆز ئارزۇسى بويىچە ئىجرا قىلىش ئۈچۈن ئەسكەر ئەۋەتىشى مۇمكىن. بۇ ھەرىكەت بېلەت تاشلاشتىن بۇرۇن، شۇ جەرياندا ياكى كېيىن يۈز بېرىشى مۇمكىن. 2026-يىللىق سايلامنىڭ سەممىيلىكى ئاخىرقى ھېسابتا شتات ۋە يەرلىك ئەمەلدارلارنىڭ جاسارىتىگە ۋە ئامېرىكا خەلقىنىڭ ئىنكاسىغا باغلىق بولۇشى مۇمكىن.

ئامېرىكا-خىتاي رىقابىتى: سودا، تېخنىكا، گېئوپولىتىكا ۋە يۇمشاق كۈچتىكى ئۆزگىرىشلەر

2026-يىلدىكى ئامېرىكا بىلەن خىتاي مۇناسىۋىتى كۈچىيىۋاتقان تېخنىكىلىق ۋە گېئوپولىتىك رىقابەت ئارقا كۆرۈنۈشىدىكى ئاجىز بىر سودا كېلىشىمى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. ترامپ پەقەت خىتايغىلا ئەمەس، پۈتۈن دۇنياغا سودا ئۇرۇشى ئېچىپ، تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچىلار ئۈچۈن غايەت زور ئېنىقسىزلىق پەيدا قىلدى. خىتاي بىلەن بولغان سۆھبەت بىر مەزگىل داۋالغۇشلارنى بېشىدىن كەچۈرۈپ، 2025-يىلى ئۆكتەبىردىكى ئۈچرىشىشتىن كېيىن ۋاقىتلىق كېلىشىم ھاسىل قىلىنغان بولسىمۇ، بۇ يېتەرلىك ئەمەس. دۇنيا يەنىلا كونكرېت بىر كېلىشىمنى كۈتمەكتە.

بۇ ئېنىقسىزلىق مەبلەغ سېلىشقا بىۋاسىتە تەسىر كۆرسەتمەكتە. شاڭخەيدىكى ئامېرىكا سودا ئۇيۇشمىسىنىڭ تەكشۈرۈشىدە، خىتايدىكى ئامېرىكا شىركەتلىرىنىڭ مەبلەغ سېلىشنى ئازايتقانلىقى ئاشكارىلاندى. ئۇندىن باشقا، ترامپنىڭ ئىشلەپچىقىرىشنى دۆلەتكە قايتۇرۇشقا ئۇرۇنۇشىغا قارىماي، بۇ شىركەتلەرنىڭ پەقەت 18% لا مەبلەغنى ئامېرىكىغا قايتۇرۇشنى پىلانلىغان بولۇپ، بۇ ئىككى يىل ئىلگىرىكى 30% دىن تۆۋەنلىگەن. ئۆكتەبىردىكى ئۈچرىشىشتىن كېيىن، ئامېرىكىنىڭ خىتاي ماللىرىغا قويغان ئوتتۇرىچە باج نىسبىتى 30% ئەتراپىدا بولدى. بۇ نىسبەت شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقى (ASEAN) دۆلەتلىرىنىڭ ئوتتۇرىچە باج نىسبىتىدىن كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە يۇقىرى ئەمەس، شۇڭا نۇرغۇن شىركەتلەر غايەت زور يۆتكىلىش چىقىمىنى تارتىشنىڭ ئورنىغا خىتايدا قېلىشنى تاللىغان. خىتاي شىركەتلىرى ئامېرىكا بازىرىدىن يىراقلىشىپ، باشقا بازارلارغا، بولۇپمۇ شەرقىي جەنۇبىي ئاسىياغا مەركەزلىشىشكە ئەھمىيەت بەرمەكتە. 2025-يىلنىڭ ئالدىنقى ئالتە ئېيىدىلا، خىتاينىڭ ئافرىقىغا قىلغان ئېكسپورتى 25%، شەرقىي جەنۇبىي ئاسىياغا قىلغان ئېكسپورتى 20% ئاشقان.

دۇنيا مىقياسىدا، ترامپنىڭ سودىگەرلەرچە دىپلوماتىيە ئۇسۇلى باشقا دۆلەتلەرنى خىتايغا تېخىمۇ يېقىنلاشتۇردى. دۆلەتلەر خەتەردىن ساقلىنىش ئۈچۈن بېيجىڭ تەرەپكە يۈزلىنىۋاتىدۇ، چۈنكى شى جىنپىڭ تولا ئۆزگىرىپ تۇردىغان ترامپقا سېلىشتۇرغاندا «ئىشەنچلىك ۋە مۆلچەرلىگىلى بولىدىغان» كۆرۈنىدۇ. خىتاي 2025-يىللىق سودا جېڭىنىڭ ئېنىق غالىپى دەپ قارالدى. ترامپنىڭ نادىر مىنېرالار سودىسىنى كاپالەتلەندۈرۈش ۋە بېيجىڭ بىلەن چوڭ بىر سودا كېلىشىمى تۈزۈش ئارزۇسى، تەيۋەنگە بولغان قوللاشنىڭ خەتەرلىك دەرىجىدە ئاجىزلىشىشىغا سەۋەب بولۇشى مۇمكىن. ئامېرىكىنىڭ تەيۋەنگە قاراتقان ئەنئەنىۋى «ئىستراتېگىيەلىك مۇجمەللىك» سىياسىتى «قەستەن پەرۋاسىزلىق»قا ئورۇن بېرىشى مۇمكىن.

بۇنىڭدىن باشقا، ئامېرىكىنىڭ يۇمشاق كۈچى ئاجىزلىماقتا. چەتئەللىكلەر ئامېرىكىنىڭ ئۇنىۋېرسىتېتلىرىنىڭ سۈپىتى ۋە تېخنىكا يېڭىلىقلىرىغا يۇقىرى باھا بېرىدۇ. بىراق، چەتئەللىك ئوقۇغۇچىلارغا قاراتقان سىياسەتلەر بۇنىڭ تۆۋەنلىشىنى تېزلەتمەكتە. ئامېرىكا ئۇنىۋېرسىتېتلىرىدىكى سۈنئىي ئىدراكقا مۇناسىۋەتلىك ساھەلەردىكى تولۇق كۇرس ئاسپىرانتلىرىنىڭ 70% ىنى چەتئەللىكلەر تەشكىل قىلىدۇ. ھۆكۈمەت چەتئەللىك ئوقۇغۇچىلارنىڭ تۆت يىللىق تۈرۈش مۇددىتىنى چەكلەيدىغان بىر تۈزۈمنى ئوتتۇرىغا قويدى، ئەگەر ئۇلار ئۇزارتىشقا ئېرىشەلمىسە، بۇ ئادەتتە ئالتە يىل كېتىدىغان دوكتورلۇق پروگراممىلىرىدىكى يۈز مىڭلىغان ئوقۇغۇچىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ. 2025-يىلنىڭ ئالدىنقى ئۈچ ئېيىدا چەتئەللىكلەرنىڭ ئىلتىماسى تەخمىنەن 25% ئازايغان. ترامپنىڭ كۆچمەنلەرنى چەكلەش تەدبىرلىرى ئامېرىكىنىڭ يېڭىلىق يارىتىش ۋە كارخانىچىلىققا زىيان يېتىدۇ.

ئامېرىكىنىڭ ئورنىنى تېخىمۇ چوڭ دەرىجىدە تۆۋەنلىتىدىغان نەرسە پرېزىدېنتنىڭ سودا ۋە دىپلوماتىيەگە بولغان جازا ئۇسۇلىدىن كېلىدۇ. Pew تەتقىقات مەركىزى 25 دۆلەتتە تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان بولۇپ، بۇ دۆلەتلەرنىڭ 10 ندا خىتاينى ئىقتىسادىي جەھەتتىن ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىگەن دۆلەت دەپ قارىغانلارنىڭ نىسبىتى 2023-يىلدىن 2025-يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا زور پەرق بىلەن ئاشقان. ئامېرىكىغا بولغان ئىشەنمەسلىك ھەتتا ئۇنىڭ ئەڭ يېقىن ئىتتىپاقداشلىرى ئارىسىدىمۇ تېز سۈرئەتتە ئېشىپ بېرىۋاتىدۇ. 2019-يىلدىن بۇيان، كانادالىقلار ئارىسىدا قوشنىسى ئامېرىكىنى كانادا ئۈچۈن ئەڭ چوڭ تەھدىت دەپ قارايدىغانلارنىڭ نىسبىتى ئۈچ ھەسسە ئېشىپ، 60% كە يەتكەن.

بۇرۇن ترامپنىڭ مەسلىھەتچىسى بولۇپ ئىشلىگەن جون بولتون ترامپنى ئامېرىكا تارىخىدىكى «بىر غەلىتە ھادىسە» ۋە «نورمال ئادەم ئەمەس» دەپ تەسۋىرلەيدۇ. ئۇنىڭ قارىشىچە، ترامپنىڭ خەلقئارا ئىشلاردىكى تۇراقسىز ھەرىكىتى بەش يىلدىن بۇيان داۋاملىشىپ كەلگەن بولۇپ، قالغان ئۈچ يىلدىمۇ ئۆزگەرمەيدۇ. بولتون ترامپنىڭ قائىدىلەرنى ئېنىقلا بۇزۇۋاتقانلىقىنى ۋە ئۇلارنى ئېتىراپ قىلمايدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. لېكىن، ترامپ ئامېرىكىغا بۇزغۇنچىلىق خاراكتېرلىك زىيان سېلىۋاتقان بولسىمۇ، شۇنداقلا ئامېرىكا سىياسىتىگە سىڭىپ كىرىۋاتقان مۇستەبىتلىكتىن ئەندىشە قىلىش ھەقىقەتەن مەنتىقىلىق بولسىمۇ، ترامپنىڭ «مۇستەبىت بولۇشقا زېھنىي جەھەتتىن يېتەرلىك ئەمەس»لىكىنى، شۇنداقلا ئۇنى جۇلىيۇس قەيسەرگە ئوخشاش تارىخىي شەخسلەر بىلەن سېلىشتۇرۇشقا بولمايدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. بولتون، «ئەدلىيە سىستېمىسىنىڭ سىياسىيلىششى» ۋە ئۆز پارتىيەسىدىكى كىشىلەرنى كۈچلۈك ئورۇنلارغا ئورۇنلاشتۇرۇش قاتارلىق بۇزغۇنچىلىقلارغا قارىماي، ئاساسىي قانۇننىڭ ۋە دۆلەت ئورگانلىرىنىڭ يەنىلا كۈچلۈك ئىكەنلىكىنى، شۇنداقلا بۇ زىياننىڭ ئاخىرقى ھېسابتا «تۈزەتكىلى بولىدىغان، لېكىن ۋاقىت كېتىدىغان»لىقىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. ئاخىرىدا، ئامېرىكىنىڭ ئىتتىپاقداشلىرىنى ئامېرىكىنى «مەڭگۈ ترامپقا ئوخشاش ھەرىكەت قىلىدۇ» دەپ ئويلىماسلىقى ھەققىدە ئاگاھلاندۇرىدۇ ۋە ئۇلارغا «ترامپتىن كېيىنكى دەۋرنى ئويلاپ، سىياسەتلىرىنى شۇنىڭغا ئاساسەن تەڭشەش» نى تەۋسىيە قىلىدۇ.

پايدىلانغان مەنبەلەر:

- Bennet, J. (2025, November 10). A divided America celebrates its 250th birthday. The Economist.
- Braun, A. (2025, November 12). President Trump's mass deportation campaign is just getting started. The Economist.
- Chitnis, S. (2025, November 12). China's chip industry will surprise the world. The Economist.
- Curr, H. (2025, November 10). Expect mediocre growth and, in America, too much inflation in the year ahead. The Economist.
- Goldsmith, J., & Bauer, B. (2025, November 12). Donald Trump might challenge election results in 2026, say two leading lawyers. The Economist.
- Hall, A. (2025, November 12). America is going through a big economic experiment. The Economist.

- Joshi, S. (2025, November 12). Military competition in space will intensify. The Economist.
- La Guardia, A. (2025, November 12). Donald Trump counts the wins of unpredictability. The losses will come. The Economist.
- Mazie, S. (2025, November 12). America's Supreme Court will continue to bless Donald Trump's agenda. The Economist.
- Minton Beddoes, Z. (2025, November 10). The contours of 21st-century geopolitics will become clearer in 2026. The Economist.
- Prideaux, J. (2025, November 12). An optimistic guide to the coming year in America. The Economist.
- Richmond Jones, C. (2025, November 12). The dollar's dominance is being challenged more and more. The Economist.
- Shanbhogue, R. (2025, November 10). AI's true impact will become apparent in the coming year. The Economist.
- The Economist (2025, November). Has the world reached "peak Trump?" [Video transcript]. YouTube. (This entry is based on the provided YouTube transcript excerpts).
- Weinland, D. (2025, November 12). Tariff uncertainty is throwing Chinese manufacturing into chaos. The Economist.
- Werner, K. (2025, November 12). The Trump administration is undermining American soft power. The Economist.
- Werner, K. (2025, November 12). What's next for the Democrats? The Economist.
- Wroe, A. (2025, November 12). Farewell to the American penny. The Economist.

«ئىقتىسادشۇناس» (The Economist) ژۇرنىلىنىڭ دۇنيانىڭ كەلگۈسى ھەققىدىكى 40 يىللىق پەرەزلىرىگە قىسقىچە نەزەر

مەۋلان تەڭرىقۇت

(2025-11-26)

ئالدىنقى خىتاي ھەققىدىكى يازما ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن بەزىلەر ئايرىم ئالاقىلىشىپ يېزىلغانلارنىڭ تولۇق ئەمەسلىكى، بۇنداق بولىدىغانلىقىغا ئىشەنمەيدىغانلىقى ياكى ئەھۋال بۇنداق بولسا قانداق قىلىش كېرەكلىكى دېگەندەك بىر قاتار سوئاللارنى سوردى. مەن ئۇلار بىلەن قىسقىچە قىلىپ بۇ خىل پەرەزلەرگە قانداق قاراش كېرەكلىكى ھەققىدىكى كۆزقارىشىمنى ئورتاقلاشتىم.

«ئىقتىسادشۇناس» (The Economist) ژۇرنىلىنىڭ كەلگۈسىگە نەزەر سالىدىغان ئالاھىدە سانى 1986-يىلدىن بۇيان ھەر يىلى نويابىردا نەشر قىلىنىپ كېلىۋاتقان بولۇپ، 2025-يىلى 40-سانى ئېلان قىلىندى. بۇ سان، كېيىنكى يىلى دۇنيانى شەكىللەندۈرىدىغان يۈزلىنىشلەر، باش تېمىلار ۋە شەخسلەر ھەققىدە ئانالىز قىلىشنى مەقسەت قىلىدۇ. ئەلۋەتتە، كەلگۈسىنى توپتوغرا تەخمىن قىلىشنىڭ فورمۇلاسى بولمىغاچقا، بەزىلىرى خاتا چىقىدۇ. مەنچە ژۇرنالنىڭ بۇ سانى ھەققىدە بىلىشكە تېگىشلىك بولغان ئەڭ مۇھىم مەسىلە: 1) بۇلارنى قارىسىغا قىلىنغان پەرەز دەپ چۈشەنمەسلىك، 2) چوقۇم مۇشۇلار دېگەندەك بولىدىكەن دەپ چۈشەنمەسلىك، 3) بۇ پەرەزلەرنىڭ ئىنتايىن كۆپ ئۈچۈر، تەھلىل، ئادەم، تېخنىكا، ئىقتىساد ۋە ئۇزۇن يىللىق ئەقىل ۋە تەجرىبىنىڭ بىرىكمىسى ئىكەنلىكىنى بىلىش، شۇڭلاشقا ئىلمىي ۋە پايدىلىنىش قىممىتى بارلىقىنى چۈشىنىش لازىم.

ژۇرنال ھەر قېتىملىق سانىدا بۇلتۇرقى \ ئالدىنقى يىلدىكى «پەرەز» لىرىدە نېمىلەرنىڭ توغرا چىقمىغانلىقى ھەققىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىدۇ. 2026-يىللىق سانىدا بولسا ئۆتكەن 40 يىل ھەققىدە خۇلاسە خاراكتېرىدە توختىلىپتۇ. ئوقۇرمەنلەرنىڭ بۇ يەردە ئوتتۇرىغا قويۇلغان تەخمىنلەرگە قانداق مۇئامىلە قىلىشىغا پايدىلىق بولۇشى ئۈچۈن بۇلارنىڭ ئۆزىنىڭ بۇ ھەقتىكى كۆزقارىشىنى سىلەر بىلەن ئورتاقلىشىپ قويايلى. تۆۋەندىكىسى ئۇلارنىڭ ئۆزىنىڭ بۇ ھەقتە دېگەنلىرى:

2026-يىلىغا نەزەر سېلىش ئالدىدا، ئۆتكەن 39 يىللىق سانلىرىمىزنى كۆزىتىش ئارقىلىق ئېرىشكەن بەزى نەتىجىلەرنى ئورتاقلاشماقچىمىز.

خاتالاشقان يەرلىرىمىز

شۇنداق، بىز نۇرغۇن ئىشلاردا خاتالاشتۇق. 2005-يىلى نەشر قىلىنغان 20-سانىمىزدا، تارىخشۇناس نايل فېرگۈسوننى (Niall Ferguson) بىزنىڭ ئاپتورلىرىمىزنىڭ پەرەزلىرىگە باھا بېرىشكە تەكلىپ قىلدۇق. ئۇ سىياسەت

ۋە ئىقتىسادنىڭ داۋالغۇپ تۇرىدىغان تەبىئىتىنى كۆزدە تۇتۇپ، «ئەگەر ئۇلار ھەمشە توغرا پەرەز قىلغان بولسا، بۇ خۇددى ھەمشە خاتا پەرەز قىلغاندەكلا كىشىنى بىئارام قىلدىغان بىر ئىش بولاتتى،» دەپ كۆرسەتتى. ئۇ بىزنىڭ شەرقىي ياۋروپادىكى كوممۇنىستىك ھاكىمىيەتنىڭ يىمىرىلىشىنى ۋە يۇگوسلاۋىيەنىڭ پارچىلىنىشىنى ئالدىن مۆلچەرلىيەلمىگەنلىكىمىزنى تىلغا ئالدى. شۇنداقلا، بىزنىڭ 1990-يىللارنىڭ بېشىدا خىتاينىڭ قەد كۆتۈرۈشىگە ۋە شۇ ئون يىللىقنىڭ ئاخىرىدىكى ئىنتېرنېت دولقۇنىنىڭ يوشۇرۇن كۈچىگە ھەددىدىن زىيادە ئۈمىدسىز قارىغانلىقىمىزنىمۇ سۆزلەپ ئۆتتى. بىز 1990-يىللاردا فىدېل كاسترونىڭ ھاكىمىيەتتىن چۈشىدىغانلىقىنى قايتا-قايتا پەرەز قىلدۇق (ئەمەلىيەتتە ئۇ 2008-يىلغىچە كۇبا پرېزىدېنتى بولۇپ تۇردى). كېيىنكى 20 يىللىقىمىزدا، بىز 2008-يىلدىكى يەرشارى پۇل-مۇئامىلە كرىزىسى، 2020-يىلدىكى كوۋىد يۇقۇمى (خىتايدىن تارقالغان ۋىرۇسنى دېمەكچى) ۋە 2022-يىلدىكى رۇسىيەنىڭ ئۇكرائىناغا تاجاۋۇز قىلىشى قاتارلىق چوڭ ۋەقەلەرنى ئالدىن پەرەز قىلالمىدۇق.

توغرا پەرەزلىرىمىز

بىراق، بىز نۇرغۇن ئىشلارنى توغرا پەرەز قىلدۇق. 1988-يىلىلا شەرقىي گېرمانىيەدە داۋالغۇش بولىدىغانلىقىنى ئالدىن پەرەز قىلدۇق ۋە بېرلىن تېمى 1989-يىلى ئۆرۈلدى؛ 1989-يىلى تونى بلېيىرنى كەلگۈسىنىڭ پارلاق چولپان دەپ تونۇدۇق؛ 1998-يىلى جورج بۇشنى ئامېرىكىنىڭ كېيىنكى پرېزىدېنتى بولىدىغانلىقىنى توغرا پەرەز قىلدۇق. 2000-يىلى نەشر قىلىنغان 2001-يىللىق سانىمىزدا، «ياشاشقا ئەڭ ناچار دۆلەت قايسى؟» دېگەن سوئال ھەققىدە ئافغانىستاننى كۆرسەتتۇق. چۈنكى ئۇ يەر ئاچارچىلىق، قۇرغاقچىلىق، كېسەللىك ۋە ئىچكى ئۇرۇشنىڭ ۋەيرانچىلىقىغا ئۇچرىغان ئىدى، شۇنداقلا بىز ئامېرىكىنىڭ ئۇساما بىن لادىن ئىسىملىك تېررورچىغا پاناھلىق بەرگەنلىكى ئۈچۈن بۇ دۆلەتكە نەپرەت بىلەن قارايدىغانلىقىنىمۇ ئەسكەرتكەن ئىدۇق. تېخنىكا ساھەسىدە، 2004-يىلىلا كامېرالىق تېلېفونلارنىڭ كۆپىنچە كىشىلەر ئۈچۈن رەقەملىك كامېرالارنىڭ ئورنىنى ئالىدىغانلىقىنى ئېيتتۇق؛ بىز قايتا ھاسىل بولىدىغان ئېنېرگىيە ۋە سۈنئىي ئەقىل (AI) گە ئۈزۈندىن بۇيان ئىشەنچ بىلەن قاراپ كەلدۇق. 2019-يىلى نەشر قىلىنغان 2020-يىللىق سانىمىزدا، Openai نامىلىق ئەينى ۋاقىتتا تېخى نامى چىقمىغان بىر يېڭى شىركەت ياسىغان GPT-2 نامىلىق سۈنئىي ئەقىل سىستېمىسى بىلەن «سۆھبەت» ئۆتكۈزدۇق. بۇ AI مودېلى پرېزىدېنت دونالد ترامپنىڭ كېلەر نۆۋەتلىك سايلامدا ئۇتتۇرۇپ قويىدىغانلىقىنى توغرا پەرەز قىلدى. (مەن ئىسمىدە قالغان بۇلار توغرا پەرەز قىلغان بىر قانچە تېمىنى قوشۇپ قويۇپ. تەيۋەندە سەي يىڭۋېننىڭ سايلامدا غەلىبە قىلىدىغانلىقىنى توغرا تاپقان. ترامپ بىلەن بايدىن ئەمەس بەلكى بىر ئايال كىشىنىڭ – كامالانىڭ ئىسمىنى دېمىگەن- سايلام رىقابىتىگە چۈشىدىغانلىقىنى توغرا پەرەز قىلغان. يۇقىرىدا 2020-يىلدىكى ۋىرۇسنى توغرا تاپالمىدۇق دەپتۇ، ئەمما بۇ ژۇرنالنىڭ مۇقاۋىسىدىكى رەسىملەرگە قاراپ تۈركىيەدىن بىرى كېلەر يىلى ۋابا بولۇشىنىڭ بىشارىتى بولۇشى مۇمكىن دەپ ئانالىز قىلغان.)

سۈيىقەست نەزەرىيەلىرى (كومپلو تېئورىيەلىرى) ۋە بىزنىڭ ئىنكاسىمىز

بىزنىڭ پەرەزلىرىمىز مەيلى قانچىلىك توغرا ياكى خاتا بولسۇن، بەزى كىشىلەر بىزنى «ھەممىنى يوشۇرۇن بىلىدۇ» دەپ قارايدۇ. يىللاردىن بۇيان، تور دۇنياسىدىكى سۈيىقەست نەزەرىيەچىلىرى ژۇرنىلىمىزنىڭ مۇقاۋىسىغا ئىنچىكىلىك بىلەن قاراپ، ئۇ يەردىن يوشۇرۇن بەلگە، ئۈچۈر ۋە مەنىلەرنى ئىزدەپ كەلدى. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، «ئىللۇمىناتى» (Illuminati) ياكى دۇنيانى يوشۇرۇن كونترول قىلىدىغان باشقا بىر گۇرۇپپا، بىزدىن كېلەر يىلى نېمە

بولىدىغانلىقى ھەققىدىكى ئۇچۇرلارنى مۇقاۋىمىزغا پەقەت «ئىللۇمىناتىلار»لا ئوقۇيالايدىغان يىپ ئۇچى شەكلىدە يوشۇرۇشنى تەلەپ قىلىدىكەن. ئەلۋەتتە، بۇ پۈتۈنلەي قۇرۇق گەپ ــ مۇقاۋىدىكى رەسىملەر بىلەن ژۇرنال ئىچىدىكى ماقالىلەر ئارىسىدا ئاددىي ۋە بىۋاستە مۇناسىۋەت بار. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئەگەر بىز ھەقىقەتەنمۇ كېلەر يىلى نېمە بولىدىغانلىقىنى ئېنىق بىلگەن بولساق، نېمىشقا خاتالاشقان بولاتتۇق؟ سۈيىقەست نەزەرىيەچىلىرى بۇ ھەقتە يەنە «ھە، بۇ ئۆز ئىزىڭلارنى يوقىتىش ئۈچۈن قىلىنغان ھىيلە،» دەيدۇ. بۇ بىز ھەرگىز غەلىبە قىلالمايدىغان بىر مۇنازىرە بولغاچقا، بىز ئۇنىڭغا ئارىلىشىپ ئولتۇرمايمىز. لېكىن، سۈيىقەستچىلەرنى قىزىقتۇرۇش ئۈچۈن، بەزىدە قەستەن بىر-ئىككى سىرلىق بەلگە ياكى دىققەتنى بۇرىۋېتىدىغان ئالدامچى ئىشارەتلەرنى مۇقاۋىمىزغا قوشۇپ قويىدىغىنىمىز راست.

تارىخقا نەزەر ۋە خۇلاسە

كەلگۈسىنى مۆلچەرلەيدىغان يىللىق ژۇرنال ئىدىيەسى تۇنجى قېتىم ئوتتۇرىغا قويۇلغاندا، «ئىقتىسادشۇناس»تىكى نۇرغۇن كىشىلەر بۇنىڭغا گۇمان بىلەن قارىغان ئىدى، پەقەت بارماق بىلەن سانىۋالغۇدەك ئاز ساندىكى كىشىلەرلا دەسلەپكى بىر قانچە سانغا ماقالە يېزىشقا قوشۇلغان. ئۇلارنىڭ نۇرغۇن خىزمەتداشلىرى بۇ ئىشقا ئىشەنچ قىلمىغان ۋە «بۇ پۈتۈنلەي مەغلۇبىيەت بىلەن ئاخىرلىشىدۇ» دەپ پەرەز قىلىشقان ئىدى. ئەمما 40 يىللىق مۇساپىمىز ھېچ بولمىغاندا، ئۇلارنىڭ بۇ پەرىزىنىڭ قالتىس دەرىجىدە خاتا بولۇپ چىققانلىقى ئىسپاتلاندى.

2026- يىلدا دۇنيا: 2026- يىلدا ختاي ۋەزىيىتى قانداق بولىدۇ؟

مەۋلان تەڭرىقۇت

(2025-11-23)

ئەنگلىيەدىكى ئىقتىسادشۇناس (The Economist) ژۇرنىلى ھەر يىلى 11- ياكى 12- ئايلاردا دۇنيانىڭ كېيىنكى يىلدىكى ۋەزىيىتى ھەققىدە ئانالىز ئېلىپ بارىدۇ. بۇ ئانالىزلارنى پەرەز دەپ قاراشقا بولىدۇ، ئەمما بۇ پەرەزلەر دۇنيادا يۈز بېرىۋاتقان ئۆزگىرىشلەر، بۇ ھەقتە يېزىلغان ئىلمىي ماقالە، دوكلات، ستاتىستىكا ۋە خەۋەرلەرگە تايانغان بولۇپ «پەقەتلا پەرەز قىلىش» تىن زور دەرىجىدە ھالقىپ كەتكەن، شۇنداقلا كۆچلۈك دەلىل ۋە ئۇچۇر ئاساسىغا ئىگە. ئوتتۇرىغا قويغان ئىلمىي پەرەزلەرنىڭ كۆپ قىسمى چوڭ جەھەتتىن توغرا چىقىپ كېلىۋاتىدۇ. مەن شەخسەن 2016-يىلدىن بېرى ژۇرنالنىڭ بۇ سانىنى ئوقۇپ كېلىۋاتقان بىرى بولۇش سۈپىتىم بىلەن، ژۇرنالنىڭ بەزى مۇھىم قىسىملىرىنى ئۈيغۇرلار بىلەن ئورتاقلىشىش دۇنيا ۋەزىيىتىنى چۈشىنىش ئۈچۈن پايدىلىق بولىدۇ، دەپ قارايمەن. ئەلۋەتتە ھەر قېتىملىق ئانالىزلارنىڭ بەزىلىرى خاتامۇ چىقىدۇ ياكى قىسمەن توغرا چىقىدۇ. چۈنكى كەلگۈسى ھەققىدە ھېچكىم 100% توغرا ئانالىز ئېلىپ بارالمايدۇ. ئەمما ئىقتىسادشۇناس ژۇرنىلىنىڭ بۇ سانى دۇنيانىڭ كەلگۈسى ئومۇمىي ۋەزىيىتىنىڭ ئەڭ يېقىن سىياسىي كارتىنىسىنى سىزىپ بېرىدۇ. شۇڭا كېيىنكى بىر قانچە يازمىدا ژۇرنالنىڭ بۇ قېتىم يېڭى چىققان ئانالىزلىرى ئارىسىدىن مۇھىم بولغانلىرىنى تاللاپ ئوقۇرمەنلەرنىڭ دىققىتىگە سۇنىمىز.

«ئىقتىسادشۇناس» 1843-يىلى جېيمىس ۋىلسون (James Wilson) تەرىپىدىن قۇرۇلغان، باش شتابى لوندونغا جايلاشقان نوپۇزلۇق ئەنگلىيە ھەپتىلىك ژۇرنىلىدۇر. بۇ ژۇرنال ئاساسلىقى خەۋەر، خەلقئارا سىياسەت، سودا ۋە پەن-تېخنىكا ساھەلىرى ھەققىدىكى ئانالىزلىرى بىلەن دۇنياغا مەشھۇردۇر. مەزمۇنلىرى «خەۋەر قىلىش» (reporting) تىن بەكرەك، سانلىق مەلۇماتقا تايانغان چوڭقۇر تەھلىل ۋە مۇلاھىزىلەرنى ئاساس قىلىدۇ. ژۇرنال باسما شەكلىدە ھەپتىلىك دۇنيانىڭ نۇرغۇن جايلىرىغا تارقىتىلغاندىن سىرت، رەقەملىك يەنى ئېلېكترونلۇق مۇشتەرى بولۇش ئىمكانىيىتىمۇ سۇنىدۇ.

ژۇرنالنىڭ ھەر قېتىملىق «كەلگۈسىدىكى دۇنيا» (The World Ahead) ھەققىدىكى سانى نۇرغۇن ساھەلەرگە چېتىلغان بولۇپ نۇرغۇن دۆلەتلەرگە مۇناسىۋەتلىك ئانالىزلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. ئۆتۆكەن سىياسەت تەتقىقات مەركىزى بولۇش سۈپىتىمىز بىلەن بۇلارنىڭ ھەممىسىنى ئوقۇرمەنلەرنىڭ دىققىتىگە سۇنۇپ بولالمايمىز. لېكىن مۇھىم بولغانلىرىنى تاللاپ سىلەر بىلەن ئورتاقلىشىمىز. ھەممىنى ئوقۇماقچى بولغانلار بۇ ژۇرنالنىڭ تور بېتىگە كىرىپ سېتىۋېلىپ ئوقۇسا بولىدۇ، ياكى سىز تۇرۇشلۇق دۆلەتلەردە ژۇرنال باسما ھالەتتە سېتىلىدۇ. بۇ يازمىدا 2026-يىلدىكى ختاينىڭ ۋەزىيىتى ھەققىدىكى ئانالىزلار دىققىتىڭلارغا سۇنۇلىدۇ. يازمىدىكى مەزمۇنلار مەزكۇر ژۇرنالنىڭ «2026-يىلدىكى دۇنيا» (The World Ahead 2026) ناملىق سانىدىن ئۆزلەشتۈرۈپ ئېلىندى.

2026-يىلى باشلانغاندا، ئاساسلىقى ئامېرىكىنىڭ «بىكىنىۋېلىش» (Isolationism)، يەنى دۇنيا بىلەن كارى بولماسلىق سياستىنىڭ قالايمىقانلاشتۇرغۇچى تەسىرى سەۋەبىدىن، خىتاي خەلقئارا سەھنىدە ئىنتايىن ئەۋزەل، ئەمما بىر قەدەر خەتەرلىك ئورۇنغا ئىگە بولىدۇ. 2025-يىلى خىتاي ئۆچۈن مۇۋەپپەقىيەتلىك بىر يىل بولدى؛ ئىقتىساد ئېشىشنى ساقلاپ قالدى ۋە تېخنىكىدا ئۆزىگە تايىنىش تەشەببۇسلىرى جانلاندى. ئەمدىلىكتە شى جىنپىڭ باشچىلىقىدىكى رەھبەرلىك قاتلىمى ھالقىلىق بىر تاللاشقا دۇچ كەلدى. خىتاي ھازىرغا قەدەر ترامپ دەۋرىگە ئۇستىلىق بىلەن تاقابىل تۇرۇپ، ئىقتىسادىنى قوغداپ، سودا بېسىملىرىغا ئۇنۇملۇك قايتۇرما زەربە بېرىپ كەلگەن بولسىمۇ، 2026-يىلى گېئو-سياسىي ۋەزىيەتتە مۇداپىئەدىن ھۇجۇمغا ئۆتۈشتەك كۈچلۈك بىر تەمەگە (ئىستەككە) دۇچ كەلمەكتە. دۆلەتنىڭ ئىستراتېگىيەلىك يۆنىلىشى 2026-يىلى مارتتا ئېلان قىلىنىدىغان ۋە ھۆكۈمەتنىڭ 2030-يىلغىچە بولغان سياسەتلىرىنى بەلگىلەيدىغان «15-بەش يىللىق پىلان» دا رەسمىي بېكىتىلىدۇ.

2026-يىلى خىتاي، ئامېرىكا قالدۇرۇپ كەتكەن بوشلۇقتىن پايدىلىنىش ئۈچۈن بىر قاتار تاكتىكىلارنى قوللىنىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە تېخنىكىلىق ئۈستۈنلۈكنى قوغلىشىشى ھەمدە خىتاينىڭ ئىچكى ئىقتىسادىي ئاجىزلىقلىرى بىلەن رايون ۋەزىيىتىنىڭ جىددىيلىشىشىنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇش جەريانى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. 2026-يىلدا خىتاي ئاز ئۇچرايدىغان مىنېراللار (rare-earth minerals) ۋە مەڭگۈلۈك ماگنىت (Permanent magnet) ئىشلەپچىقىرىشتىكى ئۈستۈنلۈكنى ئىشلىتىپ رەقىبلىرىگە بېسىم قىلىش ئارقىلىق يەرشارىۋى كۈچنىڭ چوققىسىغا چىقىپ، ئامېرىكىنىڭ دۇنياۋى لىدېرلىق ئورنىغا جەڭ ئېلان قىلىدىغان دۆلەت كىملىكىنى تېخىمۇ روشەن شەكىللەندۈرىدۇ.

ترامپ باشچىلىقىدىكى ئامېرىكا سياستىنىڭ «تۇراقسىز ۋە قالايمىقان» تەبىئىتىگە سېلىشتۇرغاندا، خىتاي ئۆزىنى مۇقىم تەرەققىياتقا ۋەدە بەرگۈچى، ئىشەنچلىك كۈچ سۈپىتىدە دۇنياغا تونۇشتۇرىدۇ. خىتاي رەھبەرلىرى ترامپنىڭ ئىككىنچى قېتىم پرېزىدېنت بولۇشىدىن كەلگەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، يەرشارىۋى «بايان ئۇرۇشى» (Narrative War) دا ئۈتۈق قازىنىش ئۈچۈن «ئۈستىلىق ئويۇنى» ئوينىماقتا. خىتاينىڭ ئىستراتېگىيەسى ئامېرىكىنىڭ ئورنىنى بېسىپ «دۇنيا ساقچىسى» بولۇش ياكى بارلىق بوشلۇقلارنى تولدۇرۇش ئەمەس؛ بەلكى ئۆزىنى ئىشەنچلىك ئىقتىسادىي شېرىك سۈپىتىدە كۆرسىتىش، شۇنىڭ بىلەن بىرگە غەربنىڭ «خەلقئارا قائىدە ئاساسىدىكى تەرتىپ»نى قوغداش نامىدا يۈرگۈزۈۋاتقان جازا، ھەربىي ئارىلىشىش ۋە مۇداپىئە خاراكتېرلىك ئىتتىپاقداشلىقىنى ئەيىبلەش ۋە ئورنىغا ئۆزىنىڭكىنى دەسسىتىشكە ئۇرۇنۇش ياكى بۇنىڭغا ئۈل سېلىشتۇر. خىتاينىڭ قارىشىچە، غەربنىڭ بۇ تەرتىپى پەقەت ئۆزلىرىنىڭ لىبېرال قىممەت قارىشىنى يوشۇرۇشتىكى بىر ۋاستىسى.

خىتاي ئۇزۇن يىللىق ۋە باشقا مەدەنىيەتلەرگە ئوخشىمايدىغان مەدەنىيىتىنى دۇنياۋى يۈمشاق كۈچنى ئاشۇرۇشنىڭ بىر ۋاستىسى بولالايدۇ، دەپ قاراپ كەلمەكتە. ئامېرىكىنىڭ چوڭلار كارتون فىلمى «جەنۇبىي باغچە» (South Park) نىڭ 2025-يىلى سېنتەبىردىكى بىر بۆلۈمىدە خىتايدا لايىھەلەنگەن، چىرايىنى پۈرۈشتۈرۈۋالغان قونچاق «لابۇبۇ» پەيدا بولغان بولۇپ، بۇ خىتاي مودا مەدەنىيىتى ئۈچۈن بىر غەلىبە دەپ قارالماقتا. چۈنكى بۇ، خىتاي ئىجادىيىتىنىڭ غەربنىڭ ئاساسىي ئېقىم ئېڭىغا قانچىلىك دەرىجىدە سىڭىپ كىرىۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. خىتايغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇنىڭ دۇنياۋى دەرىجىدە تەسىر كۆرسىتەلەيدىغان مەدەنىيەت مەھسۇلاتلىرىنى يارىتىش ئىقتىدارى – يەنى «يۈمشاق كۈچى» – ئۇنىڭ ئىقتىسادىي كۈچىگە ماس كەلمەيدىغان دەرىجىدە ئاجىز بولۇپ كەلدى. خىتاي رەھبەرلىرى 5000 يىلدىن ئارتۇق تارىخىي مىراسلىرى بىلەن ماختىنىپ كەلگەن بولسىمۇ،

ئامېرىكىلىقلار ۋە ياۋروپالىقلار يىپەك ۋە چايدىن باشقا، خىتاينىڭ بىرەر تېلېۋىزىيە تىياترى، كىنو ياكى ناخشا چولپىنىنىڭ ئىسمىنى ئېيتىپ بېرەلمەيدۇ.

بىراق، بۇ ئەھۋال ھازىر ئۆزگىرىشكە باشلىدى. خىتاينىڭ تولۇق قوللىشى ئاستىدا، خىتاينىڭ ئىجادىي بىلىم مۇلۇك ھوقۇقى ئىشلەپچىقىرىش ساھەسىدە بىر ئىنقىلاب يۈز بەرمەكتە. بارغانسېرى كۆپلىگەن مارکىلار غەرب بازارلىرىغا كىرمەكتە. تېخىمۇ كۆپ خىتاي مەھسۇلاتلىرى ئامېرىكا ۋە ياۋروپادىكى ئىجتىمائىي تاراتقۇلاردا قىزغىن ئالقىشقا ئېرىشمەكتە. لابۇبۇ پەقەت بۇنىڭ بىر مىسالى خالاس. ئۇنى ئىشلەپچىقارغان «Pop Mart» شىركىتىنىڭ پاي باھاسى ئۆتكەن بىر يىلدا 400% ئۆرلىگەن. باشقا نۇرغۇن مارکىلارمۇ يول ئاچماقتا. خىتاينىڭ سوغۇق ئىچىملىك ۋە ماروژنى زەنجىرسىمان دۇكىنى «مىشۆ» (Mixue) شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيادا دۇكانلىرىنى ئاچقاندىن كېيىن، ھازىر ئامېرىكىدا دۇكان ئېچىشنى باشلىدى. سۈت چاي مارکىسى «چاكى» (Chagee) مۇ شۇنداق قىلماقتا.

2024-يىلى «قارا ئەپسانە: ۋۇكۇڭ» (Black Myth: Wukong) نامىلىق تور ئويۇنى پۈتۈن دۇنيادا غۇلغۇلا قوزغاپ، تارىخىكى ئەڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك ئويۇنلارنىڭ بىرىگە ئايلانغان. شۇنداقلا يەنە 2025-يىلى «نىجا 2» (Ne Zha 2) نامىلىق كارتون فىلىم خىتاينىڭ بېلەت كىرىمى رېكورتىنى بۇزغان. گەرچە بۇ فىلىمنى ئىشلىگەن شىركەت پېرسوناژ تاۋارلىرىنى سېتىشتا ياخشى نەتىجىگە ئېرىشكەن بولسىمۇ، ئەممە غەربتە ئۇنچە مۇۋەپپەقىيەت قازىنالمىدى. بۇنىڭ ئاساسلىق سەۋەبى ئامېرىكا ۋە ياۋروپادىكى قويۇلۇش قېتىم سانىنىڭ چەكلىك بولۇشى ۋە ۋەقەلىكنىڭ غەربلىكلەر چۈشىنىشكە قىينىلىدىغان خىتاي ئەپسانىلىرىگە مەركەزلىشىپ قېلىشىدۇر. شۇنداقتىمۇ، 2026-يىلى دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى كىشىلەر ئۆز شەھەرلىرىدە ناتونۇش ئىسىمدىكى يېڭى مارکىلارنى كۆرۈشى مۇمكىن. ئۇ «Pop Mart»، «مىشۆ» ياكى «چاكى» بولۇشى مۇمكىن. ھالبۇكى، ئالما (Apple)، كوكا-كولا (Coca-Cola) غا ئوخشاش غەربنىڭ ئەڭ بەلگە خاراكتېرلىك مارکىلىرى دۇنيادىكى ئەڭ چوڭ ئېھتىياجنى قاندۇرۇشتا يەنىلا يېتەكچى ئورۇندا تۇرىدۇ.

شېرىكلەرنى جەلپ قىلىش ۋە رەقىبلەرنى ئاجىزلىتىش

2026-يىلى خىتاينىڭ دىپلوماتىك ئۇتۇقلىرى ئاساسلىقى ترامپ ھاكىمىيىتىنىڭ سىياسەتلىرى بوشلۇق ياراتقان ئۈچ ساھەدە كۆرۈلىدۇ:

يېشىل تېخنىكىدىكى\ مۇھىت ئاسراش تېپىدىكى ئۈستۈنلۈك: ترامپنىڭ يېشىل تېخنىكا ياردەم پۇلىنى قىسقارتىشى ۋە تاشقاتما يېقىلغۇنىڭ \ ئەنئەنىۋى ئېنېرگىيەنىڭ ئورنىنى باسىدىغان ئېنېرگىيەلەرنى تەنقىد قىلىشى بىلەن، خىتاي بۇ ساھەدىكى ئاساسلىق تەمىنلىگۈچىگە ئايلانماقتا. خىتاي يېشىل تېخنىكىنى بىرلەشتۈرۈشكە كېرەكلىك بولغان ئەقلىي ئېلېكتىر تورى (Smart Grids) قۇرۇلۇشىدا ئاللىبۇرۇن مۇتەخەسىسىسكە ئايلانغان بولۇپ، قۇياش ئېنېرگىيە تاختىسى، شامال تۇربىنىسى ۋە ئىلغار باتارېيەلەر بىلەن تەمىنلەشتە دۇنيادا ئالدىنقى قاتاردا تۇرىدۇ.

ئافرىقىنى قولغا كەلتۈرۈش: خىتاي ئامېرىكىنىڭ 2025-يىلى قوللانغان جازا تەدبىرلىرىگە قارشى ئۇنۇملۇك ھەرىكەت قىلدى. ترامپ جەنۇبىي ئافرىقىغا 30% تاموژنا بېجى قويۇشنى قارار قىلغاندا، خىتاي ئەكسىچە ئافرىقىدىكى 53 دۆلەتنىڭ مەھسۇلاتلىرىغا باجسىز كىرىش ئىمتىيازى بەردى. گەرچە ئافرىقا ھۆكۈمەتلىرى خىتايغا خام ئەشيا سېتىپ تەييار مەھسۇلات سېتىۋېلىشتەك تەڭپۇڭسىز سودا مۇناسىۋىتىدىن ئەندىشە قىلسىمۇ، خىتاينىڭ ئىقتىسادىي ۋەدىلىرى ئامېرىكىنىڭ چېكىنىشى بىلەن سېلىشتۇرغاندا ئافرىقىغا تېخىمۇ جەلپ قىلارلىق تۇيۇلماقتا.

بۇنىڭدىن باشقا، شى جىنپىڭ 2025-يىلى ئىيۇندا ئافرىقىدىن كىرگۈزۈلىدىغان مەھسۇلاتلارنىڭ بېجىنى بىر تەرەپلىمە ئازايتىشنى ئېلان قىلدى.

ھىندىستاننى قىزىقتۇرۇش: ھىندىستان گەرچە تارىختىن بېرى خىتاي بىلەن زىددىيىتى بولسىمۇ، شۇنداقلا ترامپنىڭ بىرىنچى ۋەزىپە ئۆتەش مۇددىتى ھەم بايدېن ھۆكۈمىتى مەزگىلىدە ئامېرىكىغا يېقىنلاشقان بولسىمۇ، ئامېرىكىنىڭ رۇسىيە نېفتىنى سېتىۋالغانلىقى ئۈچۈن ھىندىستانغا يېڭى جازا بېجى قويۇشى ۋەزىيەتنى ئۆزگەرتتى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە باش مىنىستىر نارېندرا مودى 2025-يىلى سېنتەبىردە شى جىنپىڭ ساھىبخانلىق قىلغان شاڭخەي ھەمكارلىق تەشكىلاتى باشلىقلار يىغىنىغا قاتناشتى. لېكىن، خىتاي ئالىملىرىنىڭ كۆرسىتىشچە، مودىنىڭ بۇ يېقىنلىشىشىنىڭ چېكى بار بولۇپ، ئۇنىڭ خىتايغا بېرىش سەپىرىدە ياپونىيەدە توختاپ ئۆتۈشى ۋە بېيجىڭدىكى ھەربىي پاراتقا قاتنىششنى رەت قىلىشى بۇنىڭ ئىسپاتىدۇر.

ئىقتىسادىي ئىشەنچلىكلىك

خىتاي ترامپ ھاكىمىيىتىنىڭ ئېنىقسىزلىق ئىستراتېگىيەسىگە تاقابىل تۇرۇشنى ئۆگىنىۋالدى. 2025-يىلى ئۆكتەبىردىكى جەنۇبىي كورېيەدە ئۆتكۈزۈلگەن ترامپ-شى ئۇچرىشىشىدا، خىتاي ئامېرىكىدىن پۇرچاق ۋە ئىلغار ئۆزەك سېتىۋېلىش ھەمدە ئامېرىكىغا ئاز ئۇچرايدىغان مېتاللارنى سېتىش (بۇ ئەمەلىيەتتە خىتاينىڭ مەنپەئەتىگە ئۇيغۇن سودا) بەدىلىگە تاموژنا بېجىنى تۆۋەنلىتىشكە كېلىشتى. خىتاي ترامپنى ئامېرىكىنىڭ زاۋاللىققا يۈزلىنىشىنىڭ ئالامىتى ۋە بۇنى تېزلەشتۈرگۈچى ئامىل دەپ قارايدۇ ۋە ئامېرىكىغا بولغان بېقىنىشنى ئازايتىشنى نىشان قىلىدۇ.

2026-يىلى خىتاينىڭ ئىقتىسادىي دىپلوماتىيەسىدىكى ھالقىلىق ئىش – ئاسىيا-تىنچ ئوكيان ئىقتىسادىي ھەمكارلىق تەشكىلاتى (APEC) يىغىنىغا ساھىبخانلىق قىلىشتۇر. بۇ يىغىن خىتاينىڭ يەرشارىۋى ئوبرازىنى ئۆزگەرتىپ، ئامېرىكىدىن كەلگەن سودا ئېنىقسىزلىقىغا سېلىشتۇرغاندا، خىتاينى «ئەڭ ئىشەنچلىك ئىقتىسادىي شېرىك» سۈپىتىدە تىكلەيدىغان پۇرسەت بولىدۇ. دۇنيا ئىقتىسادىنىڭ ئۈچتىن ئىككى قىسمىنى ئىگىلەيدىغان بۇ 21 دۆلەتلىك تەشكىلاتقا خىتاي رەئىسلىك قىلىدۇ، بۇ ئارقىلىق بېيجىڭ كۈنتەرتىپنى بەلگىلەپ، ئەزا دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادىنى ئۆزىگە تېخىمۇ چىڭ باغلاشقا تىرىشىدۇ.

خىتاينىڭ ئىقتىسادىي ئارزۇلىرى تېخىمۇ كېڭىيىپ، پارس قولتۇقى دۆلەتلىرى، شۇېتسارىيە ۋە جەنۇبىي كورېيە بىلەن يېڭى سودا كېلىشىملىرىنى تۈزۈشنى نىشان قىلماقتا. خىتاينىڭ 2026-يىلدىكى تېخىمۇ چوڭ ئارزۇسى بولسا – ئەسلىدە ئىقتىسادىي مەركەزنى خىتايدىن يىراقلاشتۇرۇشنى مەقسەت قىلغان تىنچ ئوكيان ھالقىغان ھەمكارلىق مۇناسىۋىتى (TPP) گە ئەزا بولۇشتۇر. بۇ ھەمكارلىقنى ئەينى ۋاقتىدا ئوباما خىتاينى چەكلەش ۋە ئامېرىكىنىڭ كۈچىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن قۇرغان، ئەمما ترامپ ۋەزىپىگە ئولتۇرغاندىن كېيىنلا بۇ ھەمكارلىقتىن چېكىنىپ چىقىپ كەتتى. گەرچە ياپونىيە ۋە ئاۋستىرالىيە يېقىنقى يىللاردىكى خىتاينىڭ ئىقتىسادىي بېسىمى سەۋەبىدىن خىتاينىڭ بۇ ھەمكارلىققا ئەزا بولۇشىغا سوغۇق مۇئامىلىدە بولسىمۇ، يەرشارى سودا توسۇقلىرىنىڭ كۆپىيىشى ئۇلارنىڭ ئىرادىسىنى بوشىتىشى مۇمكىن.

سودىدىن باشقا، شى جىنپىڭ «ئاجىزلىشۋاتقان غەرب قائىدە-تۈزۈملىرى» نىڭ ئورنىغا خىتاي باشچىلىقىدىكى يېڭى يەرشارىۋى قائىدە-تۈزۈملەرنى تۈرغۇزۇش تەمەسىدە بولىدۇ. بۇ ئۆزگىرىشنىڭ ئالامەتلىرى پۇل-مۇئامىلە، سۈنئىي ئەقىل (AI)، كىلىمات ۋە ئالەم بوشلۇقى قاتارلىق ساھەلەردە يېڭى قائىدىلەرنى تۈزۈشنى مەقسەت قىلغان «يەرشارىۋى ئىدارە قىلىش تەشەببۇسى» نىڭ يولغا قويۇلۇشىدا كۆرۈلمەكتە. بۇنىڭ ئىچىدە يۇقىرى تېخنىكىلىق

ياسىمچىلىقتا ئىشلىتىلىدىغان نادىر مېتاللار ئۈچۈن دۇنياۋى مەجبۇرىي ئىجازەتنامە تۈزۈمىنى يولغا قويۇش تەكلىپىمۇ بار.

دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغان يەنە بىر نۇقتا بولسا، خىتاينىڭ دۆلەت ئىدارە قىلىش سەنئىتىدىكى ماھىرلىقى كىشىنى ئاسانلا قايمۇقتۇرۇپ قويىدۇ. ھالبۇكى، شى جىنپىڭ دەۋرىدە تەكەببۇرلۇق سەۋەبىدىن كېلىپ چىققان نۇرغۇن خاتالىقلار يۈز بەردى. مەسىلەن، خىتاينىڭ ئىغۋاگەرچىلىك خاراكتېرىدىكى «بۆرە دىپلوماتىيەسى» (wolf warrior diplomacy) ئەكسىچە ئۇنۇم بەردى. ئۇنىڭ «ئورتاق بېيىش» نامىدا كاپىتالىزمغا قارشى ئېلىپ بارغان ھەرىكىتى كارخانىچىلارنى ۋەيران قىلدى. «ۋىرۇسنى نۆلگە چۈشۈرۈش» سىياسىتىمۇ ھەددىدىن زىيادە ئۇزۇن داۋاملاشتى. بۇنداق ئەھۋاللارنىڭ نېمە ئۈچۈن يۈز بېرىدىغانلىقى ئېنىق بولمىسىمۇ، پەرەز شۇكى، مۇستەبىت تۈزۈم ئاستىدا يۇرىكى ئالدىرىغان ئەمەلدارلار شى نىڭ خاتا ياكى مۇجمەل ئىدىيەلىرىگە قارشى پىكىر بېرەلمەيدۇ؛ ئەكسىچە، ئۇلار بۇ سىياسەتلەرنى ھەددىدىن زىيادە ئاشۇرۇپ ئىجرا قىلىدۇ.

15–بەش يىللىق پىلان ۋە ئىقتىسادىي قارشىلىقلار

2026-يىلى مارتتا ئېلان قىلىنىدىغان خىتاي كومپارتىيەسىنىڭ 15-بەش يىللىق پىلانى ھۆكۈمەتنىڭ 2030-يىلغىچە بولغان سىياسىتىنى بەلگىلەشتە ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدۇ. گەرچە ئىقتىساد 2025-يىلى تەخمىنەن 5% ئاشقان، ئاقساپ قېلىش ئېھتىمالى يوق دەپ قارالسىمۇ، 2026-يىلى پۇل پاخاللىقىنىڭ ھەددىدىن زىيادە تۆۋەنلىشى (deflation)، ئۆي-مۈلۈك كرىزىسى ۋە ئىستېمالنىڭ ئاجىزلىشىشىغا دۇچ كەلگەچكە، ئېشىش سۈرئىتى ئاستىلىشى مۇمكىن.

15-بەش يىللىق پىلاننىڭ ئاساسلىق نۇقتىسى چەتئەلنىڭ، بولۇپمۇ غەرب، ياپونىيە، كورىيە ۋە تەيۋەننىڭ تېخنىكىلىق «بويۇنتۇرۇقى» نى بۇزۇپ تاشلاش بولىدۇ. خىتاي يەنىلا يېرىم ئۆتكۈزگۈچ، ئاۋىياتسىيە ماتورلىرى ۋە سانائەت ماشىنا ئادەملىرى قاتارلىق ھالقىلىق زاپچاسلاردا چەتئەل تېخنىكىسىغا تايىنىدۇ. ئامېرىكىنىڭ يىللاردىن بۇيانقى ئىلغار ئۆزەك ئېكسپورت چەكلىمىسى بۇ ئاجىزلىقنى تېخىمۇ روشەنلەشتۈردى. بۇنىڭغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، پىلاندا تېخنىكىدا ئۆزىگە تايىنىش كۈچەيتىلىپ، سانائەت تەتقىقات خىراجىتى، ئۇنىۋېرسىتېت ئىلىم-پەن فوندى ۋە سۈنئىي ئەقىلنى مائارىپقا بىرلەشتۈرۈش قاتارلىق ساھەلەردە يۇقىرى نىشانلار بەلگىلىنىشى مۇمكىن. 2025-يىلى يەرلىك ئۆزەك شىركەتلىرى ۋە AI كارخانىلىرىنىڭ گۈللىنىشى بۇ ھەرىكەتنىڭ دەسلەپكى ئۈتۈقلىرىنى نامايان قىلغان. بۇنىڭدىن باشقا، خىتاي سودىسىنىڭ يۈەن (دوللار ئەمەس) بىلەن ھېسابلىنىدىغان نىسبىتى 2025-يىلى 30% كە يېتىپ دۇنياۋى تەسىر خاراكتېرلىك نەتىجە ياراتقان، نېفىت زاپىسىمۇ رېكورت يارىتىپ 1 مىلياردتىن 200 مىليون تۇڭغا يەتكەن.

2026-يىلدىكى چوڭ ئىقتىسادىي مەسىلە پارچە سېتىش مىقدارىنىڭ مۇقىملىقىدۇر. 2025-يىلى خىتاي ماشىنا ۋە ئائىلە ئېلېكتىر سايمانلىرىنى «كونىسىنى يېڭىسىغا ئالماشتۇرۇش» سىياسىتىنى كېڭەيتىپ، ياسىمچىلىق ۋە ئىستېمالنى تەڭلا جانلاندۇرۇشقا ئۇرۇندى. ئائىلىلەر يانفون، توڭلاتقۇ ۋە ھەتتا «ئەقلىي» ھاجەتخانا قاتارلىق يېڭى ئىستېمال بۇيۇملىرىنى سېتىۋېلىش ئۈچۈن 2000 يۈەن (280 دوللار) غىچە يارىدەم پۇلى ئالدى، بۇ سېتىلىش مىقدارىنىڭ زور دەرىجىدە ئېشىشىغا تۈرتكە بولدى.

خىتاينىڭ ئەنسىرەيدىغان يېرى شۇكى، بۇ ئىستېمالنىڭ كۆپىنچىسى 2026-يىلى قىلىنىدىغان ئىستېمالنىڭ ئالدىن ئىشلىتىلىشى بولۇپ، نەتىجىدە ئىستېمال «قايتۇرما زەربە» (Payback) گە ئۇچراپ، پارچە سېتىش مىقدارى يارىدەم پۇلى بېرىلىشتىن بۇرۇنقى سەۋىيەدىنمۇ تۆۋەنلەپ كېتىشى مۇمكىن. ئەگەر ئىچكى ئىستېمال ئاجىزلىسا، خىتاي شىركەتلىرى بوشلۇقنى تولدۇرۇش ئۈچۈن چەتئەل بازارلىرىغا يۈزلىنىشكە مەجبۇر بولىدۇ. بۇ يەرشارى سودا جىددىيلىكىنى تېخىمۇ ئېغىرلاشتۇرۇۋېتىدۇ. ئامېرىكا بىلەن بولغان سودا ئۇرۇشى داۋاملىشۋاتقان ۋە يۇقىرى تاموژنا بېجى زىيان يەتكۈزۈۋاتقان بولسىمۇ، خىتاي ئۆز ماللىرى ئۈچۈن يېڭى بازارلارنى تېپىشتا مۇۋەپپەقىيەت قازاندى. ھۆكۈمەتنىڭ قوشۇمچە مالىيە قوزغىتىش تەدبىرلىرى ئارقىلىق ئېكسپورت زەربىسىنى يېنىكلىتىشى مۆلچەرلەنمەكتە. شۇڭا سودا ئۇرۇشى خىتاينىڭ ئىقتىسادىي ئېشىش نىشانىغا زەربە بېرەلىشى ناتايىن.

سودا ئىقتىدارى ۋە ئۆي-مۇلۇك بازىرى

خىتايدىكى سانائەت ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارىنىڭ ئېشىپ كېتىشى نەتىجىسىدە كېلىپ چىققان ئېكسپورت دولقۇنى غەربتە قورۇقچىلىق ۋەھىمىسىنى قوزغىشى مۇمكىن. 2025-يىلىنىڭ دەسلەپكى توققۇز ئېيىدا خىتاينىڭ دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىغا قىلىنغان ئېكسپورتى 11% ئاشقان. 2025-يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، گېرمانىيەنىڭ خىتاي بىلەن بولغان سودا قىزىل رەقىمى 100 مىليارد دوللارغا يېقىنلاشقان. بۇنىڭغا ئەگىشىپ خىتاي شىركەتلىرى تېز كېڭەيمەكتە. خىتاينىڭ ماشىنا ساھەسىدىكى ئاۋانگارت ماركىسى BYD، 2026-يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە ياۋروپادا 2000 سېتىش دۇكىنى ئېچىشنى پىلانلىماقتا.

2021-يىلدىن بېرى كېسەل ھالەتتە كېتىپ بارغان خىتاي ئۆي-مۇلۇك بازىرى، ھۆكۈمەتنىڭ كەسكىن قۇتقۇزۇش ئۇمىدى ئەمەلگە ئاشمىغاچقا، بازار كۈچلىرىنىڭ ئاستا تەڭشىلىشىگە تايىنىدۇ. بۇ ھەقتە مۇقىملىشىشنىڭ دەسلەپكى ئالامەتلىرى كۆرۈلۈشكە باشلىغان: كىرىمنىڭ ئېشىشى ۋە باھانىڭ چۈشۈشىگە ئەگىشىپ، خىتايدىكى ئۆيلەر ئەرزانلىغان. 2021-يىلى ئوتتۇرىچە ئائىلە كىرىمىنىڭ 7.6 ھەسسىسىگە توغرا كېلىدىغان تىپىك 100 كۋادرات مېترلىق ئۆي، 2025-يىلىنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە 6.3 ھەسسىگە چۈشكەن. مۇتەخەسسىسلەر ئىجارىدە تۇرۇشتىن زېرىككەن ياكى چوڭراق ئۆي ئېلىشنى كۈتۈپ تۇرغان كىشىلەرنىڭ تۇرتكىسىدە، بازارنىڭ 2026-يىلى ئەڭ تۆۋەن نۇقتىغا چۈشۈپ ئاندىن جانلىنىشنى مۆلچەرلىمەكتە.

تېخنىكىلىق ئۈستۈنلۈك: سۈنئىي ئەقىل+ (AI+) تەشەببۇسى

خىتاي رەھبەرلىكى تېخنىكىنى ئىمپېرىيەلەرنىڭ گۈللىنىشى ۋە خارابلىششىنى بەلگىلەيدىغان ئامىل دەپ قارايدۇ ۋە سانائەت ئىنقىلابىدىكى تېخنىكا ئۆزگىرىشىدە ئارقىدا قالغان «يۇز يىللىق خارلىق» (1850-يىللاردىن 1949-يىلغىچە) دەۋرىنى ئېسىدىن چىقارمايدۇ. 2026-يىلى ئامېرىكا سۈنئىي ئەقىل سىياسىتىنى «ئادەتتىكى سۈنئىي ئەقىل» (AGI) مۇسابىقىسىگە مەركەزلەشتۈرگەن بىر پەيتتە، خىتاي پەرقلىق بىر مۇسابىقىنى، يەنى مەۋجۇت سۈنئىي ئەقىل مودېللىرىنى سانائەت ۋە ئىستېمالچىلارغا تېز سۈرئەتتە ئومۇملاشتۇرۇشنى قوغلىشىدۇ.

سۈنئىي ئەقىل ئىستراتېگىيەسى 15-بەش يىللىق پىلاندا رەسمىيلەشتۈرۈلگەن بولۇپ، كەلگۈسى ئون يىلدا ئۈچ باسقۇچتا يولغا قويۇلىدۇ:

1-باسقۇچ (2027-يىلغىچە): تەتقىقات، سانائەت ئىشلەپچىقىرىش، ئىستېمال مەھسۇلاتلىرى، سەھىيە ۋە مائارىپ، رەقەملىك ھۆكۈمەت ۋە تېخنىكا ئېكسپورتى قاتارلىق ئالتە مۇھىم ساھەدە سۈنئىي ئەقىلنى كەڭ كۆلەمدە ئىشلىتىش.

2-باسقۇچ (2030-يىلغىچە): سۈنئىي ئەقىلنىڭ توك ياكى ئىنتېرنېتتەك كەڭ تارقىلىشى ۋە ئۆزگەرتىش كۆچىگە ئىگە بولۇشى، ئىقتىسادىي ئېشىشنىڭ ئاساسلىق ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچىگە ئايلىنىشى.

3-باسقۇچ (2035-يىلغىچە): خىتاينىڭ «ئەقلىي ئىقتىدارلىق جەمئىيەت» كە ئايلىنىشى؛ خۇددى ئىنتېرنېتقا ئوخشاش، سۈنئىي ئەقىلنىڭ ئىنسانلارنىڭ ئۆز-ئارا مۇناسىۋىتى ۋە مەدەنىيىتىنى قايتا شەكىللەندۈرۈشى.

2026-يىلدىكى مۇھىم ۋەزىپە «سۈنئىي ئەقىل+» (AI+) دەپ ئاتالغان بولۇپ، ماشىنا ئەقلىي ئىقتىدارىنى پۈتۈن ئىقتىسادقا تارقىتىش ۋە مەۋجۇت خىزمەت جەريانلىرىغا سۈنئىي ئەقىل قوشۇشنى مەركەز قىلىدۇ. بۇ 2010-يىللاردىكى «ئىنتېرنېت+» ھەرىكىتىنىڭ تېز سۈرئىتىگە تەقلىد قىلىنغان.

بۇ ئىستراتېگىيە خىتاينىڭ تەبىئىي ئەۋزەللىكىنى جارى قىلدۇرىدۇ: خىتايدا قوللىنىشچان پروگراممىلارنى كېڭەيتىشكە ماس كېلىدىغان چوڭ رەقەملىك ئىقتىساد ۋە تېخنىكىغا قىزىقىدىغان نوپۇس بار. ستاتىستىكا قىلىنىشچە، خىتايلار باشقا ھەر قانداق دۆلەتتىكى خەلقلەرگە قارىغاندا سۈنئىي ئەقىل ئىشلىتىشكە تېخىمۇ ھاياجان بىلەن قىزىقىدىكەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئامېرىكىنىڭ ئىلغار AI ئۆزەكلىرىنى ئېكسپورت قىلىشنى چەكلىشى، خىتاي تەجرىبىخانىلىرىنى كىچىكرەك، تېخىمۇ ئۈنۈملۈك مودېللارنى ياساشقا مەجبۇر قىلغان بولۇپ بۇ مودېللارنىڭ تەننەرخى ئەرزان ۋە ئېنېرگىيە سەرپىياتى تۆۋەن ئىكەن.

مۇھىت مەسىلىسى ۋە نوپۇس كرىزىسى

15-بەش يىللىق پىلان يەنە خىتاينىڭ ئەڭ چوڭقۇر ئىچكى خىرىسىغا، يەنى مۇھىت ۋە شىددەت بىلەن ئازىيىۋاتقان تۇغۇت نىسبىتىگە تاقابىل تۇرۇشنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. مۇھىت جەھەتتە، خىتاي كاربون قويۇپ بېرىش مىقدارىنى داۋاملىق تۆۋەنلىتىشكە قاراپ يۈزلەنمەكتە. خىتاي بۇ جەھەتتە ئۆزى پىلان قىلغاندىنمۇ تېز تەرەققىي قىلماقتا. مەسىلەن خىتاي 2020-يىلى بەلگىلەنگەن 2030-يىلغىچە 1200 گىگاۋات شامال ۋە قۇياش ئېنېرگىيەسى ئورنىتىش نىشانىنى ئالتە يىل بۇرۇن، يەنى 2024-يىلى ئەمەلگە ئاشۇرغان. خىتاي بۇ يۈزلىنىشنى ساقلاش ئۈچۈن، ئاساسلىق پاكىز ئېنېرگىيە تۈرلىرى ۋە خىتاينىڭ ئېلېكتىر تورىغا زور مەبلەغ سالىدىكەن.

خىتاينىڭ پىلاندا ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئەڭ قىيىن خىرىس – دۆلەتنىڭ نوپۇس جەھەتتىكى ھاڭغا غۇلىشىدۇر. خىتاينىڭ ئومۇمىي نوپۇسى ئۇدا ئۆچ يىل ئازايغان. ھازىر ھەر بىر ئايالغا توغرا كېلىدىغان ئوتتۇرىچە تۇغۇت سانى 1.1 گە چۈشۈپ قالدى، بۇ مۇقىم نوپۇس ئۈچۈن كېرەكلىك بولغان 2.1 لىك نىسبەتتىن خېلىلا تۆۋەن.

خىتاي تاراتقۇلىرى 15-بەش يىللىق پىلان خىتاينى «ھەقىقىي ئائىلىگە ماس جەمئىيەت» كە ئايلاندۇرالايدىغانلىقىغا ئۈمىدۋارلىق بىلەن قارىماقتا. مۇمكىن بولغان ئىستراتېگىيەلەر يارىدەم پۇلىنى كۆپەيتىش (خىتايلار ھازىر ئۆچ ياشتىن تۆۋەن ھەر بىر بالا ئۈچۈن يىلىغا 3600 يۈەن ياكى 500 دوللار ئالىدىكەن) ۋە يەسلى ئورۇنلىرىنى زور دەرىجىدە كۆپەيتىشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. رەھبەرلەر 2030-يىلى پىلان ئاخىرلاشقاندا نوپۇس «بەك ئازىيىپ كەتمىسە»، شۇنى مۇۋەپپەقىيەت دەپ ھېسابلىشى مۇمكىن.

رايون خاراكتېرلىك جىددىيلىك

خىتاينىڭ دۆلەت كۆچىنىڭ ئېشىشى بىلەن ئىغۋاگەرچىلىك پوزىتسىيەگە ئۆتۈشى تەيۋەنگە قارىتا ھەددىدىن ئاشقان بىخەتەرلىك خەۋپىنى پەيدا قىلىدۇ. ئامېرىكا ئىستىخباراتىنىڭ قارىشىچە، شى جىنپىڭ خىتاي خەلق ئازادلىق ئارمىيەسىگە كومپارتىيەنىڭ كېلەر نۆۋەتلىك قۇرۇلتىيى ئۆتكۈزۈلىدىغان 2027-يىلىغىچە تەيۋەنگە بېسىپ كىرىش ئىقتىدارىنى ھازىرلاشنى بۇيرۇغان.

2026-يىلى ئۈچۈن ئەڭ ئېھتىماللىقى يۇقىرى سىناريە – كەڭ كۆلەملىك ئۇرۇش ئەمەس، بەلكى تەيۋەنگە قارىتا 2022-يىلدىن بېرى قوللىنىپ كېلىۋاتقان سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە ھەربىي بېسىمنى «كانايدىن بۇغۇش» شەكلىدە تەدرىجىي ئاشۇرۇش.

2025-يىلى خىتاي خەلق ئازادلىق ئارمىيەسى تەيۋەن بوغۇزىدا ھەقىقىي ئوق ئىشلىتىپ مانۋېر ئۆتكۈزدى ۋە تەيۋەن بىلەن خىتاي ئوتتۇرىسىدىكى غەيرىي رەسمىي چېگرا سىزىقىدىن ھالقىغان ئايروپىلان ۋە پاراخوتلارنىڭ سانى رېكورت ياراتتى. بۇ بىر «يېڭى نورماللىق» ۋەزىيىتىنى شەكىللەندۈردى، يەنى خىتاي مانۋېردىن ھەقىقىي قامال قىلىشقا ئىلگىرىكىگە قارىغاندا قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ئۆتەلەيدۇ.

2026-يىلى يۇز بېرىش ئېھتىماللىقى بولغان پاراكەندىچىلىك سېلىش تاكتىكىلىرى تۆۋەندىكىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:

تەيۋەن ئارىلى ئۈستىگە ئۈچقۇچىسىز ئايروپىلان ۋە سىرتتىكى ئاراللارغا ھاۋارايى شارلىرىنى ئەۋەتىش.

خىتاينىڭ ئاۋىياماتكا گۈرۈپپىلىرىنىڭ ئارال ئەتراپى ۋە شەرقىدىكى ھەربىكىتىنى كۆپەيتىش، ۋە بۇ ئارقىلىق خەلقى ئارىسىدا ۋەھىمە پەيدا قىلىش ۋە تەيۋەن ھاۋا ئارمىيەسىنى ھالسىرىتىش.

تەيۋەننىڭ ئالاقە سىستېمىسىنى يوشۇرۇن قالايمىقانلاشتۇرۇش (2023-يىلدىن بېرى سۇ ئاستى كابېللىرى 11 قېتىم سىرلىق ھالدا بۇزۇلۇپ قالغان).

شى جىنپىڭنىڭ بەزى مەسلىھەتچىلىرى 2026-يىلىنىڭ تەيۋەنگە قارىتا ئىغۋاگەرچىلىك تۈسىنى ئالغان «كۈلرەڭ رايون ھەربىكىتى » (Grey-zone campaign) ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن ئەڭ ياخشى پەيت ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويۇشى مۇمكىن. ھازىر تەيۋەنلىكلەر خىتاي بىلەن بولغان مەسىلىدە قۇتۇپلىشىشقا باشلىغان، ترامپ بولسا تەيۋەننى مۇداپىئە قىلىش ئىشلىرىغا بەك پەرۋا قىلىپ كەتمەيدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە خىتاي ئامېرىكىنىڭ تاموژنا بېجى تەھدىتىنى نەچچە يىل بېشىدىن ئۆتكۈزدى ۋە ئۇنچە چوڭ تەھدىت ئېلىپ كېلەلمەيدىغانلىقىنى بىلىپ يەتتى. يەنە كېلىپ خىتاي يەنە تەخمىنەن 70 دۆلەتنىڭ «بارلىق» ۋاستىلەر بىلەن تەيۋەننى خىتاي بىلەن بىرلىككە كېلىشنى قوللايدىغانلىقىنى دەۋا قىلماقتا.

جەنۇبىي ۋە شەرقىي دېڭىزدىكى خەتەرلىك ئويۇن

خىتاينىڭ خەتەرلىك ئويۇنى باشقا دېڭىز چېگرالىرىدىمۇ داۋاملىشىشى مۇمكىن. جەنۇبىي دېڭىزدىكى خەۋپ 2025-يىلى ئاۋغۇستتا خىتاي دېڭىز قىرغىقى مۇھاپىزەت پاراخوتىنىڭ سكاربورو ئارىلى (Scarborough Shoal) ئەتراپىدا فىلىپپىن پاراخوتى بىلەن بولغان تىركىشىش جەريانىدا خىتاي دېڭىز ئارمىيەسىنىڭ ئۇرۇش پاراخوتى بىلەن سوقۇلۇپ كېتىشىدە روشەن نامايان بولدى. 2026-يىلى شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقى (ASEAN)

غا رەئىسلىك قىلىدىغان فىلىپپىن، بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ خىتايغا دىپلوماتىك بېسىم ئىشلىتىپ، جەنۇبىي دېڭىز ھەربىكەت قائىدىسىگە قوشۇلۇشقا دەۋەت قىلىشنى پىلانلىماقتا. فىلىپپىن يەنە ئامېرىكىدىن تېخىمۇ كۆپ يارىدەم تەلەپ قىلىش ئارقىلىق توسۇش كۈچىنى ئاشۇرۇشى مۇمكىن.

تېخىمۇ شىمالدا، شەرقىي دېڭىزدىكى ياپونىيە كونترولىۇقىدىكى سېنكاكۇ ئارالىرى ئەتراپىدا كرىزىس پارتلىشى مۇمكىن. 2025-يىلى خىتاي دېڭىز قىرغىقى مۇھاپىزەت ئەترىتى بۇ ئاراللارنىڭ دېڭىز تەۋەلىكىدە 92 سائەت تۇرۇپ رېكورت يارىتتى. مۇتەخەسسىسلەر 2026-يىلى خىتاينىڭ مەڭگۈلۈك دېڭىز ئارمىيەسى بازىسى قۇرۇشى ياكى بايلىق ئېچىشنى كېڭەيتىشىدىن (2025-يىلى قۇرغان ئىككى يېڭى نېفت ۋە تەبىئىي گاز سۈپىسىغا قوشۇمچە قىلىپ) ئەندىشە قىلماقتا. خىتاينىڭ قوشۇنلىرىنىڭ دەرھال ئەنسىرەيدىغىنى تۈيۇقسىز پارتلىغان زوراۋانلىق ئەمەس، بەلكى خىتاينىڭ دېڭىز ئارمىيەسىنى كېڭەيتىشى ۋە تەيۋەن ئىقتىسادىنى بوغۇشى ئارقىلىق ئېلىپ بېرىۋاتقان ئاستا، مۇقىم «تەدرىجىي ھۆكۈمرانلىق» جەريانىدۇر.

خۇلاسە

2026-يىلدا خىتاي يۇقىرى تېخنىكىدا تەرەققىي قىلىشقا زېھىننى مەركەزلەشتۈرۈپ، ترامپ ھۆكۈمىتى ياراتقان سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتلەردە قالايمىقانلىشىۋاتقان دۇنياۋى ۋەزىيەتتە مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا ھەربىكەت قىلىشقا تىرىشىدۇ. خىتايدا ئىقتىساد ئاستىلىسىمۇ، مۇقىملىق بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىمايدۇ. گېئو-سىياسىي جەھەتتە، خىتاي ترامپ ھۆكۈمىتىنىڭ «دۇنيا ئىشلىرىدىن قولىنى تارتىش» سىياسىتى كەلتۈرۈپ چىقارغان داۋالغۇشلاردىن پايدىلىنىپ ئۆزىنى ئامېرىكىنىڭ ئورنىغا دەسسەتكىلى بولىدىغان ئىشەنچلىك ئىقتىسادىي كۈچ ئىكەنلىكىنى مۇستەھكەملەشكە مەركەزلىشىدۇ ۋە ترامپنى بۇ جەھەتتە ئالتۇن پۇرسەت دەپ بىلىدۇ.

يەنە بىر تەرەپتىن خىتاينىڭ ھەددىدىن ئېشىش ۋە تەكەببۇرلۇق قىلىش خەۋپى زور. ئەگەر خىتاي تاجاۋۇزچىلىق نىيىتىنى كۈچەيتىپ ھەددىدىن ئاشسا، دۇنيا بازارلىرىنى ئارتۇقچە ئېكسپورت بىلەن بېسۇۋېلىشقا باشلىسا، تەيۋەن بىلەن توقۇنۇشنى ھەر قانداق شەكىلدە ھەددىدىن ئاشۇرۇۋەتسە، ياكى خىتاي بازارغا سېلىپ كېلىۋاتقان ئەمما دېموكراتىك ئەللەردىكى ھۆكۈمەت ۋە خەلقلەر قايىل بولمايدىغان خىتايچە يېڭى دۇنياۋى قائىدە-پرىنسىپلارنى مەجبۇرلاش خاراكتېرىدە تاڭسا، قولغا كەلتۈرگەن ئۈتۈقلىرىنى يوققا چىقىرىش خەۋپىگە دۇچ كېلىدۇ.

ئەمما خىتاي تاجاۋۇزچىلىق بىلەن ھەددىدىن ئېشىش تەمەسىگە قارشى تۇرالىسا، 2026-يىلىنىڭ ئاخىرىدا، ئامېرىكا باشچىلىقىدىكى تەرتىپ ئۆز-ئۆزىنى ۋەيران قىلىۋاتقان بىر پەيتتە، خىتاي تېخنىكا-سانائەت ئۈستۈنلۈكى ۋە «ئۇنىۋېرسال بىخەتەرلىك» بىلەن تەمىنلەيدىغان «رېئالىست» (Realist) خەلقئارا تەرتىپ ئورنىتىش نىشاندا كۆرۈنەرلىك ئىلگىرىلەپ، ئۆزىنىڭ مۇھىم ۋە ئەۋزەل دۆلەت ئىكەنلىكىنى مۇستەھكەملىگەن ھالدا يىلنى ئاخىرلاشتۇرىدۇ. يەنى خىتاي ترامپ ھۆكۈمىتى ياراتقان تەھدىتكار خەلقئارا مۇھىتتا تىنچلىقپەرۋەر، مەسئۇلىيەتچان، دۇنيا ئىقتىسادى ئۈچۈن مۇھىم تەمىنلىگۈچى دۆلەتلىك رولىنى ئۈيناش ئارقىلىق ئامېرىكىنىڭ دۇنياۋى لىدېرلىق ئورنىغا زور دەرىجىدە خىرىس شەكىللەندۈرۈپ، دۇنيا دۆلەتلىرىگە ئۆزىنى 2- تاللاش قىلىپ سۈنۈشتا زور ئىلگىرىلەشنى قولغا كەلتۈرۈشى مۇمكىن.

پايدىلانغان مەنبەلەر:

- Connelly, A. (2025, November 12). Trust us, not America, China tells Asia. The Economist

- Cox, S. (2025, November 12). The Chinese economy will slow in the year ahead. The Economist
- Crossley, G. (2025, November 12). China's next five-year plan will be green, fertile and high-tech. The Economist
- Duncan, C. (2025, November 12). China will run a different AI race in the coming year. The Economist
- Foulis, P. (2025, November 12). The World Ahead: China in 2026. The Economist
- Joshi, S. (2025, November 12). There are many ways, short of actual invasion, that China can harass Taiwan. The Economist
- Rennie, D. (2025, November 12). American isolationism is a golden opportunity for China. The Economist

سۇرىيە يېڭى ھۆكۈمىتى ۋە ئامېرىكا-سۇرىيە مۇناسىۋىتىنىڭ ئۆزگىرىشى ھەققىدە تەھلىل

مەۋلان تەڭرىقۇت

(2025-11-15)

2025-يىلى 10-نويابىر ئامېرىكا پرېزىدېنتى دونالد ترامپ بىلەن سۇرىيە پرېزىدېنتى ئەھمەد شەرانىڭ ئاقسارايدىكى ئۇچرىشىشى، كۈنىمىزدىكى رېئال سىياسىتىنىڭ يۇقىرى پەللىسى بولۇپ، سۇرىيە 1946-يىلى مۇستەقىل بولغاندىن بۇيان تۇنجى قېتىم بىر دۆلەت باشلىقىنىڭ ئاقسارايىنى زىيارەت قىلىشى ھېسابلىنىدۇ. بىر زامانلاردا «ئەبۇ مۇھەممەد جولانى» دەپ ئاتالغان سابىق جىھادچى قوماندان ۋە ئامېرىكا تەرىپىدىن تېررورچى دەپ بېكىتىلگەن بىر شەخس، ھازىر سۇرىيەنىڭ قانۇنلۇق رەھبىرى قاتارىدا ئامېرىكىدا ترامپ تەرىپىدىن كۈتۈۋېلىندى. بۇ يازمىدا ئامېرىكا-سۇرىيە مۇناسىۋىتىنىڭ داۋالغۇشچان تارىخى، ئامېرىكا ۋە ھەيئەت تەھرىر ئەلشامنىڭ بىر-بىرىگە بولغان كۆزقاراشلىرىنىڭ ئۆزگىرىش جەريانى، ئۇلارنىڭ يېڭىدىن شەكىللىنىۋاتقان ھەمكارلىقىنىڭ ماھىيىتى ئانالىز قىلىنىدۇ. ئاخىرىدا بىر جىھادچى تەشكىلات بىلەن ئامېرىكىنىڭ قانداق قىلىپ تېز سۈرئەتتە ھازىرقىدەك ئەمەلىيەتچان مۇناسىۋەت ئورناتقانلىقى تەھلىل قىلىنىدۇ.

2024-يىلدىن بۇرۇنقى ئامېرىكا-سۇرىيە مۇناسىۋىتى

80 يىللىق ئامېرىكا-سۇرىيە مۇناسىۋىتى داۋالغۇش ۋە جىددىيلىك بىلەن ئۆتكەن بولۇپ، ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، پرېزىدېنت شۇكرى قۇۋۋەتلى (Shukri Al-Quwatli) نىڭ ۋاشىنگتون بىلەن مۇناسىۋەتنى كۈچەيتىش تىرىشچانلىقى 1948-يىلدىكى ئەرەب-ئىسرائىلىيە توقۇنۇشى ۋە ئامېرىكىنىڭ ئىسرائىلىيەنى ئىزچىل قوللىشى سەۋەبىدىن تېزلا توسقۇنلۇققا ئۇچرىغان. سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى مەزگىلىدە، بەئەس پارتىيەسى (Ba’ath Party) ۋە كېيىنچە ھافىز ئەسەد ھۆكۈمرانلىقىدىكى سۇرىيە موسكۋا بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، سۇرىيە زېمىنىنى دۇنياۋى كۈچلەرنىڭ رىقابەت مەيدانىغا ئايلاندۇرۇپ قويغان. گەرچە 1974-يىلى پرېزىدېنت رىچارد نىكسوننىڭ زىيارىتى ۋە 1990-يىللاردا بىل كلىنتون دەۋرىدىكى ئالاقىلەرگە ئوخشاش قىسمەن يۇمشاشلار بولغان بولسىمۇ، ئىسرائىلىيە بىلەن بولغان تىنچلىق سۆھبەتلىرى مۇۋەپپەقىيەتلىك بولمىغان، ۋە بۇ سەۋەبتىن ئامېرىكا بىلەن بولغان مۇناسىۋەتمۇ قاتمال پېتى داۋام قىلىۋەرگەن. 1979-يىلى ئامېرىكا سۇرىيەنى تېررورلۇقنى قوللايدىغان دۆلەت قاتارىغا كىرگۈزگەن.

11-سېنتەبىر ۋەقەسىدىن كېيىنكى مۇناسىۋەت تېخىمۇ جىددىيلەشكەن بولۇپ، 2003-يىلدىن باشلاپ ئامېرىكىنىڭ سۇرىيەنى ئىراق ۋە لىۋاندىكى قوراللىق گۇرۇپپىلارنى قوللىدى دەپ، بىر قاتار ئېمبارگولارنى يۈرگۈزۈشى بىلەن ئىككى تەرەپ مۇناسىۋىتى ئەڭ تۆۋەن نۇقتىغا چۈشۈپ قالغان. 2012-يىلى ئامېرىكا (رۇسىيە ۋە ئىراننىڭ كۈچلۈك قوللىشىغا ئېرىشىپ كېلىۋاتقان) بەششار ئەسەدكە قارشى ئۆكتىچى كۈچلەرنى قوللىغاندىن كېيىن بولسا دىپلوماتىك مۇناسىۋەت ئۈزۈلگەن.

ھەيئەت تەھرىر ئەلشامنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە ئۆزگىرىشى

ئەھمەد شەرانىڭ شەخسىي تارىخى سۈرىيەدە يۈز بەرگەن ئۆزگىرىشنىڭ جانلىق نامايەندىسىدۇر. ئۇ ئىراقتا ئامېرىكىلىقلارغا قارشى ئۇرۇش قىلىۋاتقان ئەلقائىدە جەڭچىلىرىگە قوشۇلغان ۋە بۇ قېتىملىق ئاقسارايغا زىيارەتتىن تەخمىنەن 20 يىل بۇرۇن ئامېرىكىنىڭ ئىراقتىكى تۇتۇپ تۇرۇش مەركىزىدە ياتقان. Times Originals گېزىتىنىڭ زىيارەتنى قوبۇل قىلغان بىر سابىق جەڭچى، شەرانىڭ 2005-يىلى ئىراققا بېرىشىدىكى دەسلەپكى سەۋەبنىڭ چوڭقۇر دىنىي ياكى سىياسىي ئىدېئولوگىيەدىن ئەمەس، بەلكى ئامېرىكا ئىشغالىيىتىگە قارشى قەھرىمانلىق (Nakhwa) تۇيغۇسىدىن كەلگەنلىكىنى ئەسلەپ ئۆتكەن. لېكىن، ئىراق ئارمىيەسىنىڭ ۋەھشىي باستۇرۇشى، سۈرىيە بىخەتەرلىك ئورگانلىرى ياكى ئىراق تۇرمىلىرىدىكى رەھىمسىزلىك بىلەن سېلىشتۇرغاندا ئۇلارنىڭ زالىملىقتا ئامېرىكىدىن تۆۋەن تۇرمايدىغانلىقىغا شاھىت بولغان.

2011-يىل ئەتراپىدا قويۇپ بېرىلگەندىن كېيىن، ئەبۇ مۇھەممەد جولانى نامىنى ئىشلەتكەن شەراغا ئەلقائىدە رەھبىرى باغدادى تەرىپىدىن ئەلقائىدىنىڭ سۈرىيەدىكى شۆبىسى «نۇسرەت فرونتى»نى قۇرۇش ۋەزىپىسى تاپشۇرۇلغان. بۇ گۇرۇپپا كېيىنچە ھەيئەت تەھرىر ئەلشامغا (HTS) ئايلانغان. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇزۇن يىللارغىچە، ئامېرىكا شەرانى چوڭ تەھدىت دەپ قاراپ كەلگەن ۋە ئۇنى يەرشارى خاراكتېرلىك تېررورچى دەپ بېكىتىپ، ئۇنى تۇتۇشقا يارەم بېرىدىغان ئۇچۇرلار ئۈچۈن 10 مىليون دوللار مۇكاپات ئېلان قىلغاندى.

لېكىن، ھەيئەت تەھرىر ئەلشامنىڭ 2016-يىلى ئەلقائىدىدىن ئايرىلىشى بۇ قوراللىق گۇرۇپپىنىڭ كەلگۈسىنىڭ بۇرۇلۇش نۇقتىسى بولۇپ قالغان. ئىسلام دۆلىتى (IS)\دائىش بىلەن شىددەتلىك جەڭلەرگە كىرگەن ۋە بۇ جەريانداۋ ئېغىر بەدەل تۆلىگەن. ئەنگلىيە دۇرھام ئۇنىۋېرسىتېتىدىن پروفېسسور ۋىلىيام پلوۋرايت (William Plowright) نىڭ ئانالىز قىلىشىچە، سۈرىيە ئىچكى ئۇرۇشىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ئىدلىبتىكى بازىسى بىلەنلا چەكلىنىپ قالغان ھەيئەت تەھرىر ئەلشام ئۆزىنىڭ ھاكىمىيىتىنى قۇرۇپ چىقىش ۋە تېررورلۇقتىن يىراقلىشىش ئارقىلىق قانۇنلۇق ئورۇنغا ئېرىشىشكە تىرىشىپ كەلگەن. 2024-يىلى دېكابىردا بەششار ئەسەدنى ئاغدۇرۇپ، ئەسەد ئائىلىسىنىڭ 50 يىللىق ھۆكۈمرانلىقىنى ئاخىرلاشتۇرغاندىن كېيىن، شەرا «جولانى» دېگەن جىھادچى ئىسمىنى تاشلاپ، ئۆزىنىڭ ئەسلى ئىسمىنى ئىشلەتكەن. سۈرىيەدە ئەركىن بازار، سىغدۇرۇشچان سىياسىي تۈزۈم ۋە كۆپ خىللاشقان جەمئىيەتنى تەشەببۇس قىلىپ، مۆتىدىل بىر ئوبراز يارىتىشقا تىرىشماقتا. ئەھمەد شەرانىڭ ئۆزگىرىشى ھەققىدىكى خەۋەر ۋە ئانالىزلاردا ئۇنىڭ ئامېرىكا ھەربىيلىرى بىلەن ۋاسكېتبول ئوينىشىمۇ ئۇنىڭ سىياسىي ۋەدىسى ۋە نىشانىنىڭ نامايەندىلىرىنىڭ بىرى دەپ قارالغان.

شەرانىڭ ئامېرىكىغا بولغان كۆزقارىشىنىڭ ئۆزگىرىشى

شەرانىڭ ئامېرىكىغا بولغان كۆزقارىشى ئىراقتىكى ئىشغالچى دۈشمەندىن، سۈرىيەدە ھاكىمىيىتىنىڭ ھايات قېلىش ۋە سۈرىيەنىڭ قايتا قۇرۇلۇشى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ھالقىلىق گېئوپولىتىكىلىق ئىتتىپاقداشقا قاراپ تەرەققىي قىلغان. ئۇنىڭ ھازىرقى كۆزقارىشى پۈتۈنلەي رېئالىست بولۇپ، نىشانىنى ئىچكى زىددىيەتلەرنى ۋە قوشنا دۆلەتلەر بىلەن بولغان زىددىيەتنى ھەل قىلغان ئاساستا يېڭى سۈرىيە دۆلىتىنى مۇستەھكەملەش ۋە خەلقئارانىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشىشكە مەركەزلەشتۈرگەن. ئەھمەد شەرا «60 مىنۇت» پروگراممىسىنىڭ زىيارەتنى قوبۇل قىلغاندا، ئەلقائىدە بىلەن بولغان ئۆتمۈشىنىڭ تەپسىلاتلىرىنى مۇزاكىرە قىلىشتىن ئۆزىنى قاچۇرۇپ، ئەكسىچە «ئۆتمۈشنىڭ رايوننىڭ ئەھۋالىغا مۇناسىۋەتلىك تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشى بار»لىقىنى تەكىتلەپ، ئۆزىنىڭ ئەينى ۋاقىتتا ئاران 17

ياكى 18 ياشتا ئىكەنلىكىنى تىلغا ئالغان. ئۇ ئۆزىنىڭ كېيىنكى ھەرىكەتلىرىنىڭ – يەنى دائىشقا قارشى ئۇرۇش قىلىش، سۈرىيە خەلقىنى ئەسەد ھاكىمىيىتىنىڭ زۇلۇمىدىن ئازاد قىلىش، سەدنايا تۈرمىسىگە ئوخشاش دەھشەتلىك جايلاردىن مەھبۇسلارنى قويۇپ بېرىش ۋە ئىران خەلق ئەسكەرلىرىنى تىزگىنلەشنىڭ – جازالىنىدىغان ئەمەس، بەلكى مۇكاپاتلىنىدىغان «ئالىيجاناب ھەرىكەتلەر» ئىكەنلىكىنى ئىلگىرى سۈردى. ئۇ خەلقئارا جەمئىيەت، جۈملىدىن ئامېرىكىنىڭ دەسلەپتە ئۆزىگە خاتا ھۆكۈم قىلغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويدى. شەرا بۇ ھەقتە يەنە سىياسىي ئىلگىرىلەشنىڭ «ئۆتمۈشكە مەھبۇس بولۇپ قېلىش»نىڭ ئورنىغا، كەلگۈسىدىكى ئورتاق مەنپەئەتلەرگە مەركەزلىشىشنى تەلەپ قىلىدىغانلىقىنى تەكىتلىگەن.

شەرا سۈرىيەنىڭ ئەمدى رايونلۇق كرىزىس ياكى مۇقىمسىزلىقنى ئېكسپورت قىلىدىغان مەيدان ئەمەس، بەلكى تىنچلىق، بىخەتەرلىك ۋە ئىقتىسادىي تەرەققىيات ئىزدەيدىغان بىر دۆلەت ئىكەنلىكىنى كۆچلۈك تەكىتلىمەكتە. ئۇ سۈرىيەنىڭ دۇنيا دۆلەتلىرى بىلەن مۇناسىۋەتنى نورماللاشتۇرۇشنىڭ ھەممە تەرەپنىڭ مەنپەئەتىگە پايدىلىق ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويغان ۋە ئەسەد ھاكىمىيىتى دەۋرىدە سۈرىيەنىڭ يېگانىلىنىشىدىن پۈتۈن دۇنيانىڭ زىيان تارتقانلىقىنى ئىلگىرى سۈرگەن. ئۇنىڭ ئامېرىكا بىلەن ھەمكارلىشىشنىڭ بىر نەچچە ھالقىلىق سەۋەبى بولۇپ، بۇلارنىڭ بىرى سۈرىيە ئىقتىسادىنى پالەچ ھالغا چۈشۈرۈپ قويغان ئېمبارگولارنى بىكار قىلىشتۇر. شەرا «قەيسەر قانۇنى» (the Caesar Act) نى مەڭگۈلۈك بىكار قىلىش ۋە خەلقئارالىق قايتا قۇرۇش مەبلىغىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئامېرىكىنىڭ تەسىرىگە مۇھتاج. (بۇ مەبلەغنىڭ سوممىسى دۇنيا بانكىسىنىڭ مۆلچەرىچە 200 مىليارد دوللاردىن ئاشىدۇ.)

شەرا يەنە سۈرىيەنىڭ ئىسرائىلىيەنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قوشنا دۆلەتلەرگە تەھدىت سالىدىغان بازا بولمايدىغانلىقىنى ئېلان قىلىش ئارقىلىق ئامېرىكىنىڭ مەنپەئەتىگە ماسلاشقانلىقىدىن سىگنال بەردى. بۇ يېڭى پوزىتسىيە، يەنى ئىرانىنىڭ تەمىنات يوللىرىنى ئۈزۈش ۋە ھىزبۇللاھنى قوغلاپ چىقىرىش ئىسرائىلىيە ئۈچۈن قىلىنمىغان بولسىمۇ، ئىسرائىلىيەنىڭ بىخەتەرلىكىگە پايدىلىق بولدى. يەنە كېلىپ ئامېرىكا سۈرىيەنىڭ يېڭى قۇرۇلۇشىدىكى پۈتۈن مەسىلىنىڭ تۈگۈنى بولۇپ، سۈرىيە يېڭى ھۆكۈمىتى ئۈچۈن ئىچكى ۋە تاشقى بىخەتەرلىك مەسىلىسى بولغان كۈردلار ۋە ئىسرائىلىيەنى ئاخىرقى ھېسابتا ئامېرىكا تەرىپىدىن تىزگىنلىگىلى بولىدۇ.

ئامېرىكىنىڭ كۆزقارىشىنىڭ دۇشمەندىن ئىتتىپاقداشقا ئۆزگىرىشى

ئامېرىكىنىڭ شەرا ۋە ھەيئەت تەھرىر ئەلشامغا قاراتقان سىياسىتىدىكى ئۆزگىرىش ئامېرىكىنىڭمۇ رېئال سىياسىتىگە قاراپ كۆچلۈك بۇرۇلۇش قىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. گەرچە ھەيئەت تەھرىر ئەلشام 2018-يىلى ئامېرىكا تەرىپىدىن رەسمىي تېررورلۇق تەشكىلاتى تىزىملىكىگە كىرگۈزۈلگەن بولسىمۇ، بۇ پوزىتسىيە نەچچە يىل بۇرۇنلا يۇمشاشقا باشلىغانىدى. 2015-يىللا، مەركىزىي ئاخبارات ئىدارىسىنىڭ سابىق باشلىقى داۋىد پېترائۇس ئامېرىكىنىڭ دائىشقا قارشى كۈرەشتە ھەيئەت تەھرىر ئەلشامنىڭ ئىلگىرىكى گەۋدىسى بولغان نۇسرەت فرونتىنىڭ بەزى ئېلېمېنتلىرى بىلەن ھەمكارلىشىشنى ئويلىشىشى كېرەكلىكىنى ئوتتۇرىغا قويغان.

2025-يىلغا كەلگەندە، ۋاشىنگتوننىڭ ھېسابى پۈتۈنلەي ئۆزگەردى. ئانالىزچى ئالېكىس روسسى (Alex Rossi) نىڭ ئېيتىشىچە، ئامېرىكا ھازىر شەرانى سۈرىيەنى بىر پۈتۈن ساقلاپ قېلىش ۋە ئۇنىڭ قايتىدىن ئىچكى ئۇرۇشقا پېتىپ قېلىشىنى توسىدىغان ئەڭ چوڭ كۈچ ۋە پۇرسەتكە ئىگە دەپ قارىماقتا. مەنبەلەر ئامېرىكىنىڭ شەرانى قۇچاقلاش ئارقىلىق، ئۇنىڭ «ئۆتمۈشىدىن قۇتۇلۇپ، ھەممە ئۈچۈن بىر رەھبەر بولۇپ چىقىپ، دۆلەتنى

بىرلەشتۈرىدىغانلىقى»غا «تەۋەككۇل قىلىۋاتقانلىقى \ قىمار ئويناۋاتقانلىقى»نى كۆرسەتمەكتە. كۈينسى ئىنستىتۇتى (Quincy Institute) ئوتتۇرا شەرق پروگراممىسىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى ئادام ۋېينستېين (Adam Weinstein) شەرانىڭ شەخسىي تارىخىنى نەزەردە تۇتقاندا، بۇ نورماللىشىش جەريانىنى «مەن كۆرۈپ باققان ئەڭ تېز... جەريان» دەپ ئاتىغان.

ترامپ ئامېرىكىنىڭ بۇ سىياسىي بۇرۇلۇشىنىڭ مەركىزىدە ئىدى. خەۋەرلەرگە قارىغاندا، ترامپ 2025-يىلى مايدا سەئۇدى ئەرەبىستانىدا سۈرىيە رەھبىرى بىلەن تۇنجى قېتىم كۆرۈشكەندە ئۇنىڭدىن تەسىرلىنىپ، ئۇنى «قەيسەر» ۋە «كېلىشكەن» دەپ تەسۋىرلىگەن. ترامپ ئۇنى «ناھايىتى كۈچلۈك رەھبەر» ۋە «ئىنتايىن جاپالىق يەردىن كەلگەن قەيسەر ئادەم» دەپ ئاتىدى. ترامپ شەرانىڭ ئەسەبىي ئۆتمۈشىنى «ھەممىمىزنىڭ بېشىدىن قىيىن كۈنلەر ئۆتكەن» دەپ ئاقلاپ، «ئەگەر سىزنىڭ قىيىن ئۆتمۈشىڭىز بولمىسا، سىزنىڭ پۈرستىڭىز بولمايتتى دەپ ئويلايمەن» دېگەن.

ئامېرىكىنىڭ شەرا ۋە ھەيئەت تەھرىر ئەلشامغا، تېخىمۇ توغرىسى يېڭى سۈرىيە ھۆكۈمىتىگە بولغان كۆزقاراش جەھەتتىكى ئۆزگىرىشى تېزلىكتە تۈزۈملەشتۈرۈلدى:

ئېمبارگودىن ۋاز كېچىش: ترامپ 2025-يىلى مايدا «يېڭىدىن قۇرۇلغان سۈرىيە ھۆكۈمىتىگە ‹بىر پۈرسەت بېرىش› ئۈچۈن» ئەسەد دەۋرىدىكى كۆپ قىسىم ئېمبارگولاردىن ۋاز كەچتى.

تىزىملىكتىن چىقىرىش: ئاقساراي ئۆچۈرىشىشىدىن بىر نەچچە كۈن بۇرۇن، ئامېرىكا مالىيە مىنىستىرلىكى شەرانى «ئالاھىدە بېكىتىلگەن دۇنياۋى تېررورچىلار تىزىملىكى»دىن چىقاردى.

ب د ت ئېمبارگوسى: ۋاشىنگتوننىڭ تۈرتكىسىدە، ب د ت خەۋپسىزلىك كېڭىشى شەرا ۋە ئۇنىڭ ئىچكى ئىشلار مىنىستىرى ئەنەس خاتتابقا (ئۇمۇ سابىق ئەلقائىدە ئەزاسى ئىدى) قويۇلغان تېررورلۇققا مۇناسىۋەتلىك ئېمبارگولارنى بىكار قىلدى.

ئامېرىكا بىلەن ھەيئەت تەھرىر ئەلشام / يېڭى سۈرىيە ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدىكى ھەمكارلىق

گەرچە ھەيئەت تەھرىر ئەلشام ئەسەدكە قارشى كۈرەشتە دائىش بىلەن قىسقا ۋاقىت ئىتتىپاقلاشقان بولسىمۇ، ئۇلار ئايرىلغاندىن بۇيان ئىزچىل ئىسلام دۆلىتىگە \ دائىشقا قارشى ئۇرۇش قىلىپ كەلدى. ۋاشىنگتون يېقىن شەرق سىياسىتى تەتقىقات ئورنىدىكى ئېرون زىلىن (Aaron Zelin)، شەرانىڭ «ئۇزۇن يىللار دائىشقا قارشى ئۇرۇش قىلغانلىقى»نى ۋە «ئۇلارنى ئاساسەن يوقىتىشقا تىرىشۋاتقانلىقى»نى ئېيتقان.

يېقىنقى ئايلاردا، بۇ ھەمكارلىق كۈچەيگەن. رېيتېرسنىڭ خەۋىرىگە قارىغاندا، شەرانىڭ بىخەتەرلىك قىسمىلىرى دائىشنىڭ بازىلىرىغا ھۇجۇم قىلغان، بەزىدە بۇ ھەرىكەتلەر ئامېرىكىنىڭ قوللىشى بىلەن ئېلىپ بېرىلغان. بۇ مۇناسىۋەت 2025-يىلى 10-نويابىر سۈرىيەنىڭ دائىشنى بىتچىت قىلىش ئۈچۈن قۇرۇلغان 89 دۆلەتلىك يەرشارىۋى ئىتتىپاققا 90-ئەزا بولۇپ قوشۇلدىغانلىقىنى ئېلان قىلغاندا رەسمىيلەشكەن. رېيتېرستىكى بۇ ھەقتىكى خەۋەردە، بۇ قەدەم شەرانىڭ ۋاشىنگتون بىلەن بولغان شېرىكلىكىنى مۇستەھكەملەپ، رادىكال تېررور تەشكىلاتلىرىغا قارشى تۇرۇش سالاھىيىتىنى كۈچەيتكەنلىكى قەيت قىلىنغان.

تېررورلۇققا قارشى تۇرۇشتىن باشقا، ھەمكارلىق ئورتاق گېئوپولىتىكىلىق مەقسەدلەرگە، بولۇپمۇ ئىراننىڭ تەسىرىگە قارشى تۇرۇشقا كېڭەيدى. شەرا ھۆكۈمىتى ئىراننىڭ ھىزبۇللاھقا ئوخشاش رايونلۇق ۋاكالەتچىلىرىگە تۇتىشىدىغان تەمىنات يولىنى ئاكتىپلىق بىلەن ئۈزۈپ تاشلىدى، بۇ ھەرىكەتلەر ئامېرىكا ۋە ئىسرائىلىيەنىڭ مەنپەئەتىگە ئۇيغۇن كېلىدۇ.

يېقىنقى ئايلاردا ئامېرىكا ھەربىي قىسىملىرى سۈرىيە بىلەن دائىش مەسىلىسىدە ھەمكارلىقنى كۈچەيتىپ، ئامېرىكىنىڭ تەسىرىنى ئاشۇرۇش ۋە رۇسىيە بىلەن رىقابەتلىشىش ئۈچۈن سۈرىيە پايتەختىدە ھاۋا ئارمىيە بازىسى قۇرۇش قاتارلىق تەدبىرلەر ئارقىلىق سۈرىيەدىكى مەۋجۇتلۇقنى كېڭەيتىشنى ئويلاشقانلىقى خەۋەر قىلىندى. سۈرىيەلىك ئانالىزچى مالىك ئەل-ئابد بۇ ماسلىشىشنى «ھەر ئىككى تەرەپكە پايدىلىق» دەپ سۈپەتلەپ، شەرانىڭ بىر چوڭ دۆلەتنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىدىغانلىقىنى، ئامېرىكىنىڭ بولسا «دەمەشق ئۈستىدىن ھەل قىلغۇچ تەسىرگە ئىگە بولىدىغانلىقى»نى ئېيتقان.

2025-يىلى 10-نويابىردىكى ترامپ-شەرا ئۇچرىشىشى

ئىككى تەرەپ ئۇچرىشىشنىڭ ئۆزىلا ۋاشىنگتوننىڭ يېڭى سۈرىيە ھۆكۈمىتى ھەققىدىكى غايەت زور بۇرۇلۇشنىڭ كۆزگە كۆرۈنەرلىك نامايەندىسى بولدى. ئامېرىكا بۇ قېتىم ئەھمەد شەرانى غەلىتە قارشى ئالغان. شەرا ئاقسارايدىكى نورمال مۇراسىم يولى بىلەن كىرمەي، ئۇنىڭ ئورنىغا كۆزگە چېلىقمايدىغان غەربىي ئىجرائىيە كوچىسى كىرىش ئېغىزى بىلەن كىرگەن. ئوۋال ئىشخانىسىدىكى (Oval Office) ئۇچرىشىش ئىككى سائەتكە يېقىن مەخپىي ئېلىپ بېرىلغان. يىغىنغا ئامېرىكىنىڭ مۇئاۋىن پرېزىدېنتى J.D. Vance، دۆلەت ئىشلىرى مىنىستىرى ماركو رۇبىيو (Marco Rubio)، دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرى ھېگسېت (Pete Hegseth) ۋە بىرلەشمە شتاب باشلىقلىرى كېڭىشىنىڭ رەئىسى (Joint Chiefs of Staff) دەن كەين (Dan Caine) قاتارلىق ترامپنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلىرى قاتناشقان. تېخى ئۆتكەن ھەپتە ئامېرىكىنىڭ تېررور تىزىملىكىدىكى شەرا، ئەمدى بىر دۆلەتنىڭ قانۇنلۇق ۋەكىلى ۋە ئامېرىكىنىڭ ئەزىز مېھمىنى شەكلىدە كۈتۈۋېلىنغان. بۇ ئەھمەد شەرانىڭ ئامېرىكا تەرىپىدىن رەسمىي ئېتىراپ قىلىنغانلىقى، شۇنداقلا ئىككى تەرەپنىڭ يېڭى شېرىكلىك مۇناسىۋىتىگە يۇقىرى دەرىجىدە ئەھمىيەت بېرىدىغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ.

ئىككى تەرەپ ئۇچرىشىشىدىكى ئاساسلىق نەتىجىلەر ۋە مۇزاكىرىلەر:

دائىشقا قارشى ئىتتىپاق: سۈرىيە ئامېرىكا يېتەكچىلىكىدىكى دائىشنى مەغلۇب قىلىش يەرشارى ئىتتىپاقىغا رەسمىي قوشۇلدى.

ئېمبارگودىن يېنىكلىتىش: ترامپ ھۆكۈمىتى قەيسەر قانۇنى ئېمبارگوسىنىڭ كۆپ قىسمىنىڭ توختىتىلىش ۋاقتىنى 180 كۈنگە ئۇزارتقان. مالىيە مىنىسترلىكى بۇ توختىتىشنىڭ «سۈرىيەنىڭ ئىقتىسادىنى قايتا قۇرۇش تىرىشچانلىقىنى قوللايدىغانلىقى»نى بىلدۈرگەن.

دىپلوماتىك مۇناسىۋەت: ئامېرىكا تېررورلۇققا قارشى تۇرۇش ۋە ئىقتىسادىي مەسىلىلەردە ھەمكارلىقنى كۈچەيتىش ئۈچۈن سۈرىيەنىڭ ۋاشىنگتوندىكى ئەلچىخانىسىنى قايتا ئېچىشقا رۇخسەت قىلىدىغانلىقىنى دەلىللىگەن.

ئىسرائىلىيە ۋە رايون بىخەتەرلىكى: سۆھبەت دائىش، ئىسرائىلىيە ۋە كۆردلار يېتەكچىلىكىدىكى قوراللىق كۆچلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىخەتەرلىك مەسىلىلىرىگە مەركەزلەشكەن. ترامپ ئۆزىنىڭ «ئىسرائىلىيە بىلەنمۇ سۈرىيە بىلەن كېلىشىش ھەققىدە ھەيدەكچىلىك قىلىۋاتقانلىقى»نى بىلدۈرگەن. خەۋەرلەرگە قارىغاندا، ئامېرىكا ئەلچىسى توم باراك (Tom Barrack) چەكلىك بىخەتەرلىك كېلىشىمى ئۈچۈن ۋاستىچىلىك قىلىشقا تىرىشىپ كەلمەكتە. شەرا سۆھبەت جەريانىدا ئىسرائىلىيەنىڭ ئەسەد يىقىلغاندىن كېيىن ئىشغال قىلغان بارلىق زېمىنلاردىن چېكىنىشى كېرەكلىكىنى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويغان.

ئىككەيلەن غەيرىي رەسمىي بىر پەيتتە پاراڭلاشقاندا ترامپ شەرادىن «قانچە خوتۇنۇڭ بار؟» دەپ سورىغان. ترامپ يەنە سۈرىيە خەلقىنى ماختاپ، ئۇلارنىڭ تارىخىتا «دوختۇرلار، ئادۋوكاتلار، ... ئۇلۇغ زىيالىيلار» نى يېتىشتۈرگەنلىكىنى سۆزلەپ ئۆتكەن.

شەرا يەنە ئامېرىكا پارلامېنت ئەزالىرى بىلەن ئاكتىپ ئالاقە قىلغان. يەكشەنبە كۈنى، ئۇ ئاۋام پالاتاسى تاشقى ئىشلار كومىتېتىنىڭ رەئىسى ۋە ئېمبارگونى بىكار قىلىشقا قارشى تۇرۇۋاتقان مۇھىم شەخس، جۇمھۇرىيەتچى پارلامېنت ئەزاسى ماست (Brian Mast) بىلەن كۆرۈشتى. ئافغانىستاندا ئىككى پۈتىدىن ئايرىلغان سابىق ئەسكەر ماست، شەرانىڭ «ئۆتمۈشتىن قۇتۇلۇپ، ئۆز خەلقى ۋە دۆلىتى ئۈچۈن ئۇلۇغۋار غايىگە ئىگە بولۇش ۋە ئامېرىكىنىڭ ئۇلۇغ بىر ئىتتىپاقدىشى بولۇش» ئارزۇسىنى ئىپادىلىگەنلىكىنى ئېيتقان.

پراگماتىزمنىڭ غەلىبىسى

ئامېرىكا بىلەن سابىق جىھادچى گۇرۇپپا ھەيئەت تەھرىر ئەلشام / يېڭى سۈرىيە ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدىكى ئىتتىپاق، جانجان دۆلەت مەنپەئەتلىرىنىڭ بىرلىششىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، ئىدېئولوگىيەلىك پەرق ۋە شەرانىڭ ئۆتمۈشىدىن ھالقىپ كەتكەن. ئىككى تەرەپنى مۇناسىۋەتنى نورماللاشتۇرۇش ۋە ئىتتىپاقلىششقا ئېلىپ بارغان ئامىللار بولسا ئىككى دۆلەتنىڭ بىر-بىرىگە بولغان ئېھتىياجلىرى.

ئامېرىكىنىڭ ئىستراتېگىيەلىك زۆرۈرىيەتلىرى: ئاتلانتىك كېڭىشىنىڭ تەتقىقاتچىسى (Thomas Warrick) نىڭ ئېيتىشىچە، ترامپ ھۆكۈمىتىنىڭ سۈرىيەگە قاراتقان ئالدىنقى ئورۇندىكى نىشانلىرى ئۈچ تۈرلۈك: دائىشقا ۋە تېررورلۇققا قارشى تۇرۇش ھەمكارلىقى؛ ئىرانىنىڭ تەسىرىنى ئازايتىش؛ ۋە ئىسرائىلىيە بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى ياخشىلاش. شەرانىڭ رەھبەرلىكى بۇ نىشانلارغا يېتىشىنىڭ مەغلۇپ بولغان ئەسەد ھاكىمىيىتى قىلالمايدىغان تېز بىر يولنى تەمىنلىگەن. شەرانى قوللاش ئارقىلىق، ئامېرىكا ئەمەلىيەتتە ئىرانىنىڭ ئەڭ كۈچلۈك رايونلۇق ئىتتىپاقدىشىنى يۈز ئۆرۈشكە قايىل قىلماقچى.

سۈرىيەنىڭ گېئوپولىتىكىلىق ئېھتىياجى: شەرا ئۈچۈن، ۋاشىنگتوننىڭ قۇچاق ئېچىشى تېز، ھالقىلىق خەلقئارالىق قانۇنلۇق ئورنى بەردى. مانا بۇ قانۇنلۇق ئورۇن، يەنى دۇنياۋى ئېتىراپ قىلىنىش سۈرىيەنىڭ ئىقتىسادىي ئەسلىگە كېلىش، ئىچكى مۇقىملىق ۋە تاشقى بىخەتەرلىك ئۈچۈن زۆرۈر. ئۇنىڭدىن باشقا، ئامېرىكا بىلەن ھەمكارلىششىڭ ئۇنىڭ مۆتىدىل بۇرۇلۇشىنى رەت قىلىدىغان ئىچكى جىھادچى رەقىبلىرىگە قارشى «كۈچلۈك بىر تەھدىت ۋاستىسى» بىلەن تەمىنلەيدۇ. دائىشقا قارشى ئىتتىپاققا قوشۇلۇش ئارقىلىق، شەرا رەقىبلىرىنى ئەگەر يېڭى دۆلەت بىلەن بىر سەپتە تۇرمىسا، ئامېرىكا ۋە ئۇنىڭ ئىتتىپاقداشلىرىنىڭ غەزىپىگە ئۇچرايدىغانلىقىدىن ئاگاھلاندۇرالايدۇ.

لېكىن، يېڭى سۈرىيە ھۆكۈمىتى بىلەن ئامېرىكا ئوتتۇرىسىدىكى ئىستراتېگىيەلىك بۇرۇلۇش ئىچكى ۋە تاشقى خىرىسلار بىلەن تولغان. ئىسرائىلىيەنى قوللايدىغان تەشۋىقات گۇرۇپپىسى، يەھۇدىي دۆلەت بىخەتەرلىكى تەتقىقات

ئورنى (JINSA) قاتارلىق تەنقىدچىلەر ئاقساراينى شەراغا ئىشەنمەسلىككە ئاگاھلاندۇرۇپ، ئۇنىڭ دۇنياۋى جىھادىدىكى چوڭقۇر يىلتىزىنى تىلغا ئېلىپ، پارلامېنتنى «قەيسەر قانۇننى مەڭگۈلۈك بىكار قىلىشقا مەسلىسىدە ئالدىرىماسلىققا دەۋەت قىلغان. دۇرھام ئۇنىۋېرسىتېتى خەلقئارا بىخەتەرلىك فاكۇلتېتىنىڭ يارده‌مچى پروفېسسورى ۋىلىيام پلوۋرايتمۇ بۇ ھەقتە، ھەيئەت تەھرىر ئەلشامنىڭ پەقەت «ئۆزىنى مۆتىدىل قىلىپ كۆرسىتىۋاتقان بولۇشى مۇمكىن» لىكىنى ئوتتۇرىغا قويغان.

دۆلەت ئىچىدە، شەرانىڭ ھۆكۈمرانلىقى مەزھەپ توقۇنۇشلىرى بىلەن ئېغىر سىناققا دۇچ كەلمەكتە. ھۆكۈمەت قوللىغان كۈچلەر بىلەن ئالەۋىي ۋە دروزلار ئوتتۇرىسىدا توقۇنۇش پات-پات داۋام قىلىپ كەلمەكتە. شەرا بۇ قالايمىقانچىلىقلارنىڭ جاۋابكارلىقنى سۈرۈشتۈرۈشكە ۋەدە بېرىپ، بارلىق پۇقرالارنى باراۋەر قوغدايدىغان قانۇن دۆلىتى قۇرۇشنى تەكىتلەپ، بۇ توقۇنۇشلارنىڭ ئەسەد ئائىلىسىنىڭ 60 يىللىق بۆلگۈنچىلىك ھۆكۈمرانلىقىدىن قالغان «جەمئىيەت قالايمىقانچىلىقلىرى» ئىكەنلىكىنى ئىلگىرى سۈردى.

كۇرد مەسىلىسى

ئامېرىكىنىڭ دەمەشق بىلەن ھەمكارلىششى شەرقىي شىمالدىكى كۇردلار يېتەكچىلىكىدىكى سۈرىيە دېموكراتىك كۈچلىرى (SDF) گە زور تەھدىت ئېلىپ كېلىدۇ، ئۇلار تارىختا ۋاشىنگتوننىڭ دائىشقا قارشى تۇرۇشتىكى ئاساسلىق ئىتتىپاقدىشى بولۇپ كەلگەن. ئۇلار ھەر خىل سەۋەب ۋە مۇددىئالار بىلەن شەرا ھۆكۈمىتىگە گۇمان بىلەن قارايدۇ ۋە بىرلىششىنى كەينىگە سۈرۈپ كەلمەكتە. شەرانىڭ دۆلەتنى بىرلەشتۈرۈش پىلانى كۇردلارنىڭ فېدېراتسىيەلىك، مەركەزسىزلەشتۈرۈش ئارزۇسى بىلەن بىۋاستە توقۇنۇشىدۇ.

شەرا كۇردلارنى «سۈرىيەنىڭ ھەقىقىي بىر قىسمى» دەپ ئېتىراپ قىلىپ، شۇ يىلنىڭ بېشىدا ئۇلار بىلەن چەكلىك كېلىشىم ھاسىل قىلغانلىقىنى، كۇردلارنىڭ ھوقۇقىنىڭ ئاساسىي قانۇندا كاپالەتكە ئىگە قىلىنىدىغانلىقىنى، ئەمما ئاخىرقى نىشاننىڭ كۇرد قوراللىق كۈچلىرىنىڭ دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرلىكىگە كىرىشى ۋە مۇقىمسىزلىقتىن ساقلىنىش ئۈچۈن بارلىق قوراللارنىڭ دۆلەت كونترولۇقىدا بولۇشى ئىكەنلىكىنى تىلغا ئالدى. ئامېرىكا سۈرىيە بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويغاندەك قىلىدۇ، بۇنداق بولغاندا ئامېرىكا كۇردلارنى تاشلاپ قويامدۇ، ياكى سۈرىيەگە بېسىم قىلىپ ئاپتونومىيە ئېلىپ بېرەمدۇ؟ بۇنىڭغا بىر نەرسە دېگىلى بولمايدۇ.

ئىسرائىلىيە بېسىمى

تاشقى جەھەتتە، ئىسرائىلىيە يەنىلا مۇرەككەپ بىر ئامىل. ئەسەد يىقىلغاندىن بۇيان، ئىسرائىلىيە سۈرىيەنىڭ ھەربىي ئەسلىھەلىرىنى، جۈملىدىن پرېزىدېنت سارىيى رايونىنى ئىككى قېتىم بومباردىمان قىلدى. شەرا گەرچە سۈرىيە ئىنقىلابى ئىران خەلق ئەسكەرلىرىنى قوغلاپ چىقىرىش ئارقىلىق ئىسرائىلىيە بىخەتەرلىكىگە بىۋاستە پايدا ئېلىپ كەلگەن بولسىمۇ، ئىسرائىلىيەنىڭ «ئالدىنقى ھاكىمىيەتنىڭ يىقىلىشىدىن قايغۇرغاندەك» قىلىپ، ھەربىي تاجاۋۇزىنى داۋاملاشتۇرۇۋاتقانلىقىنى سۆزلىدى. ئۇ ئىسرائىلىيەنىڭ پرېزىدېنت سارىينى بومباردىمان قىلىش قاتارلىق تاجاۋۇزچىلىق تاكتىكىلىرىنىڭ «ئۇرۇش ئېلان قىلىش» قا باراۋەر ئىكەنلىكىنى ۋە تىنچلىقنى كاپالەتلەندۈرۈشكە پايدىسىز ئىكەنلىكىنى ئىلگىرى سۈردى. باش مىنىستىر نېتانياھۇ بومباردىماننىڭ دروز ئاز سانلىقلىرىنى قوغداش ئۈچۈن ئىكەنلىكىنى تەكىتلىدى، شەرا بۇنى سۈرىيەنىڭ ئىچكى ئىشى ۋە ئىسرائىلىيەنىڭ «كېڭەيمىچىلىك ئارزۇسى»نىڭ بەلگىسى دەپ رەت قىلدى. بۇ جىددىيلىكلەرگە قارىماي، ئامېرىكا ۋاستىچىلىكىدىكى بىخەتەرلىك كېلىشىمى سۆھبىتى داۋاملىشىپ، نورماللىشىش يوللىرى ئىزدەنمەكتە.

خۇلاسە

ترامپ بىلەن شەرانىڭ ئۇچرىشىشى دۆلەت مەنپەئەتىگە مۇناسىۋەتلىك زۆرۈرىيەتتىن تۇغۇلغان پراگماتىست ھېساب-كىتابنىڭ يارقىن نامايەندىسىدۇر ۋە زامانىۋى خەلقئارا مۇناسىۋەتنىڭ ماھىيىتىنىڭ تىپىك مىسالىدۇر. بىر زامانلاردىكى جىھادچى كاتتىۋاش دېموكراتىيە ۋە سىغدۇرۇشچان دۆلەت سىستېمىسى بەرپا قىلىشنى نىشان قىلغان زامانىۋى دۆلەت رەھبىرىگە ئايلاندى؛ ئامېرىكا بولسا بىر زامانلاردىكى ھەيئەت تەھرىر ئەلشامنى خەتەرلىك تېررور تەشكىلاتى دەپ قاراشتىن، ئۇنىڭ ھاكىمىيىتىنىڭ دۇنيادا رەسمىي تۈردە قوبۇل قىلىنىشى ئۈچۈن ئاۋانگارتلىق رول ئويناشقا ئۆزگەردى. ئەھمەد شەرا ئۈچۈن، بۇ ئۇچرىشىش سىياسىي غەلىبە بولۇپ، ئۇنىڭ ھۆكۈمىتىنى مۇقىملاشتۇرۇش، قايتا قۇرۇش مەبلىغىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش ۋە جاھىل رەقىبلىرىنى يەرشارى ئىتتىپاقىنىڭ كۈچى بىلەن تەھدىت سېلىش ئارقىلىق دۆلەت ئىچىدىكى نوپۇزىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان مۇھىم خەلقئارالىق قوللاش بىلەن تەمىنلىدى.

بۇ مۇناسىۋەت زامانىۋى تاشقى سىياسەتتىكى ئۆزگىرىشچانلىق ۋە رېئاللىق سىياسەتنىڭ قايسى دەرىجىدە مۇمكىن ئىكەنلىكىنى نامايان قىلىپ، دۆلەتلەر ئارىسىدىكى ئىستراتېگىيەلىك ماسلىشىشنىڭ ئىدېئولوگىيەلىك قارشىلىق ۋە تېررورچى دېگەندەك ھەر خىل نامىلارغا ساھىب بولۇش ۋە شۇنداق دەپ بېكىتىشتىن ئۈستۈن تۇرالايدىغانلىقىنى كۆرسەتتى. شەرامۇ ئۆتمۈشتىكى دۇنيا سىستېمىسى قوبۇل قىلمايدىغان رادىكال ئىدىيەدىن خەلقئارا جەمئىيەت قوبۇل قىلغان نورمال زامانىۋى دۆلەت ئىدىيەسىگە ئۆتەلەيدىغان رەھبەر ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاشقا تىرىشماقتا ۋە ئۇنىڭ بۇ ئۆزگىرىشى دۇنيا دۆلەتلىرىنىڭ يېڭى سۈرىيە ھۆكۈمىتىگە ئافغانىستان تالىبان ھۆكۈمىتىدىن پەرقلىق مۇئامىلە قىلىشىغا تۈرتكە بولماقتا. چۈنكى باندىت بىلەن دۆلەت رەھبىرى ئوتتۇرىسىدىكى پەرق كۆرەشتە غەلىبە قىلىش ۋە دۇنياۋى دىپلوماتىيە قائىدىسى ۋە سىستېمىسىغا بويسۇنۇشتا. باندىت دۆلەت قۇرغاندىن كېيىن يەنە باندىتلىق مەنتىقىسى بىلەن ھەرىكەت قىلسا يەنىلا باندىت پېتى قېلىۋېرىدۇ ۋە ئومۇملاشقان سىستېما تەرىپىدىن سىقىپ چىقىرىلىدۇ ۋە ئەڭ ئاخىرىدا يوق قىلىنىدۇ. ھەيئەت تەھرىر ئەلشامنىڭ تارىخى مانا بۇ باندىت ۋە دۆلەت رەھبىرى مۇناسىۋىتىدۇر. بۇ خۇددى دۇنيا پۇتبول مۇسابىقىسىگە قاتنىشىش ئۈچۈن دۇنيا پۇتبول فېدېراتسىيەسى بېكىتكەن قائىدە-نىزاملارغا بويسۇنۇشى شەرت ئىكەنلىكى بىلەن ئوخشايدۇ.

يېڭى ھۆكۈمەتنىڭ ئېلاستىكىلىقى، سىغدۇرۇشچانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويالىشى بۇلارنىڭ دۆلەت قۇرۇشتا، بولۇپمۇ تاشقى سىياسەتتە نورمالدىن تېز سۈرئەتتە تەرەققىي قىلىشىغا تۈرتكە بولدى. بۇ يەنە بىر تەرەپتىن يالغۇز سۈرىيە يېڭى ھۆكۈمىتىنىڭلا ئەمەس، تۈركىيە، سەئۇدى ئەرەبىستان قاتارلىق رايونلۇق چوڭ كۈچلەرنىڭ شۇنداقلا ياۋروپا ئىتتىپاقى ۋە ئامېرىكىدىن ئىبارەت خەلقئارالىق چوڭ كۈچلەرنىڭ ئورتاق مەنپەئەتلىرىنىڭ كېسىشىشى شۇنداقلا بىرلىكتە ھەرىكەت قىلىشىنىڭ نەتىجىسىدۇر. شۇنداقتىمۇ سۈرىيەنىڭ ئىچكى ۋەزىيىتى يەنىلا ناھايىتى زىل، تاشقى جەھەتتىن ئىسرائىلىيە مەسىلىسى زور بىخەتەرلىك ئەندىشىسى پەيدا قىلماقتا. بۇ نۇقتىدىن سۈرىيەنىڭ كەلگۈسى، شۇنداقلا يېڭى ئامېرىكا-سۈرىيە مۇناسىۋىتى، شەرانىڭ ئىچكى كىرىزىسلارنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ھەل قىلالىشى ۋە ئامېرىكىدىكى گۇمانلانغۇچىلارنى ئۆزىنىڭ جىھادچى قوماندانلىدىن دۆلەت ئەربابىغا ئايلىنىشىنىڭ ھەقىقىي ۋە ئۆزگەرمەس ئىكەنلىكىگە قايىل قىلالىشىغا باغلىق. ئوتتۇرا شەرق رايونىدا بولسا تۈركىيە، سەئۇدى ئەرەبىستان ۋە ئىسرائىلىيە بىلەن دۆلەت مەنپەئەتلىرى مەسىلىسىدە ھەممە تەرەپ قوبۇل قىلىدىغان كېلىشىم ھاسىل قىلالىشىغا باغلىق.

پایدىلانغان مەنبەلەر:

- Al Jazeera Staff and News Agencies. (2025, November 10). Trump hosts Syria's al-Sharaa at White House as US extends sanctions relief. Al Jazeera.
- Debusmann, B., Jr., & Berg, R. (2025, November 10). Syria to join US-led coalition to defeat IS group after Trump meeting. BBC News.
- Echols, C. (2025, November 10). Trump brings out the big guns for Syrian leader's historic visit. Responsible Statecraft.
- Hume, T., Pietromarchi, V., & Uras, U. (2025, November 10). Updates: US waives sanctions on Syria after al-Sharaa meets with Trump. Al Jazeera.
- Jalabi, R., & Hauslohner, A. (2025, November 10). Syria's President Ahmed al-Sharaa visits White House for historic Trump meeting. (Source Document).
- The Economist. (2025, November 11). Syria's ex-jihadist president, now Donald Trump's new bestie. The Economist.
- Petronella, F. (2025, November 11). Syria, a (former) jihadist in Washington: What to know about the Trump–Al-Sharaa meeting. ISPI.
- Plowright, W. (2025, November 12). How former jihadist Ahmed al-Sharaa ended up being welcomed to the White House. The Conversation.
- Rossi, A. (2025, November 12). From US enemy to ally? Why ex-jihadist Syrian president's meeting with Trump is a big deal. Sky News.
- 60Minutes. (n.d.). Syrian President Ahmed al-Sharaa's full 60 Minutes interview in Arabic. YouTube.
- Brennan, M. (n.d.). Syrian President Ahmed al-Sharaa: The 60 Minutes interview . 60 Minutes.
- New York Post. (n.d.). Trump praises 'strong' Syrian president in historic Oval Office meeting. YouTube.
- The Economic Times. (n.d.). 'How many wives…': Trump asks Syrian Prez Al-Sharaa point-blank in White House; video goes viral . YouTube.
- Times Originals. (n.d.). Searching for Syria's most mysterious leader . YouTube.

قىلچلارنى ۋاقىتلىق قىنىغا سېلىش : خىتاي-ئامېرىكا سودا كېلىشىمى

مەۋلان تەڭرىقۇت

(2025-11-08)

گەرچە بىر قاتار كېلىشىملەر ئېلان قىلىنغان بولسىمۇ، 2025-يىلى 30-ئۆكتەبىر كورىيەنىڭ پۇسان شەھىرىدە ئۆتكۈزۈلگەن ئاسىيا-تىنچ ئوكيان ئىقتىسادىي ھەمكارلىق تەشكىلاتى (APEC) يۇقىرى دەرىجىلىكلەر يىغىنى ھارپىسىدا ئۆتكۈزۈلگەن ئامېرىكا پرېزىدېنتى دونالد تىرامپ بىلەن خىتاي رەئىسى شى جىنپىڭ ئوتتۇرىسىدا ھاسىل قىلىنغان سودا كېلىشىمى، داۋالغۇشقا تولغان كەسكىن ئىقتىسادىي توقۇنۇش دەۋرىدىكى ۋاقىتلىق بىر توختاش ياكى دەم ئېلىش ھېسابلىنىدۇ. «ئىقتىسادشۇناس» ژۇرنىلى تەرىپىدىن بۇ كېلىشىم «ئاخىرلىشىش ئەمەس، بەلكى توختاش» ۋە «چوڭ كېلىشىم ئەمەس، كاتتا بازار» دەپ تەسۋىرلەنگەن.

بۇ يازمىدا ئامېرىكا-خىتاي سودا ئۇرۇشىنىڭ ئارقا كۆرۈنۈشى، سۆھبەتنى زۆرۈر قىلغان سەۋەبلەر، كۈئالالۇمپۇر كېلىشىمى، پۈساندا ئېلان قىلىنغان سودا كېلىشىمىنىڭ مەزمۇنلىرى؛ ھەمدە ۋاشىنگتون بىلەن بېيجىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزگىرىۋاتقان كۈچ تەڭپۇڭلۇقى تەھلىل قىلىنىدۇ، شۇنداقلا قايسى تەرەپنىڭ قايسى جەھەتتە ئەۋزەللىككە ئېرىشكەنلىكى مۇلاھىزە قىلىنىدۇ.

ئارقا كۆرۈنۈش

خىتاي ۋە ئامېرىكا ئوتتۇرىسىدىكى سودا مۇناسىۋىتى «چىقماس كوچىغا كىرىپ قالغان» ئىككى تەرەپلىك كېلىشىم ۋە ئۆزئارا گۇمان بىلەن خاراكتېرلىنىدىغان بولۇپ، سودا ئۇرۇشى 2018-يىلى تىرامپ تەرىپىدىن باشلىتىلغان. گەرچە ئىككى تەرەپ 2020-يىلى «بىرىنچى باسقۇچلۇق سودا كېلىشىمى» نى ئىمزالىغان بولسىمۇ، بۇ كېلىشىم تېزلا مەغلۇپ بولۇپ، خىتاي كېيىنكى ئىككى يىلدا كەم دېگەندە 200 مىليارد دوللارلىق قوشۇمچە ئامېرىكا تاۋارلىرى ۋە مۇلازىمەتلىرىنى سېتىۋېلىش ۋەدىسىگە ئەمەل قىلمىغان.

ئامېرىكىنىڭ مالىيە مىنىستىرى سكوت بېسسېنت (Scott Bessent) ۋە خىتاي مۇئاۋىن زۇڭلىسى خې لىفېڭ رەھبەرلىكىدىكى سۆھبەت 2025-يىلى مايدىن بۇيان داۋاملىشۋاتقان بولۇپ، بۇ جەريياندا ئىككى دۆلەت بىر-بىرىگە دىپلوماتىيە ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىن تەھدىت سېلىشقان. «ئىقتىسادشۇناس» ژۇرنىلىنىڭ خەۋىرىدە، بۇ سۆھبەتچىلەر گەرچە شى ۋە تىرامپنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن بولسىمۇ، كەسپىي مۇناسىۋەتنىڭ كەمچىللىكى ۋە قارشى تەرەپ بىلەن سۆھبەتلىشىش تەجرىبىسىنىڭ نىسبەتەن ئازلىقى سەۋەبىدىن بىر قىسىم توسالغۇلارغا دۇچ كەلگەن. بۇنىڭ ئۈستىگە بۇ قېتىم ئالاقە قانىلىمۇ ناچار بولۇپ، تىرامپنىڭ بىرىنچى ۋەزىپە ئۆتەش مەزگىلىدە جارىد كۇشنېر بىلەن خىتاينىڭ سابىق باش ئەلچىسى سۇي تىەنكەي ئوتتۇرىسىدىكى «كۇشنېر قانىلى» غا ئوخشىمايدىغىنى، 2025-يىلى ئىشەنچلىك مەخپىي ئالاقە يوللىرىنىڭ مەۋجۇت ئەمەسلىكى بىلىنمەكتە.

2025-يىلى 9-ئۆكتەبىر، خىتاي سودا مىنىستىرلىكى (MOFCOM) ئېكسپورت كونترولۇقىنى كەڭ كۆلەمدە كېڭەيتىدىغانلىقىنى ئېلان قىلىپ، بۇنىڭغا ئاز ئۇچرايدىغان تۇپراق ئېلېمېنتلىرىغا يېڭى ئىجازەتنامە تەلەپ قىلىش ۋە خىتاينىڭ زاپچاسلىرى ھەم تېخنىكىلىرى بىلەن ياسالغان چەتئەل مەھسۇلاتلىرى ئۈچۈن ئىجازەتنامە تەلەپ قىلىش ماددىلىرىنى كىرگۈزدى. ئاز ئۇچرايدىغان تۇپراق ئېلېمېنتلىرى توكلۇق ماشىنىدىن تارتىپ كۈرەشچى ئايروپىلانغىچە بولغان كۆپ خىل يۇقىرى تېخنىكىلىق مەھسۇلاتلاردا ئىشلىتىلىدىغان مۇھىم مىنېرال ماددىلاردۇر. بۇنىڭغا جاۋابەن ترامپ 11-ئاينىڭ 1-كۈنىدىن باشلاپ خىتاي تاۋارلىرىغا قوشۇمچە 100% تاموژنا بېجى قويىدىغانلىقى ھەققىدە تەھدىت سالغان. ئامېرىكىنىڭ 2025-يىلىنىڭ بېشىدا فېنتانىل خىمىيەلىك خام ئەشيالىرى مەنبەلىرى ھەققىدە خىتاينى جازالاش ئۈچۈن قويغان تاموژنا بېجى، خىتاي پاراخوتلىرىدىن پورت ھەققى ئېلىشى، ھەمدە خىتاينىڭ 5-ئايدا ئامېرىكا پۇرچىقىنى سېتىۋېلىشنى توختىتىپ، 2026-يىللىق ئارىلىق سايلامدىن ئىلگىرى ترامپنىڭ پارتىيەسىگە سىياسىي بېسىم پەيدا قىلىشى قاتارلىقلار جىددىيلىكنى تېخىمۇ كۈچەيتكەن ئامىللاردۇر.

مۇستەقىل ئانالىزلار ئىككى تەرەپ بىر-بىرىگە سودا جەھەتتە خىرىس قىلغان بىلەن، بۇ تىركىشىشنىڭ ئاقىۋىتى ھەر ئىككى دۆلەت ئۈچۈن ياخشى ئەمەسلىكىنى، بۇنىڭ بىلەنلا قالماي دۇنيا ئىقتىسادىغا ناچار تەسىر كۆرسىتىدىغانلىقىنى سۆزلەپ كەلمەكتە. «مۇھاپىزەتچى گېزىتى» (Guardian) نىڭ خەۋىرىگە ئاساسلانغاندا، ئانالىزچىلار توقۇنۇشنىڭ بەدىلى ھەر ئىككى تەرەپ ئۈچۈن بەك ئېغىر بولۇپ، مانا بۇ ئىككى دۆلەتنى، ئۇنۇمىنىڭ قانچىلىك بولىدىغانلىقى ھەققىدە بىر نەرسە دېيىش قىيىن بولسىمۇ، يەنىلا ئۇچرىشىشقا زورلىغان ئامىل بولۇپ قالغان.

كۇئالالۇمپۇر كېلىشىمى: ئورتاق تونۇشنى شەكىللەندۈرۈش

پۇساندا ئېلان قىلىنغان كېلىشىمنىڭ ئاساسى مالايسىيادا ئۆتكۈزۈلگەن تەييارلىق سۆھبەتلىرىدە (كۇئالالۇمپۇر كېلىشىمى) سېلىنغان بولۇپ، ئامېرىكا ۋەكىلى سكوت ۋە خىتاي تەرەپتىن خې لىفېڭ قاتناشقان بۇ سۆھبەت 10-ئاينىڭ 26-كۈنى ئاخىرلاشقان. شى جىنپىڭنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتىلغاندا، بۇ يەردە قولغا كەلتۈرۈلگەن نەتىجىلەر ئىككى تەرەپنىڭ ئاساسلىق كۆڭۈل بۆلىدىغان مەسىلىلىرىنى ھەل قىلىشتا ئورتاق تونۇش ھاسىل قىلىپ، بىر نەچچە كۈندىن كېيىن ئۆتكۈزۈلىدىغان يۇقىرى دەرىجىلىكلەر ئۇچرىشىشىغا يول ئاچقان.

سودا كېلىشىمنىڭ مەزمۇنى تۆۋەندىكىچە:

تاموژنا بېجىنى تەڭشەش ۋە توختىتىش

فېنتانىل بېجىنى تۆۋەنلىتىش: ئامېرىكا خىتاينىڭ فېنتانىل خىمىيەلىك ماددىلىرىنى تىزگىنلىيەلمىگەنلىكى ئۈچۈن قويغان جازا خاراكتېرلىك باجنى يېرىمىغا (20% تىن 10% گە) چۈشۈرۈشكە قوشۇلغان. بۇ خىتاينىڭ خىمىيەلىك خام ئەشيا ئېقىمىنى «قاتتىق تىرىشىپ توختىتىش» ۋەدىسىگە ئاساسلانغان.

ئامېرىكا 24% لىك «ئۆچ ئېلىش خاراكتېرلىك باج» لارنى بىر يىللىق توختاتقان. ئامېرىكا يەنە خىتاي تاۋارلىرىغا 100% باج قويۇش تەھدىتىنى توختىتىشقا قوشۇلغان. ئامېرىكىنىڭ خىتاي تاۋارلىرىغا قويغان 57% باجنى 47% گە چۈشۈرگەن.

ئېكسپورت كونترولۇقى ۋە ئاز ئۇچرايدىغان تۇپراق ئېلېمېنتلىرى

بۇ سۆھبەتتىكى دۇنيا كۆز تىكۈاتقان ئەڭ ھالقىلىق ساھەلەرنىڭ بىرى دەل ئاز ئۇچرايدىغان تۈپراق مەسىلىسى ئىدى. 2025-يىلى ئاپرېلدا، خىتاي يەتتە خىل ئاز ئۇچرايدىغان تۈپراق ئېلېمېنتى (REEs) نىڭ ئېكسپورتىنى چەكلىگەن. ھازىر خىتاي ئاز ئۇچرايدىغان تۈپراقنى قېزىش ۋە پىششىقلاپ ئىشلەشنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك كونترول قىلىدۇ. خىتاينىڭ سىرتىدىكى ئەسلىدىنلا ئاز بولغان بۇ ئېلېمېنتلارنىڭ زاپاس مىقدارى ئازىيىپ كەتكەچكە، ئامېرىكا شىركەتلىرى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ توختاپ قېلىش خەۋپىدىن ئەنسىرەشكە باشلىغان.

خىتاي تەرەپ 2025-يىلى 10-ئاينىڭ 9-كۈنى ئاساسەن بارلىق ئاز ئۇچرايدىغان تۈپراق ئېلېمېنتلىرى، مۇناسىۋەتلىك ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىلىرى ۋە لىتىيلىق ئىئون باتارېيەلىرى ئۈچۈن كەڭ دائىرىلىك، يەر شارى خاراكتېرلىك ئىجازەت تۈزۈمىنى يولغا قويدى. بۇ زور بىر بۇرۇلۇش بولۇپ، چۈنكى بۇ قائىدىلەر چېگرادىن ھالقىغان ماددىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. يەنى فرانسىيەدىكى بىر ساتقۇچى خىتايدا ئىشلەنگەن ماگنىتنى گېرمانىيەدىكى بىر ئىشلەپچىقارغۇچىغا قايتا ساتماقچى بولسا، خىتاي سودا مىنىستىرلىكى (MOFCOM) دىن ئىجازەت ئېلىشى كېرەك ئىدى. بۇ ھەرىكەت – خىتاينىڭ ھازىرغىچە قوللانغان ئەڭ ئۈنۈملۈك قورالى بولۇپ، ئۇنىڭ ئاز ئۇچرايدىغان تۈپراقنى پىششىقلاپ ئىشلەشتىكى مونوپول ئورنىنى (بازارنىڭ 90% نى كونترول قىلىدۇ) ئىشلىتىشكە تەييار ئىكەنلىكىنى كۆرسەتتى. راند تەتقىقات مەركىزىدىكى گېرارد دىپپو (Gerard DiPippo) خىتاينىڭ بۇ كونترولۇقنى ئامېرىكا قوللانغان ھەر قانداق تەدبىردىن نەچچە ھەسسە بۇزغۇنچىلىق خاراكتېرىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئېيتقان.

خىتاينىڭ بۇ قېتىملىق سۆھبەتتە 2025–يىلى 8-نويابىردىن باشلاپ كۈچكە ئىگە بولىدىغان ھالقىلىق ئاز ئۇچرايدىغان تۈپراق ئېكسپورتىغا قويۇلغان چەكلىمىلەرنى بىر يىل كېچىكتۈرۈشكە قوشۇلغان. بۇنىڭغا قارىتا تىرامپ بۇ مەسىلىنىڭ «ھەل بولغانلىقى»نى ئېيتىپ: «بارلىق ئاز ئۇچرايدىغان تۈپراق مەسىلىسى ھەل قىلىندى... ئۇ توسالغۇ ھازىر يوق، ئاز ئۇچرايدىغان تۈپراقتا ھېچقانداق توسالغۇ قالمىدى» دېگەن. لېكىن، بۇ كېلىشىم پەقەت 2025-يىلى 9-ئۆكتەبىر ئېلان قىلىنغان ئەڭ يېڭى كونتروللۇقلارنىلا توختاتقان بولۇپ، 2025-يىلى ئاپرېلدىكى يەتتە خىل ئاز ئۇچرايدىغان تۈپراق ئېلېمېنتىغا تەسىر كۆرسىتىدىغان ئىلگىرىكى كونتروللۇقلار كۈچكە ئىگە بولۇپ، يەنىلا ئېكسپورت ئىجازەتنامىسى تەلەپ قىلىدۇ.

يېزا ئىگىلىك سودىسى

يېزا ئىگىلىك سودىسى، بولۇپمۇ پۇرچاق، تىرامپ ئۈچۈن ئالدىنقى ئورۇندىكى مۇھىم مەسىلە بولۇپ، ئۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ئامېرىكىلىق دېھقانلار، يەنى تىرامپنىڭ ئەڭ مۇھىم قوللىغۇچى گۇرۇپپىلىرىنىڭ بىرى ئۈچۈن ئىنتايىن مۇھىم مەسىلە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. تىرامپ خىتاينىڭ زور مىقداردا پۇرچاق، قوناق ۋە باشقا دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى قايتا سېتىۋېلىشقا باشلايدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. ئاقساراي بىلدۈرۈشچە، خىتاي 2025-يىلى نويابىر ۋە دېكابىردا كەم دېگەندە 12 مىليون تونىنا ئامېرىكا پۇرچىقىنى، 2026-يىلدىن 2028-يىلغىچە ھەر يىلى كەم دېگەندە 25 مىليون تونىنا سېتىۋېلىشقا قوشۇلغان. ئەمما كېلىشىمنىڭ بۇ قىسمى تېخى خىتاي تەرەپ تەرىپىدىن دەللىلەنمىگەن. خىتاي سودا مىنىستىرلىكىنىڭ ئۇقتۇرۇشىدا پەقەت ئىككى تەرەپنىڭ «يېزا ئىگىلىك سودىسىنى كېڭەيتىدىغانلىقى»لا تىلغا ئېلىنغان.

پورت ھەققى ۋە شىركەتلەر مەسىلىلىرى

ئامېرىكا 2025-يىلى 14-ئۆكتەبىر كۈچكە ئىگە بولغان 301-ماددىغا ئاساسەن خىتاي پاراخوتلىرىدىن يېڭى پورت ھەققى ئېلىشنى توختىتىشقا قوشۇلغان. خىتاي بۇنىڭغا جاۋابەن ئامېرىكا پاراخوتلىرىغا قارىتىلغان مۇناسىپ قارشى تەدبىرلىرىنى توختاتقان.

تىك توك (TikTok) مەسىلىسىدە خىتاي سودا مىنىستىرلىكى ئامېرىكىنىڭ بۇ شىركەتنى ئامېرىكا ئىگىدارلىقىدىكى شىركەتلەرگە ئۆتكۈزۈپ بېرىشكە قىستاش مەسىلىسىگە قارىتا، مەسىلىلەرنى مۇۋاپىق ھەل قىلىش ئۈچۈن ئامېرىكا بىلەن ھەمكارلىشىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن.

يېرىم ئۆتكۈزگۈچ مەھسۇلاتلار مەسىلىسىدە تىرامپ خىتاي بىلەن Nvidia شىركىتىدىن ئۆزەك سېتىۋېلىش مەسىلىسىنى مۇزاكىرە قىلغانلىقىنى، ئەمما ئەڭ ئىلغار بولغان Blackwell سۈنئىي ئەقىل ئۆزەكلىرىنىڭ بۇنىڭغا كىرمەيدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. ئۇ يەنە ئامېرىكىنىڭ خىتاي بىلەن Nvidia ئوتتۇرىسىدىكى سۆھبەتتە «كېلىشتۈرگۈچى» رولىنى ئوينايدىغانلىقىنى قوشۇمچە قىلغان.

گېئوپولىتىك تېمىلار ۋە كەلگۈسىدىكى ئۇچرىشىشلار

تىرامپ كېلەر يىلى ئاپرېلدا خىتاينى زىيارەت قىلىدىغانلىقىنى ئېلان قىلغان. شىنى ئۇنىڭدىن كېيىن ئامېرىكىغا، بەلكىم فلوريدا ياكى ۋاشىنگتونغا زىيارەتكە تەكلىپ قىلغان. تىرامپ يەنە ئىككى تەرەپ سۆھبىتىدە ئۇكرائىنا ئۇرۇشىنىڭ «ئىنتايىن كۈچلۈك تىلغا ئېلىنغانلىقى» نى ۋە ئىككى رەھبەرنىڭ تىنچلىق بەرپا قىلىش ئۈچۈن بىرلىكتە تىرىشىشقا قوشۇلغانلىقىنى ئېيتقان. تەيۋەن مەسىلىسى ئۇچرىشىشتا تىلغا ئېلىنمىغان. تىرامپ ئايروپىلاندا مۇخبىرلارغا بۇ مەسىلە ئەمەلىيەتتە مۇزاكىرە قىلىنمىدى، دېگەن. بۇ مەسىلىنىڭ تىلغا ئېلىنماسلىقى، تىرامپنىڭ سودا كېلىشىمى ئۈچۈن تەيۋەنگە بەرگەن ۋەدىسىنى قۇربان قىلىشنى خالىمىغانلىقى سەۋەبىدىن بولۇشى مۇمكىن.

پۈسان ئۇچرىشىشنى كۆزەتكۈچىلەر قايسى رەھبەرنىڭ «ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىگەنلىكى» ھەققىدە قىزغىن مۇنازىرە قىلىشقان. گەرچە سودا كېلىشىمى ھەر ئىككىسى ئۈچۈن زۆرۈر بولسىمۇ، نۇرغۇن ئانالىزچىلار تىرامپنىڭ 2019-يىلى شى بىلەن ئاخىرقى قېتىم يۈزمۇ-يۈز كۆرۈشكەندىن بۇيان كۈچ تەڭپۇڭلۇقىنىڭ زور دەرىجىدە ئۆزگەرگەنلىكىنى ئىلگىرى سۈرگەن. «ئەلجەزىرە»نىڭ خەۋەر قىلىشچە، خىتاي بۇ ئۇچرىشىشقا «خېلىلا كۈچلۈك سۆھبەتلىشىش سالاھىيىتى» بىلەن كىرگەن.

خىتاينىڭ ئەۋزەللىكى

خىتاينىڭ كۈچەيگەن سۆھبەتلىشىش ئورنى ئاساسلىقى ئۇنىڭ ئىقتىسادىنى ئامېرىكىنىڭ بېسىمىغا قارشى مۇستەھكەملەشتىكى مۇۋەپپەقىيىتى ۋە ھالقىلىق دۇنياۋى تەمىنلەش زەنجىرىنى كونترول قىلىش ئارقىلىق ئۇنى ئۆزى ئۈچۈن كۈچلۈك قورالغا ئايلاندۇرۇش ئىقتىدارىغا تايانغان. بۇلار:

1. ئاز ئۇچرايدىغان تۇپراق ئېلېمېنتلىرىدىكى ھۆكۈمرانلىق: Teneo شىركىتىنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك مۇئاۋىن رەئىسى گابرىئېل ۋىلداۋ (Gabriel Wildau) «ئەلجەزىرە»گە بەرگەن بايانىدا قارىغاندا، خىتاينىڭ ئاز ئۇچرايدىغان تۇپراق ئېلېمېنتلىرىنى ئۇنۇملۇك كونترول قىلىشى ھەل قىلغۇچ پىشاق بولغان. خىتاي ئاز ئۇچرايدىغان تۇپراق قېزىشنىڭ تەخمىنەن 70% نى، ئايرىش ۋە پىششىقلاپ ئىشلەشنىڭ 90% نى كونترول قىلىدۇ. ئېكسپورتنى توختىتىش بىلەن تەھدىت سېلىش ئارقىلىق، خىتاي بۇ ھالقىلىق مىنېرال ماددىلارغا تايىنىدىغان دۇنياۋى تەمىنلەش زەنجىرىنىڭ ئېغىر دەرىجىدە ئۇزۇلۇپ قېلىش خەۋپىنى پەيدا قىلغان ۋە قىلماقتا.

2. يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى ئىمپورتىدىكى ئىستراتېگىيەلىك يۆتكىلىش ۋە سىياسىي بېسىم: خىتاي ئاساسلىق تەمىنلەش مەنبەسىنى بىرازىلىيە ۋە ئارگېنتىنا قاتارلىق دۆلەتلەرگە يۆتكەش ئارقىلىق، ئامېرىكا يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىغا، بولۇپمۇ پۇرچاققا بولغان تايىنىشنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئازايتقان. 2025-يىلى مايدا خىتاي ئامېرىكا پۇرچىقىنى سېتىۋېلىشنى توختاتقاندا، ئامېرىكىنىڭ ئوتتۇرا غەربىي شتاتلىرىدىكى دېھقانلارغا ئېغىر زەربە بولغان. بۇ رايوندىكى دېھقانلار ترامپ ئۆچۈن سىياسىي جەھەتتە كۆچلۈك رولى بار كىشىلەردىن ئىبارەت. ئاتلانتىك كېڭىشى يەرشارى خىتاي مەركىزى (Atlantic Council's Global China Hub) نىڭ تەتقىقاتچىسى دېكستېر روبېرتس (Dexter Roberts)، خىتاينىڭ «ترامپنىڭ ھەقىقەتەن ئېرىشمەكچى بولغان بەزى نەرسىلىرى بارلىقىنى (پۇرچاق كېلىشىمگە ئوخشاش) چۈشەنگەنلىكى»نى ۋە سودىلىشىش ئارقىلىق «ئۆزى ئېرىشمەكچى بولغان نەرسىگە» ئېرىشكەنلىكىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، خىتاينىڭ «بۇ ئىشنى ئۆز مەنپەئەتى ئۈچۈن ناھايىتى ياخشى ئوينىغانلىقى»نى خۇلاسىلىگەن.

3. ئىقتىسادىي چىدامچانلىق (تىرەنلىك): خىتاي ئامېرىكىنىڭ تاموژنا بېجى بېسىمىغا ئامېرىكا پەرەز قىلغاندىن ياخشىراق بەرداشلىق بېرەلەيدىغانلىقىنى نامايان قىلغان. خىتاي ئېكسپورت مەنزىلىنى ئامېرىكىدىن باشقا بازارلارغا مۇۋەپپەقىيەتلىك يۆتكىگەن؛ 2025-يىلى سېنتەبىرگىچە بولغان بىر يىلدا، خىتاينىڭ ئامېرىكىغا قىلىنغان ئېكسپورتى 27% تۆۋەنلىگەن بولسىمۇ، ئومۇمىي تاۋار ئېكسپورتى يەنىلا 8% دىن ئارتۇق ئاشقان. بېيجىڭدىكى خىتاي خەلق ئۇنىۋېرسىتېتى چوڭياڭ پۇل-مۇئامىلە تەتقىقات ئورنىنىڭ باشلىقى ژاڭ ژېن، سودا ئۇرۇشىنى «ھازىر مەغلۇپ بولدى دېيىشكە بولىدىغانلىقى»نى ئېيتىپ، «خىتاينىڭ كۆچى ئامېرىكىنى ھۆرمەت قىلىشنى ئۆگىنىشكە مەجبۇر قىلدى... ئىككى دۆلەت ھەقىقىي تۈردە باراۋەرلىك دەۋرىگە كىردى» دېگەن.

بۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، خىتاي 2013-يىلى يولغا قويۇلغان «بىر بەلباغ، بىر يول» تەشەببۇسى خىتاي ماللىرى ئۈچۈن باشقا بازارلارنى ئېچىش يولىدا قولاي بازار مەنبەسى، سىياسىي ئاتموسفېرا ۋە تىرانسپورت كۆچى بىلەن تەمىنلىگەن. بۇ قۇرۇلۇش ئارقىلىق خىتاي جەنۇب دۆلەتلىرى (Global South) بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى كۈچەيتتى. «بىر بەلباغ، بىر يول» نى مەركەز قىلغان سودا 2024-ۋە 2025-يىللىرى كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە كۆچىيىپ، 2025-يىلىنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا 123 مىلياردىن دوللاردىن ئېشىپ رېكورت ياراتقان. بۇ كېڭىيىش خىتاينىڭ ئېكسپورتىنى ئامېرىكىدىن باشقا جايلارغا تېز سۈرئەتتە يۆتكىشىگە يارەدەم بەرگەن. خىتاي ماللىرىنىڭ ئامېرىكىغا توشۇلۇش نىسبىتى 2018-يىلىنىڭ ئالدىنقى توققۇز ئېيىدىكى 20% كە يېقىن سەۋىيەدىن 2025-يىلىنىڭ ئوخشاش مەزگىلىدە 12% دىن تۆۋەن ھالەتكە چۈشكەن.

ئامېرىكىنىڭ قارشى ئەۋزەللىكى ۋە چەكلىمىلىرى

ئامېرىكا يەنىلا، بولۇپمۇ ئىلغار تېخنىكا ساھەسىدە، مۇھىم كوزۇرلارغا ئىگە بولسىمۇ، ئۇنىڭ كۆچى تاموژنا بېجىنىڭ دۆلەت ئىچى ئىقتىسادىغا كۆرسىتىدىغان سەلبىي تەسىرى تەرىپىدىن چەكلىنىپ تۇرماقتا.

ئامېرىكا ئىلغار يېرىم ئۆتكۈزگۈچ ۋە ئۆزەك لايىھىلەش يۈمشاق دېتاللىرى قاتارلىق ئىلغار تېخنىكىلاردا ھالقىلىق ئەۋزەللىككە ئىگە. بۇ ساھەدىكى ئەڭ مۇھىم دەپ قارىلىدىغان ئۈچ چوڭ شىركەت – Cadence، Synopsys ۋە Siemens نىڭ ھەممىسى ئامېرىكىدا بولۇپ، خىتاي بازىرىنىڭ 82% نى ئىگىلەيدۇ. گەرچە خىتاي ترامپنىڭ سودىگەرچە سىياسەت ئۈسۈلىدىن ئۈستىلىق بىلەن پايدىلانغان بولسىمۇ، خەۋەرلەرگە قارىغاندا ترامپ «ئوندىن

ئون ئىككى» نومۇر بېرەلەيدىغان كۆزگە كۆرۈنەرلىك غەلىبىلەرگە ئېرىشكەن. مەسىلەن، خىتايغا پۈرچاق سېتىۋېلىش ۋە فېنتانىل بېجىنى تۆۋەنلىتىش قاتارلىقلار.

جورجتون ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى دېننىس ۋىلدېر (Dennis Wilder) بۇ مەسىلىدە دەرھال غەلىبە قىلغۇچىنى ئېلان قىلىشقا قارشى تۇرۇپ، بۇ توقۇنۇشنى «دۇنيادىكى بىرىنچى ۋە ئىككىنچى چوڭ ئىقتىسادىي گەۋدە ئوتتۇرىسىدىكى ئېغىر دەرىجىلىكلەر بوكس مۇسابىقىسى» دەپ قارىغان. ئۇ بۇ رىقابەتنىڭ ھەرىكەتچان ئىكەنلىكىنى، ھازىر ئامېرىكىنىڭ تېخنىكىلىق كونترولۇقتا ئەۋزەللىكى بولۇشى مۇمكىنلىكىنى، ئەمما خىتاينىڭ ئاز ئۇچرايدىغان تۈپراققا ئوخشاش باشقا ساھەلەرنى قورالغا ئايلاندۇرىدىغانلىقىنى ئىلگىرى سۈرگەن.

بۇ كېلىشىمنىڭ تەسىرى

پۈسان كېلىشىمى ئىككى دۆلەت ۋە دۇنيا ئىقتىسادىغا ۋاقىتلىق مۇقىملىق ئېلىپ كەلگەن بولسىمۇ، ئامېرىكا-خىتاي مۇناسىۋىتىدىكى چوڭقۇر قۇرۇلمىلىق مەسىلىلەرنى ھەل قىلالمىدى. ھاسىل قىلىنغان ئورتاق تونۇش، بولۇپمۇ تاموژنا بېجىنى توختىتىش ۋە تۆۋەنلىتىش، ھەمدە ئاز ئۇچرايدىغان تۈپراق ئېكسپورت كونترولۇقىنى كېچىكتۈرۈش ئارقىلىق كارخانىلارغا ۋاقىتلىق نەپەس ئېلىش پۇرسىتى بەرگەن. مەسىلەن، دۇنيا بازىرى تىرامپ-شى ئۇچرىشىشىدىن كېيىنكى بىر نەچچە سائەت ئىچىدە كۆرۈنەرلىك ياخشى ئىنكاس بىلدۈرگەن.

كېلىشىم سودا خاراكتېرلىك ۋە قىسقا مەزگىللىك مەسىلىلەرگە مەركەزلەشكەن. تەنقىدچىلەر بۇ كېلىشىمنىڭ پۈرچاق ۋە TikTok قا ئوخشاش يېقىن كەلگۈسىدىكى، سودا خاراكتېرلىك مەسىلىلەرگە بەك كۆپ، خىتاينىڭ سانائەت سىياستى ۋە ئىلغار ياسىمچىلىقتا ھۆكۈمرانلىق قىلىش ھەمدە تېخنىكىلىق ئۆزىگە تايىنىشنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئىرادىسى قاتارلىق تۈپ مەسىلىلەرگە بەك ئاز ئەھمىيەت بەرگەنلىكىنى ئىلگىرى سۈرگەن. كېلىشىم ماددىلىرى ئېنىق ۋاقىتلىق بولۇپ، بىر يىلدىن كېيىن قايتا كۆزدىن كەچۈرۈلىدۇ.

كېلىشىم ھەققىدىكى خەۋەرلەر بىردەك ھالدا بۇ كېلىشىمنىڭ ئاخىرلىشىش ئەمەس، بەلكى توختاش ئىكەنلىكىنى، يەر شارىدىكى ئەڭ مۇھىم مۇناسىۋەتنىڭ (ئامېرىكا-خىتاي مۇناسىۋىتى) «داۋاملىق قۇم ئۈستىگە قۇرۇلغان» ھالەتتە قالىدىغانلىقىدەك خۇلاسىگە كەلگەن. چۈنكى خىتايغا قارىتا يەنىلا زور مىقداردىكى تاموژنا بېجى داۋام قىلىدۇ ۋە تىرامپ ياكى كېيىنكى ئامېرىكا پرېزىدېنتى بۇنى قورال قىلىپ ئىشلىتىدۇ. خىتايمۇ ئوخشاش؛ تامامەن ئامېرىكىنىڭ پوزىتسىيەسىگە قارايدۇ ۋە شى شۇنداقلا بىر قانچە كوممۇنىست لىدېر خالىغان ۋاقىتتا ھەرقانداق قارارنى ئالىدۇ.

يەنە كېلىپ خىتاي ئۈچۈن بۇ كېلىشىمنىڭ ھاسىل قىلىنىشى بەك مۇھىم ئەمەس. چۈنكى ئىجرا قىلىش مەسىلىسىدە خىتاي يەنە ئامېرىكىنىڭ خىتايغا بولغان ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي مەيدانىغا قارايدۇ. مەسىلەن 2020-يىلى «بىرىنچى باسقۇچلۇق سودا كېلىشىمى» دە خىتاينىڭ ئىككى يىل ئىچىدە كەم دېگەندە 200 مىلياردلىرىلىق قوشۇمچە ئامېرىكا تاۋارلىرى ۋە مۇلازىمەتلىرىنى سېتىۋېلىشى بەلگىلەنگەن. لېكىن، خىتاي ۋىرۇسنى باھانە قىلىپ بۇ مىقدار مال سېتىۋالمىغان ۋە 2021-يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە ۋەدىسىنىڭ يېرىمىغىمۇ ئەمەل قىلمىغان. شۇڭا 2025-يىلى ئۆكتەبىردە، ئامېرىكا سودا ۋەكىللىكى ئىشخانىسى (USTR) خىتاينىڭ كېلىشىمگە ئەمەل قىلماسلىق ئەھۋالىنى تەكشۈرىدىغانلىقىنى ئېلان قىلغان.

ئاقساراينىڭ بايانىتىغا ئاساسلانغاندا، بۇ قېتىم خىتاي ئاز ئۇچرايدىغان تۈپراق ۋە باشقا ھالقىلىق ماتېرىياللار ئۈچۈن ئومۇمىي ئېكسپورت ئىجازەتنامىسى بېرىشكە ۋە زور كۆلەمدە ئامېرىكا پۈرچىقىنى سېتىۋېلىشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە

قوشۇلغان. لېكىن، ئىجازەتنامىنىڭ قانچىلىك تېز بېرىلىدىغانلىقى ۋە ئۇنىڭ قوللىنىش دائىرىسىنىڭ قانچىلىك كەڭ بولىدىغانلىقى قاتارلىق نۇرغۇن تەپسىلاتلار تېخىچە دەللىلەنمىدى. گەرچە خىتاي 2025-يىلى مارتتىن بۇيان يولغا قويغان ئۆچ ئېلىش خاراكتېرلىك تاموژنا بېجى ۋە باشقا تەدبىرلەرنى توختىتىدىغانلىقىنى سۆزلىگەن بولسىمۇ، تاموژنا بېجىدىن كەچۈرۈم قىلىش مۇددىتىنى ئۇزارتىش ۋە ئامېرىكا شىركەتلىرىگە قارىتا ئېلىپ بېرىلغان تەكشۈرۈشلەرنى توختىتىش قاتارلىقلار ئېنىق دەللىلەنمىگەن. بۇنىڭغا سېلىشتۇرغاندا، ئامېرىكىنىڭ ۋەدىلىرى، يەنى فېنتانىلغا مۇناسىۋەتلىك تاموژنا بېجىنى تۆۋەنلىتىش، 301-ماددىغا ئاساسەن باجدىن كەچۈرۈم قىلىشنى ئۇزارتىش، ۋە پورت ھەققىنى توختىتىش قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئۇچرىشىشتىن كېيىن خىتاي سودا مىنىسترلىكى تەرىپىدىن دەللىلەنگەن بولۇپ، بۇ تەدبىرلەر 2025-يىلى 10-نويابىردىن باشلاپ كۆچكە ئىگە بولىدۇ. ئەمما خىتاينىڭ ئۇزىگە مەنسۇپ دەپ قارالغان تېخىمۇ كەڭ دائىرىلىك ھەرىكەتلەرنى قانچىلىك دەرىجىدە تولۇق ئىجرا قىلىدىغانلىقى ھەققىدە زور دەرىجىدە ئېنىقسىزلىق مەۋجۇت.

پۇساندا نامايان بولغان كۈچ تەڭپۇڭلۇقى

بۇ ئۇچرىشىش ترامپ 2018-يىلى سودا ئۇرۇشىنى باشلىغاندىن بۇيانقى كۈچ تەڭپۇڭلۇقىدا زور ئۆزگىرىش بولغانلىقىنى گەۋدىلەندۈردى. شى 2019-يىلغا سېلىشتۇرغاندا «تېخىمۇ كۈچلۈك سۆھبەتلىشىش ئورنى» بىلەن يېغىنغا كىرگەن. ئاتلانتىك كېڭىشىدىكى Dexter Roberts خىتاينىڭ «ئورنىنى ھەقىقەتەن يۇقىرى كۆتۈرگەنلىكىنى، ئامېرىكىنىڭ بولسا ئورنىنى تۆۋەنلەتكەنلىكىنى» ئوتتۇرىغا قويغان. خىتاينىڭ ئاز ئۇچرايدىغان تۈپراق ئېلېمېنتلىرىنى پىشاق قىلىپ ئىشلىتىشى بۇ ھەقتە ھەل قىلغۇچ رول ئوينىدى دەپ قارالماقتا.

خىتاي-ئامېرىكا مۇناسىۋىتىنىڭ ئۇزۇن مەزگىللىك تەرەققىيات جەريانىنى كۆزەتكەندە، خىتاينىڭ ئىقتىسادىي، پەن–تېخنىكا، ھەربىي سانائەت ۋە گېئوپولىتىكا قاتارلىق جەھەتلەردە ئامېرىكا بىلەن بولغان پەرقنى كۈنسېرى كىچىكلىتىۋاتقانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ. شى جىنپىڭنىڭ 2013-يىلدىن بۇيانقى سۆز-ھەرىكەتلىرىنى تەھلىل قىلغاندا، ئۇنىڭ ئاھاڭىنىڭ ۋە ئۆزىگە بولغان ئىشەنچىسىنىڭ كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە كۈچەيگەنلىكىنى بايقاشقا بولىدۇ. ھاكىمىيىتىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، شى «ئۈمىد» دېگەندەك سۆزلەرنى ئىشلىتىپ، «پىكىر» ئاڭلاشقا ۋە «مۇزاكىرە» ئۆتكۈزۈشكە بەكرەك قىزىقاتتى. 2025-يىلغا كەلگەندە، ئۇ ئۆزىنى ئەڭ يۇقىرىدىكى بىر رەھبەردەك سۆزلەيدىغان بولغان، شۇنداقلا «قۇدرەتلىك دۆلەت» دېگەن سۆزنى تېخىمۇ كۆپ ئىشلىتىدىغان بولغان (2013-يىلدىكى 7% تىن 2025-يىلى 23% كە ئۆرلىگەن) ھەمدە «مەسىلىلەر»نى ھەل قىلىشقا ئەمەس، بەلكى «قوغداش» ۋە «باشقۇرۇش»قا بەكرەك ئەھمىيەت بېرىدىغان بولغان. بۇ ئىشەنچ رۇسىيە بىلەن بىر سەپتە تۇرۇش ئارقىلىق تېخىمۇ مۇستەھكەملەنگەن. 2023-يىلى شى موسكۋادا پۈتىن بىلەن كۆرۈشكەندە، شى ئامېرىكا يېتەكچىلىكىدىكى دۇنيا تەرتىپىنىڭ ئاجىزلىشىۋاتقانلىقىغا ئىشارە قىلىپ، «100 يىلدىن بۇيان كۆرۈلۈپ باقمىغان ئۆزگىرىش» نى بىرلىكتە ئىلگىرى سۈرۈش توغرىسىدا سۆز قىلغان. شى جىنپىڭ خىتاي-ئامېرىكا مۇناسىۋىتى ھەققىدە يەنە كۆپ قېتىم يەرشارىنىڭ ئىككى دۆلەت ئۈچۈن يېتەرلىك دەرىجىدە چوڭ ئىكەنلىكىنى تىلغا ئېلىش ئارقىلىق خىتاينىڭ ئامېرىكا بىلەن تەڭ كۆچكە ئىگە دۆلەت ئىكەنلىكىنى ئىما قىلىپ كېلىۋاتىدۇ.

پۇسان ئۇچرىشىشى ھازىرچە ھەر ئىككى تەرەپنىڭ توقۇنۇشتىن كۆرە يول قويۇشتىن تېخىمۇ كۆپ نەپكە ئېرىشىدىغانلىقىغا ئىشىنىدىغانلىقىنى ئىسپاتلىدى. ئەمما ئۆزئارا ئىشەنمەسلىك بىلەن خاراكتېرلىنىدىغان خىتاي – ئامېرىكا رىقابىتى داۋاملاشقانسېرى چوڭ بىر زىددىيەتنىڭ چىقىشى پەقەت ۋاقىت مەسىلىسى بولۇپ قېلىشى

مۇمكىن. بۇ زىددىيەتنىڭ قانداق بولۇشى ئامېرىكىنىڭ خىتايغا قايسى خىل ئۇسۇل بىلەن زەربە بېرىدىغانلىقى، خىتاينىڭ بۇنىڭغا قارىتا قانداق تەدبىر قوللىنىدىغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. خىتاي ئالدىراپ ئامېرىكا بىلەن بىۋاسىتە توقۇنۇشنى تاللىمايدۇ. چۈنكى خىتايلارنىڭ ئۆزلىرى ئېيتقاندەك خىتاينىڭ ئامېرىكىغا ھەربىي جەھەتتىن تەڭ كەلگۈدەك ھالەتكە كېلىشىگە ھازىرقى سۈرئەت بىلەن يەنە 30 يىل ئەتراپىدا ۋاقىت كېتىدۇ. ئەمما خىتاينىڭ مۇداپىئەلىنىش ئىقتىدارى ئۇنچە ئاجىز ئەمەس. شۇنداقلا ئەڭ مۇھىم بولغىنى خىتاي ئىقتىسادىي ۋە دىپلوماتىيە جەھەتتىن ئامېرىكىغا قارىغاندا ئەۋزەللىككە ئىگە. خىتاينى سودا جەھەتتىن چەكلەش ئىنتايىن قىيىن بولۇپ، خىتاي ئاللىبۇرۇن ئامېرىكا بىلەن تىجارەت ھەجمىنى كىچىكلىتىش جەھەتتە بىر قارارغا كېلىپ بولغان ۋە بۇ سەۋەبتىن 2018-يىلدىن 2025-يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا ئامېرىكىغا بولغان ئېكسپورتنى كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە ئازايتقان. بۇنىڭدىن سىرت خىتاي يۇقىرى يېڭى تېخنىكىلىق مەھسۇلاتلار ۋە كىلىماتنىڭ ئىسىپ كېتىشىگە قارشى تەدبىرلەر قاتارىدا قوللىنىلىدىغان مەھسۇلاتلار (مەسىلەن كۈنتاختا solar panel) قاتارلىق ھازىرقى پۈتۈن دۇنيا ئېھتىياجلىق بولغان، شۇنداقلا مۇھىم دەپ قارالغان ساھەلەرنى زور دەرىجىدە كونترول قىلىۋالدى. مەسىلەن ئۇيغۇرلارنى مەجبۇرىي ئىشلىتىش بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان كۈنتاختا مەسىلىسىدە دۇنيا دۆلەتلىرى كىشىلىك ھوقۇقنى دەپ خىتاي كۈنتاختىلىرىنى بايقۇت قىلامدۇ، ياكى زۆرۈر ئېھتىياج دەپ قاراپ ئېلىۋېرەمدۇ؟ بۇ بىر نەرسە دېيىش قىيىن مەسىلە.

يەنە بىر تەرەپتىن 2018-يىلى باشلىغان سودا ئۇرۇشى خىتاينىڭ ئامېرىكىنىڭ بېسىمىغا بەرداشلىق بېرەلەيدىغانلىقى ۋە مۇۋەپپەقىيەتلىك قارشىلىق كۆرسىتەلەيدىغانلىقىنى كۆرسەتتى. خىتاي بىر تەرەپتىن دۆلەت ئىچىدە پەن–تېخنىكىغا ھەسسىلەپ مەبلەغ سالسا، يەنە بىر تەرەپتىن تاۋار ئېكسپورتىنى ئامېرىكىدىن باشقا دۆلەتلەرگە، بولۇپمۇ يەر شارىنىڭ جەنۇبىغا يۆتكەۋاتىدۇ. بۇ ئەھۋال خىتاينىڭ ئاساسىي مەقسىتىنىڭ ئامېرىكا بىلەن «چوڭ كېلىشىم» تۈزۈش ئەمەس، بەلكى توقۇنۇشنى باشقۇرۇش ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ قېتىملىق ئۈچرىشىشتا خىتاي تىرامپنىڭ سودىگەرچە دىپلوماتىيە ئۇسۇلىنى قانداق بىر تەرەپ قىلىشنى ئۆگەنگەنلىكىنى كۆرسەتكەن. پۇرچاق سېتىۋېلىشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە فېنتانىل بېجىنى تۆۋەنلىتىش قاتارلىق تىرامپ ئۈچۈن مۇھىم بولغان مەسىلىلەردە يول قويۇش ئارقىلىق ۋەزىيەتنىڭ كەسكىنلىشىشىنى ۋاقىتلىق توختاتقان. لوندون SOAS خىتاي تەتقىقات ئورنىنىڭ مۇدىرى ستىۋ ساڭ (Steve Tsang)، خىتاينىڭ بۇ كېلىشىمنى «ياخشى نەتىجە» دەپ قارايدىغانلىقىنى ۋە تىرامپنىڭ پىلانلانغان ئاپرېل زىيارىتىدىن پايدىلىنىپ «ئۆز مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى يەنىمۇ مۇستەھكەملەيدىغانلىقى»نى ئېيتقان.

بۇنىڭدىن سىرت، تىرامپ بۇ قېتىم تەختكە چىققاندىن كېيىن پۈتۈنلەي پراگماتىك سىياسەت يۈرگۈزۈپ كەلمەكتە. يەنى ئامېرىكىنىڭ دۆلەت كۈچىنى ئۆزىنىڭ ئىتتىپاقداشلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان دۇنيا دۆلەتلىرىگە قورال قىلىپ ئىشلەتمەكتە. بۇ بىر تەرەپتىن قارىماققا بەزى دۆلەتلەرنىڭ ئامېرىكىغا ئوچۇق باش ئېگىشى، ئېتىراپ قىلىشى ۋە تىرامپ ئۈچۈن مەدھىيەلەر ئوقۇشنى كەلتۈرۈپ چىقارغان بولسىمۇ، بۇ باش ئېگىشلەرنىڭ ئارقىسىدا ئامېرىكىنىڭ پراگماتىك سىياسەتلىرى قارشىسىدا ئۆز دۆلىتىنىڭ مەنپەئەتىنى ساقلاپ قېلىش ئارزۇسىنىڭ ياتقانلىقى ئاشكارىدۇر. مەسىلەن دۆلەت مۇداپىئە ژۇرنىلىنىڭ بۇ قېتىملىق پۇسان يىغىنى ھەققىدىكى ئانالىزىدا، بۇ قېتىملىق يىغىن ئامېرىكا ئىتتىپاقداشلىرىنىڭ چوڭقۇر تايىنىشچانلىقىنى كۆرسەتكەن شۇنداقلا ياپونىيە ۋە كورىيە قاتارلىق دۆلەتلەر، ئازراق باج كەچۈرۈمگە ئېرىشىش ئۈچۈن، غايەت زور مەبلەغ سېلىش ۋەدىلىرى ۋە بازارغا كىرىش يوللىرىنى ئېچىۋېتىش قاتارلىق بىر تەرەپلىمە كېلىشىملەرنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولغان. پۇسان دۆلەتلىك ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى دوكتور روبېرت كېللى (Robert E. Kelly)، ئىتتىپاقداشلارنىڭ ئامېرىكىنىڭ تاشلىۋېتىشىدىن بەكرەك قورقىدىغانلىقىنى، شۇ سەۋەبتىن بىخەتەرلىك كۈنلۈكىنى ساقلاپ قېلىش مەقسىتىدە تىرامپنىڭ كۆڭلىنى ئېلىش ئۈچۈن ئۆزلىرىنى تۆۋەن

تۆتۈشقا مەجبۇر بولىدىغانلىقىنى تىلغا ئالغان. لېكىن ئامېرىكىنىڭ دۇنياۋى ھۆكۈمرانلىقىنى ساقلاپ قېلىشى ۋە دېموكراتىيەنىڭ داۋاملىششى ئۈچۈن ۋاقىتلىق ئىقتىسادىي مەنپەئەت ۋە ھەربىي كۈچتىن بەكرەك ئىدېئولوگىيە ۋە قىممەت قاراشقا تايانغان ۋە بۇ ئىتتىپاقداشلىقىنى ئىقتىسادىي ۋە ھەربىي ھەمكارلىق بىلەن مۇستەھكەملىگەن ئىستراتېگىيە بەكرەك مۇھىم.

يېغىپ ئېيتقاندا، پۇساندىكى تىجارەتنى مەركەز قىلغان ئىككى تەرەپلىك كېلىشىم قىسقا مۇددەتلىك، ئەمەل قىلىندىغانلىقىنىڭ كاپالىتى يوق ۋە مەلۇم دائىرىگىلا مەركەزلەشكەن بولۇپ، گەرچە دۇنيا ئىقتىسادىنى بەلگىلىك دەرىجىدە نەپەس ئالدۇرغان بولسىمۇ، ئەمما ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى سودا جېڭى ھەل بولغىنى يوق. بۇ پەقەت ئۇرۇش قىلۋاتقان ئىككى تەرەپنىڭ قىلچلىرىنى ۋاقىتلىق قىنىغا سېلىپ، كېيىنكى جەڭگە تەييارلىق قىلغىنىغا ئوخشايدۇ. ئەمما شۇ نەرسە ئېنىق بولىدىكى، ھەر ئىككى دۆلەت دۆلىتىنىڭ ئىقتىسادىنىڭ ساغلام تەرەققىي قىلىشىنىڭ بىر-بىرىگە ئېھتىياجلىق ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىشقان، شۇنداقلا خىتاينىڭ سودا جېڭىدىكى ئورنى بارغانسېرى كۈچىيىپ ماڭغان، ۋە ياكى بەزى مۇتەخەسسىسلەرنىڭ قارىشىدەك خىتاي ئىقتىسادى تالاپەتكە ئۇچراپ ئامېرىكىغا يول قويىدىغان ھالەتكە كېلىپ قالمىغان.

پايدىلانغان مەنبەلەر:

- Donald Trump and Xi Jinping: both weaker than they think, N/A, The Economist, October 15, 2025
- Why America and China can’t escape their toxic cycle of trade talks, N/A, The Economist, October 20, 2025
- China is using America’s own trade weapons to beat it, N/A, The Economist, October 23, 2025
- Xi May Have Miscalculated on Rare Earths, Alasdair Phillips-Robins, Foreign Policy, October 24, 2025
- Xi Jinping is at his boldest and brashest, N/A, The Economist, October 26, 2025
- China is backing Russia’s war to keep America distracted, says Kaja Kallas, N/A, The Economist, October 28, 2025
- What the Trump-Xi meeting can and can’t solve, N/A, The Economist, October 28, 2025
- America and China have only holstered their trade weapons, N/A, The Economist, October 30, 2025
- Donald Trump and Xi Jinping agree to a trade truce, N/A, The Economist, October 30, 2025
- Five key takeaways from Donald Trump’s meeting with Xi Jinping, Helen Davidson, The Guardian, October 30, 2025
- President Xi Jinping Meets with U.S. President Donald J. Trump in Busan, N/A, Ministry of Foreign Affairs of the People’s Republic of China, October 30, 2025
- WATCH: Donald Trump and Xi Jinping discuss US-China relations in historic meeting, N/A, Sky News Australia (YouTube channel), October 30, 2025

- In Trump-Xi summit, a shifting power dynamic on display, John Power, Al Jazeera, October 31, 2025
- The One Thing Donald Trump's Asia Trip Proved, Robert E. Kelly, National Security Journal, October 31, 2025
- China's Belt and Road Initiative is booming, N/A, The Economist, November 2, 2025
- US and China Reach Trade Concessions Following Trump-Xi Meeting: Outcomes and Implications, Arendse Huld and Qian Zhou, China Briefing, November 4, 2025

رىئال سىياسەت ئۈستىدە ئىلگىرلەۋاتقان روسىيە-يېڭى سۈرىيە مۇناسىۋىتىگە نەزەر

مەۋلان تەڭرىقۇت

(2025-10-18)

2024-يىلى دېكابىردا بەششار ئەسەد ھاكىمىيىتىنىڭ تۈيۇقسىز يىقىلىشى ئوتتۇرا شەرقنىڭ سىياسىي خەرىتىسىدە چوڭقۇر بۇرۇلۇش ھاسىل قىلىپ، تاشقى كۈچلەرنىڭ، بولۇپمۇ رۇسىيەنىڭ يادرولۇق ئىستراتېگىيەلىك مەنپەئەتلىرىگە زور خىرىس ئېلىپ كەلدى. ھەربىي كۈچى، غايەت زور قۇرۇقلۇق زېمىنى ۋە دۇنياۋى لىدېر دۆلەت بولۇش ئىستىكىگە ئىگە رۇسىيە ئۈچۈن سۈرىيەدىن چىقىرىپ تاشلىنىشى بىر تەرەپتىن ئوتتۇرا شەرقتىكى تەسىر كۈچىنى ئاجىزلىتىپ مۇھىم ئىتتىپاقدىشى ئىران بىلەن بولغان قولاي گېئوپولىتىكىلىق ھەمكارلىقىنى كېسىپ تاشلايدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن رۇسىيەنىڭ قارا دېڭىزىنىڭ بىر قىسمىغا قاپسىلىپ قالغان دېڭىز ئارمىيەسى ئۈچۈن سۈرىيەدىكى دېڭىز پورتلىرىدىن ئايرىلىپ قېلىش ئۇنىڭ ئوتتۇرا دېڭىزدىكى مەۋجۇتلۇقىنى سۈپۈرۈپ تاشلاپ تەسىر دائىرىسىنى زور دەرىجىدە ئاجىزلاشتۇرۇۋېتىدۇ. يەنە كېلىپ رۇسىيە سوۋېت ئىتتىپاقى دەۋرىدىن باشلاپلا ئوتتۇرا شەرقتىكى ئىران ۋە بىر قىسىم ئەرەب دۆلەتلىرى بىلەن ئەنئەنىۋى ئىتتىپاقداشلىق مۇناسىۋىتىگە ئىگە بولۇپ سۈرىيە بۇ جەھەتتە مۇھىم ساھىبخان دۆلەت بولۇپ كەلگەن. بۇ يازمىدا ئەسەدكە قارشى غەلبە قىلغان يېڭى سۈرىيە ھۆكۈمىتى بىلەن ئەسەدنىڭ ئەڭ كۈچلۈك قوللىغۇچىسى رۇسىيە ئوتتۇرىسىدىكى تېز تەرەققىي قىلغان دىپلوماتىك مۇناسىۋەت تەھلىل قىلىنىدۇ.

رىئال سىياسەت نۇقتىسىدىن قارىغاندا رۇسىيەنىڭ كونا ۋە يېڭى سۈرىيە بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئىدېئولوگىيەلىك بىردەكلىك ياكى ئىتتىپاقداشلىق ساداقىتىدىن ئەمەس، بەلكى ئىككى دۆلەتنىڭ دۆلەت مەنپەئەتى، بىخەتەرلىك ۋە گېئوپولىتىكىلىق ئېھتىياجى تەرىپىدىن شەكىللەنگەن بولۇپ، دۆلەتلەر ئارىسىدىكى رىئال سىياسەتنىڭ تىپىك ئۆرنىكىدۇر. موسكۋا ئۆزىنىڭ ھالقىلىق ئىستراتېگىيەلىك تايانچ نۇقتىسىنى ساقلاپ قېلىشقا، دەمەشق بولسا بۇ ئېھتىياجدىن پايدىلىنىپ، پارچىلانغان دۆلەتتە ئىچكى ۋە تاشقى مۇقىملىق، قايتا قۇرۇش، ئىگىلىك ھوقۇقنى كاپالەتلەندۈرۈش شۇنداقلا ئامېرىكا، ئىسرائىلىيە، تۈركىيە، سەئۇدى ئەرەبىستان قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ سۈرىيە ۋە رايوندىكى كۈچىنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇشقا تىرىشماقتا.

رۇسىيەنىڭ ئەمەلىيەتچىل بۇرۇلۇشى

ئەھمەد شارا رەھبەرلىكىدىكى كۈچلەرنىڭ بەششار ئەسەدنى تېزلىكتە ئاغدۇرۇشى، ئەسەدنىڭ ئاساسلىق ھىمايىچىسى بولغان رۇسىيەنى ھالقىلىق بىخەتەرلىك ئىككىلىنىشىگە دۇچار قىلدى: ئوتتۇرا دېڭىزدىكى تايانچ نۇقتىسىدىن ۋاز كېچىشمۇ ياكى ئىلگىرى ئۆزى تېررورلۇق تەشكىلاتى دەپ ئاتىغان دۈشمىنى بىلەن دەرھال ئالاقە ئورنىتىشمۇ؟ رۇسىيە ۋەزىيەتنى كۆزەتكەندىن كېيىن، گېئوپولىتىكىلىق مەنپەئەتنى چىقىش قىلىپ، ئاغدۇرۇلغان

ئىتتىپاقدىشىغا بولغان دوستلۇقنى ۋە يېڭى ھاكىمىيەتكە بولغان نەچچە يىللىق دۈشمەنلىكنى بىر چەتكە قويۇپ قويدى.

رۇسىيە دەسلەپتە ئەسەد ۋە ئۇنىڭ ئائىلىسىگە پاناھلىق بېرىش ئارقىلىق ھەم ئىتتىپاقدىشىنى قوغداپ قالدى ھەم ئۆزىنىڭ ئابرۇيىنى ساقلاپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئەسەدنى سۇرىيەنىڭ كەلگۈسى پىلانىدىن چىقىرىپ تاشلاپ، يېڭى رەھبەرلىك قاتلىمى بىلەن ئالاقىلىشىشقا تەييار ئىكەنلىكىنى دەرھال بىلدۈردى. چۈنكى رۇسىيەنىڭ سۇرىيەدىكى يادرولۇق دۆلەت مەنپەئەتى – تارتۇس دېڭىز ئارمىيە بازىسى ۋە ھېمىمىم ھاۋا ئارمىيە بازىسىنى ساقلاپ قېلىشقا باغلىق. بۇ بازىلار رۇسىيەنىڭ ئوتتۇرا شەرقتە تەسىر كۆچىنى ساقلاپ قېلىشى ۋە ئامېرىكىنىڭ تەسىرىنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇشى ئۈچۈن ھاياتىي ئەھمىيەتكە ئىگە. ئوتتۇرا شەرق مۇتەخەسىسىسى ئوللى رۇخوماكى (Olli Ruohomaki) پۈتىنىڭ بۇ قارارىنى قولىدىن تامامەن چىقىپ كېتىۋاتقان نەرسىنى تۇتۇپ قېلىش ۋە سۇرىيەنى «ئوتتۇرا دېڭىزدىكى لەڭگەر» قىلىپ ساقلاپ قېلىشقا بولغان كۈچلۈك ئىنتىلىش دەپ تەسۋىرلىگەن.

يېڭى سۇرىيە ھۆكۈمىتى مەسىلىگە رۇسىيەدىنمۇ رېئالىست پوزىتسىيە بىلەن يېقىنلاشتى. گەرچە نەچچە يىل بىر-بىرى بىلەن قانلىق جەڭ قىلىشقان بولسىمۇ، رۇسىيەنىڭ سۇرىيە ئۈچۈن مۇھىملىقىنى ئېتىراپ قىلدى ۋە دەمەشقىنىڭ رۇسىيەنى سۇرىيەدىن چىقىرىۋېتىشكە ئالدىرىمايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ئۇلار سۇرىيەنىڭ ھەربىي قورال-ياراغلىرىنىڭ پۈتۈنلەي رۇسىيەدىن كەلگەنلىكىنى شۇنداقلا دۆلەتنىڭ نۇرغۇن ئېلېكتىر ئىستانسىلىرىنى رۇس ئىنژېنېرلىرىنىڭ باشقۇرغانلىقىدەك رېئاللىقنى قوبۇل قىلدى. ئەمما ھەر قانداق مۇناسىۋەتنىڭ چوقۇم ئىككى دۆلەتنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىغا ھۆرمەت قىلىشقا ئاساسلىنىشى كېرەكلىكىنى تەكىتلىدى. بۇ دەسلەپكى ئالاقىلەر يېڭى بىر دىپلوماتىيە رامكىسىنى، يەنى بۇرۇنقى ئاكا-ئۇكا ۋە ئىدېئولوگىيەلىك ئىتتىپاقداشلىق مۇناسىۋىتىنىڭ ئورنىنى ئالغان، پەقەتلا ئىككى تەرەپنىڭ دۆلەت مەنپەئەتىگە ئاساسلانغان ساپ مەنپەئەت ئالماشتۇرۇش مۇناسىۋىتىنى بەرپا قىلدى.

دەسلەپكى سودىلىشىش

ھاكىمىيەت ئۆزگىرىشىدىن كېيىن، رۇسىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرىنىڭ مۇئاۋىنى مىخائىل بوگدانوۋ دەمەشقنى زىيارەت قىلىپ، رۇسىيەنىڭ ھەربىي بازىلىرىنى ساقلاپ قېلىشقا ئاساس يارىتىشنى مەقسەت قىلغان تۈنجى قېتىملىق سۆھبەتنى باشلىغان. سۇرىيە رۇسىيەنىڭ ئىستراتېگىيەلىك ئېھتىياجىدىن پايدىلىنىپ ئەسەدنى تاپشۇرۇپ بېرىشنى ۋە رۇسىيەنىڭ سابىق ھاكىمىيەتنى قوللاش جەريانىدا كەلتۈرۈپ چىقارغان ۋەيرانچىلىقى ئۈچۈن تۆلەم تۆلەشنى تەلەپ قىلغان. 2025-يىلى 29-يانۋار رېيتېرس ئاگېنتلىقىنىڭ بىر سۇرىيە مەنبەسىنى نەقىل كەلتۈرۈشچە، ئەھمەد شارا رۇسىيەنىڭ بازىلىرىنى داۋاملىق تۇتۇپ تۇرۇشنىڭ موسكۋانىڭ بۇرۇنقى ھاكىمىيەتنىڭ ئادەملىرىنى قايتۇرۇپ بېرىش، تۆلەم، قايتا قۇرۇش ۋە ئەسلىگە كەلتۈرۈش قاتارلىق جەھەتلەردە كونكرېت تەدبىرلەرنى يولغا قويۇشىغا باغلىق ئىكەنلىكىنى ئېنىق شەرت قىلغان.

موسكۋا كونا ھۆكۈمەت خادىملىرىنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش تەلىپىنى رەت قىلغان، ئەمما سىياسىي ئالاقىنى مۇقىملاشتۇرۇش ئۈچۈن ئەمەلىيەتچىل قەدەملەرنى باسقان. پرېزىدېنت پۈتىن 12-فېۋرال شارا بىلەن تۈنجى قېتىم بىۋاستە تېلېفوندا سۆھبەتلىشىپ، رۇسىيەنىڭ سۇرىيەنىڭ «بىرلىكى، ئىگىلىك ھوقۇقى ۋە زېمىن پۈتۈنلۈكى»نى قوللايدىغانلىقىنى تەكىتلىگەن. ئۇندىن باشقا، رۇسىيە «ئەسەد دەۋرىدە ئىمزالانغان كېلىشىملەرنى قايتا كۆزدىن كەچۈرۈش»كە تەييار ئىكەنلىكىنى بىلدۈرگەن. بۇ موسكۋانىڭ ئۆز ھەربىي مەۋجۇتلۇقىنىڭ كونا قانۇنىي ئاساسىنىڭ

كۈچتىن قالغانلىقىنى ۋە يېڭى ھاكىمىيەتنىڭ تەلىپىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن قايتا كېڭىشىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ئېتىراپ قىلغانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى.

2025-يىلى 3-ئايغا كەلگەندە، دۆلەت ئىچى مۇقىملىقى يېڭى سۈرىيە ھۆكۈمىتىنى تاشقى كۈچلەرگە تايىنىشقا مەجبۇرلىغان ھالقىلىق ئامىلغا ئايلاندى. ئەلەۋىلەرگە (كېيىن دروزلارغا) قارىتىلغان مەزھەپلىك ھۇجۇمىدىن كېيىن، يېڭى ھۆكۈمەت دۆلەت ئىچىدىكى كونترولۇقنى مۇستەھكەملەش ۋە خەلقئارالىق قانۇنىيلىققا ئېرىشىش ئۈچۈن غايەت زور بېسىمغا دۇچ كەلدى. ئىسرائىلىيەنىڭ تاجاۋۇزى ۋە تەھدىتى، شەرقىي شىمالدىكى كۇردلارنىڭ ئاپتونومىيە مەسىلىسى قاتارلىق دۆلەت ئىچى ۋە رايون خاراكتېرلىك خىرىسلارغا تاقابىل تۇرۇشتا رايوندىكى چوڭ دۆلەتلەر بىلەن ھەمكارلىشىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ھېس قىلدى. بۇ نۇقتىدىن قارىغاندا رۇسىيە بىلەن ئەپلىشىش، ئۇنىڭ بىلەن قارشىلىشىشقا قارىغاندا بەكرەك مەنتىقىلىق ئىكەنلىكىنى كۆرسەتمەكتە ئىدى.

سۈرىيە: ئىستراتېگىيەلىك ماسلىشىش ۋە دىپلوماتىيەنى يېڭىدىن قۇرۇپ چىقىش

سۈرىيە ئىچكى ۋە تاشقى جەھەتتىن يەنىلا ئىنتايىن نازۇك دەۋرنى باشتىن كەچۈرۈۋاتقان بولۇپ، ھەممىنى قۇچاقلايدىغان بىر ھاكىمىيەت سىستېمىسى بەرپا قىلىش ۋە باشقا دۆلەتلەرنىڭ، بولۇپمۇ رايونلۇق چوڭ دۆلەتلەرنىڭ قوللىشىنى، ھېچبولمىغاندا سۈرىيەنى قالايمىقان قىلىشقا قول تىقماسلىقىنى قولغا كەلتۈرۈش مەسىلىنىڭ نېگىزى بولۇپ ھېسابلىناتتى. ئەمما تاشقى سىياسەتتە ھەر قايسى دۆلەتلەرنىڭ مەنپەئەتىنى ئويلاشقان ۋە دىپلوماتىيەسىنى بۇنىڭغا ماسلاشقان شەكىلدە ئېلىپ بېرىشى لازىم. بۇ باسقۇچتا، سۈرىيە كۆپ تەرەپلىك تەڭپۇڭ دىپلوماتىيە ئىستراتېگىيەسىنى قوللاندى. يەنى، ھېچقانداق بىر چوڭ دۆلەتكە تايىنۇالماي، كۆپلىگەن چوڭ دۆلەتلەر بىلەن ئالاقە قىلىش ئارقىلىق دۆلەت مەنپەئەتىنى ئەڭ زور دەرىجىدە كاپالەتكە ئىگە قىلىش.

دەمەشق كونا تەرتىپتىن ئۈزۈل-كېسىل ئايرىلغانلىقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن موسكۋا ۋە رىيادتىكى باش ئەلچىلىرىنى قايتۇرۇپ كېلىپ، مۇناسىۋەتنى يېڭىباشتىن باشلىدى. بۇ ئۆزگىرىش سۈرىيەنىڭ بۇرۇنقى دۈشمەنلىرى بىلەن بىرلا ۋاقىتتا ئالاقە قىلىشىغا شارائىت ياراتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، شارا غەرب دۆلەتلىرى بىلەنمۇ ئالاقە قىلدى. 2025-يىلى مايدا سەئۇدى ئەرەبىستاننىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن رىيادتا ئامېرىكا پرېزىدېنتى ترامپ بىلەن كۆرۈشتى ۋە جۇمھۇرىيەتچىلەر پارتىيەسىنىڭ پارلامېنت ئەزالىرى بىلەن سۆھبەتلەشتى. بۇ ئۇنىڭ ئىبراھىم كېلىشىمىگە قوشۇلۇش ۋە ئىسرائىلىيە بىلەن مۇناسىۋەت ئورنىتىشقا ئوچۇق پوزىتسىيەدە ئىكەنلىكىنى كۆرسەتتى. (ئەمما ئىسرائىلىيەنىڭ كېيىن سۈرىيەنى توختىماي بومباردىمان قىلىشى ۋە غەززەگە قارىتا ئېلىپ بارغان ھەربىي ھەرىكەتلىرىدىن كېيىن، بۇ قىلمىشلارنى توختاتمىغان ئەھۋالدا ئىسرائىلىيە بىلەن مۇناسىۋەتنى نورماللاشتۇرمايدىغانلىقىنى ئېنىق بىلدۈرگەن. ئەھمەد شارا بۇ گەپلەرنى سېنتەبىردىكى ب د ت يىغىنى جەريانىدا دېگەن.)

رۇسىيە بىلەن بولغان ئىككى تەرەپلىك مۇناسىۋەت ھالقىلىق ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ، گەرچە رۇسىيە 2025-يىلى ئاپرېلدا ئەسەدنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش تەلىپىنى رەت قىلغان بولسىمۇ، لېكىن سۈرىيە رۇسىيەنىڭ بىخەتەرلىك كېڭىشىنىڭ دائىمىي ئەزاسى بولۇشتەك ئورنى، سۈرىيەنىڭ قورال-ياراغ تەمىناتى ۋە ئاشلىق-ئېنېرگىيە كېلىشىملىرىدىكى كۈچلۈك رولىنى ئېتىراپ قىلدى. ساپ دۆلەت مەنپەئەتىگە تايانغان ھەمكارلىق بارغانسېرى تەرەققىي قىلدى. سۈرىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرى ئەسئەد ئەل-شىبانى 2025-يىلى ئىيۇلدا موسكۋادا، رۇسىيەنىڭ مۇئاۋىن باش مىنىستىرى ئالېكساندىر نوۋاك باشچىلىقىدىكى رۇسىيەنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ۋەكىللەر

ئۆمىكى 2025-يىلى 9-سېنتەبىردە دەمەشقتا زىيارەتتە بولدى. زىيارەتتە ئېنېرگىيە، ئىقتىساد ۋە مۇداپىئە ساھەلىرىدىكى ئىستراتېگىيەلىك ھەمكارلىقنى كۈچەيتىشكە قوشۇلدى. بۇ تەرەققىيات، رۇسىيەنىڭ سۇرىيەدىكى بۇرۇنقى نوپۇزىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشگە تۈرتكە بولسا، سۇرىيەنىڭ رۇسىيەدىن كېلىش ئېھتىماللىقى بولغان يوشۇرۇن تەھدىتىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە باشقا چوڭ دۆلەتلەرنىڭ سۇرىيەدىكى كۈچىنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇشقا يارىدىمى بولاتتى.

ئەھمەد شارا رۇسىيەنىڭ سۇرىيەنىڭ مۇقىملىقى، بىرلىكى ۋە ئىگىلىك ھوقۇقىنى قوللىغانلىقىنى ئالاھىدە ماختاپ، موسكۋانىڭ ھالقىلىق تاشقى كۈچ ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈردى. 2025-يىلى 2-ئۆكتەبىر، سۇرىيە باش شتاب باشلىقى گېنېرال-مايور ئەلى ئەل-نەئسان باشچىلىقىدىكى يۇقىرى دەرىجىلىك سۇرىيە دۆلەت مۇداپىئە ۋەكىللەر ئۆمىكى موسكۋانى زىيارەت قىلغان ۋە ھەمكارلىق مېخانىزمىنى مۇزاكىرە قىلغان. ئىككى تەرەپ مۇناسىۋىتىنىڭ يۇقىرى پەللىسى پرېزىدېنت ئەھمەد شارانىڭ 2025-يىلى 15-ئۆكتەبىر موسكۋادا ئۆتكۈزۈلگەن رۇسىيە-ئەرەب باشلىقلار يىغىنىغا سۇرىيە ۋەكىللەر ئۆمىكىگە باش بولۇپ قاتناشىشى بولدى. بۇ يېڭى ھۆكۈمەتنىڭ رۇسىيە بىلەن تۇنجى قېتىم ئەڭ چوڭ باشلىقلار سەۋىيەسىدە ئۇچرىشىشى بولۇپ، سۇرىيەنىڭ رۇسىيەنىڭ گېئوپولىتىكىلىق رەھبەرلىك رولىنى ئېتىراپ قىلغانلىقى ۋە ئەھمىيەت بېرىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

موسكۋا باشلىقلار يىغىنى

رۇسىيە سۇرىيە ھۆكۈمەت ۋەكىللىرىنى قىزغىن كۈتۈۋالغان. سۇرىيە پرېزىدېنتىنىڭ ماشىنا ئەترىتىنى كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن لېنىنسكىي كوچىسى ۋە كرېمىل قىرغىقىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان موسكۋادىكى بىر قانچە چوڭ يول ۋە كوچىلارنى تاقىغان. سۇرىيە ۋەكىللەر ئۆمىكىنىڭ تەركىبىدە پرېزىدېنت مەھكىمىسىنىڭ باش كاتىپى ماھىر شارامۇ (ئەھمەد شارانىڭ ئىنىسى) بولۇپ، موسكۋا تايمىسىنىڭ خەۋىرىدە، ئۇ رۇسىيە-سۇرىيە قوش دۆلەت تەۋەلىكىدىكى رۇس كارخانىچى تاتيانا زاكىروۋا بىلەن توي قىلغانلىقى، بىر نەچچە يىل رۇسىيەنىڭ ۋورونېژ شەھىرىدە ئوقۇغانلىقى ۋە ئىشلىگەنلىكى سەۋەبىدىن، رۇسىيە بىلەن كۈچلۈك ريشتىسى بار، دەپ تەسۋىرلەنگەن.

كرېمىل سارىيىدىكى ئۇچرىشىشتا پۈتىن رۇسىيە-سۇرىيە مۇناسىۋىتىنىڭ 80 يىل ئىلگىرى، يەنى 1944-يىلى ئورنىتىلغان ئۇزۇن ۋە مەزمۇت تارىخىنى تەكىتلىدى. ئۇ موسكۋانىڭ سۇرىيەگە قاراتقان سىياسىتىنىڭ ھەمىشە دوستانە بولغانلىقىنى ۋە پەقەت سۇرىيە خەلقىنىڭ مەنپەئەتىنى ئاساس قىلغانلىقىنى، ھەرگىزمۇ رۇسىيەنىڭ ئۆزگىرىشچان سىياسىي ۋەزىيىتى ياكى ئالاھىدە مەنپەئەتلىرىگە باغلانمىغانلىقىنى قەيت قىلغان. پۈتىن سۇرىيەدىكى يېقىنقى پارلامېنت سايلىمىنى «زور مۇۋەپپەقىيەت» دەپ ئېتىراپ قىلغان. ئۇ، سۇرىيەنىڭ ھازىر قىيىن كۈنلەرنى باشتىن كەچۈرۈۋاتقان بولسىمۇ، بۇ سايلامنىڭ جەمئىيەتنىڭ مۇستەھكەملىنىشىگە ۋە سۇرىيەدىكى بارلىق سىياسىي كۈچلەر ئوتتۇرىسىدىكى ھەمكارلىقنىڭ كۈچىيىشىگە تۈرتكە بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. پۈتىننىڭ بۇ بايانلىرى مۇھىم بولۇپ، يېڭى سۇرىيە ھۆكۈمىتىگە خەلقئارا سەھنىدە مۇھىم سىياسىي قانۇنىيلىق ئاتا قىلىدۇ.

ئەھمەد شارا ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدا ئۇزۇن تارىخىي مۇناسىۋەت ۋە ئورتاق مەنپەئەتلەرنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئېتىراپ قىلىپ، كونا ئۆتمۈشنى ھېسابلاشماسلىق نىيىتىنى ئېنىق ئىپادىلىگەن. ئۇ پۈتىنغا: «بىز بۇ مۇناسىۋەتنىڭ ماھىيىتىنى يېڭىچە شەكىلدە ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە بېكىتىش ئۈچۈن تىرىشۋاتىمىز» دېگەن شۇنداقلا رۇسىيەنىڭ سۇرىيە زېمىنىنىڭ بىرلىكى ۋە ئىگىلىك ھوقۇقى مەسىلىسىدىكى مەيدانىنى ماختىغان.

ئۇچرىشىشنىڭ پەردە ئارقىسىدىكى كۈنتەرتىپتىكى ئەڭ ھالقىلىق مەسىلە رۇسىيەنىڭ ھەربىي ئەسلىھەلىرى: ھمېيمىم ھاۋا ئارمىيە بازىسى ۋە تارتۇس دېڭىز ئارمىيە بازىسىنىڭ كەلگۈسى بولغانلىقى مەلۇم. بۇ بازىلار رۇسىيە

ئۇچۇن، شەرقىي ئوتتۇرا دېڭىزغا كىرىدىغان ئىستراتېگىيەلىك دەرۋازا، ئافرىقىدىكى ھەربىكەتلەر ئۈچۈن تەمىنات ۋە توختاش مەركىزى، ھەمدە ئوتتۇرا شەرقتىكى بىردىنبىر دائىملىق ھەربىي تايانچ نۇقتىسى بولۇپ، بۇ بازىلارنى ساقلاپ قېلىش رۇسىيەنىڭ دۆلەت مەنپەئەتى بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك. بۇ مەسىلە ھەققىدە شارا سۇرىيەنىڭ «رۇسىيە بىلەن ئىمزالانغان بارلىق كېلىشىملەرگە ھۆرمەت قىلىدىغانلىقىنى» ۋە ئىلگىرىكى بارلىق كېلىشىملەرگە ئەمەل قىلىدىغانلىقىنى ئىلگىرى سۈرگەن. بىراق، بۇ ئەمەل قىلىشتا سۇرىيەنىڭ بەزى تەلەپلىرى بولۇپ بۇلار ئىگىلىك ھوقۇق ۋە ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈشتىن ئىبارەت. ئاشكارىلانغان مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئىككى تەرەپ رۇسىيە كۈچلىرىنىڭ سۇرىيەدىكى مەۋجۇتلۇقىنى باشقۇرىدىغان يېڭى بىر قانۇنىي رامكا قۇرۇشنى مۇزاكىرە قىلغان.

ئىسرائىلىيەنىڭ بۇ ئۆچرىشىش ھەققىدىكى بىر خەۋىردە، سۇرىيە يەنە بازىلاردىن پايدىلىنىپ، تاشقى تەھدىتلەرگە قارشى بىخەتەرلىك ھەمكارلىقىنى كۈچەيتىش ئارزۇسىنى ئىپادىلىگەن. سۇرىيە تەرەپ رۇسىيەنىڭ كاپالەتچى رول ئوينىشى ۋە ئىسرائىلىيەنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىنى توسۇشى ئۈچۈن، ئەسكەرلىرىنى سۇرىيەنىڭ ئىسرائىلىيە بىلەن بولغان چېگراسىغا ئورۇنلاشتۇرۇشنى تەكلىپ قىلغان. بۇ رۇسىيەنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىپ بىخەتەرلىك خەۋپىنى ئازايتىشنى مەقسەت قىلغان بىر ھەربىكەتتىن ئىبارەت. سۇرىيە ئەمەلدارلىرى يەنە رۇسىيەدىن سۇرىيە ئارمىيەسىنى قايتا قۇرۇش ۋە قورال-ياراغ يارىدەمى بېرىشنى تەلەپ قىلغان.

رۇسىيە سۇرىيەنىڭ ئۇرۇشتىن كېيىنكى ئەسلىگە كېلىشىگە قاتنىششقا قىزىقىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن ۋە ئىقتىساد، ئىنسانپەرۋەرلىك يارىدەملىرى، نېفىت-گاز ساھەلىرىنى ئېچىش، ئۇل ئەسلىھەلەرنى قۇرۇش قاتارلىق ساھەلەردە يارىدەم بېرىدىغانلىقىنى ئىلگىرى سۈرگەن. گەرچە تەپسىلاتلار تېخى بېكىتىلمىگەن بولسىمۇ، دەسلەپكى ئالامەتلەر موسكۋانىڭ رۇسىيە شىركەتلىرىنىڭ ھالقىلىق قايتا قۇرۇش ساھەلىرىدىن پاي ئېلىشى شەرتى بىلەن سۇرىيەنىڭ قەرزلىرىنى كەچۈرۈم قىلىشقا مايىل ئىكەنلىكىنى كۆرسەتكەن.

بەششار ئەسەد مەسىلىسى

سۇرىيە بىلەن رۇسىيەنىڭ يېڭى ھەمكارلىقى سىپى ئۆزىدىن رېئال سىياسەتكە ئاساسلانغان بولسىمۇ، بەششار ئەسەد مەسىلىسى موسكۋانىڭ رېئالىست بۇرۇلۇشىنىڭ چېكى بارلىقىنى كۆرسىتىپ بەرگەن ئامىل بولۇپ قالغان. سۇرىيە ئالدىنقى ئايدا ئەسەد ئۈستىدىن سىرتتىن قولغا ئېلىش بۇيرۇقى چىقارغان. ئەمما رۇسىيە بۇ مەسىلىدە قەتئىي مەيداندا تۇرغان. كرېمىل بايانىتچىسى دمىترى پېسكوۋ ئۆتكۈزۈپ بېرىش ھەققىدە سوئال سورالغاندا، ئاشكارا ھالدا: «بىزنىڭ بۇ يەردە ئەسەد توغرىسىدا دوكلات قىلىدىغان ھېچنىمىمىز يوق» دەپ جاۋاب بەرگەن. رۇسىيەنىڭ ئىراقتىكى باش ئەلچىسى ئېلىبرۇس كۇتراشېۋ بىر نەچچە كۈندىن كېيىن موسكۋانىڭ ھەر قانداق ئۆتكۈزۈپ بېرىش تەلىپىنى رەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. ئەسەدكە 2024-يىلى كەلگۈسى خەتەردىن قوغدىنىشى ئۈچۈن رۇسىيە تەرىپىدىن «ئىنسانپەرۋەرلىك پاناھلىقى» بېرىلگەن بولۇپ، بۇ ئورۇنلاشتۇرۇش ئۇنىڭ سىياسىي ياكى ئاخبارات پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىشىنى چەكلەيدىكەن. شۇنداقلا ئۇنىڭ باشقا دۆلەتكە ئۆتكۈزۈپ بېرىلىشىنىڭ ئالدىنى ئالىدىكەن. ئەھمەد شارا بىلەن پۈتىن كۆرۈشۈۋاتقان پەيتتە، ئەسەدنىڭ موسكۋادا شەھەر ئايلىنىۋاتقانلىقى ۋە ئۆيىدە تور ئويۇنلىرى ئويناپ كۈن ئۆتكۈزۈۋاتقانلىقى ھەققىدىكى خەۋەرلەر تارقالغان.

خۇلاسە

يىغىپ ئېيتقاندا، يېڭى سۇرىيە بىلەن رۇسىيەنىڭ بۇگۈنكى باسقۇچقا كېلىشى مۇمكىن بولمايدىغان تەرەققىيات بولمىسىمۇ ئەمما بۇنچە تېز تەرەققىي قىلىشىنى ھېچكىم ئويلىمىغان ئىدى. يەنە بىر نۇقتىدىن بۇنى سۇرىيەنىڭ

نورمالدىن تېز سۈرئەتتە ئېلىپ بېرىۋاتقان دىپلوماتىك مۇۋەپپەقىيەتلىرىنىڭ بىر پارچىسى دەپ قاراشقا بولىدۇ. رۇسىيە بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتە، بىر مەزگىل بىر-بىرىگە جان دۈشمەن بولغان بۇ ئىككى رەقىبنى بىر-بىرىگە ھۆرمەت قىلىدىغان ۋە ئېتىراپ قىلىدىغان ھالەتكە ئېلىپ كەلگەن ئامىل زۆرۈرىيەتتىن تۇغۇلغان بىر-بىرىگە تايىنىشچانلىقتۇر.

رۇسىيە ئۆزىنىڭ دۆلەت مەنپەئەتىنىڭ بىر دىكتاتورنىڭ سىياسىي ھاياتىدا ئەمەس، بەلكى ھەربىي بازىلىرىنىڭ جۇغراپىيەلىك مەۋجۇتلۇقىدا ئىكەنلىكىنى بىلىدۇ. شۇڭا ئىدېئولوگىيەلىك باھانىلەردىن تېزلا ۋاز كېچىپ، ئۆزى «تېررورچى» دەپ قارىغان گۇرۇپپا بىلەن ئالاقە ئورناتتى. ئۇنىڭ يېڭى سۈرىيە ھۆكۈمىتىنى ئېتىراپ قىلىشى، شۇنداقلا ئۇلارغا بىخەتەرلىك، مالىيە، ئىنسانپەرۋەرلىك ۋە باشقا بىر قاتار قايتا قۇرۇش يارىدەملىرى بېرىشكە (ھېچبولمىسا ھازىرچە قەغەز ئۈستىدە) قوشۇلغانلىقى، رۇسىيەنىڭ ئوتتۇرا شەرق ۋە ئوتتۇرا دېڭىزىدىكى تەسىر كۈچىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن تۆلىگەن بەدەللىرىدۇر. رۇسىيە تۈركچە ماقال-تەمسىل بىلەن ئېيتقاندا « Zararın neresinden dönsen kar» دېگەن مەنتىقە بىلەن ھەرىكەت قىلدى.

يېڭى سۈرىيەنىڭ ھازىرقى ئەڭ مۇھىم مەسىلىسى ئىچكى ۋە تاشقى جەھەتتىكى خەتەرلىك ئۆتكۈنچى باسقۇچتىن مۇۋەپپەقىيەتلىك ئۆتۈۋېلىش ۋە ئىچكى مۇقىملىقنى ئەمەلگە ئاشۇرۇپ، سۈرىيەنى خەلقئارا سىستېمىنىڭ ھەممە ئېتىراپ قىلغان نورمال ئەزا دۆلىتىگە ئايلاندۇرۇشتىن ئىبارەت. يېڭى ھۆكۈمەت رۇسىيەنىڭ سۈرىيەدىكى جىددىي ئېھتىياجىدىن پايدىلىنىپ، ھاكىمىيەتنىڭ مەۋجۇتلۇقى ۋە مۇقىملىقى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ھەربىي، ئىقتىسادىي ۋە دىپلوماتىك قوللاشلارغا ئېرىشىشنى نىشان قىلماقتا. موسكۋا بىلەن دەمەشق ئوتتۇرىسىدىكى يېڭى مۇناسىۋەت، ئەسەدتىن كېيىنكى گېئوپولىتىكىلىق رېئاللىق ئۈستىگە قۇرۇلغان دۆلەت مەنپەئەتى سودىسىدىن ئىبارەت. چۈنكى بۇرۇنقى «ئاداۋەت» ئۈچۈن بىر-بىرىگە رەقىب بولۇشنىڭ ھېچبىرىگە پايدىسى يوق. ئەكسىچە، رۇسىيە مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا سۈرىيەدىكى بۇرۇنقى تەسىر كۈچىگە قايتا ئېرىشەلىسە، بۇ سۈرىيەنىڭ بىخەتەرلىكى ئۈچۈن پايدىلىق بولۇپ، مەلۇم بىر دۆلەتكە ھەددىدىن زىيادە تايىنىپ قېلىشنىڭ خەتىرىدىن ساقلايدۇ. شۇنداقلا رۇسىيەنىڭ شىمالدىكى كۇرد قوراللىق كۈچلىرىنى قوللاش ئارقىلىق سۈرىيەنى قالايمىقان قىلىشنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن باشتا تىلغا ئېلىنغاندەك، ئىسرائىلىيەنىڭ كەلگۈسى ھەربىي ئىغۋاگەرچىلىكىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن رۇسىيە ئەڭ كۆڭۈلدىكىدەك دۆلەت. بۇ نۇقتىدىن قارىغاندا، ئىككى دۆلەت رەھبەرلىرىنىڭ موسكۋادا ئۈچرىشىشى زور ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ، بۇ ئەسەد ھاكىمىيىتىنىڭ 1-نومۇرلۇق قوللىغۇچىسى رۇسىيەنىڭ ئەھمەد شارا ھاكىمىيىتىنى رەسمىي ئېتىراپ قىلىشى ۋە باشقا ساھەدىكى ھەمكارلىقلارغا قارىتا ئېتىلغان مۇھىم قەدەم بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

شۇنداقتىمۇ بۇ ئۈچرىشىش ئىككى تەرەپنىڭ بىر-بىرىگە قىلغان «ۋەدىلىرى» نىڭ ھەممىسىنىڭ ھەقىقىي ئىكەنلىكى، شۇنداقلا تېز ئەمەلگە ئاشىدىغانلىقىدىن دېرەك بەرمەيدۇ. يېڭى سۈرىيە ھۆكۈمىتى رۇسىيە مەسىلىسىدە ئامېرىكا، تۈركىيە، سەئۇدى ئەرەبىستان ۋە ئىسرائىلىيەنىڭ رايونلۇق ئىستراتېگىيەلىك مەنپەئەتلىرىنى زىيانغا ئۇچراتمىغان ئەھۋالدا ھەرىكەت قىلىشى كېرەك. شارا ھۆكۈمىتىنىڭ بىر يىلدىن بۇيانقى ئېلىپ بارغان دىپلوماتىك مۇۋەپپەقىيەتلىرىگە قارىغاندا، ئەتراپتىكى چوڭ دۆلەتلەر بىلەن مەسلىھەت بىلەن ھەرىكەت قىلىۋاتىدۇ، شۇنداقلا بۇ چوڭ دۆلەتلەر شارا ھاكىمىيىتىنىڭ سۈرىيەدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى قوبۇل قىلغانلىقىنىڭ ئېھتىماللىقى ناھايىتى كۈچلۈك. ئەھمەد شارانىڭ ب د ت دا سۈرىيەگە ۋەكىللىك قىلىپ نۇتۇق سۆزلىشى ۋە بۇ يىغىندا ياۋروپا دۆلەت رەھبەرلىرى بىلەن كۆرۈشىشى، بۇ دىپلوماتىك مۇۋەپپەقىيەتلەرنىڭ يېڭى ھۆكۈمەتنىڭ راتسىيونال ۋە رېئالىست بولۇشنى تاللىشىغا قوشۇلۇپ، باشقا دۆلەتلەر بىلەن كېڭىشىش ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلغان كوللېكتىپ دىپلوماتىك تىرىشچانلىقىنىڭ

مېۋىسى ئىكەنلىكىنىڭ بىشارىتىدۇر. يېڭى سۈرىيە ھۆكۈمىتىنىڭ بىر يىلغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە ئىچكى سىياسەت ۋە تاشقى دىپلوماتىيەدە قولغا كەلتۈرگەن نەتىجىلىرى ئۇلارنىڭ ئوتتۇرا شەرقتىكى قوراللىق تەشكىلات (مەيلى تېررورچى، مەيلى جىھادچى ۋە ئەركىنلىك جەڭچىلىرى بولسۇن) سالاھىيىتى بىلەن ھەرىكەت قىلىش بىلەن دۆلەت سۈپىتىدە ھەرىكەت قىلىش ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنى بىلگەنلىكى ۋە بۇگۈنكى خەلقئارا سىستېمىنىڭ ئىشلەش پرىنسىپىنى چۈشىنىپ يەتكەنلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. بۇ مەنتىقىنى چۈشىنىش بىلەن چۈشەنمەسلىك ئوتتۇرىسىدا ئاسمان-زېمىن پەرق بار..

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

- Syria’s De Facto Leader Wants To Maintain ‘Respectful’ Ties With Iran, Russia, Radio Free Europe Radio Liberty, December 30, 2024
- Syria’s new government demands Russia extradite Bashar al-Assad, i24news, January 29, 2025
- Russia, Seeking to Salvage Military Bases, Goes Hat in Hand to Syria, The New York Times, February 2, 2025
- Russia’s Putin holds phone call with Syria’s Sharaa, Reuters, February 12, 2025
- New Syrian leader Sharaa says killings of Alawites threaten unity, vows justice, Reuters, March 10, 2025
- Damascus recalls ambassadors from Moscow and Riyadh amid diplomatic shakeup, The Jerusalem Post, April 8, 2025
- Syria’s New President Has Russian Family Ties – Reports, The Moscow Times, April 8, 2025
- Syria’s Jihadist-Turned-President Seeks New Allies, The New York Times, April 23, 2025
- Power Struggles in Syria after the Assad Regime: Mapping the Competing Interests, Alma Research, May 7, 2025
- President Ahmad al-Shara receives the Russian Deputy Prime Prime Minister in Damascus to enhance strategic cooperation, Tesaa World, September 9, 2025
- The Russian-Arab Summit 2025 Syria Announces Its Participation Led by Ahmad al-Shara, Tesaa World, September 10, 2025
- Syrian defense delegation visits Moscow for high-level talks, Hürriyet Daily News, October 2, 2025
- President Ahmad al-Shara‹ visits Moscow tomorrow and participates in the Arab-Russian summit, Tesaa World, October 14, 2025
- Putin to meet with Syria’s interim president Ahmad al-Sharaa in Moscow, APA, October 15, 2025
- Several roads closed in Moscow due to Ahmed al-Shara’s visit-VIDEO, APA, October 15, 2025

- Syria's Sharaa pledges to strengthen historic ties with Russia, Yeni Şafak, October 15, 2025
- Putin hails Syrian election as success in Moscow meeting with Sharaa, Yeni Şafak, October 15, 2025
- Putin praises Syrian election during Sharaa's Moscow visit, Yeni Şafak, October 15, 2025
- Putin says Syria's recent parliamentary vote will bolster ties between 'all political forces', Middle East Monitor, October 15, 2025
- Syria's president Sharaa tells Putin he will respect all past deals with Moscow, ABC News, October 15, 2025
- Syria's Sharaa, in first Russia visit, says he'll respect all past deals with Moscow, The Times of Israel, October 15, 2025
- Syria seeks to strengthen, restore ties with Russia President Sharaa, Middle East Monitor, October 15, 2025
- Syria's Al Shara and Russia's Putin reset relations with Moscow meeting, The National News, October 15, 2025
- Official Sharjah will ask Russia to extradite Assad, Vijesti, October 15, 2025
- Shara is in Moscow! She met with Russian leader Putin, Haberler, October 15, 2025
- Putin Welcomes the New Syrian Leader While Still Harboring the Old One, The New York Times, October 15, 2025
- Syria And Russia Forge New Alliance In Moscow Talks, Evrim Ağacı, October 15, 2025
- Al-Shara‹ on an official visit to Russia to discuss bilateral relations and regional developments, Tesaa World, October 15, 2025
- Syria's president promises 'reset' in first meeting with Vladimir Putin, Financial Times, October 15, 2025
- Şara, while meeting with Putin, look at what Assad did, Haberler, October 15, 2025
- From Assad to al-Sharaa — Putin's ›desperate attempt‹ to retain foothold in the Middle East, The Kyiv Independent, October 16, 2025
- Exiled Syrian Leader Bashar al-Assad Spends His Days Gaming in Moscow, Barlaman Today, October 16, 2025
- Kremlin says ›nothing to report‹ on Assad after Putin-Sharaa talks, Yeni Şafak, October 16, 2025
- Al-Sharaa's Moscow visit marks a new era of balanced diplomacy for Syria, Middle East Monitor, October 16, 2025
- Russia pledges to develop Syrian oil fields in expanded cooperation, Yeni Şafak, October 16, 2025

- Putin Receives Syria's al-Sharaa in First Meeting Since Assad's Ouster, The Diplomatic Insight, October 17, 2025
- Russia Al-Assad's stay in Moscow is humanitarian, not political, Shafaq News, October 17, 2025
- Syria Pushes Putin to Send Troops Back to Israel Border as Bases Hang in Balance, United24Media, October 17, 2025
- Iliya Kusa Is Russia returning to Syria, Odessa Journal, October 17, 2025

سۇرىيەدىكى ئۆزگىرىشلەر (I): خىتاي- يېڭى سۇرىيە مۇناسىۋىتى ۋە چەتئەللىك جەڭچىلەر مەسىلىسى

مەۋلان تەڭرىقۇت

(2025-10-13)

سۇرىيە ھەققىدىكى ئالدىنقى يازمىمىزدا 2024-يىلى دېكابىردا بەششار ئەسەد ھاكىمىيەتتىن ئاغدۇرۇلغاندىن باشلاپ 2025-يىلى ئاۋغۇستقىچە بولغان ئارىلىقتىكى سىياسىي تەرەققىياتلارنى تەھلىل قىلغان ئىدۇق. قىزىققۇچىلار ئۆتۆكەن سىياسەت تەتقىقات مەركىزىنىڭ تور بېتىگە كىرىپ «يېڭى سۇرىيە ھۆكۈمىتى: كۆپ تەرەپ مەنپەئەتىنىڭ ئورتاق نۇقتىسىنى تېپىش يولىدىكى مۇۋەپپەقىيەت، كىرىزىس ۋە چارىلەر» ناملىق يازمىغا كۆز يۈگۈرتسە بولىدۇ. بۇ يازمىدا يېڭى سۇرىيە ھۆكۈمىتىنىڭ ئاۋغۇستتىن باشلاپ ئىچكى سىياسەت ۋە خەلقئارا دىپلوماتىيەدە دۇچ كەلگەن خىرىسلار ۋە قولغا كەلتۈرگەن مۇۋەپپەقىيەتلىرى تەھلىل قىلىنىدۇ. پۈتۈن يازما بىر قەدەر ئۇزۇن بولغانلىقى ئۈچۈن ئىككىگە بۆلۈپ يوللىنىدۇ. بۇ يازمىدا خىتاينىڭ يېڭى سۇرىيە ھۆكۈمىتى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ۋە سۇرىيەدىكى چەتئەللىك جەڭچىلەر مەسىلىسى تىلغا ئېلىنىدۇ. 2-يازمىدا سۇرىيەدىكى تالاش-تارتىشلىق پارلامېنت سايلىمى شۇنداقلا سۇرىيە ھۆكۈمىتىنىڭ ئامېرىكا، ئىسرائىلىيە، رۇسىيە ۋە باشقا دۆلەتلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرى ۋاقىت تەرتىپى بويىچە ئانالىز قىلىنىدۇ.

خىتاي، يېڭى سۇرىيە ھۆكۈمىتى ۋە ئۇيغۇرلار

خىتاي ئەسەد ھاكىمىيىتىنىڭ قەتئىي قوللىغۇچىسى ئىدى ۋە بۇ قېتىمقى ھاكىمىيەت ئۆزگىرىشى خىتاينى ئېنىقسىز بىر ۋەزىيەتكە ئىتتىرىپ قويدى. خىتاي ھازىر سۇرىيە ھۆكۈمىتىگە قارىتا ئىقتىسادىي ۋە دىپلوماتىك مۇناسىۋەتتىن بەكرەك، بىخەتەرلىك ئەندىشىسىنى ئاساس قىلغان، كەلگۈسى خەتەرنى بىر تەرەپ قىلىش ۋە شەرتلىك «قوللاش» ئىستراتېگىيەسىنى يولغا قويماقتا. خىتاي سۇرىيەنىڭ يېڭى رەھبەرلىكى بىلەن رەسمىي دىپلوماتىك ئالاقە ئورنىتىشتىن ئىلگىرى ئۇچ ئايغا يېقىن كۆزەتتى. ئەھمەد شارا ھاكىمىيىتىنىڭ سۇرىيەدىكى ھۆكۈمرانلىقى ئېنىق بولۇشقا باشلىغاندىن كېيىن، ئېتىراپ قىلماسلىقنىڭ ئورنىغا ئۆزى ئۇزۇندىن بۇيان بۇۋاستە بىخەتەرلىك تەھدىتى دەپ قاراپ كەلگەن كۆچلەردىن شەكىللەنگەن ھاكىمىيەت بىلەن ئالاقە قىلىشقا مەجبۇر بولدى ۋە ئارىلىق ساقلىغان ھالدا دىپلوماتىك مۇناسىۋەتنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلمەكتە.

يېڭى ئۆزگىرىشكە قارىتا خىتاي ئۆز ئىستراتېگىيەسىنى قايتىدىن كۆزدىن كەچۈرۈپ، سۇرىيە بىلەن قايتا ئالاقە ئورنىتىشنىڭ يوللىرىنى ئىزدەۋاتىدۇ. بۇ ئۆزگىرىشنىڭ نېگىزى ئەھمەد شارا ھاكىمىيىتى بىلەن بىر سەپتە جەڭ قىلغان ئۇيغۇرلارنىڭ دۆلەتنىڭ يېڭى ئايپاراتلىرىغا (يېڭىدىن قۇرۇلغان 84-دىۋىزىيەگە) قوشۇلۇشىغا بولغان كۆچلۈك ئەندىشىسىدۇر. ئانالىزچىلارنىڭ قارىشىچە، خىتاي ھۆكۈمىتى بۇنى ئېغىر، ئۇزۇن مۇددەتلىك بىخەتەرلىك تەھدىتى

دەپ قارايدىغان بولۇپ، ئۇيغۇر جەڭچىلىرىنىڭ سۈرىيەنى كەلگۈسىدىكى ھەربىكەتلىرى ئۈچۈن – مەيلى خىتاي ئىچىدە بولسۇن ياكى چەتئەلدىكى خىتاي پۇقرالىرى ۋە مەنپەئەتلىرىگە قارشى بولسۇن – بىر ھەربىكەت بازىسى قىلىۋېلىشىدىن ئەنسىرەيدۇ.

خىتاينىڭ سۈرىيە بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىدىكى مۇھىم نۇقتىلىرى چوڭ جەھەتتىن مۇقىملىق، بىخەتەرلىك ۋە ئىقتىسادىي پۇرسەتلەر بولۇپ، ئىچكى ئۇرۇش پارتلىغاندىن باشلاپ مۇقىملىق بىرىنچى ئورۇنغا ئۆتكەن. خىتاينىڭ 14 يىللىق ئىچكى ئۇرۇش مەزگىلىدە ئەسەدنى زور دەرىجىدە قوللىشىمۇ، سۈرىيەنى مەركەز قىلغان ئۇرۇشنىڭ خىتاي تەرەپكە يامراپ كېتىشىدىن ئەنسىرەشنى مەركەز قىلغان ئىچكى بىخەتەرلىك قارىشىغا ئاساسلانغان. ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەرنى تىلغا ئېلىشقا توغرا كەلسە، ئەمەلىيەتتە، ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىسادىي مۇناسىۋەت ئاجىز بولۇپ، خىتاي 2010-يىلىدىن بۇيان سۈرىيەگە ھېچقانداق چوڭ مەبلەغ سالمىغان.

2024-يىلى دېكابىردا ئەسەدنىڭ تۈيۈقسىز يىقىلىشى بېيجىڭنى گاڭگىرىتىپ قويغان. گەرچە خىتاي يېڭى ھۆكۈمەت بىلەن دىپلوماتىك ئالاقىنى ساقلاپ قالغان بولسىمۇ سۈرىيەدە بىر قانچە ئۆڭۈشسىزلىققا ئۇچرىغان. بۇ ۋەقە خىتاينىڭ كۆپ قۇتۇپلۇق دۇنيا تەرتىپىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە تايىنىدىغان ئىككى مۇھىم ھەمراھى – رۇسىيە ۋە ئىراننىڭ كۈچىنىڭ ئاجىزلاشقانلىقىنى ئاشكارىلىغان بولۇپ، بۇ خىتاينىڭ بۇ ئىتتىپاقلارنىڭ كۈچى ۋە چىدامچانلىقىغا بولغان ئەندىشىسىنى كۈچەيتكەن. يەنە بىر تەرەپتىن يۇقىرىدا تىلغا ئالغان ئۇيغۇرلارغا مۇناسىۋەتلىك بولغان بىخەتەرلىك ئەندىشىسى شەكىللەنگەن. ئۇيغۇرلار سەۋەبلىك سۈرىيە ھۆكۈمىتى بىلەن بولغان مۇناسىۋەت كۆڭۈلدىكىدەك ئىلگىرىلىمەسلىكى ۋە نەتىجىدە خىتاينىڭ سۈرىيەدىكى ئىقتىسادىي پائالىيىتى ۋە سىياسىي نوپۇزى ھېچبولمىغاندا قىسقا مەزگىللىك ئېنىقسىز ھالەتكە چۈشۈپ قالغان.

خىتاي بۇ ئامىللارنى كۆزدە تۇتقان ئاساستا سۈرىيە ھۆكۈمىتى بىلەن ئېھتىياتچانلىق بىلەن «سودا قىلىش» مەنتىقىسىدە دىپلوماتىيە ئېلىپ بېرىۋاتقان بولۇپ، سۈرىيەنى ئۇيغۇرلاردىن خىتايغا كېلىش مۇمكىنچىلىكى بولغان خەتەرلەرنىڭ پۈتۈنلەي ئالدىنى ئالىدىغان سىياسىي تەدبىرلەرنى يولغا قويۇشقا زورلىماقتا. خىتاي بۇنىڭ ئۈچۈن باشتا ئەسەد دەۋرىدە تېررورلۇق تەشكىلاتى دەپ ئاتىغان ھەيئەت تەھرىر ئەلشامنى، يەنى ھازىرقى يېڭى ھۆكۈمەتنى ئوخشاش نام بىلەن ئاتاشنى توختاتقان. ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى مۇھىم بىر دىپلوماتىك بۇرۇلۇش نۇقتىسى سۈپىتىدە، سۈرىيەنىڭ يېڭىدىن تەيىنلەنگەن پرېزىدېنتى ئەھمەد شارا خىتاينىڭ دەمەشقتىكى باش ئەلچىسى شى خوڭۋېي بىلەن كۆرۈشكەن. خىتاي سۈرىيەدىكى ئۇيغۇرلارنى بىر تەرەپ قىلىشنى ئۆزىنىڭ قىزىل سىزىقى دەپ قارايدىغان بولۇپ، سۈرىيە ھۆكۈمىتىدىن بۇ تەھدىتنى بىر تەرەپ قىلىشنى ئالاھىدە تەلەپ قىلغانلىقى بىلىنمەكتە.

ھازىرغىچە بولغان دىپلوماتىك ئالاقىلەرگە قارىغاندا، يېڭى سۈرىيە ھۆكۈمىتى خىتاينىڭ تەلەپلىرىگە بەك ئەمەل قىلىپ كەتمىگەن. بۇ ھەقتىكى ئانالىزلاردا كۆرسىتىلىشىچە، ئۇيغۇرلار ئەسەدنىڭ ئاغدۇرۇلۇشىدا مۇھىم رول ئوينىغان ۋە يېڭى ھۆكۈمەتمۇ ئۇلارنى ئەسەدتىن كېيىنكى سۈرىيەنىڭ بىر قىسمى سۈپىتىدە قوبۇل قىلدى. ئەسەدنى ئاغدۇرۇشقا ئاكتىپ قاتناشقان بۇ چەتئەللىك جەڭچىلەرنى، يەنى ئۇيغۇرلارنى بىر تەرەپ قىلىش، شارانىڭ ھازىرقى نازۇك ھاكىمىيەت ئىتتىپاقىنى پارچىلاپ قويۇش خەۋپىنى تۇغدۇرىدۇ. بۇنىڭغا قوشۇلۇپ، ئامېرىكىنىڭ بۇ ھەقتىكى مەيدانى يېڭى ھۆكۈمەتنى بىر بېسىمدىن خالاس قىلغان بولسا، خىتاينىڭ تېخىمۇ قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويغان. ترامپ ھۆكۈمىتى چەتئەللىك جەڭچىلەرنىڭ يېڭى سۈرىيە ئارمىيەسىگە قوشۇلۇشىنى قوللىغان ياكى ھېچبولمىغاندا سۈكۈتتە قوبۇل قىلغان. بۇ بەلكىم كەلگۈسىدە خىتاينىڭ سۈرىيەدىكى تەسىرىنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇش ئىستراتېگىيەسىنىڭ بىر قىسمى بولۇشى مۇمكىن.

خىتاي سۇرىيە مەسىلىسىدە گەرچە بىر قىسىم ئوڭۇشسىزلىقلارغا دۇچ كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما مۇناسىۋەتنى تەڭشەشتە يەنە بىر قىسىم ئۇستۇنلۇككە ئىگە. بۇلارنىڭ بىرى، خىتاينىڭ بۇ مەسىلىدە يالغۇز ھەرىكەت قىلمايدىغانلىقىدۇر. خىتاي، پارس قولتۇقىدىكى ئەرەب ھەمكارلاشقۇچىلىرىغا – بولۇپمۇ سەئۇدى ئەرەبىستان، ئەرەب بىرلەشمە خەلىپىلىكى، قاتار ۋە مىسىر قاتارلىق دۆلەتلەر بىلەن بىرلىكتە ھەرىكەت قىلىدۇ. خىتاينىڭ بۇ دۆلەتلەر بىلەن ئىنتايىن يېقىن سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە گېئوپولىتىكىلىق ئىتتىپاقداشلىقى بار. شۇنداقلا سەئۇدى ئەرەبىستان، ئەرەب بىرلەشمە خەلىپىلىكى ۋە قاتار قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ سۇرىيەنىڭ يېڭى قۇرۇلۇشىدا ئىقتىسادىي ۋە بىخەتەرلىك جەھەتتە ئىنتايىن كۆچلۈك رولى بار. ترامپ بىلەن شارانى سەئۇدىيدا ئۇچراشتۇرغان دۆلەتلەر مانا بۇلاردىن ئىبارەت.

يەنە بىر تەرەپتىن سۇرىيە كەلگۈسىدە ئەرەب دۆلەتلىرى ئىتتىپاقىغا كىرسە (ئېھتىماللىقى يۇقىرى)، بۇ ئىتتىپاق بىلەن خىتاي ئوتتۇرىسىدا 2004-يىلىدىن بېرى داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان ئىستراتېگىيەلىك ئىتتىپاقداشلىق مەۋجۇت. بۇ ھەقتە ئۆتۆكەن سىياسەت تەتقىقات مەركىزىمىزنىڭ تور بېتىگە كىرىپ «ئىسرائىلىيەنىڭ پەلەستىن سىياستى ۋە ئۇنىڭ خىتاي-ئامېرىكا رىقابىتى ۋە ئۇيغۇر مەسىلىسىگە بولغان تەسىرى» ناملىق يازمىغا قاراڭ. بولۇپمۇ سەئۇدى ئەرەبىستان خىتاي بىلەن سۇرىيە ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتتە خىتاينىڭ تەلەپلىرى ھەققىدە چوڭ رول ئوينىشى مۇمكىن. خىتاي ئىتتىپاقداشلىققا ئاساسلانغان بۇ ئۇسۇل ئارقىلىق سۇرىيە بىلەن چوڭ سۇركىلىش پەيدا قىلماستىن مۇناسىۋەتنى نورماللاشتۇرۇشى مۇمكىن.

يەنە بىر تەرەپتىن خىتاينىڭ سۇرىيە ھەققىدىكى پوزىتسىيەسى ھەم ب د ت دا ھەم رايوندا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. خىتاي ئەمەلدارلىرى ب د ت دا سۇرىيە خەلقىنىڭ رەھبەر تاللاش ھوقۇقىغا ھۆرمەت قىلىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ئېھتىياتچانلىق بىلەن تەكىتلەش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئەسەبىي كۆچلەرنىڭ سۇرىيەدە كۆچىيىشى خەتەرلىك دېگەن گەپنى تەكرارلاپ كەلمەكتە. خىتاي ب د ت ئەلچىسى فۇ سۇڭ، خەۋپسىزلىك كېڭىشىنى سۇرىيەدىكى بۇ گۇرۇپپىلار ھەققىدە كۆپ قېتىم ئاشكارا ئاگاھلاندۇرغان. شۇنداقلا يېڭى سۇرىيە دائىرىلىرىگە قارىتىپ ئۇلارنىڭ مەۋجۇتلۇقىغا يول قويۇشنىڭ «يولۇاسنى بېقىپ، ئۆزىگە بالا تېپىش» بىلەن باراۋەر ئىكەنلىكىنى ئېيتقان. فۇ سۇڭ يەنە، خەۋپسىزلىك كېڭىشىنى تېررورلۇققا قارشى تۇرۇش جازالىرىنى داۋاملىق ئىجرا قىلىشقا ئۇندىگەن ۋە جازالارنىڭ چوقۇم يولغا قويۇلۇشى كېرەكلىكىنى تەكىتلىگەن.

خىتاي ب د ت خەۋپسىزلىك كېڭىشىدە ئۆزىنىڭ دائىمىي ئەزالىق ئورنىدىن پايدىلىنىپ، سۇرىيەگە قويۇلغان ب د ت جازالىرىنى بىكار قىلىش مەسىلىسىدە ھالقىلىق رول ئوينايدۇ. سۇرىيەنىڭ ب د ت دىكى ئورنى ھەققىدىكى ھەر قانداق ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈش ئۈچۈن ب د ت خەۋپسىزلىك كېڭىشىنىڭ بىردەك ماقۇللۇقى كېرەك. ئەمما خىتاي، ئىتتىپاقدىشى رۇسىيە بىلەن بىرلىكتە، سۇرىيەدىكى تەسىر كۆچىنى ئاجىزلاشتۇرىدىغان ھەر قانداق ئۆزگەرتىشنى ماقۇللىشى قىيىن. شۇڭا بۇ جەھەتتىن سۇرىيە خىتاينىڭ قوللىشىغا مۇھتاج.

يەنە بىر ئامىل بولسا ئامېرىكا تاشقى سىياسىتىدىكى چوڭقۇر ئېنىقسىزلىق ۋە ئىسرائىلىيەنىڭ سۇرىيەنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان رايوندىكى دۆلەتلەرگە بىخەتەرلىك تەھدىتى شەكىللەندۈرۈشىدۇر. خىتاي ئامېرىكا ۋە ئىسرائىلىيەدىن كېيىن ئوتتۇرا شەرقتە ئەڭ چوڭ تەسىر كۆچكە ئىگە دۆلەت. ناۋادا ئامېرىكا سۇرىيە مەسىلىسىدىن پېشىنى قېقىپ چىقىپ كەتسە سۇرىيە ۋە رايوننىڭ بىخەتەرلىكى ئۈچۈن خىتاينىڭ ئارىلىششىغا ئېھتىياج تۇغۇلۇشنىڭ ئېھتىماللىقى زور. بۇ خىتاي ئۈچۈن سۇرىيەدە تەسىر كۈچ ھاسىل قىلىدىغان ياخشى پۇرسەت بولۇپ قالىدۇ ۋە سۇرىيە بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتە ئەۋزەل ئورۇنغا ئىگە قىلىدۇ.

ئەڭ ئاخىردا خىتاينىڭ ئىقتىسادىي كۈچى ھازىر يوقىتىڭ قىلغان بىلەن كەلگۈسىدە زورىيىشى ۋە بۇ ئارقىلىق سۈرىيەدە تەسىر كۈچكە ئىگە بولۇشى مۇمكىن. يېغىپ ئېيتقاندا، ئۇيغۇرلارنى مەركەز قىلغان سۈرىيە-خىتاي مۇناسىۋىتى تولىمۇ مۇرەككەپ مەسىلە بولۇپ بۇ چوڭ جەھەتتىن خىتاينىڭ ب د ت ۋە رايونلۇق تەسىر كۈچىدىن سىرت، ئامېرىكىنىڭ ئوتتۇرا شەرق سىياسىتىگە، سەئۇدى ئەرەبىستان، ئەرەب بىرلەشمە خەلىپىلىكى قاتارلىق ئەرەب دۆلەتلىرىنىڭ خىتاي بىلەن سۈرىيە ئوتتۇرىسىدىكى رولى ۋە كۆزقارىشى قاتارلىق ئامىللارغا مۇناسىۋەتلىك.

چەتئەللىك جەڭچىلەرنىڭ ۋەتەنداشلىق مەسىلىسى

سۈرىيەدىكى يەنە بىر مەسىلە چەتئەللىك جەڭچىلەرنىڭ مەۋجۇتلۇقى مەسىلىسىدۇر. بۇ ئەمەلىيەتتە ئۇيغۇرلارغىمۇ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، مېدىيالارغا كۆپ چىقمايدىغان ئەمما ھەممەيلەن قانداق ھەل قىلىنىدىغانلىقىنى يېقىندىن كۆزىتىپ كېلىۋاتقان مەسىلىدىن ئىبارەت. بۇ يەردىكى ئاساسلىق مەسىلە بۇلارنىڭ ئىدېئولوگىيەسىنىڭ يەرلىك خەلقنىڭ ئىدېئولوگىيەسى بىلەن ماسلىشىش – ماسلاشماسلىقى، ۋە ئۇلارنىڭ باشقا دۆلەتلەرگە قارىتا تەھدىت شەكىللەندۈرۈش – شەكىللەندۈرمەسلىك مەسىلىسىدۇر. ھازىرغىچە بىلىنگەن خەۋەرلەرگە قارىغاندا بۇ ئىنسانلار يېڭى سۈرىيەنىڭ ۋەتەندىشى بولۇشقا مەيلى بار.

رېيتېرسنىڭ 15-ئاۋغۇستتىكى خەۋىرىدە دېيىلىشىچە، سۈرىيە ئىچكى ئۇرۇشىغا سىرتتىن قاتناشقان چەتئەللىك جەڭچىلەر ۋە باشقا كىشىلەر (مۇخبىر، ئىشچى ۋە باشقىلار دېگەندەك)، بەششار ئەسەدنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشتا تۆھپىسى بولغانلىقى ئۈچۈن پۇقرالىققا ئېرىشىش ھوقۇقىمىز بار، دەپ قارايدىكەن. بۇلار ئەينى ۋاقىتتا ئوخشىمىغان گۇرۇپپىلارغا قوشۇلغان بولۇپ، بەزىلىرى ھازىرقى ھۆكۈمەتكە، يەنى ھەيئەت تەھرىر ئەلشام يەنى HTS غا قارشى ئۇرۇش قىلغان. يەنە بەزىلىرى بولسا جەڭگىۋار ۋە سادىق جەڭچىلەر سۈپىتىدە نام چىقارغان. ئۇلارنىڭ نۇرغۇنلىرى توي قىلىپ، ئائىلە قۇرغان.

ئەھمەد شارا ھاكىمىيەتنى قولىغا ئالغاندىن بۇيان، چەتئەللىك جەڭچىلەرنىڭ تەقدىرى مۇھىم بىر مەسىلىگە ئايلانغان. چۈنكى بىر تەرەپتىن ئۇلارنىڭ ئەسلىدىكى دۆلەتلىرى ئۇلارنى «ئەسەبىي» دەپ قاراپ قايتۇرۇۋېلىشنى خالىمىغان؛ ياكى بەزىلىرى ئۆز ۋەتىنىگە قايتقان تەقدىردە ئۇزۇن مۇددەتلىك تۈرمە جازاسىغا ياكى ھەتتا ئۆلۈمگە دۇچ كېلىشتىن ئەنسىرىگەن. يەنە بىر تەرەپتىن، بىر قىسىم سۈرىيەلىكلەرمۇ ئۇلارنىڭ مەۋجۇتلۇقىدىن ئەندىشە قىلماقتا. ئۇلار، بۇ چەتئەللىك جەڭچىلەرنى دېموكراتىك سۈرىيەدىن بەكرەك پان-ئىسلامىزم غايىسىگە سادىق ئىكەنلىكىنى ۋە ئۇلارنى ئەسەبىي ئىدىيەگە ئىگە دەپ قارايدىغانلىقىنى تىلغا ئالغان، ۋە بۇ سەۋەبتىن ئەندىشە قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن.

2012-يىلدىن بۇيان سۈرىيەدە ياشاۋاتقان، ئەسلى ئامېرىكىلىق كومېدىيە ئارتىسىدىن ئۇرۇش مۇخبىرىغا ئايلانغان بىلال ئابدۇكەرىم يېقىندا ئون نەچچە دۆلەتتىن كەلگەن مىڭلىغان چەتئەللىككە ۋاكالىتەن سۈرىيە ئىچكى ئىشلار مىنىسترلىقىغا چەتئەللىكلەرنىڭ سۈرىيەدە ئولتۇراقلىششى، يەر-مۇلۇككە ئىگە بولۇشى ۋە ساياھەت قىلالىشى ئۈچۈن ئۇلارغا پۇقرالىق بېرىلىشى كېرەكلىكى ھەققىدە رەسمىي ئىلتىماسنامە سۇنغان. ئىلتىماسنامىدە چەتئەللىكلەرنىڭ يېڭى ھاكىمىيەت بىلەن «نانلىرىنى ۋە قايغۇ-ھەسرەتلىرىنى ئورتاقلاشقانلىقلىرى، ۋە سۈرىيەنىڭ ئەركىن، ئادالەتلىك كەلگۈسى ئۈچۈن بىرلىكتە كۈرەش قىلغانلىقى، ئەمما سالاھىيىتىنىڭ يەنىلا ئېنىقسىز ھالەتتە ئىكەنلىكى» تىلغا ئېلىنىپ، سۈرىيە رەھبەرلىكىدىن دانالىق، ئالدىنى كۆرەرلىك ۋە قېرىنداشلىق سالاھىيىتى بىلەن ئۇلارغا تولۇق سۈرىيە پۇقرالىقى بېرىشنى تەلەپ قىلغان.

2012-يىلدىن بۇيان سۈرىيەدە ياشاۋاتقان ئەنگلىيەلىك ياردەم خادىمى تاۋقىر شەرىف (شەرىف 2017-يىلى ئەلقائىدە بىلەن مۇناسىۋىتى بار بىر گۇرۇپپىغا چېتىشلىق دېگەن ئەيىبلەش بىلەن ئەنگلىيە پۇقرالىقىدىن مەھرۇم قىلىنغان، ئەمما ئۇ بۇ ئەيىبلەشلەرنى رەت قىلغان)، ماي ئېيىدا رېيتېرسقا جەمئىيەتكە تۆھپە قوشقان چەتئەللىكلەرنىڭ پۇقرالىققا ئېرىشىشكە ھەقلىق ئىكەنلىكىنى ئېيتقان.

2016-يىلدىن بۇيان سۈرىيەدىكى جىھادچى گۇرۇپپىلارنى تەتقىق قىلىۋاتقان سۈرىيەلىك تەھلىلچى ئۇرۋا ئەججۇب بولسا، بۇ مەسىلىنىڭ «سۈرىيە جەمئىيىتىنىڭ كەڭ قاتلاملىرى بىلەن دىئالوگ ئارقىلىق ھەل قىلىنىشى كېرەكلىكىنى، چۈنكى بۇ مەسىلە ھەققىدە جەمئىيەتتە يەنىلا ئوخشىمىغان كۆزقاراشلارنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى» ئوتتۇرىغا قويدى.

ئىسمىنى ئاشكارىلاشنى خالىمىغان بىر ئۇيغۇر جەڭچى، ئۆزىنىڭ نىشانىنىڭ ھازىر يېڭى سۈرىيەدە تۈرمۇش قۇرۇشقا ئۆزگەرگەنلىكىنى ئېيتقان. ئۇ: «مېنىڭ 4 ياشلىق بىر ئوغلۇم بار، پات يېقىندا مەكتەپكە كىرىشى كېرەك، مەن ئۇنىڭ كەلگۈسىنى جىھاد مەيدانلىرىدىن يىراقتا ئويلىشىم كېرەك» دەپ ئېيتقان.

سۈرىيە ئىچكى ئىشلار مىنىسترلىقى بايانىچىسى، چەتئەللىكلەرگە پۇقرالىق بېرىش مەسىلىسىنى پرېزىدېنت مەھكىمىسىنىڭ قارار قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. پرېزىدېنت مەھكىمىسىنىڭ ئاخبارات ئەمەلدارى رېيتېرسنىڭ بۇ ھەقتىكى سوئاللىرىغا جاۋاب قايتۇرمىغان. پرېزىدېنت ئەھمەد شارا ھاكىمىيەتكە چىققاندىن كېيىنكى ھەپتىلەردە چەتئەللىك جەڭچىلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلىلىرىگە سۈرىيە پۇقرالىقى بېرىلىشى مۇمكىنلىكىنى تىلغا ئالغان، ئەمما ھازىرغىچە بۇ ھەقتە ھېچقانداق ئاشكارا خەۋەر بېرىلمىگەن.

پايدىلانغان مەنبەلەر:

- What the fall of the Assad regime really means for China, Atlantic Council, December 18, 2024
- China’s first post-Assad Syria meeting, Field Dispatches, Feb 22, 2025
- China Struggles to Adjust to a Post-Assad Syria, Stimson Center, June 12, 2025
- Assessing China’s Shifting Posture on Syria, Middle East Council on Global Affairs, August 14, 2025
- Foreign Islamists petition Syrian state for citizenship, Reuters, Aug 15, 2025
- Syria says US-led coalition killed senior IS leader in northwest, Agence France-Presse, Aug 20, 2025
- Denmark high court rules Dane in IS was spy, not jihadist, Agence France-Presse, Sep 2, 2025
- Why China is hesitant to support Syria’s new government as al-Sharaa faces a crucial month, Chatham House – International Affairs Think Tank, September 3, 2025
- UN special envoy for Syria Geir Pedersen steps down after six years, AL-

خىتايچە تاشقى سىياسەت ئەندىزىسىدە ئىلگىرلەۋاتقان خىتاي- تالىبان مۇناسىۋىتى

مەۋلان تەڭرىقۇت

(2025-10-04)

تېخى يېڭىلا ئاياغلاشقان يەنى 2025-يىلى 9-ئايدا ئۆتكۈزۈلگەن 80-نۆۋەتلىك ب د ت يىغىندا ئەڭ كۆپ تىلغا ئېلىنغان مەسىلىلەر پەلەستىن مەسىلىسى، ئۇكرائىنا-رۇسىيە ئۇرۇشى ۋە كىلىماتنىڭ ئىسسىپ كېتىشى قاتارلىق مەسىلىلەر بولۇپ، بۇنىڭدىن باشقا كىشىلەر تازا دىققەت قىلىپ كەتمىگەن بەزى مەسىلىلەر ئوتتۇرىغا قويۇلدى. بۇلاردىن بىرى خىتاينىڭ ئاتايىن خېلى كۆپ ۋاقىت ئايرىپ ئافغانىستان تالىبان ھۆكۈمىتى ئۈچۈن گەپ قىلىشى بولۇپ، بۇ يازمىدا خىتاي ۋە يېڭى تالىبان ھۆكۈمىتى مۇناسىۋىتى قىسقىچە تەھلىل قىلىندۇ.

خىتاي بىلەن ئافغانىستاننىڭ مۇناسىۋىتى، بولۇپمۇ 2021-يىلى ئاۋغۇستتا تالىبان ھاكىمىيەتنى ئۆتكۈزۈۋالغاندىن بۇيان، خىتاينىڭ رايونلۇق بىخەتەرلىك ئىستراتېگىيەسى، تەبىئىي بايلىقلارغا ئېرىشىش ئىستىكى ۋە «بىر بەلباغ، بىر يول» قۇرۇلۇشى دائىرىسىدىكى ئۆزئارا تۇتاشتۇرۇش تۈرلىرى شۇنداقلا ئەڭ ئاخىرىدا ئۆزى بازارغا سېلىپ كېلىۋاتقان خىتايچە دۇنيا تەرتىپى قۇرۇش قاتارلىق ئۆزئارا گىرەلىشىپ كەتكەن مەنپەئەتلىرى تۈرتكىسىدە شەكىللەنگەن پىراگماتىست (ئەمەلىيەتچىللىك) دىپلوماتىيە ئەندىزىسى بىلەن داۋام قىلماقتا. ئىككى تەرەپنىڭ مۇناسىۋىتى كىچىك دائىرىلىك تىجارەت، ھەمكارلىق شۇنداقلا خەۋپسىزلىك ئەندىشىسى بىلەن خاراكتېرلىنىدىغان تۆۋەن خەتەرلىك دىپلوماتىك ئارىلىشىشتىن رايونلۇق ئىستراتېگىيەلىك ماسلىشىشچانلىققا قاراپ تەرەققىي قىلدى ۋە 2025-يىلى 9-ئايدا ئۆتكۈزۈلگەن 80-نۆۋەتلىك ب د ت يىغىندا خىتاينىڭ ئافغانىستاننى ب د ت غا ئەزا قىلىشقا ۋەزخانلىق قىلىش بايانىتى بىلەن يۇقىرى پەللىگە چىقتى.

خىتاينىڭ ئافغانىستان شۇنداقلا تالىبان بىلەن بولغان ئالاقىسى 2021-يىلدىكى ھاكىمىيەت ئۆزگىرىشىدىن بۇرۇنلا باشلانغان بولۇپ، سودىنى كېڭەيتىش ۋە ئافغانىستاننىڭ ئىستراتېگىيەلىك جۇغراپىيەلىك ئورنىدىن پايدىلىنىشنى مەركەز قىلغاندى. 2020-يىلغا كەلگەندە، خىتاي پاكىستاندىن قالسىلا ئافغانىستان مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئىككىنچى چوڭ ئېكسپورت بازىرى ۋە ئافغانىستاننىڭ مۇھىم ئىمپورت مەنبەسىگە ئايلانغاندى. بۇ مۇناسىۋەت كونكرېت ئىقتىسادىي كاربىدورلار، بولۇپمۇ 2018-يىلى ئېچىلغان قارىغاي ئۇرۇقى ھاۋا ترانسپورت كاربىدورى ئارقىلىق كۈچەيتىلگەن باشلىغان. بۇ كاربىدور ئافغانىستانلىق يەرلىك كىشىلەر ئۈچۈن كۆرۈنەرلىك كىرىم ياراتقان بولۇپ، يەنە بىر تەرەپتىن خىتاينىڭ ئافغانىستانغا بولغان قىزىقىشىنىڭ ئېشىۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىۋاتاتتى.

خىتايغا نىسبەتەن سىياسىي جەھەتتىن مۇقىم ئافغانىستان زور مەنپەئەت ئېلىپ كېلىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە خىتاي يىللاردىن بېرى دەپ كېلىۋاتقان جىھادىي كۈچلەرنىڭ شەرقىي تۈركىستانغا سىڭىپ كىرىشى ياكى ھۇجۇم قىلىش ئەندىشىسىنىڭ يوقىشى ياكى زور دەرىجىدە ئازىيىشى، سودىنىڭ ئېشىشى، جۇغراپىيەلىك جەھەتتىن قوشنا بولۇش ۋە مەبلەغ سېلىش پۇرسەتلىرى بار بولۇپ، بۇلار خىتاينىڭ تېخىمۇ كەڭ دائىرىلىك رايونلۇق ۋە يەرشارىۋى چوڭ ئىستراتېگىيەلىك نىشانلىرى ئۈچۈن ئىجابىي رول ئوينايدۇ. ئىستراتېگىيەلىك جەھەتتىن، ئافغانىستان خىتاينىڭ

ئوتتۇرا شەرقتىن نېفت ۋە تەبىئىي گاز ئىمپورت قىلىشى ئۈچۈن قوشنىسى پاكىستان بىلەن بىرلىكتە قىسقا بىر يول بىلەن تەمىنلەيدۇ. خىتاي كۆپ تەرەپلىك رامكىلار ئارقىلىق رايونلۇق ئۆزئارا تۇتىششىنى ئىزچىل قوغلىشىپ، خىتاي-ئافغانىستان بىرلەشمە ئىقتىساد ۋە سودا كومىتېتى (JCET) غا ئوخشاش مېخانىزملارنى قۇردى. بېيجىڭ يەنە 2016-يىلدىن باشلاپ ئافغانىستاننى «بىر بەلباغ، بىر يول» تەشەببۇسىغا كىرگۈزۈشكە ئۇرۇنۇپ كەلگەن بولۇپ، 2019-يىلى 62 مىليارد دوللارلىق خىتاي-پاكىستان ئىقتىسادىي كارىدورى (CPEC) نى ئافغانىستانغا ئۇزارتىش پىلانىنى ئوتتۇرىغا قويدى.

بەزى تەتقىقاتلاردا كۆرسىتىلىشىچە، تالىبان ھوقۇقنى تېخى قولىغا ئالمىغان ۋاقىتلاردىلا خىتاي دائىرىلىرى تالىبانىنى ئافغانىستاننىڭ كەلگۈسىدىكى ھۆكۈمرانى بولىدۇ دەپ تەخمىن قىلىشقان، شۇڭلاشقا بۇ ھاكىمىيەت بىلەن ئارىلىششنى مۇقەررەر دەپ قارىغان. شۇ سەۋەبتىن، خىتاي ھەر خىل ئەھۋاللارغا قارىتا ئالدىن تەدبىر قوللىنىش مەقسىتىدە، تالىبان ھاكىمىيەتنى قولغا كەلتۈرۈشتىن بۇرۇنلا بۇ گۇرۇپپا بىلەن ئالاقە ئورنىتىشقا ئاساس سالغان. بۇ دائىرىدە، 2021-يىلى 6-ئايدا تالىبانىنى خەلقئارالىق سىياسىي ئېقىمغا كىرگۈزۈشكە چاقىرغان، شۇ يىلى 7-ئايدا ئالاقىنى قويۇقلاشتۇرغان ھەمدە ھاكىمىيەت ئۆزگىرىشىدىن تەخمىنەن ئىككى ھەپتە بۇرۇن بېيجىڭدا تالىبان ۋەكىللەر ئۆمىكىنى كۈتۈۋالغان. ھاكىمىيەتنى قولغا كەلتۈرگەندىن كېيىن ئۇزۇن ئۆتمەي، تالىبان خىتاينى ئافغانىستاننى قايتا قۇرۇشتىكى «ئەڭ مۇھىم ھەمراھ» دەپ جاكارلىغان.

2021-يىلى 8-ئايدىكى ھاكىمىيەت ئۆزگىرىشىدىن كېيىن، خىتاي كابۇلدىكى ئەلچىخانىسىنى ساقلاپ قالغان ئاز ساندىكى دۆلەتلەرنىڭ بىرى بولدى ۋە تېزلىكتە 200 مىليون يۈەنلىك ئىنسانپەرۋەرلىك ياردەمى بېرىشكە ۋەدە بەردى. خىتاي يەنە تالىبان ھۆكۈمىتىگە يېڭى باش ئەلچى تەيىنلىگەن تۇنجى دۆلەت ۋە تالىبان تەيىنلىگەن باش ئەلچىنى قوبۇل قىلغان تۇنجى دۆلەت بولدى. شى جىنپىڭ باشقا 41 دۆلەتنىڭ باش ئەلچىسى بىلەن بىرلىكتە تالىبانىنى قوبۇل قىلغان بولۇپ، بۇ خىتاي تەرەپتىن تالىبان ھاكىمىيىتىنى يۇقىرى دەرىجىدىكى ئەمەلىي ئېتىراپ قىلىشنى كۆرسىتىدۇ.

ئىككى تەرەپنىڭ بۇ خىل ئەمەلىيەتچىل دىپلوماتىيەسى تېزلا چوڭ تىپتىكى مەبلەغ سېلىش تۈرلىرىگە ئايلاندى. 2023-يىلى 1-ئاينىڭ 5-كۈنى، تالىبان ھۆكۈمىتى بىر خىتاي شىركىتى بىلەن ئامۇ دەريا ئويمانلىقىدا نېفت قېزىش ۋە سارىپۇل ئۆلكىسىدە نېفت زاپىسى قۇرۇش توغرىسىدا مۇھىم بىر كېلىشىم ئىمزالىدى. بۇ خىتاي ئەلچىسى ۋاڭ يۈ تەرىپىدىن «مۇھىم بىر تۈر» دەپ ئاتالغان بولۇپ، ھاكىمىيەت ئۆزگىرىشىدىن بۇيانقى ئافغانىستاندىكى تۇنجى ۋە بىردىنبىر چەتئەل مەبلىغى ھېسابلىناتتى. 25 يىللىق بۇ توختام بويىچە، خىتاي تەرەپ يىلىغا 150 مىليون دوللار، ئۈچ يىلدا 540 مىليون دوللارغا يەتكۈزۈپ مەبلەغ سېلىشقا ۋەدە بەردى. كېلىشىمدە نېفتىنىڭ چوقۇم ئافغانىستان ئىچىدە پىششىقلاپ ئىشلىنىشى ۋە خام نېفت ھالىتىدە چەتئەلگە توشۇلماسلىقى شەرت قىلىنغاندى.

گەرچە باشلىنىشى ياخشى بولغان بولسىمۇ، بۇ مۇناسىۋەت ئىچكى خىرىسلار ۋە خىتاينىڭ «چوڭ دو تىكىش» تىن ئىزچىل باش تارتىشى بىلەن خاراكتېرلەندى. 2024-يىلى 3-ئاينىڭ ئاخىرىدىن 7-ئاينىڭ ئاخىرىغىچە ئۆزئارا ئالاقە كۆپەيگەن بولسىمۇ، 2025-يىلنىڭ ئالدىنقى تۆت ئېيىدا بوشاپ كەتتى. خىتاينىڭ CPEC نى كېڭەيتىش، خىتاي-قىرغىزىستان-ئۆزبېكىستان-ئافغانىستان كارىدورى ۋە شىمال-جەنۇب ئافغانىستان تۆمۈر يولى قاتارلىق چوڭ تۇتاشتۇرۇش قۇرۇلۇشلىرى ئاساسىي ئۇل ئەسلىھەلەرنىڭ چەكلىكلىكى، ئىنسانپەرۋەرلىك مەسىلىلىرى، تالىبان ئىچىدىكى بۆلۈنۈشلەر ۋە قوراللىق تېررورلۇق گۇرۇپپىلىرىنىڭ داۋاملىق تەھدىتى سەۋەبىدىن كېچىكتۈرۈلدى. بولۇپمۇ

CPEC نىڭ يولغا قويۇلۇشى تالىباننى رەسمىي ئېتىراپ قىلماي تۇرۇپ ئىلگىرى سۈرۈش تەس بولغاچقا، ئاجىز ياكى تۇرغۇن ھالەتتە قالدى.

2025-يىلغا كەلگەندە، تالىبان ھۆكۈمىتى نەزەر دائىرىسىنى بىر ئاز كېڭەيتتى. خىتاينىڭ «ئەڭ مۇھىم ھەمراھ» دېيىشتىن «ئەڭ مۇھىم ھەمراھلارنىڭ بىرى» دېيىشكە ئۆزگەرتىپ، تېخىمۇ كەڭ دائىرىدىكى ھەمكارلاشقۇچىلارنى ئاكتىپلىق بىلەن قىزىقتۇرۇشقا باشلىدى. تالىباننىڭ بۇ تەڭپۇڭ تاشقى سىياسىتى بىلەن ئىران ۋە ھىندىستان قاتارلىق رىقابەتچىلەر بىلەنمۇ مۇناسىۋەتنى كۈچەيتىشنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، خىتاينىڭ تەسىر كۈچىگە بېقىنىپ قېلىشىنىڭ ئالدىنى ئالغىلى بولاتتى.

خىتاينىڭ بىۋاسىتە مەبلىغىنىڭ چەكلىملىرى ۋە خەۋپ-خەترى 2025-يىلىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئامۇ دەريا نېفىت كېلىشىمىنىڭ بەربات بولۇشى بىلەن ئەڭ يۇقىرى پەللىگە چىقىپ، ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدىكى سۈركىلىشنى گەۋدىلەندۈردى. 2025-يىلى 6-ئايدا، تالىبان توختامنى بىكار قىلغانلىقىنى ئېلان قىلىپ، خىتاينىڭ «شىنجاڭ ئوتتۇرا ئاسىيا نېفىت ۋە گاز شىركىتى» نى ۋەدە قىلىنغان مەبلەغنى يەتكۈزمەسلىك، ئىجارە ھەققىنى تۆلىمەسلىك ۋە گېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈشنى تاماملىماسلىق ئارقىلىق كېلىشىمگە كۆپ قېتىم خىلاپلىق قىلدى دەپ ئەيىبلىدى.

بۇنىڭغا قارىتا، بىرلەشمە كارخانا بولغان «ئافغان-خىتاي نېفىت ۋە گاز چەكلىك شىركىتى» نىڭ بەزى خىتاي خىزمەتچىلىرى تالىباننىڭ ھەربىكىتىنى باندىتلىق، قاراقچىلىق قىلىش ۋە بوزەك قىلىشقا ئوخشاتتى. خىتاي مەنبەلىرىنىڭ خەۋىرىگە قارىغاندا، تالىبان قورال كۈچى بىلەن بىرلەشمە كارخانىنى مەجبۇرىي ئۆتكۈزۈۋالغان، ئون نەچچە خىتاي خىزمەتچىنىڭ پاسپورتىنى مۇسادىرە قىلىپ، ئۇلارنى كابۇلدىكى ئىشخانىلارغا سولاپ قويۇپ، شىركەتتىن توختامنى ئۆزلۈكسىز بىكار قىلىشنى، بارلىق ئۈسكۈنىلەرنى قالدۇرۇشنى ۋە كابۇلدىكى مىليونلىغان دوللار ساقلانغان بانكا ھېساباتىنى تاپشۇرۇشنى تەلەپ قىلغان. بىر خىتاي مەنبەسى ئۇمىدسىزلەنگەن ھالدا، خىتايلارنىڭ تالىبانىنى خەلقئارا قانۇن ۋە مەبلەغ سالغۇچىلارنىڭ مەنپەئەتىگە ھۆرمەت قىلىش ۋەدىسىگە ئەمەل قىلىدۇ دەپ خاتا ئىشەنگەنلىكىنى، ئافغان تەرەپنىڭ تەپەككۇردا «ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش» دېگەن ئۇقۇمنىڭ يوقلۇقىنى يەكۈنلىگەنلىكىنى بىلدۈرگەن.

خىتاينىڭ ئافغانىستانغا بۇنچە كۆڭۈل بۆلىشىنىڭ مۇھىم سەۋەبلىرىدىن بىرى بۇ دۆلەتنىڭ شەرقىي تۈركىستان بىلەن چېگرالىنىدىغانلىقىدۇر. خىتاي مەنبەلىرى نېفىت كېلىشىمىنى ئۆزلىرىنىڭ شەرقىي تۈركىستان بىلەن باغلانغان خەۋپسىزلىك لوگىكىسى بىلەن بىۋاسىتە باغلاپ ئافغانىستاننىڭ مۇقىملىقى خىتاي ۋە شەرقىي تۈركىستان ئۈچۈن پايدىلىق دېگەن قاراشقا كەلگەن. مەسىلەن تالىبانغا قويۇلغان ئەڭ ئېنىق خەۋپسىزلىك تەلىپى شەرقىي تۈركىستان ئىسلام ھەربىكىتى (ETIM) نىڭ تەھدىتىنى ھەل قىلىش ئىدى.

خىتاي تاشقى ئىشلار مىنىستىرى ۋاڭ يىنىڭ 2025-يىلى 8-ئايدىكى كابۇل زىيارىتىدە، ئافغانىستان تاشقى ئىشلار مىنىستىرى مەۋلەۋى ئەمىرخان مۇتتەقىگە خىتاينىڭ سىياسىي ئىشەنچ ۋە ھەمكارلىقنى چوڭقۇرلاشتۇرۇشنى خالايدىغانلىقىنى، ئەمما ئافغانىستاننىڭ قوراللىق گۇرۇپپىلارغا زەربە بېرىشى كېرەكلىكىنى تەكىتلىدى. ۋاڭ ئافغانىستاننىڭ ETIM غا زەربە بېرىشى كېرەكلىكىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، خەۋپسىزلىك مۇناسىۋىتىنىڭ كۈچىيىشىنىڭ ئىككى تەرەپلىك ئىقتىسادىي ھەمكارلىققا كاپالەتلىك قىلىدىغانلىقىنى قوشۇمچە قىلدى. ۋاڭ يىنىڭ زىيارىتىدىن كېيىن، گۈرۈگە ئېلىنغانلار كىرىزىسىدا ئىلگىرىلەش بولغان بولۇپ تالىبان توققۇز نەپەر تۇتۇپ قېلىنغان خىتاي

پۇقراسىنىڭ پاسپورتىنى قايتۇرۇپ بەرگەن، سەككىز نەپىرى خىتايغا قايتقان، ئەمما تالاش-تارتىش ھەل بولغۇچە ئۆتكۈزۈپ بېرىش ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىش ئۈچۈن كەم دېگەندە ئۈچ خىتاي پۇقراسى كابۇلدا قالدۇرۇلغان.

خىتاي-تالىبان مۇناسىۋىتىنىڭ ئەڭ يارقىن نۇقتىسى 2025-يىلى 17-سېنتەبىردە نيۇ-يوركتىكى بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى ئومۇمىي كېڭىشىنىڭ 80-نۆۋەتلىك يىغىندا، خىتاينىڭ بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىدىكى نۇتقى ۋە 26-سېنتەبىردىكى خىتاي، ئىران، رۇسىيە ۋە پاكىستاننىڭ تۆت تەرەپ يىغىندا گەۋدىلەندى. خىتاي ۋەكىلى گېڭ شۇاڭ ب د ت خەۋپسىزلىك يىغىندىكى نۇتقىدا تۆۋەندىكى نۇقتىلارنى ئوتتۇرىغا قويدى:

1. ئافغانىستان بىلەن ئالاقە ۋە دىئالوگنى ساقلاش: ئاكتىپ ئالاقە ۋە ئۈزلۈكسىز ئارىلىشىشنىڭ زۆرۈر ئىكەنلىكىنى، مەسىلەن ئافغانىستانغا قوشنا دۆلەتلەر تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىرى يىغىنى، شاڭخەي ھەمكارلىق تەشكىلاتى، موسكۋا فورماتى ۋە خىتاي-ئافغانىستان-پاكىستان ئۈچ تەرەپ تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىرى دىئالوگى قاتارلىق رايونلۇق مېخانىزملارنىڭ ئىجابىي رول ئوينىغانلىقىنى تەكىتلىدى. بۇ نۇقتىدا، ئامېرىكىنىڭ ئافغانىستان دائىرىلىرى تەرىپىدىن پۇقرالىرىنىڭ تۈتۈپ قېلىنغانلىقىنى باھانە قىلىپ، 1988-يىلدىكى جازا تۈزۈمى بويىچە ئافغانىستان يۇقىرى دەرىجىلىك ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىنىڭ سەپەر چەكلىمىسىدىن كەچۈرۈم قىلىش ئىلتىماسىنى توسقانلىقى كەسكىن تەنقىد قىلىندى. خىتاي ئامېرىكىنى ب د ت خەۋپسىزلىك كېڭىشىنىڭ جازا ۋاستىسىنى كەلسە-كەلمەس ئىشلىتىپ ئامېرىكا دۆلەت مەنپەئەتىگە خىزمەت قىلدۇرۇش، ئافغانىستاننىڭ نورمال ئالاقىسىنى ئېغىر دەرىجىدە بۇزۇش ۋە خەۋپسىزلىك كېڭىشى ئەزالىرىنىڭ نارازىلىقىنى قوزغاش بىلەن ئەيىبلىدى. خىتاي ئامېرىكىنى دەرھال بۇ قىلمىشىنى ئۆزگەرتىشكە ۋە سەپەر چەكلىمىسىدىن كەچۈرۈم قىلىش ئورۇنلاشتۇرۇشنى كېچىكتۈرمەي ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە چاقىردى.

2. يارەمنى كېڭەيتىش ۋە ئافغانىستاننىڭ قىينچىلىقتىن قۇتۇلۇشىغا يارەم بېرىش: گېڭ شۇاڭ، 23 مىليون ئافغاننىڭ ئىنسانپەرۋەرلىك يارىدىمىگە، 9.5 مىليون كىشىنىڭ بولسا ئېغىر يېمەكلىك يېتىشمەسلىككە دۇچ كېلىۋاتقانلىقىنى، يېقىنقى يەر تەۋرەشلەرنىڭ بۇنى تېخىمۇ ئېغىرلاشتۇرۇۋەتكەنلىكىنى كۆرسەتتى ۋە خىتاينىڭ يېقىندا 50 مىليون يۈەنلىك يەر تەۋرەش جىددىي ئىنسانپەرۋەرلىك بۇيۇملىرىنى ئىئانە قىلغانلىقىنى ئەسكەرتتى. ئۇ ئەنئەنىۋى ئىئانە بەرگۈچى دۆلەتلەرنى يارەم مەبلىغىنى ئاشۇرۇشقا ۋە «مەلۇم بىر دۆلەت» نى تارىخىي مەسئۇلىيىتىنى ئۈستىگە ئېلىشقا، يارەمنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە، بىر تەرەپلىمە جازالارنى توختىتىشقا ۋە ئىنسانپەرۋەرلىك يارىدىمىنى سىياسىيلاشتۇرۇشنى توختىتىشقا چاقىردى.

3. ئىجابىي يېتەكلەشنى كۈچەيتىش ۋە ئافغان خەلقىنىڭ ھوقۇق-مەنپەئەتىنى قوغداشقا تۈرتكە بولۇش: خىتاي ئايالىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بارلىق ئافغانلارنىڭ ئاساسىي ھوقۇقىنى قوغداشنىڭ تىنچلىق، مۇقىملىق، تەرەققىيات ۋە گۈللىنىش ئۈچۈن زۆرۈر ئىكەنلىكىنى تەكىتلىدى. خىتاي ئافغانىستان ھۆكۈمىتىنى مۆتىدىل ۋە سىغدۇرۇشچان ئىدارە قىلىشنى يولغا قويۇشقا ئالاھىدە چاقىردى. يەنە ئافغانىستان ھۆكۈمىتىنىڭ ئايالىلارنىڭ بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىدا ئىشلىشىنى چەكلىگەنلىكى مەسىلىسىنى تىلغا ئېلىپ، ھۆكۈمەتنى ب د ت ئافغانىستان يارەم ئۆمىكى (UNAMA) بىلەن دوستانە كېڭىشىنى كۈچەيتىپ، بۇ مەسىلىلەرنى مۇۋاپىق ھەل قىلىشقا ۋە ب د ت نىڭ ئىنسانپەرۋەرلىك يارەم خىزمىتىنىڭ نورمال يۈرۈشۈشىگە كاپالەتلىك قىلىشقا ئۈندىدى.

4. تەرەققىيات توسالغۇلىرىنى تۈگىتىش ۋە ئافغانىستاننىڭ ئۆزى تاللىغان سىياسىي تەرەققىيات يولىنى قوللاش: خىتاي ئافغانىستاننىڭ دۆلەتلىك تەرەققىيات ئىستراتېگىيەسىنى ۋە رايونلۇق ھەمكارلىققا قوشۇلۇشنى

قوللايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ئەڭ مۇھىمى، خىتاي مۇناسىۋەتلىك دۆلەتلەرنىڭ ئافغانىستان مەركىزىي بانكىسىنىڭ چەتئەللىكى مۇلكىنى شەرتسىز قايتۇرۇپ بېرىشى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىيات يوشۇرۇن كۈچىنى ئېچىش ئۈچۈن پۇل-مۇئامىلە سىستېمىسىنى قايتا قۇرۇشنى قوللىشى كېرەكلىكىنى قايتا تەكىتلىدى.

5. تېررورلۇققا قارشى تۇرۇشنى كۈچەيتىش ۋە ئافغانىستان ھەمدە رايوننىڭ خەۋپسىزلىكىنى قوغداش: خىتاي ئافغانىستاندا تېررور تەھدىتىنىڭ گەۋدىلىك ئىكەنلىكىنى تىلغا ئېلىپ، داىش خوراسان (ISIL Khorasan)، شەرقىي تۈركىستان ئىسلام ھەرىكىتى (ETIM) ۋە پاكىستان تالبان ھەرىكىتى (The Tehrik-i-Taliban Pakistan-TTP) قاتارلىق گۇرۇپپىلارنىڭ يەنىلا ئاكتىپ ھالەتتە ئىكەنلىكىنى ۋە باشقا دۆلەتتىكى تېررورچىلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈۋاتقانلىقىنى كۆرسەتتى. خىتاي ئافغانىستان ھۆكۈمىتىنى تېررورلۇققا قارشى تۇرۇش تىرىشچانلىقىنى كۈچەيتىشكە ۋە ئافغانىستان زېمىنىنىڭ باشقا دۆلەتلەرنىڭ خەۋپسىزلىكىگە بۇزغۇنچىلىق قىلىشقا ئىشلىتىلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىشقا چاقىردى. خىتاي يەنە تېررورلۇققا قارشى تۇرۇشتا قوش ئۆلچەم قوللىنىشقا قارشى تۇرۇشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى تەكىتلىدى.

خىتاي خەلقئارا جەمئىيەتنى ئافغانىستان مەسىلىسىدە ئوبيېكتىپ، تەرەپسىز، ئەقلىي ۋە ئەمەلىيەتچىل پوزىتسىيە تۇتۇشقا ۋە بۇ دۆلەتنىڭ خەلقئارا جەمئىيەتكە قوشۇلۇشىغا يارەدەم بېرىشكە چاقىردى. خىتاينىڭ تېخى دۇنيادىكى دۆلەتلەر تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنمىغان ۋە ب د ت نىڭ ئەزاسى بولالمىغان ئافغانىستان ئۈچۈن 80-قېتىملىق ب د ت يىغىندا سۆز قىلىشى خىتاي ۋە ئافغانىستاننىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى دىپلوماتىك مۇناسىۋەتلىرىنىڭ تېخىمۇ دوستانە ۋە بىر-بىرىنى قوللاش خاراكتېرلىك بولىدىغانلىقىنىڭ سىگنالىنى بەردى.

بۇ بايانلاتتىن بىر ھەپتە كېيىن، 26-سېنتەبىردە خىتاي، ئىران، پاكىستان ۋە رۇسىيە تاشقى ئىشلار مىنىسترلىرىنىڭ ئافغانىستان مەسىلىسى بويىچە تۆتىنچى قېتىملىق تۆت تەرەپ يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى. تۆت دۆلەت ئاخىرقى بايانلاتىدا ئافغانىستاننى مۇستەقىل، بىرلىككە كەلگەن ۋە مۇقىم دۆلەت سۈپىتىدە قوللايدىغانلىقىنى قايتا تەكىتلىدى ھەمدە رايونلۇق ھەمكارلىقنى داۋاملاشتۇرۇپ، ئافغانىستاننىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە بىخەتەرلىك مۇقىملىقىنى كۈچەيتىشكە يارەدەم بېرىدىغانلىقىنى ئىپادىلىدى. تۆت دۆلەت ئافغانىستاننىڭ نۆۋەتتىكى ۋەزىيىتىدە ئامېرىكا ۋە شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتىنىڭ ئاساسلىق مەسئۇلىيەتنى ئۈستىگە ئېلىشى كېرەكلىكىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇلار بىر تەرەپلىمە جازانى بىكار قىلىشقا، توڭلىتىلغان ئافغانىستان مال-مۇلۇكلىرىنى قويۇپ بېرىشكە چاقىردى ھەمدە ئافغانىستان ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى چەتئەل ھەربىي بازىلىرىنى قايتا قۇرۇش تەشەببۇسلىرىغا قارشى تۇرىدىغانلىقىنى تەكىتلىدى.

ئافغانىستاندا ھەرىكەت قىلىۋاتقان داىش، ئەلقائىدە، «بازا» تەشكىلاتى، شەرقىي تۈركىستان ئىسلام ھەرىكىتى (ETIM)، پاكىستان تالبان ھەرىكىتى (TTP) ۋە Jaish al-Adl ۋە باشقا تېررورلۇق گۇرۇپپىلىرىغا بولغان چوڭقۇر ئەندىشىسىنى ئىپادىلەپ، تۆت دۆلەت ئافغانىستان داىرىلىرىنى دەلىل-ئىسپات ۋە ئۇنۇملۇك ھەرىكەت قوللىنىپ، تېررورلۇق تورىنى بۇزۇپ تاشلاپ، مىلىتانلارنى قوبۇل قىلىش، مەبلەغ بىلەن تەمىنلەش ۋە چەتئەللىك مىلىتانلارنىڭ ئارىلىششىنى توسۇشقا چاقىردى.

بۇنىڭدىن سىرت تۆت تەرەپ مىنىسترلار ئافغانىستاندا بارلىق مىللىي ۋە دىنىي گۇرۇپپىلارنىڭ ئارزۇسىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان كەڭ داىرىلىك ۋە سىغدۇرۇشچان سىياسىي قۇرۇلما ئورنىتىشنىڭ مۇھىملىقىنى تەكىتلىدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئايالار ۋە قىزلارنىڭ ئوقۇش ھوقۇقى، ئىشقا ئورۇنلىشىش، ساياھەت ۋە ئاممىۋى تۇرمۇشقا

قاتنىشىش ھوقۇقىنىڭ مۇھىملىقىنى تەكىتلىدى. شۇنداقلا ئافغانىستان ھۆكۈمىتىنىڭ مۇساپىرلارنىڭ بىخەتەر ۋە ئىززەت-ھۆرمىتى بىلەن قايتىپ كېلىشىگە شارائىت يارىتىپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى.

28-سىنتەبىردە ئافغانىستان ئىسلام ئەمىرلىكىنىڭ خىتايدا تۇرۇشلۇق باش ئەلچىسى مەۋلەۋى بىلال كەرىمى خىتاي تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكى ئاسىيا ئىشلىرى بۆلۈمىنىڭ باش دىرېكتورى لىيۇ جىنسوڭ بىلەن كۆرۈشتى ۋە ئىككى تەرەپلىك سودا ۋە ئىقتىسادىي ھەمكارلىقنى كۈچەيتىش، كونسۇل مۇلازىمىتىنى ياخشىلاش ۋە ئۆز-ئارا مەنپەئەت يەتكۈزىدىغان باشقا بىر قاتار مۇھىم مەسىلىلەرنى مۇزاكىرە قىلدى. لىيۇ جىنسوڭ خىتاينىڭ ئافغانىستاننىڭ مۇستەقىللىقى ۋە زېمىن پۈتۈنلۈكىگە ھۆرمەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزۈن مۇددەتلىك، دوستانە ۋە تىنچ مۇناسىۋەتكە يۈقىرى باھا بەردى. باش ئەلچى كەرىمى يېغىن جەريانىدا يەنە خىتاينىڭ يېقىندا ئافغانىستاننىڭ شەرقىدىكى يەر تەۋرەشنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان ئائىلىلەرگە قىلغان ئىنسانپەرۋەرلىك ياردەمىدىن مىننەتدارلىقىنى بىلدۈرۈپ، ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى ھەمكارلىقنىڭ مۇھىملىقىنى تەكىتلىدى.

خىتاينىڭ ب د ت خەۋپسىزلىك كېڭىشىنىڭ بەش دائىمىي ئەزاسىنىڭ بىرى، ئامېرىكا ۋە غەربنىڭ قىممەت قارىشى، ھاكىمىيەت سىستېمىسى ۋە دۇنيا تەرتىپىگە جەڭ ئېلان قىلغۇچى دۆلەت سۈپىتى بىلەن ئافغانىستاننىڭ قايتا قۇرۇلۇشىغا ئاكتىپ قاتنىشىشى شۇنداقلا ب د ت دەك چوڭ خەلقئارالىق يىغىنلاردا ئافغانىستان ھەققىدە گەپ قىلىشى ئافغانىستاننىڭ دۇنيا دۆلەتلىرى تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنىشى ۋە ب د ت دا بىر كىشىلىك ئورۇنغا ئىگە بولۇشى ئۈچۈن ئىنتايىن مۇھىم. خىتاي بۇ خىل قوللاش ئارقىلىق ئافغانىستاندىن ئۆزىگە كېلىش ئېھتىماللىقى بولغان بىخەتەرلىك تەھدىتىنى ئافغانىستاننىڭ ئۆزىنىڭ قولى بىلەن كونترول قىلالايدۇ. خىتاي گەرچە شەرقىي تۈركىستاندا ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز قاتارلىق مۇسۇلمان خەلقلەرنىڭ دىنىي كىملىك ۋە پائالىيەتلىرىنى ئەڭ يۇقىرى دەرىجىدە چەكلىگەن، ھەتتا ئۇلارنى قورقۇتۇپ «ئاللاھ»، «نامىز»، «جەننەت»... قاتارلىق ئىسلامىي ئاتالغۇلارنى ئىشلەتمەيدىغان نۇقتىغا ئەكېلىۋەتكەن بولسىمۇ، ئەمما شەرىئەت سىستېمىسى بىلەن ئىدارە قىلىنىدىغانلىقىنى جاكارلىغان ئافغانىستان تالىبان ھۆكۈمىتى بىلەن دوستانە مۇناسىۋەت ئورنىتالايدۇ، ھەتتا ب د ت دا تالىبان ھاكىمىيىتى تاللىغان ھاكىمىيەت يولىنىڭ ھۆرمەت قىلىنىشى كېرەكلىكىنى ئىلگىرى سۈرەلەيدۇ. شۇنداق، ئۇيغۇرلارنىڭ مىڭ يىللاردىن بېرى تاللاپ كەلگەن دىنىي ئېتىقادى، كىملىكى ۋە مەدەنىيىتىگە ھۆرمەت قىلمايدۇ، ئەمما باشقا دۆلەت ۋە مىللەتنىڭ تاللىغان يولىغا ھۆرمەت قىلىنىشى كېرەكلىكى ھەققىدە سەپەرۋەرلىككە چاقىرالايدۇ.

بۇ خىتاينىڭ ئىچكى ۋە تاشقى سىياسىتىدىكى بىر زىتلىق يەنى پارادوكستۇر. بۇ زىتلىق خىتاينىڭ تاشقى سىياسىتىنىڭ ئۆل تېشى بولغان «تىنچلىقتا بىللە تۇرۇشنىڭ بەش پرىنسىپى» نىڭ «باشقا دۆلەتلەرنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلاشماسلىق ۋە ئۆز-ئارا ھۆرمەت قىلىش» پرىنسىپىدۇر. خىتاينىڭ بۇ پرىنسىپلىرى ئىنتايىن قوللىنىشچان ۋە ھەر خىل ئىزاھلاشقا ئوچۇق بولۇپ خىتاي ئۆزىنىڭ مەنپەئەتىنى ئاساس قىلغان ھالدا ئىشلىتىدۇ. باشقا دۆلەتلەر، بولۇپمۇ كىشىلىك ھوقۇق دەپسەندىچىلىكى ئېغىر بولغان، چىرىك، رادىكال ۋە دىكتاتۇر دۆلەتلەر ئۈچۈن بۇ خىل دىپلوماتىيە ناھايىتى جەلپكار كېلىدۇ. خىتاينىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە ھەربىي كۈچىنىڭ ئامېرىكا بىلەن رىقابەتلىشەلەيدىغان سەۋىيەگە كېلىشى خىتاينىڭ بۇ خىل تاشقى سىياسەت ئەندىزىسىگە ماسلىشىشنىڭ يەنە بىر ئارتۇق پايدىلىق تەرىپىنى سۈندۇ. چۈنكى خىتايغا ئەگەشكەن دۆلەتلەر خىتايدىن يۇقىرىقى ساھەلەردە پايدىغا ئېرىشەلەيدۇ. مانا بۇنىڭدىن شەكىللەنگەن مەنپەئەت بۇ دۆلەتلەرنى خىتاينىڭ ئۇيغۇرلارغا قاراتقان سىياسىتىگە سۈكۈت قىلدۇرىدۇ ھەتتا خىتاي تەلەپ قىلسا قوللاشنى تاللايدۇ.

خىتاينىڭ ئافغانىستان سىياسىتىمۇ بۇ خىل رامكىدا تەرەققىي قىلىشىنىڭ ئېھتىماللىقى يۇقىرى. چۈنكى ھازىر خىتاي ئافغانىستاننى قايتا قۇرۇش ۋە دۇنيا سىستېمىسىغا ئەكىرىش ئۈچۈن ژاز كەچكىلى بولمايدىغان دۆلەت. خىتاي بۇنىڭدىن كېيىن ئافغانىستاننى ب د ت غا ئەزا قىلغاندىن كېيىن شاڭخەي ھەمكارلىق تەشكىلاتىغا ئەزا قىلىشى ۋە بۇ ئارقىلىق قوشنا دۆلەتلەردىن كېلىدىغان پۇتۇن خەتەرلەرنى ئەڭ تۆۋەن سەۋىيەگە چۈشۈرۈش بىلەن بىر ۋاقىتتا ئامېرىكا ۋە غەربنى قەدەممۇ-قەدەم سېقىپ چىقىرىپ (ئەگەر قىلالىسا) ئۆزى بازارغا سېلىپ كېلىۋاتقان خىتايچە قىممەت قاراش، ھاكىمىيەت مودېلى، ئىقتىسادىي سىستېمىسى ۋە دىپلوماتىيە ئۇسلۇبىنى يەر شارىلاشتۇرۇشى مۇمكىن.

پايدىلانغان مەنبەلەر:

- CRSS (Center for Research & Security Studies), China-Afghanistan Relations: Opportunities and Challenges, 01 Jan, 2023
- South Asian Voices, China’s Shifting Landscape in Afghanistan, 27 May, 2025
- Al Jazeera, China FM in Afghanistan, offers to deepen cooperation with Taliban rulers, 20 Aug, 2025
- NPR, Contract breach or banditry? Inside the collapse of the Taliban’s oil deal with China, 29 Aug, 2025
- WANA (West Asia News Agency), China, Iran, Pakistan, and Russia Call for Stability and Inclusive Governance in Afghanistan, 26 Sep, 2025
- Hindustan Times, China’s Five-Point Message To The West On Afghanistan, Has This Advice For Taliban On Terror, 26 Sep, 2025
- DAWN.COM, Taliban govt welcomes Russia, China, Iran and Pakistan’s stance against foreign military bases in Afghanistan, 28 Sep, 2025
- The Kabul Times, Afghan, Chinese Official Discuss Bilateral Economic Cooperation, 03 Oct, 2025

ئىسرائىلىيەنىڭ پەلەستىن سىياستى ۋە ئۇنىڭ خىتاي-ئامېرىكا رىقابىتى ۋە ئۇيغۇر مەسىلىسىگە بولغان تەسىرى

مەۋلان تەڭرىقۇت

(2025-09-20)

بۇ يازمىدا ئىسرائىلىيە ھۆكۈمىتىنىڭ غەززە خەلقىگە يۈرگۈزگەن قىرغىنچىلىق سىياستى ۋە بۇنىڭ ب د ت تەرىپىدىن ئىرقىي قىرغىنچىلىق دەپ قارار چىقىرىلىشى، پەلەستىن مەسىلىسىنىڭ خىتاي ۋە ئامېرىكىنىڭ دۇنياۋى رىقابىتىگە كۆرسەتكەن تەسىرى ۋە ئەرەب ئەللىرىنىڭ جۈملىدىن پەلەستىن ھۆكۈمىتىنىڭ نېمە ئۈچۈن ئۇيغۇر مەسىلىسىنى قوللىمايدىغانلىقى ئانالىز قىلىندۇ.

2023-يىلى 7-ئۆكتەبىردە ھاماسنىڭ ئىسرائىلىيەدىكى پۇقرالارغا قىلغان ھۇجۇمى بىلەن پارتلىغان ئىسرائىلىيەنىڭ غەززەدىكى ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇشى، ئوتتۇرا شەرقنىڭ سىياسىي قۇرۇلمىسىنى قايتىدىن شەكىللەندۈرۈپلا قالماي، يەنە دۇنياۋى كۈچ قۇرۇلمىسىدىكى توپ ئۆزگىرىشنى تېزلىتىۋاتقان بىر ئىستراتېگىيەلىك كىرىزىسقا ئايلاندى. توقۇنۇشنىڭ غەززە ئاھالىسىگە بولغان تەسىرى ئاپەت خاراكتېرلىك بولۇپ، دۇنيا خەلقىنىڭ كۆز ئالدىدا كەڭ كۆلەملىك ۋەيرانچىلىق، يۇرت-ماكانىدىن مەھرۇم قېلىش، بىگۇناھ ئۆلتۈرۈلۈش ۋە دۇنياۋى چارىسىزلىق يۈز بەرمەكتە. نېتانياھۇ ھۆكۈمىتىنىڭ رادىكاللىقى، ئەرەب دۆلەتلىرىنىڭ سۈكۈتى ۋە باشقا مۇسۇلمان دۆلەتلەرنىڭ قولىدىن تەنقىدلەشتىن باشقا بىر نەرسىنىڭ كەلمەسلىكى ھەقىقەتنىڭ كۈچ ئالدىدىكى ئىلاجسىزلىقىنى كۆرسىتىپ بەرمەكتە.

مېدىيالاردا كۆرسىتىلۋاتقان ستاتىستىكىلارغا ئاساسلانغاندا، 2025-يىلى سېنتەبىرگە قەدەر، كەم دېگەندە 64 مىڭ غەززەلىك ھاياتىدىن ئايرىلدى، بۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى پۇقرالاردىن ئىبارەت. غەززە سەھىيە مىنىستىرلىكىنىڭ ستاتىستىكىسىغا قارىغاندا قازا قىلغانلارنىڭ ئۈچتىن ئىككىسى ئايالار ۋە بالىلار بولۇپ، بۇنىڭغا قوشۇلۇپ مىليونلىغان ئادەم سەرگەردان بولغان. سۈنئىي ھەمراھتىن تارتىلغان رەسىملەرگە ئاساسلانغاندا، غەززەدىكى بىنالارنىڭ تەخمىنەن 60% ى زىيانغا ئۇچرىغان ياكى ۋەيران بولغان. بۇ ۋەيرانچىلىق ئىسرائىلىيەنىڭ غەززە سىياسەتلىرى بىلەن بىرلىشىپ كەڭ كۆلەملىك ئاچارچىلىقنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. 2025-يىلى 22-ئاۋغۇستتا (IPC) ئېلان قىلغان دوكلاتتا، غەززەنىڭ قىسمەن رايونلىرىدا رەسمىي ئاچارچىلىق يۈز بەرگەنلىكى، يېرىم مىليوندىن ئارتۇق ئاھالىنىڭ «ئوزۇقلۇقنىڭ ھەددىدىن زىيادە كەمچىل بولۇشى ۋە ئاچلىقتىن ئۆلۈپ كېتىش» دەرىجىسىگە يېرىپ بولغانلىقى دەللىلەنگەن. غەززەدە ئېلىپ بېرىلغان بىر تەكشۈرۈشتە، بەش ياشتىن تۆۋەن بالىلارنىڭ 15% ىنىڭ ئېغىر دەرىجىدىكى ئوزۇقلۇق يېتىشمەسلىك كېسىلىگە گىرىپتار بولغانلىقى كۆرسىتىلگەن. ئىسرائىلىيەنىڭ مارتىنىڭ بېشىدىن ماي ئوتتۇرىلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا غەززەگە كىرىدىغان بارلىق ئاشلىق يارىدىمىنى توسۇشى، بۇ ئەھۋالنى تېخىمۇ ئېغىرلاشتۇرۇۋەتكەن. خەلقئارالىق قانۇن مۇتەخەسىسلىرىنىڭ قارىشىچە، ئىسرائىلىيەنىڭ ئاشلىقنى

(هاماسقا قارشى بولسىمۇ) قورال قىلىپ ئاچارچىلىق پەيدا قىلىشى ۋە ئاھالىلەرنىڭ ئۆيلىرىنى سىستېمىلىق ھالدا ۋەيران قىلىشى ئېتنىك تازىلاش جىنايىتى ھېسابلىنىدۇ. ئىسرائىلىيەنىڭ بۇ خىل قىلمىشلىرى غەربلىك ئىتتىپاقداشلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان دۇنيادىكى كۆپچىلىك دۆلەت، ئورگان، شەخس ۋە ھاكىمىيەتلەرنىڭ قاتتىق نارازىلىقىنى قوزغىغان بولۇپ ئىككى يىلدىن بېرى كۆرۈپ تۇرۇۋاتقىنىمىزدەك كەڭ كۆلەملىك نامايىشلار ۋە خەلقئارالىق يىغىنلار ئېچىلىپ ئىسرائىلىيە تەنقىدلەنمەكتە.

ئىسرائىلىيە دەسلەپتە مەقسىتىنى ھاماسنى يوقىتىش دەپ ئېلان قىلغان. ئەمما كېيىنچە بۇ نىشان سىياسىي مەجبۇرىيەتلەر ۋە ئەسەبىي گېئوپولىتىك ئارزۇلار بىلەن گىرەلىشىپ كەتتى. باش مىنىستىر نېتانياھۇنىڭ ئۇرۇشنى داۋاملاشتۇرۇشتا چىڭ تۇرۇشى، ئاساسلىقى ئۇنىڭ پارلامېنتتىكى كۆپ سانلىق ئورنىنى ساقلاپ قېلىش ۋە غەززەنى مەڭگۈلۈك ئىشغال قىلىپ، كېيىنچە ئۇ يەرگە كۆچمەنلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇشنى تەشەببۇس قىلىدىغان ئوڭ قانات ئىتتىپاقداشلىرىنى رازى قىلىش ئېھتىياجىدىن كەلگەن. كابىنېتتىكى سموتىرىچقا ئوخشاش رادىكال كىشىلەر «بۈيۈك ئىسرائىلىيە» پىلانىنىڭ بىر قىسمى سۈپىتىدە ئىيوردان دەرياسىنىڭ غەربىي قىرغىقىدىكى كۆچمەنلەر رايونىنى كېڭەيتىشنى تەشەببۇس قىلماقتا. يەنە بىر تەرەپتىن نېتانياھۇ ئىلگىرى ھاماس تەھدىتىگە سەل قارىغانلىقى ئۈچۈن دۆلەت ئىچىدە جاۋابكارلىققا تارتىلىشتىن ئەنسىرەيتتى ۋە بۇ سەۋەبتىن ھاماس ۋە خەلقنى بىر-بىرىدىن ئايرىمىغان بىر قاتار كەڭ كۆلەملىك ھەربىي ھەرىكەت ئېلىپ باردى. ئەمما بۇ ئۇسۇل يەنىلا ھاماسنى يوق قىلىشقا يەتمىگەن. ئىسرائىلىيە دۆلەت مۇداپىئە ئارمىيەسىنىڭ باش شتاب باشلىقى، گېنېرال-لېيتېنانت ئېيال زامىرنىڭ بىلدۈرۈشچە، ھاماسقا ھەل قىلغۇچ زەربە بېرىلگەن بولسىمۇ ئەمما كۈچىنى تامامەن يوق قىلىش ئۈچۈن يەنە بىر قانچە يىل كېتىشى مۇمكىن ئىكەن.

ئۇرۇشنىڭ ھاماسقا بولغان تەسىرى بىر ئاز مۇرەككەپ. ئىككى يىللىق ھۇجۇم ھاماسنىڭ نۇرغۇن جەڭچىلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، تەشكىلاتنى زور دەرىجىدە ئاجىزلاشتۇرغان بولسىمۇ، پەلەستىن قارشىلىق ھەرىكىتى يەنىلا مەغلۇپ بولماي، ئۇزۇنغا سوزۇلغان بىر خورىتىش ئۇرۇشنى داۋاملاشتۇرماقتا. بۇ ھەرىكەت نەچچە يۈز كىلومېتىرلىق يەر ئاستى تونېللىرىغا يوشۇرۇنۇپ، پارتىزانچە ئۇرۇش قىلىش ئارقىلىق مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاپ كەلمەكتە. يەنى، ئىسرائىلىيەنىڭ ھاماسنى يوقىتىش ئارقىلىق «مۇتلەق غەلىبە» قىلىشتەك يادرولۇق ھەربىي نىشانى ئەمەلگە ئاشمىدى. ئەمما ئىقتىسادشۇناس ھەپتىلىك ژۇرنىلىدا دېيىلىشچە، بۇ ئۇرۇش سەۋەبىدىن غەززە ئاھالىسى ئىچىدىن ھاماسقا غەزەپلەنگەنلەر ۋە بۇ قورقۇنچلۇق كۈنلەرنىڭ بالدۇرراق ئاخىرلىشىشىنى ئارزۇ قىلغانلار بار. بەزى سىياسىي پائالىيەتچىلەر ھاماسنى ئىسرائىلىيە ئۈچۈن پەلەستىن خەلقىگە ھۇجۇم قىلىش ۋە كېيىن بۇ دەرىجىدە قورقۇنچلۇق ئاچارچىلىق پەيدا قىلىش ئۈچۈن باھانە بىلەن تەمىنلىدى دەپ ئەيىبلىمەكتە.

2025-يىلى 12-ئاۋغۇستتا، مىسىر، قاتار ۋە تۈركىيەنىڭ ۋاستىچىلىكىدە قاھىرەدە سۆھبەت ئېلىپ بېرىلىپ، ھاماسنىڭ ئىسرائىلىيەنىڭ چېكىنىشى بەدىلىگە قورال-ياراغلىرىنى تاپشۇرۇشى، قوراللىق قىسىملىرىنى تارقىتىۋېتىشى ۋە ھاكىمىيەتنى ئۆتكۈزۈپ بېرىشى تەكلىپ قىلىندى. بۇنىڭغا قارىتا ھاماس ئىچىدىكى بەزى كىشىلەر «ئادالەت ۋە تەرەققىيات» نامىدىكى بىر سىياسىي پارتىيەگە ئايلىنىپ، ئىككى دۆلەت پىلانىنى قوللاشنى ئوتتۇرىغا قويغان. بىراق، ھاماسنىڭ قوراللىق قانىتى بولغان ئەلقاسسام بىرىگادىسى تەسلىم بولمايدىغانلىقىدا چىڭ تۇرماقتا. سۈرگۈندىكى ھاماس رەھبەرلىرى بولسا، گەرچە جەڭدە يېڭىلىۋاتقان بولسىمۇ، ئىسرائىلىيەنىڭ خەلقئارالىق قانۇنلۇق ئورنى ۋە ئەخلاقىي نوپۇزىنى خورىتىش ئارقىلىق، كەڭ مەنىدىكى ئۇرۇشتا غەلىبە قىلىۋاتىمىز، دەپ قارىماقتا.

ئۇرۇش ئىسرائىلىيەنىڭ يالغۇز قېلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارماقتا. 2025-يىلى سېنتەبىردە، ئىسرائىلىيە ئۇرۇش ئايروپىلانلىرى قاتاردىكى هاماسنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك رەهبەرلىرى سۈرگۈندە ياشايدىغانلىقى سۆزلەنگەن بىر داچىنى بومباردىمان قىلدى. غەرب مۇتەخەسسىسلىرى تەرىپىدىن بۇ هەرىكەت «ئىغىر خاتالىق» دەپ ئاتالدى. بۇ هۇجۇم غەززە ئۇرۇشىنى ئاخىرلاشتۇرۇش سۆهبىتىگە زەربە بېرىش، ئامېرىكىنىڭ پارس قولتۇقىدىكى مەنپەئەتىگە زىيان يەتكۈزۈش ۋە «ئىبراهىم كېلىشىمى»گە بۇزغۇنچىلىق قىلىش خەۋپىنى تۇغدۇرىدىغانلىقى ئىلگىرى سۈرۈلمەكتە.

ئىسرائىلىيە يەنە ئەنئەنىۋى ئىتتىپاقدىشى بولغان غەربنىڭمۇ بارغانسېرى ئاشكارا تەنقىدىگە دۇچ كەلمەكتە شۇنداقلا ئاۋستىرالىيە، ئەنگلىيە، كانادا ۋە فرانسىيە قاتارلىق دۆلەتلەر پەلەستىن دۆلىتىنى ئېتىراپ قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشمەكتە. ئىسرائىلىيەنىڭ ئەڭ يېقىن ئىتتىپاقدىشى بولغان ئامېرىكىدىمۇ خەلقنىڭ ئىسرائىلىيەنى قوللاش نىسبىتىدە تارىخىي تۆۋەنلەش كۆرۈلمەكتە. ئىسرائىلىيەلىكلەرگە هېسداشلىق قىلىدىغان ئامېرىكىلىقلارنىڭ نىسبىتى 25 يىلدىن بۇيانقى ئەڭ تۆۋەن سەۋىيەگە چۈشۈپ قالغان بولۇپ، 2025-يىلى ئاۋغۇستىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا Economist ئېلىپ بارغان راي سىناشتا، 43% ئامېرىكلىق ئىسرائىلىيەنىڭ غەززەدە ئىرقىي قىرغىنچىلىق يۈرگۈزۈۋاتقانلىقىغا قوشۇلىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. دېموكراتلار پارتىيەسىدە، بولۇپمۇ 50 ياشتىن ئاشقانلار ئارىسىدا ئۈمىدسىزلىنىش كۈچەيگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىسرائىلىيە هۆكۈمىتىگە بولغان سەلبىي قارىشى ئۇچ يىلدا 23% ئاشقان. ياش جۇمهۇرىيەتچىلەر پارتىيەسىدىكىلەرنىڭ قارىشىمۇ 50% سەلبىي، 48% ئىجابىي بولغان. بۇ سىياسىي ئۆزگىرىش پارلامېنتتىمۇ ئەكس ئەتكەن بولۇپ، 2025-يىلى 7-ئاينىڭ ئاخىرىدا، كېڭەش پالاتاسىدىكى 47 دېموكراتلار پارتىيەسى ئەزاسىنىڭ 24 ى ئىسرائىلىيەنى قورال-ياراغ بىلەن تەمىنلەشنى توختىتىشقا بېلەت تاشلىغان. هەتتا جۇمهۇرىيەتچىلەر پارتىيەسىنىڭ MAGA هەرىكىتى ئىچىدىمۇ، ستېۋ بانون، تاكېر كارلسون ۋە مات گايتز قاتارلىق شەخسلەر تەرىپىدىن كۈتۈلمىگەن قارشىلىقلار ئوتتۇرىغا چىقماقتا. هەتتا ترامپنىڭ ئەڭ سادىق قوللىغۇچىسى دەپ قارالغان تايلور گرېنمۇ «مەن بىلەن هېچقانداق مۇناسىۋىتى يوق ئىرقىي قىرغىنچىلىق ئۇرۇشىغا پۇل تۆلەشنى خالىمايمەن» شەكلىدە ئىتراز بىلدۈرگەن ۋە «پەقەتلا ئامېرىكا» شوئارىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئىسرائىلىيەگە ئاكىلىق قىلىشقا تۇرغان.

دەرۋەقە، ئىسرائىلىيە هۆكۈمىتى ئۆتكۈزگەن جىنايىتىنىڭ جازاسىنى ئالدى. 2025-يىلى 16-سېنتەبىردە ب د ت ئىسرائىلىيەنىڭ هۇجۇملىرىنىڭ ئېغىرلىقىنى ئېتىراپ قىلىپ، «ئىسرائىلىيە غەززە رايونىدىكى پەلەستىنلىكلەرگە قارىتا ئىرقىي قىرغىنچىلىق يۈرگۈزۈۋاتىدۇ» دەپ خۇلاسە چىقاردى. ناۋى پىللاي خانىمنىڭ رىياسەتچىلىكىدىكى بۇ كومىتېت، ئىسرائىلىيە دائىرىلىرى ۋە ئارمىيەسىنىڭ 1948-يىلدىكى «ئىرقىي قىرغىنچىلىقىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە جازالاش ئەهدىنامىسى»دە بېكىتىلگەن بەش تۈرلۈك ئىرقىي قىرغىنچىلىق هەرىكىتىنىڭ تۆتىنى سادىر قىلغانلىقىنى، شۇنداقلا ئىسرائىلىيەنىڭ هەربىي ۋە مەمۇرىي ئەمەلدارلىرىنىڭ بايانلىرىدا غەززەدىكى پەلەستىنلىكلەرنى «بىر گۈرۈپپا سۈپىتىدە، پۈتۈنلەي ياكى قىسمەن يوقىتىش» نىيىتىنىڭ ئېنىق ئىپادىلەنگەنلىكىنى كۆرسەتتى. كىشىلىك هوقۇق كېڭىشىنىڭ دوكلاتىدا يەنە ب د ت غا ئەزا دۆلەتلەرنى ئىرقىي قىرغىنچىلىققا ئىشتىراك قىلىشى مۇمكىن بولغان قورال-ياراغلارنى يۆتكەشنى توختىتىشقا چاقىرىلدى. ئىسرائىلىيە يەنە خەلقارا جىنايى ئىشلار سوتى (ICC) ۋە خەلقارا ئەدلىيە سوتى (ICJ) نىڭ ئەرزىگە دۇچ كەلگەن بولۇپ، بۇ سوتلار نېتانياهۇ ۋە سابىق دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرى گالانت ئۈستىدىن ئاچارچىلىق پەيدا قىلىش ۋە باشقا ئىنسانىيەتكە قارشى قىلمىشلارنى سادىر قىلغانلىقى هەققىدە قولغا ئېلىش بۇيرۇقى چىقارغان. بۇ مەسىلىدە ئىسرائىلىيە ئۆز دۆلىتىنىڭ قانۇن سىستېمىسىنىڭ

ئۆزىنى جاۋابكارلىققا تارتالايدىغانلىقىنى تەكىتلىمەكتە. بىراق، ئىسرائىلىيەنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك قانۇنچىلىرى بۇ خىل مەجبۇرىيەتنى ئادا قىلمايۋاتقان بولۇپ باش تەپتىش ئىسرائىلىيە كابىنېتىنىڭ 2 مىليون غەززەلىكنى كىچىككىنە بىر «ئىنسانپەرۋەرلىك شەھىرى»گە مەجبۇرىي كۆچۈرۈشتەك قىلمىشلىرىغا قارىتا سۈكۈت قىلماقتا.

تىرامپ ھۆكۈمىتى بولسا ئىسرائىلىيەگە قارىتىلغان تەنقىد، ب د ت دىكى قارار ۋە دۆلەت ئىچىدىكى نارازىلىقلارغا تازا پىسەنت قىلمايۋاتىدۇ ۋە ئىسرائىلىيەنى كۆچلۈك دەرىجىدە قوغداشنى داۋام قىلىش ئارقىلىق ئىسرائىلىيەنى تېخىمۇ ئېغىر بولغان ئاقىۋەتلەردىن قوغداپ كېلىۋاتىدۇ. ھازىر ئامېرىكىنىڭ بىخەتەرلىك كېڭىشىدىكى رەت قىلىش ھوقۇقى ئىسرائىلىيە ئۈچۈن پەلەستىننىڭ ب د ت غا تولۇق ئەزا بولۇشىنىڭ ئالدىنى ئېلىشتىكى بىردىنبىر كاپالەتتىن ئىبارەت. ئەمما ئامېرىكىنىڭ ئىسرائىلىيەنى شەرتسىز قوللىشى خەلقئارادىكى ئورنى ۋە ئەخلاقىي ئۈستۈنلۈكىگە بولۇپمۇ دۇنيانىڭ لىدېرلىق ئورنىغا ئېغىر زەربە بەرمەكتە. بۇ ھالەت خىتاي ئۈچۈن ناھايىتى ياخشى پۇرسەت بولماقتا ۋە ئامېرىكىنىڭ سىياسىي مەغلۇبىيەتلىرى ۋە ئىسرائىلىيەنىڭ ھەرىكەتلىرىدىن پايدىلىنىپ، ئۆزىنىڭ مەنپەئەتىنى ئىلگىرى سۈرۈپ ئامېرىكىنىڭ دۇنياۋى رەھبەرلىك ئورنىغا جەڭ ئېلان قىلماقتا. خىتاي «ئىستراتېگىيەلىك سەۋرچانلىق»نى ئاساس قىلغان ئۆزۈن مۇددەتلىك ئىستراتېگىيە يۈرگۈزۈۋاتىدۇ ۋە ئىقتىسادىي ئېشىش ۋە كۆپ تەرەپلىك ھەمكارلىققا ئەھمىيەت بېرىش ئارقىلىق، ئامېرىكا باشچىلىقىدىكى لىبېرال خەلقئارا سىستېمىنىڭ ئۈستۈنلۈكىنى ئاجىزلاشتۇرىدىغان كۆپ قۇتۇپلۇق دۇنيا تەرتىپىنى بەرپا قىلماقچى بولۇۋاتىدۇ. خىتاي ئۆزىنى ئېنىق ھالدا پەلەستىن ۋە كەڭ ئەرەب دۇنياسى بىلەن بىر سەپتە كۆرسىتىش ئارقىلىق، رايوندا كۆرۈنەرلىك بەدەل تۆلىمەي ۋە دۈشمەن تاپماي تۇرۇپ، ئۆزىنىڭ دۇنياۋى ئوبرازىنى، بولۇپمۇ تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر ئالدىدىكى ئوبرازىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، «يۇقىرى پايدا، تۆۋەن تەننەرخلىق رولچى»غا ئايلانماقتا.

خىتاي پەلەستىن مەسىلىسىدە ئامېرىكىنى پەلەستىن خەلقىنىڭ داۋاسىغا پاسسىپ ۋە توسقۇنلۇق قىلىش پوزىتسىيەسىدە بولۇش شۇنداقلا زوراۋانلىق قىلغۇچى ئىسرائىلىيەنى «شەرتسىز قوللاش» بىلەن تەنقىد قىلماقتا ۋە بۇ ئارقىلىق ئامېرىكىنىڭ ئىناۋىتىنى خۇنۇكلەشتۈرمەكتە. خىتاينىڭ ب د ت دا تۇرۇشلۇق ۋەكىلى گېڭ شۇاڭ ب د ت دىكى بېلەت تاشلاشنىڭ نەتىجىسىدىن چوڭقۇر ئۈمىدسىزلەنگەنلىكىنى بىلدۈرۈپ، بۇ مەسىلىنىڭ «ئامېرىكا تەرىپىدىن قايتا-قايتا توسقۇنلۇققا ئۇچرىغانلىقىنى» ئوتتۇرىغا قويدى. گېڭ شۇاڭ ئامېرىكىنىڭ پوزىتسىيەسىنىڭ ئەخلاقىي ئاساسىنى سوراپ «غەززەدە ئۇرۇش توختىتىش ئۈچۈن يەنە قانچىلىك بىگۇناھ جان قۇربان بولۇشى كېرەك؟» دەپ سوئال قويدى ۋە بۇ خىل ب د ت دىكى رەت قىلىش ھوقۇقىدىن قالايمىقان پايدىلىنىشنىڭ بىخەتەرلىك كېڭىشىنى ئەمەلىيەتتە پالەچ ھالغا چۈشۈرۈپ قويغانلىقىنى تەكىتلىدى.

خىتاينىڭ داڭلىق خەلقئارا مۇناسىۋەتلەر مۇتەخەسىسى، چېڭخۇا ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى يەن شۆتۈڭ ئىسرائىلىيەلىك بىر ھەربىينى تېررورىستلارنى باھانە قىلىپ بىگۇناھ ئاياللار ۋە بالىلارنى ئۆلتۈرۈش بىلەن ئەيىبلىدى ۋە ئىسرائىلىيەنىڭ مۇستەقىل پەلەستىن دۆلىتىنىڭ قۇرۇلۇشىغا قارشى چىقماي بەلكى قوللىشى كېرەكلىكىنى ۋە مۇشۇنداق بولغاندا بىرلىكتە تېررورىستلارنى يوقىتالايدىغانلىقى ھەققىدە تەنقىد ۋە تەربىيە قىلدى. بۇ دىئالوگنى مەزمۇن قىلغان سىن (ۋىدېئو) ئىجتىمائىي تاراتقۇلاردا كەڭ تارقىتىلدى ۋە خىتاينىڭ پەلەستىن داۋاسىدىكى كۆچلۈك قوللىشى ۋە مەيداننىڭ كۆرسەتكەن بولدى.

ئامېرىكىنىڭ ئىسرائىلىيەنى شەرتسىز قوللىشى ئامېرىكىنىڭ ئىستراتېگىيەلىك چېكىنىشىنى تېزلەتمەكتە. 2025-يىلى 16-ئىيۇلدا «ئوتتۇرا شەرق كۆزى» گېزىتىدە سامى ئەل-ئاريىاننىڭ ئېلان قىلغان بىر ئوبزوردا، ئامېرىكىنىڭ ئىسرائىلىيە ئۈچۈن تۆلىگەن بەدەللىرىنىڭ خىتاينىڭ گۇللىنىشىگە شارائىت يارىتىپ بېرىۋاتقانلىقى

ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ئامېرىكىنىڭ ئىتتىپاقداشلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان پارس قولتۇقى دۆلەتلىرى ھازىر خىتاينىڭ ئارىلىششىنى «ئامېرىكا بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتە تېخىمۇ كۆپ تاللاش پۇرسىتى بىلەن تەمىنلەيدۇ» دەپ قارىماقتا. پەلەستىنلىكلەر، بولۇپمۇ ھاماس، خىتاينىڭ بۇ ئۇسۇلىدىن زور مەنپەئەت ئالىدىغانلىقىنى ھېس قىلىپ، ئۇنى «يالغۇزلۇقتىن قۇتۇلۇشنىڭ بىر يولى» دەپ قارىماقتا. ئۇنىڭدىن باشقا، خىتاي ئەمەلدارلىرى يەمەننىڭ ھۇسىي قوراللىق گۇرۇپپىسى (ھاماس ۋە ئىراننىڭ ئىتتىپاقدىشى) غا ئوخشاش دۆلەتسىز ئاكتىيورلار بىلەن ئەركىن ئالاقە قىلىپ، قىزىل دېڭىزدىن توشۇغۇچى كېمىلەرنىڭ بىخەتەر ئۆتۈشىگە ئوخشاش مەنپەئەتلەر ئۈچۈن سۆھبەتلىشەلەيدۇ، ئەمما ئامېرىكا بۇنى قىلالمايدۇ چۈنكى ئامېرىكا «تېررورلۇق تەشكىلاتى» دەپ ئاتىغان گۇرۇپپىلار بىلەن بۇ شەكىلدە سۆھبەتلەشمەيدۇ.

خىتاي يەنە دىپلوماتىك كۈچىنى نامايان قىلىپ، پەلەستىننىڭ 14 گۇرۇپپىسىنى، جۈملىدىن رەقىبلەردىن بولغان فاتاھ ۋە ھاماسنى ئىككى قېتىم بېيجىڭدا ئۈچرىشىشقا ئورۇنلاشتۇرۇپ، 2024-يىلى 7-ئايدا «بېيجىڭ خىتابنامىسى»نى ئىمزالىدى. بۇ خىتابنامىدە تارقاق پەلەستىن گۇرۇپپىلىرى مىللىي بىرلىكنى ۋە پەلەستىن دۆلىتى قۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرۈشكە قوشۇلدى. گەرچە بۇ خىتابنامە ئاساسەن سىمۋوللۇق ئەھمىيەتكە ئىگە بولسىمۇ، لېكىن خىتايغا چوڭ يۈز-ئابروي ئېلىپ كەلدى ۋە ئوتتۇرا شەرق مەسىلىلىرىگە تېخىمۇ كۆپ ئارىلىششقا يول ئاچتى.

خىتاي پەلەستىننى ماۋزېدۇڭ دەۋرىدىن باشلاپ ئىستراتېگىيەلىك قوللاپ كېلىۋاتقان بولۇپ بۇ ئەھۋال كۆپ بىلىنمىسىمۇ ئەمما سىر ئەمەس. خىتاي ھەتتا پەلەستىننىڭ ھۆكۈمەت ۋە قوراللىق گۇرۇپپىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان نۇرغۇن تەشكىلاتلىرىنى قورال-ياراغ بىلەن تەمىنلەيدۇ ۋە (كەڭ كۆلەملىك ۋە ئىزچىل بولمىسىمۇ) مەشقلەندۈرىدۇ. بۇ قوللاش ھازىرغىچە داۋام قىلىپ كەلمەكتە. سەۋەبى بولسا مەيلى ماۋ دەۋرى بولسۇن ياكى ھازىرقى شى جىنپىڭ دەۋرى بولسۇن غەربكە قارشى ئورتاق ئىدېئولوگىيەلىك قارشىلىق ۋە گېئوپولىتىكىلىق جەھەتتىن ئامېرىكىنىڭ تەسىر كۈچىنى ئوتتۇرا شەرقتىن سىقىپ چىقىرىشتىن ئىبارەت. خىتاينىڭ تېز سۈرئەتتە قەد كۆتۈرۈشى بىلەن پەلەستىن مەسىلىسى خىتاينىڭ ئامېرىكىنى يېتىم قالدۇرۇش ۋە خىتايچە دۇنيا تەرتىپى ئورنىتىشنىڭ مۇھىم بىر كوزۇرى بولۇپ قالدى. يەنە ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ساپ مەنپەئەت ئۈستىگە قۇرۇلغان بولۇپ بىر قەدەر مۇستەھكەم. مەسىلەن پەلەستىن مەسىلىسى 2004-يىلى قۇرۇلغان خىتاي-ئەرەب ئەللىرى ئىتتىپاقى ھەمكارلىق يىغىندا ئەڭ كۆپ تىلغا ئېلىنىدىغان مەسىلە بولۇپ كەلمەكتە. خىتاي ۋە ئەرەب ئەللىرى ئىتتىپاقى نېگىزلىك دۆلەت مەنپەئەتلىرى مەسىلىسىدە ئىچىدىن بىرلىككە كېلىۋالغان بولۇپ خىتاي تەرەپ غەرب ئەللىرى تەرىپىدىن ئەرەب دۆلەتلىرىگە قارىتىلغان دېموكراتىيە ۋە كىشىلىك ھوقۇق بېسىمى ۋە پەلەستىن مەسىلىسى جەھەتلەردە ئەرەب دۆلەتلىرىنىڭ يېنىدا تۇرسا؛ ئەرەب ئەللىرى خىتايغا قارىتىلغان ئۇيغۇر مەسىلىسى، تىبەت، شياڭگاڭ (خوڭكوڭ) ۋە تەيۋەن قاتارلىق تەرەپلەردىكى تەنقىدلەرگە خىتاي تەرەپتە تۇرۇپ غەرب ئەللىرىنى «كىشىلىك ھوقۇقنى باھانە قىلىپ باشقا دۆلەتلەرنىڭ ئىچكى ئىشىغا ئارىلاشتى» دەپ ئەيىبلەش ئارقىلىق قارشى تۇرىدۇ. بىز بۇنى ب د ت نىڭ يىغىنلىرىدا دائىم كۆرۈپ تۇرۇۋاتىمىز. پەلەستىن مەھمۇد ئاببباس ھۆكۈمىتىمۇ بۇ سەۋەبتىن ئوچۇق ئاشكارا ھالدا بىر نەچچە قېتىم خىتاينىڭ ئۇيغۇر سىياسىتىنى قوللايدىغانلىقىنى بىلدۈردى، ھەتتا بۇنىڭغا قارىتا تۈركىيەنىڭ «ئىيى پارتىيەسى» مەھمۇد ئاببباس تۈركىيەگە كەلگەندە ئىتراز بىلدۈردى.

بۇ مەسىلە ئەسلىدە خىتاي-ئەرەب ئەللىرى ئىتتىپاقى ھەمكارلىق رامكىسى ئاستىدا ئاللىبۇرۇن بېكىتىلىپ بولغان بولۇپ، بىر جەھەتتىن ھەيران قالارلىق ئەمەس. ئىككى تەرەپنىڭ ئىككى يىلدا بىر ئۆتكۈزۈلىدىغان يىغىنى ۋە بىرلەشمە بايانانىغا دىققەت قىلىپ ماڭغان كىشى پەلەستىننىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان ئەرەب دۆلەتلىرىنىڭ ئۇيغۇرلارنى

قوللىمايدىغانلىقىنى ئالدىن بىلەلەيدۇ. ئەرەب ئەللىرى ۋە خىتاي ئوتتۇرىسىدىكى ئىتتىپاق ئىككى تەرەپنىڭ ئىدىئولوگىيە، گېئوپولىتىكا، دۆلەت تۈزۈلمىسى، ئىقتىسادىي تەرەپلەردىكى تۈپ دۆلەت مەنپەئەتىنى ئاساس قىلغان بولۇپ دۇنيادىكى ئەڭ ئىشەنچلىك ئىتتىپاقداشلارنىڭ بىرىدۇر. بۇ سەۋەبتىن پەلەستىن ھۆكۈمىتىنىڭ پەلەستىن خەلقىگە ئوخشاش زۇلۇمنى كۆرۈۋاتقان ئۇيغۇرلارنى قوللاشقا كۈچى يەتمەيدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن ئەرەب ئەللىرى ئىتتىپاقىدىن چېكىنىپ چىقىشى لازىم، ياكى خىتاينىڭ قوللىشىدىن ۋاز كېچىشى لازىم. ئەمما خىتاينىڭ پەلەستىننى قوللىشى ئۇزۇن مەزگىللىك تارىخىي بىر جەريان شۇنداقلا خىتاينىڭ ھازىرقى خەلقئارالىق كۈچى ۋە ب د ت دىكى ئورنى پەلەستىن مەسىلىسى ئۈچۈن ھەل قىلغۇچ خاراكتېرلىك رول ئوينايدۇ. مۇسۇلمانلار، يەنى ئەرەب دۆلەتلىرى، بولۇپمۇ پەلەستىن نېمە ئۈچۈن ئۇيغۇر مەسىلىسىدە خىتاينى قوللايدۇ، دەپ ئويلايدىغانلار مەسىلىنى مانا بۇ تەرەپتىن كۆزەتسە چۈشىنەلەيدۇ. يەنى رېئال خەلقئارا مۇناسىۋەتتە دىنىي قېرىنداشلىق ئەمەس، دۆلەت مەنپەئەتى ئۈستۈندۇر. بۇ جەھەتتىن قارىغاندا پەلەستىن ھۆكۈمىتىدىن ئاغرىنىشمۇ توغرا بولماسلىقى مۇمكىن، توغرا بولغىنى ئۇلاردىن ئۆگىنىشتۇر.

خىتاي بۇ توقۇنۇشتىن پايدىلىنىپ، ئۆزىنىڭ كىشىلىك ھوقۇق دەپسەندىچىلىكىگە قارىتىلغان تەنقىدلەردىن ساقلىنىدىغان «باشقا دۆلەتلەرنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلاشماسلىق» سىياسىتىنى ئامېرىكىنىڭ «ئارىلىشىش» سىياسىتى بىلەن سېلىشتۇرما ھاسىل قىلىپ، ئۆزىنى رايوندىكى ھۆكۈمەتلەر ئۈچۈن قىممەتلىك ئىتتىپاقداشقا ئايلاندۇرماقتا. خىتاينىڭ پەلەستىن مەسىلىسىدىن ئىبارەت دۇنيادىكى كۆپ قىسىم دۆلەتلەر قوللايدىغان داۋاغا ساھىب چىقىشى ۋە ئامېرىكىنىڭ ئىسرائىلىيە ھۆكۈمىتىنى ئىزچىل ۋە قەتئىي قوللىشى خىتاينىڭ «ئادالەتپەرۋەر» ۋە «تىنچلىقپەرۋەر» ئوبرازىنى كۈچەيتىپ ئامېرىكىنى ئەخلاق ۋە ئادالەت مەسىلىسىدە قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويماقتا. مەسىلىنى ئۇزۇن مەزگىللىك ئويلىغاندا، بۇ ئۆز نۆۋىتىدە ئامېرىكىنىڭ دۇنياۋى لىدېرلىق رولىنىڭ قانۇنىيلىقىنىڭ تۈۋرۈكى بولغان دېموكراتىيە، كىشىلىك ھوقۇق ۋە ئادالەت پرىنسىپلىرىنىڭ مەنىسىنى يوقىتىشنى ۋە بۇنىڭ ئورنىغا خىتايچە ئۇسۇلۇبتىكى كىشىلىك ھوقۇق ۋە ئادالەت قاراشلىرىنىڭ يېيىلىشى ئۈچۈن پۇرسەت يارىتىپ بېرىدۇ.

پايدىلانغان مەنبەلەر:

- The Economist, The Economist, America is falling out of love with Israel, September 18th 2025.
- Sami Al-Arian, Middle East Eye, America’s costly backing for Israel is enabling China’s unstoppable rise, 16 July 2025.
- Hindustan Times, Hindustan Times (YouTube), China Humiliates US For Blocking Gaza Resolution At UN; ‘How Many More Tragedies Will It Take?’, N/A (Date not specified in excerpts).
- Alisha Rahaman Sarkar, The Independent, Chinese scholar confronts Israeli diplomat over Gaza at Xiangshan forum, 19 September 2025.
- Erin Hale, Al Jazeera, For China, war in Gaza a chance to flex diplomatic muscle at little risk, 2 October 2024.
- The Economist, The Economist, Israel goes to the brink in Gaza city, September 16th 2025.

- OHCHR (UN Independent International Commission of Inquiry), OHCHR, Israel has committed genocide in the Gaza Strip, 16 September 2025.
- The Economist, The Economist, Israel on trial: can the country police its own war crimes?, August 7th 2025.
- The Economist, The Economist, Israel's Qatarstrophic error, September 11th 2025.
- The Economist, The Economist, Palestine is unrecognisable on the ground, September 18th 2025.
- The Economist, The Economist, The evolution of famine in Gaza, in maps and charts, August 22nd 2025.
- The Economist, The Economist, The killing of journalists in Gaza, August 14th 2025.
- The Economist, The Economist, The world's hardest makeover: Hamas, August 14th 2025.
- The Economist, The Economist, Why Israel must hold itself to account, August 9th 2025.
- The Economist, The Economist, Why did Israel strike Damascus?, July 16th 2025.

شاڭخەي هەمكارلىق تەشكىلاتى قانچىلىك كۈچلۈك؟

مەۋلان تەڭرىقۇت

(2025-08-31)

شاڭخەي هەمكارلىق تەشكىلاتى سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۈرۈشىدىن كېيىن مەيدانغا كەلگەن سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىن رايونلىشىش (regionalism) ئېقىمىنىڭ تەسىرى بىلەن 2001-يىلى خىتاي، رۇسىيە، قازاقىستان، قىرغىزىستان، تاجىكىستان ۋە ئۆزبېكىستان قاتارلىق دۆلەتلەر تەرىپىدىن قۇرۇلغان. ئۇنىڭ ئاساسلىق مەقسىتى ئەزا دۆلەتلەر ئارىسىدا ھەمكارلىق ۋە تىنچلىقنى ئىلگىرى سۈرۈش، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا «يېڭى دېموكراتىك، ئادىل ۋە باراۋەر خەلقئارالىق سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي تەرتىپ» نى ئاكتىپ ئىلگىرى سۈرۈشتىن ئىبارەت. بۇ يەردىكى «رايونلىشىش» ۋە «يېڭى دېموكراتىيە» قاتارلىق ئۇقۇملار روشەن غەربنىڭ قىممەت قاراشلىرىنى رەت قىلىش مەنىسىگە ئىگە بولۇپ، شاڭخەي ھەمكارلىق تەشكىلاتىنىڭ ئەڭ مۇھىم نىشانلىرىنىڭ بىرى غەربنىڭ سىياسىي تۈزۈم ۋە كىشىلىك ھوقۇق جەھەتتىكى بېسىم ۋە تەۋسىيەلىرىنى كوللېكتىپ شەكىلدە رەت قىلىشتىن ئىبارەتتۇر. بۇ خىل رەت قىلىشتا خىتاي دىپلوماتىيەسىنىڭ ئاساسى بولغان «تىنچلىقتا بىللە تۇرۇشنىڭ بەش پرىنسىپى» پىكىر ئىشلەپچىقىرىش ۋە قالقان بولۇش رولىنى ئوينايدۇ. بۇ بەش پرىنسىپنىڭ ئىچىدىكى بىر-بىرىنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلاشماسلىق، ئىگىلىك ھوقۇقىغا ھۆرمەت قىلىش ۋە ئۆز-ئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش پرىنسىپلىرى 1648-يىلدىكى غەربنىڭ ۋېستفالىيە سىستېمىسىنىڭ پرىنسىپلىرى بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدىغان بولۇپ، خىتاي ۋە خىتاي رەھبەرلىك قىلغان خەلقئارا تەشكىلاتلارغا پىكرىي ئۈستۈنلۈك ياكى باھانە يارىتىپ بېرەلەيدۇ. بۇنىڭدىن سىرت شاڭخەي ھەمكارلىق تەشكىلاتىنىڭ دەسلەپكى نىشانى يېڭى مۇستەقىل بولغان تۈرك جۇمھۇرىيەتلىرىنىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى مۇستەقىللىق ياكى كىشىلىك ھوقۇق كۈرەشلىرىنى قوللاشنىڭ ئالدىنى ئېلىش، رايونغا ئىسلامىي جىھاد ئېقىمى ۋە كۈچلەرنىڭ كىرىشنى چەكلەش، ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەتلىرى ئارىسىدىكى زېمىن ماجىراسىنى ھەل قىلىش شۇنداقلا خىتاي-رۇسىيە ھەمكارلىقىنى كۈچەيتىشتىن ئىبارەت.

يىللاردىن بۇيان، شاڭخەي ھەمكارلىق تەشكىلاتى كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە كېڭەيدى، تەسىر كۈچى ئوتتۇرا ئاسىيادىن ھالقىپ ئۆتتۇپ، 2017-يىلى ھىندىستان بىلەن پاكىستان، 2023-يىلى ئىران، 2024-يىلى بېلورۇسىيە قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئەزا دۆلەتلەرنىڭ ئومۇمىي سانى ئونغا يەتتى. شاڭخەي ھەمكارلىق تەشكىلاتى يادرولۇق ئەزالىرىدىن باشقا، كۈزەتكۈچى دۆلەت (موڭغۇلىيە، ئافغانىستان) ۋە دىئالوگ شېرىكلەر (dialogue partnership) ئارقىلىق 3-دۇنيا ئەللىرى، يەنى يەر شارىنىڭ جەنۇبىدىكى (Global South) ھەرقايسى دۆلەتلەر بىلەن بولغان ئالاقىنى ساقلاشنى مەقسەت قىلىپ كەلمەكتە. 2025-يىلغا قەدەر، سەئۇدى ئەرەبىستان، ئەرەب بىرلەشمە خەلىپىلىكى، كۈۋەيت، بەھرەين، تۈركىيە، ئەرمېنىيە، ئەزەربەيجان، كامبودژا، مىسىر، سىرىلانكا، بىرما، مالدىۋى ۋە نېپال قاتارلىق 14 دىئالوگ شېرىكى بار. بۇ كېڭىيىش ياۋرو-ئاسىيا قۇرۇقلۇقىنىڭ تەخمىنەن 80% نى، دۇنيا نوپۇسىنىڭ 40%-43 نى، دۇنيا GDP سىنىڭ 20%-25 نى ئىگىلەيدىغان بولۇپ، شاڭخەي ھەمكارلىق تەشكىلاتىنى جۇغراپىيە ۋە نوپۇس جەھەتتىن دۇنيادىكى ئەڭ چوڭ رايونلۇق تەشكىلاتقا

ئايلاندۇرغان. ئىراننىڭ ئەزا بولۇشى بىلەن، شاڭخەي ھەمكارلىق تەشكىلاتى ھازىر دۇنيادىكى نېفىت (20%) ۋە تەبىئىي گاز (44%) نىڭ زور بىر قىسمىنى كونترول قىلىدىغان تەشكىلاتقا ئايلاندى.

شاڭخەي ھەمكارلىق تەشكىلاتىنىڭ ئېنىق مەقسىتى خىتاي ۋە رۇسىيەنىڭ «كۆپ قۇتۇپلۇق دۇنيا» ئىستراتېگىيەسىنى ئىلگىرى سۈرۈش بولۇپ، ئۆزىنى غەرب دۆلەتلىرىنىڭ رەھبەرلىكىدىكى دۇنياۋى تەشكىلاتلار بىلەن تەڭ ئورۇنغا قويىدۇ ۋە بۇ تەشكىلاتنى غەربنىڭ قىممەت قاراشلىرىغا قارشى دۆلەتلەر ئۈچۈن تاللاش ۋە پۈرسەت قىلىپ سۈندۇ. ئىدېئولوگىيە، سىياسىي تۈزۈلمە ۋە قىممەت قاراش قاتارلىق جەھەتلەردە غەربكە قارشى بولغانلىقى ئۈچۈن ئامېرىكىنىڭ 2005-يىلى كۈزەتكۈچى دۆلەت بولۇش ئىلتىماسىنى رەت قىلغان. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن شاڭخەي ھەمكارلىق تەشكىلاتى دېموكراتىك دۆلەتلەر تەرىپىدىن «دىكتاتۇر دۆلەتلەر كۇلۇبى» دەپ قارىلىدۇ. چۈنكى بۇ تەشكىلاتقا ئەزا ۋە ھەمكارلاشقۇچى دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ سىياسىي تۈزۈمى دىكتاتۇرلۇق خاراكتېرىگە ئىگە شۇنداقلا كىشىلىك ھوقۇققا ئەھمىيەت بەرمەيدۇ. بۇ دۆلەتلەر بۇ ھالەتنى مەدەنىيەت ۋە تارىخىي جەرياندىن تەبىئىي شەكىللەنگەن پەرقلىق دۆلەتچىلىك ئىدىيەسى دەپ چۈشەندۈرىدۇ ۋە بۇنى بەزىدە چوڭ جەھەتتىن «ئاسىياچە قىممەت قاراش» دەپ ئاتايدۇ. بۇ خىل چۈشەندۈرۈش ئارقىلىق غەربنىڭ تەرغىپ قىلىپ كېلىۋاتقان قىممەت قاراشلىرىنىڭ غەربكە ياخشى بولغان بىلەن باشقىلارغا ياخشى بولۇشنىڭ ناتايىن ئىكەنلىكىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ.

بۇ دۆلەتلەرنىڭ ئۆز ئالدىغا كىشىلىك ھوقۇق، دېموكراتىيە، كۆپ خىللىق (diversity) ۋە پەرقلىق دۇنيا قاراش ۋە مەدەنىيەتلەرنى قوبۇل قىلىش پىرىنسىپلىرى بار. ئەمما بۇلارنى پەرقلىق شەكىلدە ئىزاھلايدۇ. مەسىلەن كۆپ خىللىقنى دۇنيادا بىرلا توغرا قاراش ياكى تۈزۈم يوق دەپ چۈشەنسە، پەرقلىق دۇنيا قاراشلارنى قوبۇل قىلىشنى باشقىلارنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلاشماسلىق دەپ ئىزاھلايدۇ. يەنى ھاكىمىيەتنىڭ مەنپەئەتىگە ماسلاشتۇرغان شەكىلدە ئېنىقلىما بېرىدۇ. ئەلۋەتتە، غەربنىڭ پۈتۈن قىممەت قاراشلىرى پۈتۈن دۇنياغا ماس كەلمەيدۇ، شۇنداقلا مەدەنىيەت ۋە تارىخىي تەرەققىيات سىياسىي كۇلتۇرنىڭ شەكىللىنىشىدە مۇھىم رول ئوينايدۇ. ئەمما ئەڭ ئاددىي بولغان ئىنساننىڭ بىخەتەر ياشاش ھوقۇقى، سۆز ۋە پىكىر بايان قىلىش ھوقۇقى، باشقىلار بىلەن باراۋەر مۇئامىلىگە ئۇچراش ھوقۇقى قاتارلىقلار مەدەنىيەت ۋە تارىختىن ھالقىغان، بولمىسا بولمايدىغان ھەق ۋە ھوقۇقتىن ئىبارەتتۇر. لېكىن، مەزكۇر تەشكىلاتنىڭ ئەزالىرى يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان باھانىلەرنى كۆرسىتىش ئارقىلىق بۇنچىلىك ھوقۇقلارنىمۇ چەيلەشتىن يانمايدۇ ۋە ئۆزىنىڭ مۇستەبىتلىكىنى ئاقلايدۇ ۋە بۇ ۋەجىدىن بۇ تەشكىلاتنىڭ «دىكتاتۇر دۆلەتلەر كۇلۇبى» ئىكەنلىكى خاتا ئەمەس.

2025-يىللىق شاڭخەي ھەمكارلىق تەشكىلاتى باشلىقلار يىغىنى 31-ئاۋغۇستتىن 1-سېنتەبىرگىچە تىيەنجىندە ئۆتكۈزۈلمەكتە ۋە قاتناشقان دۆلەت رەھبەرلىرىنىڭ سانى جەھەتتە، تەشكىلات تارىخىدىكى ئەڭ چوڭ دۆلەت باشلىقلىرىنىڭ يىغىلىشى بولۇپ قالدى. شى جىنپىڭ ساھىبخانلىق قىلغان بۇ باشلىقلار يىغىنىغا 20 دىن ئارتۇق دۇنيا رەھبىرى قەدەم تەشرىپ قىلغان بولۇپ، خىتاينىڭ كۇنسىرى كۇچىيۇاتقان دىپلوماتىك تەسىرىنى نامايان قىلغان. قاتناشقۇچىلار ئارىسىدا رۇسىيە پرېزىدېنتى ۋلادىمىر پۇتىن، ھىندىستان باش مىنىستىرى نارېندرا مودى (2018-يىلدىن بۇيانقى تۇنجى قېتىملىق خىتاي زىيارىتى) ۋە تۈركىيە پرېزىدېنتى رەجەپ تاييىپ ئەردوغان قاتارلىقلارنىڭ بولۇشى بۇ قېتىملىق يىغىننىڭ ئەھمىيىتىنى تېخىمۇ يۇقىرى كۆتۈرگەن. يەنە ب د ت نىڭ باش كاتىپى ئانتونيو گۇتېررېس ۋە شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىنىڭ باش كاتىپى كاۋ كىم خورىننىڭ ھىندونېزىيە، مالايسىيا ۋە ۋىيېتنام قاتارلىق شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقىغا ئەزا بەش دۆلەتنىڭ رەھبەرلىرى بىلەن

بىللە قاتنىششى شاڭخەي ھەمكارلىق تەشكىلاتىنىڭ خەلقئاراغا يۈزلەنگەنلىكىنى تېخىمۇ گەۋدىلەندۈرگەن. دىئالوگ شېرىكلەر ئارىسىدا مالدىۋى، ئەزەربەيجان، ئەرمېنىيە، مىسىر، نېپال شۇنداقلا بىرمىنىڭ ھەربىي ۋەكىلى قاتارلىقلارنىڭ قاتنىششى، شاڭخەي ھەمكارلىق تەشكىلاتىنىڭ ئاسىيا ۋە ئوتتۇرا شەرقتىكى دىپلوماتىك ئالاقىسىنىڭ كېڭىيىۋاتقانلىقىنى كۆرسەتمەكتە. بۇ قېتىملىق يىغىن ھەققىدىكى خەۋەر ۋە ئانالىزلار بۇنچە كۆپ تەرەپنىڭ قەدەم تەشرىپ قىلىشىنى شاڭخەي ھەمكارلىق تەشكىلاتىنىڭ دۇنيا سەھنىسىدە كۈنسېرى كۈچىيىۋاتقان سىياسىي ئورنىنىڭ روشەن نامايەندىسى شۇنداقلا خىتاينىڭ دۇنياۋى لىدېرلىق ئورنىنىڭ ئېتىراپ قىلىنىشى دەپ باھالىغان.

باشلىقلار يىغىنىنىڭ باش تېمىسى «شاڭخەي روھىنى داۋاملاشتۇرۇش: شاڭخەي ھەمكارلىق تەشكىلاتى ئىلگىرىلىمەكتە» بولۇپ، خىتاينىڭ تاشقى سىياسەت پىرىنسىپى بولغان تىنچلىقتا بىللە تۇرۇشنىڭ بەش پىرىنسىپىنى نامايان قىلغان ئۆز-ئارا ئىشىنىش، ئۆز-ئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش، باراۋەرلىك، كېڭىشىش، كۆپ خىل مەدەنىيەتكە ھۆرمەت قىلىش ۋە ئورتاق تەرەققىياتنى قوغلىشىش پىرىنسىپلىرى تەكىتلەنگەن. يىغىنىنىڭ كۈن تەرتىپى ئەنئەنىۋى شاڭخەي ھەمكارلىق تەشكىلاتى نىشانىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، بىخەتەرلىك، تېررورلۇققا قارشى تۇرۇش، ئىقتىساد، سودا ۋە ئېنېرگىيە ھەمكارلىقى قاتارلىق تېمىلار بولغان. باشقا كۈن تەرتىپلەردىن يەر شارى خاراكتېرلىك جىددىي زىددىيەتلەرمۇ ئورۇن ئالغان بولۇپ ئەردوغان قاتارلىق بىر قىسىم رەھبەرلەر غەززە ۋە ئۇكرائىنادىكى ئۇرۇشلارنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىش ئارقىلىق يەر شارىنىڭ تىنچلىق ۋە ئادالەتنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن ئورتاق تىرىشىشقا چاقىرىق قىلغان.

خىتاينىڭ شاڭخەي ھەمكارلىق تەشكىلاتى تەرەققىيات بانكىسىنى قايتىدىن تەشەببۇس قىلىشى يەنە بىر مۇھىم مۇزاكىرە نۇقتىسى بولۇپ، بۇ تەكلىپ رۇسىيەنىڭ قارشى تۇرۇشى سەۋەبىدىن 2010-يىلدىن باشلاپ توختاپ قالغان ئىدى. ئەمما، رۇسىيەنىڭ 2022-يىلى ئۇكرائىناغا تاجاۋۇز قىلىشى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى غەربنىڭ ئېمبارگولىرى رۇسىيەنىڭ مەيدانىنى كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە يۇمشاتقان. رۇسىيەنىڭ پوزىتسىيەسىنىڭ ئۆزگىرىشى، بىر بەلباغ بىر يول تەشەببۇسى (BRI) ۋە ياۋرو-ئاسىيا ئىقتىسادىي بىرلەشمىسى (EAEU) گە ئوخشاش تېخىمۇ كەڭ ئىقتىسادىي سۈپىلارنىڭ فۇنكسىيەلىرى بىلەن بىرلىككە كەلگەن بولۇپ، بۇ شى جىنپىڭنىڭ يەرشارى خاراكتېرلىك تەشەببۇسلىرىدىن يەر شارى تەرەققىيات تەشەببۇسى (GDI)، يەرشارى بىخەتەرلىك تەشەببۇسى (GSI) ۋە يەرشارى مەدەنىيەت تەشەببۇسى (GCI) قاتارلىقلار بىلەن ماسلىششچانلىققا ئىگە.

دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى، باشلىقلار يىغىندىن كېيىن 3-سېنتەبىردە خىتاي يەنە 2-دۇنيا ئۇرۇشىدا ياپونىيەنىڭ تەسلىم بولغانلىقىنىڭ 80 يىللىقىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن كەڭ كۆلەملىك ھەربىي پارات ئۆتكۈزىدىكەن ۋە بۇ مۇراسىمغا چاۋشيەن رەھبىرى كىم جوڭئۇنمۇ قاتنىشىدىكەن.

دۇنيا سىياسىي جەھەتتىن قالايمىقانچىلىققا، بىخەتەرلىك جەھەتتىن رايونلۇق قوراللىق توقۇنۇشلارغا، ئىقتىسادىي جەھەتتىن تۇرغۇنلۇققا پېتىپ قالغان ھالەتتە تۇرماقتا. تىرامپ رەھبەرلىكىدىكى ئامېرىكىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە دىپلوماتىيە جەھەتتىكى تۇتۇرۇقسىزلىقى بۇ زىددىيەتلەرنىڭ ھەل بولۇشىغا بولغان ئىشەنچىنىڭ تۆۋەنلىشىگە سەۋەب بولماقتا. بۇنداق سىياسىي مۇھىتتا ئوتتۇرا ۋە كىچىك دۆلەتلەر چوڭ دۆلەتلەردىن ئۈمىد كۈتمەكتە ۋە تەبئىي ھالدا خىتاي بىرىنچى تاللاش بولۇپ كۆرۈنمەكتە. بۇ تەرەپتىن قارىغاندا 2025-يىللىق شاڭخەي ھەمكارلىق تەشكىلاتى يىغىنى ئامېرىكا رەھبەرلىكىدىكى لىبېرال خەلقئارا تەرتىپكە (LIO) قارشى دۇنياۋى خاراكتېرلىك سىياسىي تەسىر پەيدا قىلىدۇ. بۇ تەشكىلاتنىڭ ئەمەلىي كۈچى زور ياكى كىچىك بولسۇن، سىرتقى كۆرۈنۈش جەھەتتىن توختىماي كېڭىيىشى ئۇنىڭ زىممىسىگە كۈچ ۋە ئۈمىدنى يۈكلىمەكتە. باشقا دۆلەتلەر

تەرىپىدىن ئوچۇق-ئاشكارا ھالدا غەرب رەھبەرلىكىدىكى گ 7 ۋە ناتوغا ئوخشاش ياكى ئۇلارنىڭ ئورنىنى ئېلىپ دۇنيا سىستېمىسىنى قايتىدىن تەرتىپلەش جەھەتتە كەم بولسا بولمايدىغان شۇنداقلا ئىجابىي رول ئوينايدىغان خەلقئارالىق ئورگان دەپ قارالماقتا. مەسىلەن ئامېرىكىنىڭ پەلەستىن مەسىلىسىنى كەسكىن ھەل قىلماسلىقى نۇرغۇنلىغان مۇسۇلمان دۆلەتلەرنى، ھەتتا بەزى غەرب دۆلەتلىرى بىلەن قوشۇپ خىتاينىڭ ئاغزىغا قاراتماقتا. بۇ قېتىمقى شاڭخەي ھەمكارلىق تەشكىلاتى باشلىقلار يىغىندا، خىتاي بىلەن رۇسىيە ئىسرائىلىيەنى بۇاستە ئەيىبلىگەن بولسا، ئامېرىكىنى قوش ئۆلچەم قوللاندى، دەپ ۋاستىلىك تەنقىد قىلغان شۇنداقلا بۇ مەسىلىنى تۇتقا قىلىپ بىر تەرەپلىمىلىك ۋە غەربنىڭ زومىگەرلىككە قارشى تۇرىدىغانلىقىنى ئىلگىرى سۈردى. شى جىنپىڭ ئۇچۇن ئېيتقاندا، بۇنداق مۇھىم يىغىلىشقا ۋە بۇنداق مەسىلىلەرگە رىياسەتچىلىك قىلىش ئۇنىڭ (غەربكە قارشى دۆلەتلەر ئۈمىد قىلىپ كەلگەن ۋە تەشۋىق قىلىۋاتقان) «يېڭى دۇنيا تەرتىپى ئۇچۇن بىر پىلانى بار دۇنيا رەھبىرى» ئوبرازىنى تېخىمۇ مۇستەھكەملەيدۇ.

شاڭخەي ھەمكارلىق تەشكىلاتى تېخىمۇ چوڭ تەسىر كۆچكە ئىگە كېسەك ئالتۇن دۆلەتلىرى سەھنىسى ۋە بىر بەلباغ بىر يول تەشەببۇسى بىلەن بىرلىشىش ئارقىلىق خىتاي ۋە رۇسىيەنىڭ 3-دۇنيا ئەللىرىدىكى تەسىرىنى كۆچەيتىش ئۇچۇن خىزمەت قىلىۋاتىدۇ. بۇ ئىككى دۆلەت ئۆزلىرى رەھبەرلىك قىلىۋاتقان شاڭخەي ھەمكارلىق تەشكىلاتى ۋە كېسەك ئالتۇن دۆلەتلەر تەشكىلاتى ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي تۈزۈمى ۋە قىممەت قاراشلىرىنى خەلقئارا سەھنىدە پەيدىنپەي قوبۇل قىلدۇرۇشنى نىشان قىلماقتا. ئەمما بۇ جەھەتتە، كېسەك ئالتۇن دۆلەتلەر تەشكىلاتى ھىندىستان، بىرازىلىيە ۋە جەنۇبىي ئافرىقا قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ بولۇشى سەۋەبىدىن خىتاي ۋە رۇسىيەنىڭ غەربكە قارشى قورالى بولۇشتىن ھازىرچە ئۇزاق تۇرماقتا. شۇنداقتىمۇ، تىرامپنىڭ سىياسەتتىكى ئۆزگىرىشچانلىقى ھىندىستاننى مانا بۇ «دىكتاتۇرلار كۆلۈبى» غا ئىتتەرمەكتە.

شاڭخەي ھەمكارلىق تەشكىلاتى ھەقىقەتەن كۆچلۈكمۇ؟

بىر خەلقئارالىق تەشكىلاتنىڭ كۆچلۈك-ئاجىز بولۇشى بۇ تەشكىلاتنىڭ قۇرۇلۇش پىرىنسىپلىرىنى قانچىلىك دەرىجىدە ئەمەلگە ئاشۇرالايدىغانلىقى، ئەزا دۆلەتلەرگە قانچىلىك پايدا ئېلىپ كېلەلەيدىغانلىقى، ئىچكى جەھەتتىكى بىرلىك شۇنداقلا تاشقى جەھەتتىكى ھەر خىل بېسىملارغا كوللېكتىپ شەكىلدە قانچىلىك تاقابىل تۇرالايدىغانلىقى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ.

بۇ جەھەتتىن قارىغاندا، شاڭخەي ھەمكارلىق تەشكىلاتى غەربتىن نارازى دۆلەتلەر ئۈمىد قىلغان بىرلىككە كەلگەن يېڭى دۇنيا تەرتىپى بەرپا قىلىش مەسىلىسىدە ئەزا دۆلەتلەر ئارىسىدا بىرلىككە كەلگەن ۋىزيون يوق. ئەزا دۆلەتلەرنىڭ مەنپەئەتى بىردەكلىككە ئىگە ئەمەس. تەھلىلچىلەر شاڭخەي ھەمكارلىق تەشكىلاتىنى «ئىتتىپاقداشلار تەشكىلاتى ئەمەس» ۋە «گېئوپولىتىكىلىق ئورتاق مەنپەئەتى كەمچىل» دەپ قارايدۇ. ئەزا دۆلەتلەر نېمىگە قارشى تۇرىدىغانلىقى توغرىسىدا بىردەكلىككە ئىگە ئەمما بىرلىكتە نېمە قىلىش كېرەكلىكى ھەققىدە بىر-بىرىدىن ئوخشىمايدىغان قاراشقا ئىگە. مەسىلەن، ئەڭ ئاددىيىسى، خىتاي بىلەن رۇسىيەنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مەنپەئەتى ئوخشىمايدۇ؛ خىتاينىڭ مۇھىم نۇقتىسى ئىقتىساد، رۇسىيەنىڭ نىشانى بولسا گېئوپولىتىكا ۋە بىخەتەرلىكنى ئاساس قىلىدۇ. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈرك دۆلەتلىرىنىڭ مەقسىتى بولسا ئىككى دۆلەتنىڭ تەسىر كۆچىنى بىر-بىرىگە قارشى ئىشلىتىش ئارقىلىق خالىغان بىرىگە بېقىندى بولۇپ قالماسلىق.

ھىندىستاننىڭ شاڭخەي ھەمكارلىق تەشكىلاتىغا كىرىشى تولىمۇ قىزىقارلىق ھادىسىدۇر. ھىندىستاننىڭ ئەزا بولۇشىنىڭ سەۋەبلىرىدىن بىرى ھەققىدە رۇسىيەنىڭ خىتاينىڭ تەشكىلاتتىكى تەسىر كۈچىنى چەكلەش ئۈچۈن ئەكىرگەنلىكى تىلغا ئېلىنىدۇ. چۈنكى خىتاي پاكىستاننى ئەكىرگەن ئىدى. ھىندىستان ئامېرىكا باشچىلىقىدىكى خىتايغا قارشى «تۆت تەرەپلىك بىخەتەرلىك دىئالوگىنىڭ» (QUAD) ئەزاسى ۋە خىتاي بىلەن چېگرا توقۇنۇشى بار دۆلەت. يەنە كېلىپ رۇسىيە بىلەن بولغان سودا ۋە ھەربىي جەھەتتە كۈچلۈك ھەمكارلىقى بولسىمۇ ئۇكرائىنا ئۇرۇشىدا چوڭ جەھەتتىن بىتەرەپلىك سىياسىتىنى ساقلاپ كەلدى. ھىندىستان يەنە تەشكىلاتنىڭ ئىسرائىلىيەنى ئەيىبلەيدىغان بىرلەشمە بايانلىرىغا قويۇشنى رەت قىلدى شۇنداقلا شاڭخەي ھەمكارلىق تەشكىلاتى مۇداپىئە بايانلىرىنى «پاكىستاننى قوللايدىغان بايانات» شەكلىدە ئېتىراز بىلدۈرۈپ تەستىقلاشنى رەت قىلغان. يەنە كېلىپ ھىندىستان خىتاينىڭ تەيۋەن ۋە جەنۇبىي دېڭىزدىكى تەشەببۇسىنى قوللىمايدۇ. بۇلار ھىندىستاننىڭ تەشكىلات ئىچىدىكى دۆلەتلەر بىلەن ئورتاق تونۇشنىڭ يوقلۇقىنى كۆرسىتىش بىلەن بىرگە مەۋجۇتلۇقىنىڭ خىتاي ۋە رۇسىيەنىڭ تەشكىلات ئىچىدىكى ھۆكۈمرانلىقىغا خىرىس قىلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

ئۇندىن باشقا، تۈركىيە، سەئۇدى ئەرەبىستان، ئەرەب بىرلەشمە خەلىپىلىكى، كۇۋەيت، بەھرەين ۋە قاتار قاتارلىق دىئالوگ شېرىكلىرى دۆلەتلەر ئامېرىكا ۋە ياۋروپا ئىتتىپاقى بىلەن سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتنى ساقلاپ قېلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، خىتاي ۋە رۇسىيە بىلەن بولغان ئالاقىنىمۇ كۈچەيتىشكە قىزىقىدۇ. تۈركىيەنىڭ 2024-يىلى شاڭخەي ھەمكارلىق تەشكىلاتىغا ئەزا بولۇش ئىلتىماسى ياۋروپا ئىتتىپاقىغا ئەزا بولۇشتىكى ئۈمىدسىزلىكىنىڭ ئىپادىسى بولۇپ، بۇ ھەرگىز تولۇق يۇنىلىشنى ئۆزگەرتىش ئەمەس، بەلكى ئىتتىپاقنى كۆپ خىللاشتۇرۇش ۋە بۇ ئارقىلىق خەتەردىن ساقلىنىش ئىستراتېگىيەسىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ خىل ئۇسۇل ئەزا دۆلەتلەرنىڭ مەۋجۇت ئىتتىپاقدىشىنى تولۇق تاشلىماي تۈرۈپ باشقا تەشكىلات ۋە دۆلەتلەر بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈش ئىمكانىيىتىگە يول ئېچىپ بېرىدۇ.

بەزى مۇتەخەسىسلەر شاڭخەي ھەمكارلىق تەشكىلاتىنى «ئىش قىلماي گەپنى جىق قىلىدىغان» تەشكىلات دەپ قارايدۇ. ئەمەلىي نەتىجە جەھەتتە شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقى ياكى ياۋروپا ئىتتىپاقىدىكى ئىقتىسادىي ۋە ئىدېئولوگىيەلىك بىرلىشىش سەۋىيەسىنىڭ كۆپ ئارقىدا ئىكەنلىكىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. بۇ تەشكىلاتنىڭ بىردىنبىر مۇۋەپپەقىيىتى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى توقۇنۇشلارنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ مۇستەقىللىق ۋە كىشىلىك ھوقۇق كۈرىشىنى باستۇرۇش بولغان.

ئەڭ ئاخىرىدا بۇ تەشكىلاتنىڭ ئەمەلىي فۇنكسىيەسىنىڭ بولۇپمۇ بىخەتەرلىك جەھەتتە تولىمۇ ئاجىزلىقى ئىران-ئىسرائىلىيە ئۇرۇشىدا نامايان بولدى. مەيلى تەشكىلات نامىدىن ياكى ئەزا دۆلەتلەردىن بولسۇن ئىرانغا كۈچلۈك يارەدەم كەلمىدى. ھەتتا بۇ ھەقتە جىددىي يىغىنمۇ چاقىرىلمىدى. ئوتتۇرا ئاسىيادىمۇ ھەربىي ئۆزگىرىش ياكى قوزغىلاڭلار بولغاندا رۇسىيە پەقەت رۇسىيە ئارمىيەسى سالاھىيىتى بىلەن كىرىپ ئىشنى تۈگىتىپ چىقىپ كېتىدۇ، شاڭخەي ھەمكارلىق تەشكىلاتى نامىدا ئەمەس. بۇ دىكتاتۇر دۆلەتلەر قۇرغان خەلقئارالىق تەشكىلاتلارنىڭ ھەممىسىنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكى بولۇپ ئەمەلىي فۇنكسىيەسى يوق ياكى ئاز ۋە ياكى بىر خىل ئەمەس.

شۇنداقتىمۇ بۇ تەشكىلاتقا ئۈمىد بەخش ئېتىپ كېلىۋاتقان ئامىللار بار. بۇنىڭ بىرى تىرامپ ھۆكۈمىتىنىڭ ئىتتىپاقداشلىرىنىمۇ بىر چەتكە قايرىپ قويۇپ ھەممىگە ھەربىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىن تەھدىت سېلىشىدۇر. بۇ غەربنىڭ كۈچىنى رۇسىيە ۋە خىتاي قارشىسىدا زور دەرىجىدە ئازايتتى. ئەمما ئامېرىكا ھەممىگە بېسىم قىلىش ۋە بەزى كىرىزىسلارنى ھەل قىلىش ئارقىلىق دۇنيانىڭ خوجىسىنىڭ يەنىلا ئۆزى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتۋاتىدۇ.

شۇنداقتىمۇ ھەممىنى ئىقتىسادىي مەنپەئەتكە باغلۇۋېلىشتەك سودىگەرچە سىياستى رۇسىيە ۋە خىتايغا ھەربىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىن پۇرسەت يارىتىپ بەرمەكتە. ھەممىدىن مۇھىم بولغىنى، تىرامپنىڭ ئىقتىسادىي جازاسىغا ئۇچرىغان 3-دۇنيا ئەللىرى (شاڭخەي ھەمكارلىق تەشكىلاتىغا ئەزا دۆلەتلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) شۇنداقلا تۈركىيەگە ئوخشايدىغان غەيرىي غەرب ئوتتۇرا ھال كۆچكە ئىگە دۆلەتلەر خىتايغا قاراپ يېقىنلاشماقتا.

خۇلاسىلىگەندە، 2025-يىللىق تىيەنجىندە ئۆتكۈزۈلگەن شاڭخەي ھەمكارلىق تەشكىلاتى باشلىقلار يىغىنى بۇ تەشكىلاتنىڭ كۈنسېرى كۈچىيىۋاتقان سىمۋوللۇق كۈچىنى نامايان قىلدى ۋە تەشكىلاتنىڭ تېز ئۆزگىرىۋاتقان خەلقئارالىق مۇھىتتىكى ئىستراتېگىيەلىك مۇھىملىقىنى تەكىتلىدى. گەرچە تەشكىلات بىر نەچچە خىل ئەمەلىي فۇنكسىيەسىدىن باشقا «گەپنى كۆپ، ئىشنى ئاز قىلىدىغان دىكتاتۇرلار كۇلۇبى» سۈپىتىدە خىزمەت قىلسىمۇ، ئەمما تەشكىلاتنىڭ كەلگۈسى پىلانى ۋە ۋىزيونى قۇرۇق گەپتىن ھالقىپ كەتكۈلۈك. ھازىر ئەمەلىي فۇنكسىيەسى قانچىلىك بولۇشىدىن قەتئىنەزەر شاڭخەي ھەمكارلىق تەشكىلاتى ئامېرىكا رەھبەرلىكىدىكى لىبېرال خەلقئارا تەرتىپنىڭ مۇھىم رەقىبى. گەرچە ئەزا دۆلەتلەردە ئورتاق ۋىزيوننىڭ بولماسلىقى، ئوخشىمىغان مەنپەئەتلەرنى قوغلىشىشى قاتارلىق بىر قاتار ماسلاشماسلىق مەۋجۇت بولسىمۇ، شاڭخەي ھەمكارلىق تەشكىلاتىنىڭ كۆلىمىنىڭ ئۈزلۈكسىز كېڭىيىشى ۋە غەربكە قارشى تۇرۇش مەيدانى ئۇنى خەلقئارا مۇناسىۋەتتىكى ئىنكار قىلغىلى بولمايدىغان كۈچكە ئايلاندۇرماقتا. 3-دۇنيا ئەللىرى خىتاي ۋە رۇسىيەدىن غەربنىڭ دۇنيا تەرتىپى ۋە قىممەت قاراشلىرىغا قارشى يېڭى دۇنيا تەرتىپى كۈتمەكتە. مانا بۇ تەشكىلاتنى داۋاملىق ئالدىغا قاراپ مېڭىشقا ئىتتىرىپ تۇرىدىغان مۇھىم سىرتقى ئامىلدىن ئىبارەت. ھازىر گەرچە غەربنىڭ كۈچى تەدرىجىي ئاجىزلاۋاتقان بولسىمۇ، ئەمما يەنىلا ئۈستۈنلۈكىنى داۋام قىلدۇرماقتا. ئەمما بۇ داۋاملىق مۇنداق بولىدىغانلىقىنى كۆرسەتمەيدۇ. غەرب ئەستايىدىل شەكىلدە ئۆزىگە كېلىۋاتقان تەنقىدلەرنى ئويلىشىش ئاساسىدا ھازىرقى دۇنياغا يەنە نېمىلەرنى سۇنالايدىغانلىقى ۋە لىبېرال خەلقئارا سىستېمىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن نېمىلەرنى قىلىشى كېرەكلىكى ھەققىدە ئويلىنىشى لازىم. ئۇنداق بولمايدىكەن خىتاي دۇنيا تەرتىپى دۇنياغا ھاكىم بولىدۇ.

پايدىلانغان مەنبەلەر

- Beyond Central Asia: the ever-expanding influence of the Shanghai Cooperation Organization, EuroHub4Sino Policy Paper, 21 February 2025
- What to expect at the upcoming SCO summit, The Strategist, 29 Aug 2025
- China’s high-profile SCO summit: Who’s attending and what’s on the agenda?, CNA, 30 Aug 2025
- Xi, Putin and Modi to meet in China – but don’t expect their Eurasian bloc summit to agree on anything important», The Conversation, August 27, 2025
- Various world leaders arrive in Beijing for the SCO Tianjin Summit, Africanews, August 31, 2025
- Erdoğan urges global efforts for peace as he visits China, Türkiye News, August 31 2025
- Shanghai Cooperation Organization summit challenges the US but its reach is murky, AP News, August 31, 2025

- Shanghai Cooperation Organization summit challenges the US but its reach is murky, AP News, August 31, 2025
- Shanghai Cooperation Organization summit could shed light on intentions of member states, The Independent, Sunday 31 August 2025
- China and Russia are using the Shanghai Cooperation Organization to push alternative global order, MERICS Comment, Jul 31, 2025
- Shanghai Cooperation Organization, Britannica, 2025

ترامپنىڭ روسىيە ۋە ئوكرائىنا تەرەپلەر بىلەن ئېلىپ بارغان سۆھبىتىنىڭ مۇھىم ھالقىلىرى

مەۋلان تەڭرىقۇت

(2025-08-24)

18-ئاۋغۇست ترامپ بىلەن زېلېنسكىي ۋە كىير ستارمېر، ئېممانۇئېل ماكرون، فرېدرىخ مېرز، مېلونى قاتارلىق ياۋروپانىڭ ئەڭ كۆچلۈك دۆلەتلىرىنىڭ يەتتە چوڭ رەھبىرىنىڭ ئاقسارايدىكى ئۆچرىشىشى ئۈچ يىل داۋاملاشقان رۇسىيە-ئۇكرائىنا ئۇرۇشىنىڭ ئەڭ ھالقىلىق پەيتلىرىنىڭ بىرىدۇر. ياۋروپا رەھبەرلىرى ئاتايىن زېلېنسكىيغا ھەمراھ بولۇپ كەلگەن بولۇپ، سەۋەبى:

- پۈتىن ۋە ترامپقا ئۇكرائىنانىڭ يالغۇز ئەمەسلىكىنى ۋە ياۋروپانىڭ كەسكىن بىر شەكىلدە ئۇكرائىنانىڭ يېنىدا ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىش.
- ترامپنىڭ زېلېنسكىيغا بېسىم قىلىپ ئۇكرائىنا ۋە ياۋروپاغا زىيانلىق بولغان بىر تەرەپلىمە كېلىشىم تۈزمەسلىككە كاپالەتلىك قىلىش.
- پۈتىنغىمۇ «ئۇكرائىنا ئاسان لوقما ئەمەس» دېگەن سىگنال بېرىش بولۇپ، چوڭ جەھەتتىن تىنچلىق كېلىشىمى تۈزۈش ئۈچۈن ئىجابىي رول ئوينايدۇ.

ئالدىنقى ھەپتە ترامپ بىلەن پۈتىننىڭ ئالياسكادىكى ئۆچرىشىشىنىڭ تەپسىلاتى ئېنىق بىلىنمىگەن بولسىمۇ، يىپ ئۈچىلىرىغا قارىغاندا مۇنداق ئۈچ مەسىلە بار:

- ترامپ ئۇرۇش توختىتىش تەلىپىنىڭ ئورنىغا پۈتىننىڭ تېخىمۇ كەڭ بولغان «تىنچلىق كېلىشىمى» ۋىزىيونىنى قوبۇل قىلدى.
- ئامېرىكا ئەمەلدارلىرى ئېمبارگو ئارقىلىق رۇسىيەگە تەھدىت سېلىشتىن ۋاز كەچتى. ئەمەلىيەتتە بۇ غەربنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۇكرائىنا تەرەپنىڭ پۈتىن بىلەن بولغان سۆھبەتتىكى چوڭ بىر كوزۇرىنى يوق قىلدى.
- تىنچلىق شەرتلىرىنىڭ بىرى ئۇكرائىنانىڭ ئالدىنقى سەپتە ئۇرۇش توختىتىشى بىلەن بىرگە ئۇكرائىنانىڭ شەرقىدىكى دونېتسكنىڭ ھازىر ئىشغال قىلىنمىغان قىسىملىرىنى قوشۇپ رۇسىيەگە بېرىش.

زېمىن مەسىلىسىدە ترامپنىڭ رۇسىيە ئىشلىرى ئەمەلدارى ستىۋ ۋىتكوف ھەپتە ئاخىرىدا CNN قانىلىغا بەرگەن زىيارىتىدە «تۈپراق ئالماشتۇرۇش» مەسىلىسى توغرىسىدىكى ھەر قانداق قارارنىڭ ئۇكرائىنالىقلارغا باغلىق ئىكەنلىكىنى تىلغا ئېلىش بىلەن بىرگە يەنە رۇسىيەنىڭ ئۇكرائىنانىڭ بەش رايونىغا بولغان زېمىن تەلىپىنىڭ ئۇرۇشنىڭ «تۈگۈنى» ئىكەنلىكىنى، دونېتسك مەسىلىسىدە مۇھىم بىر كۆرۈشۈشنىڭ بولۇشى كېرەكلىكىنى ئېيتقان.

ئۇكرائىنانىڭ بىر ئىستىخبارات خادىمىنىڭ دېيىشچە، ئامېرىكا ئۇكرائىنانى زېمىنىدىن ۋاز كېچىش توغرىسىدا ئىنتايىن چوڭ بېسىم قىلماقتا.

بۇنىڭ بەدىلىگە ئۇكرائىنا نېمىگە ئېرىشىدۇ؟ ۋىتكوفنىڭ دېيىشچە،

- رۇسىيە ئۇكرائىنانىڭ بىخەتەرلىك كاپالىتى ئۈچۈن ئامېرىكا ۋە ياۋروپا دۆلەتلىرى بىلەن ناتونىڭ 5-ماددىسىغا ئوخشاش بىر كېلىشىم تۈزسە قوبۇل قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن.
- رۇسىيە رەسمىي «قانۇن تۈرغۇزۇش» شەكلىدە ئۇكرائىناغا ياكى ياۋروپادىكى باشقا دۆلەتكە قايتا تاجاۋۇز قىلمايدىغانلىقىنى ۋەدە قىلغان.
- پۈتىن يەنە بىر قىسىم بېسۇېلىنغان رايونلارنى قايتۇرۇپ بېرىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن.

تىرامپ بىلەن زېلېنسكىي ۋە ياۋروپا باشلىقلىرى بىلەن ئېلىپ بېرىلغان يىغىنىنىڭ مەقسىتى بولسا ئامېرىكىنىڭ مەيدانىنى ئايدىڭلاشتۇرۇش ۋە رۇسىيە بىلەن بولىدىغان سۆھبەت ھەققىدە ئامېرىكا، ئۇكرائىنا ۋە ئۇنىڭ قوللىغۇچىلىرىنىڭ ئىنكاسى ۋە جاۋابىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش. يىغىندا مۇزاكىرە قىلىنغان مەسىلىلەر چوڭ جەھەتتىن تۆۋەندىكى بەش چوڭ نۇقتىغا مەركەزلەشكەن:

- تىنچلىق سۆھبەتلىرىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى
- رۇسىيەگە زېمىن بېرىش مەسىلىسى
- ئۇكرائىنانىڭ بىخەتەرلىك كاپالىتى
- رۇسىيەگە قارىتىلغان ئېمبارگو
- تۈزۈلىدىغان شەرتنامىلەرنىڭ ئېتىراپ قىلىنىش-قىلىنماسلىق مەسىلىلىرى.

ئەمما تەرەپلەر ئارىسىدا، بولۇپمۇ رۇسىيەنىڭ بەك چوڭ تەلەپ قويۇشى ۋە ئامېرىكىنىڭ ۋەدىلىرىنىڭ ئىشەنچلىك ياكى ئەمەسلىكى ھەققىدە ئوخشىمىغان قاراشلار ۋە ئېنىقسىزلىقلار مەۋجۇت.

تىنچلىق سۆھبەتلىرى مەسىلىسىدە تىرامپنىڭ مەيدانىدا كۆرۈنەرلىك ئۆزگىرىش بولدى. چۈنكى ئۇ سۆھبەتنىڭ ئالدىنقى شەرتى سۈپىتىدە، باشتا دەپ كېلىۋاتقان رۇسىيەنىڭ دەرھال ئۇرۇش توختىتىشنى تەلەپ قىلىشتىن ۋاز كېچىپ، پۈتىن ئوتتۇرىغا قويغان «كەڭ كۆلەملىك تىنچلىق» قارىشىنىڭ چوقۇم بىۋاسىتە نىشان بولۇشى كېرەكلىكىنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ «يا ھەممىسى ياكى ھېچبىرى» ئۇسۇلىنى ئۇكرائىنالىقلار «ئاسانلا دەسسەپ – چەيلىگىلى بولىدىغان شۇنداقلا سۆھبەتتە ئۈستۈنلۈك ئاسانلا رۇسىيە تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىدىغان» ئۇسۇل دەپ قارىماقتا. زېلېنسكىي ياۋروپا رەھبەرلىرىنىڭ قوللىشى بىلەن ئۇكرائىنانىڭ مەيدانىنى قايتا-قايتا تەكىتلەپ، كەڭ كۆلەملىك كېلىشىم تۈزۈش ئۈچۈن باشتا چوقۇم تولۇق ئۇرۇش توختىتىشنىڭ ئەمەلگە ئېشىشى كېرەكلىكىنى، ئۇكرائىنانىڭ ھەرگىزمۇ رۇسىيە بىلەن قورال كۈچىنىڭ بېسىمى ئاستىدا سۆھبەت باشلىمايدىغانلىقىنى ئىلگىرى سۈرۈپ كېلىۋاتاتتى. ئەمما تىرامپنىڭ پۈتىن بىلەن ئۇرۇش توختىمايلا تۇرۇپلا كۆرۈشۈشى بىلەن بۇ پوزىتسىيەدە تېزدىن ئۆزگىرىش بولغان.

تۈپراق بېرىش مەسىلىسى بولسا ناھايىتى تالاش-تارتىش قوزغاۋاتقان بىر مەسىلە بولۇپ تۇرماقتا. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغاندەك، ئەگەر ئۇكرائىنا دونېتسىك ۋە لۇخانسك رايوندىكى بارلىق تېررىتوريەدىن ۋاز كەچسە، رۇسىيە ئۇرۇشنى

توختىتىدىغانلىقىنى، بۇنىڭ بەدىلىگە سۈمبي ۋە خاركۇ ئۆلكىلىرىدىكى ئىشغال قىلىنغان يەرلەردىن چېكىنىپ چىقىپ، زاپورىجيا ۋە خېرسوندىكى ھۇجۇملارنى توختىتىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغانلىقى مەلۇم.

رۇسىيە ئىستەۋاتقان دونبېتسىك ئۆلكىسى ئىستراتېگىيە جەھەتتىن ئىنتايىن مۇھىم قەلئە بولۇپ، تۆت شەھەر ۋە بىر قانچە يېزىدىن تەشكىل تاپقان 50 كىلومېتىرلىق بىر مۇداپىئە لىنىيەسىدۇر. بۇ لىنىيە، 10 يىللىق تىرىشچانلىق ئارقىلىق قۇرۇپ چىققان ھەربىي ئۇل ئەسلىھە، خەندەك، ئىسكىلات، يوشۇرۇن بومبا ئورۇنلاشتۇرۇلغان مەيدانلار ۋە تانكا تۇزاقلىرى بىلەن مۇستەھكەملەنگەن. ھەربىي مۇتەخەسىسلەرنىڭ قارىشىچە، رۇسىيەنىڭ بۇ مۇداپىئە لىنىيەسىنى ئېلىش ئۈچۈن يەنە بىر قانچە يىل كېتىدۇ، شۇنداقلا رۇسىيەنى ھەربىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىن غايەت زور بەدەل تۆلىتىدۇ. ئۇكرائىنا ئەمەلدارلىرى ۋە مۇتەخەسىسلىرى بۇ رايونىنى رۇسىيەگە بېرىۋېتىشنىڭ ئۇكرائىنانىڭ ھەربىي ئەۋزەللىكىنى تېخىمۇ ناچارلاشتۇرۇۋېتىپلا قالماي، رۇسىيەنىڭ كەلگۈسىدە تېخىمۇ كۆپ تاجاۋۇزچىلىق ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىشى ئۈچۈن مۇھىم بازا بولىدىغانلىقى، دنىپروپېتروۋسكىي ۋە خاركوۋ قاتارلىق شەھەرلەرگە تەھدىت سالىدىغانلىقى، نەتىجىدە (نۇرغۇن ئۇكرائىنالىقلارنىڭ نەزىرىدە) تەسلىم بولۇش بىلەن باراۋەر ئىكەنلىكىنى تەكىتلىمەكتە.

دەھشەتلىك ئۇرۇش ئۇكرائىنا خەلقى ئارىسىدىمۇ رۇسىيەگە زېمىن بېرىش مەسىلىسىدە باش ئېگىش ياكى ئاخىرغىچە ئۇرۇشۇش توغرىسىدا بەزى بۆلۈنۈشلەرنى كەلتۈرۈپ چىقارماقتا. ئېلىپ بېرىلغان راي سىناش نەتىجىسىدە گەرچە زور كۆپچىلىك ئۇكرائىنالىقلار زېمىن بېرىشكە قارشى چىققان بولسىمۇ يەنە بىر تۈركۈم ئۇكرائىنالىقلار بولسا، بىخەتەرلىك كاپالىتىگە ئىگە بولۇش ئۈچۈن رۇسىيە تەرىپىدىن ئاللىبۇرۇن كونترول قىلىنىپ بولغان رايونلاردىن ۋاز كېچىشكە مەيلى بارلىقىنى بىلدۈرگەن. كىيېۋ خەلقئارا جەمئىيەتشۇناسلىق ئىنستىتۇتىدىن ئانتون خرۇشېتسكىي بۇ خىل قاراشتىكى كىشىلەرنىڭ سانىنىڭ ئومۇمىي نوپۇسنىڭ بەشتىن بىرىدىن سەل ئاز ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويغان.

بىخەتەرلىك كاپالىتى مەسىلىسى ھەققىدە مۇھىم مەسىلە بولسا ئۇكرائىنا ئۈچۈن ھەقىقەتەن ناتونىڭ 5-ماددىسىغا ئوخشاش بىخەتەرلىك كاپالىتى بېرىلىشىنىڭ قانچىلىك مۇمكىنلىكىدۇر. بۇ مەسىلە دەسلەپتە ۋىتكوف تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولۇپ، قارىماققا پۈتىن تىرامپ بىلەن كۆرۈشكەندە قوبۇل قىلىغانلىقىنىڭ خەۋىرى بار. لېكىن تىرامپ كېيىنچە ئامېرىكىنىڭ بۇ مەسىلە ھەققىدە قانچىلىك مۇستەھكەم ئىكەنلىكى ھەققىدە ئۇنچە قىزغىن ئەمەسلىكىنىڭ بىشارىتىنى بېرىپ، ئامېرىكىنىڭ ئۇكرائىناغا ئەسكەر ئەۋەتىشنى ئويلاشمايدىغانلىقىنى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ پوزىتسىيە ئامېرىكا ۋە شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتىدىكى ئىتتىپاقداشلارنىڭ يادرو ئۇرۇش خەتىرى سەۋەبلىك ئۇزۇندىن بۇيان ئۇكرائىنا بىلەن بىر سەپتە تۇرۇپ رۇسىيە بىلەن ئۇرۇش قىلىشنى خالىمىغانلىقىدەك پوزىتسىيەسى بىلەن بىردەكلىككە ئىگە.

رۇسىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرى سېرگېي لاۋروف بۇ كاپالەت مەسىلىسىدە، كېيىل دۆلەتلەر ئىچىدە خىتاينىڭمۇ بولىدىغانلىقىنى تەكىتلىگەن بولۇپ، زېلېنسكىي بولسا مۇنداق ئېھتىماللىقنى رەت قىلغان. ئەنگلىيە باش مىنىستىرى كەيىر ستارمېر ۋە فرانسىيە پرېزىدېنتى ئېممانۇئېل ماكروننى ئۆز ئىچىگە ئالغان ياۋروپا رەھبەرلىرى بولسا «پىدائىيلار بىرلەشمىسى» شەكلىدە ئۇكرائىناغا تىنچلىق ساقلاش قىسمى ئورۇنلاشتۇرۇشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن، ئەمما رۇسىيە شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتىغا ئەزا دۆلەت كۈچلىرىنىڭ ئۇكرائىناغا ئورۇنلىشىش پىكىرىگە قارشى تۇرىدىغانلىقىنى تەكىتلىگەن. بۇنداق ئەھۋالدا ماكروننى ئۆز ئىچىگە ئالغان نۇرغۇن كىشىلەر ئۇكرائىنانىڭ «قابىلىيەتلىك ئىكەنلىكى ئاللىقاچان ئىسپاتلانغان جەڭگىۋار قوشۇننىنىڭ رۇسىيەنىڭ يېڭى ھۇجۇمىغا ئەڭ ئىشەنچلىك دەرىجىدە تاقابىل تۇرالايدىغانلىقىنى» بىلدۈرگەن.

رۇسىيەنىڭ ئىقتىسادىغا زور زەربە بېرىۋاتقان ئېمبارگونى يېنىكلىتىش بولسا رۇسىيەنىڭ تىنچلىق كېلىشىمىدىكى ئالدىنقى شەرتى. ترامپنىڭ مەقسىتى رۇسىيە-ئۇكرائىنا ئۇرۇشىنى تېزدىن ئاخىرلاشتۇرۇپ، ئامېرىكا ۋە رۇسىيەنىڭ يېقىن مۇناسىۋەت ئورنىتىشنى ئىشقا ئاشۇرۇش بولۇپ، بۇنىڭ ئۈچۈن سايلام تەشۋىقاتىدىن بېرى كۆچەپ كېلىۋاتىدۇ. ھازىر بولسا رۇسىيەنى «قاتتىق ۋەيران قىلىۋېتىدىغان» ئېمبارگو تەھدىتلىرىنى بىكار قىلدى. ئەمما ياۋروپا بۇ مەسىلىدە بىر ئاز ئەۋزەللىككە ئىگە. يەنى ياۋروپادا رۇسىيەنىڭ توڭلىتىلغان مۇلكى تەخمىنەن 200 مىليارد دوللاردىن 300 مىليارد دوللارغىچە بولۇپ بۇنى كېلىشىمدە كوزۇر قىلىپ ئىشلىتىشى مۇمكىن. تۈپراق بېرىشنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان شەرتنامىلەرنى ئېتىراپ قىلىش مەسىلىسىگە كەلسەك، ئۇكرائىنانىڭ ئاساسىي قانۇنى بەلكىم ئومۇمىي خەلق ئارىسىدا ئاۋازغا قويۇشنى تەلەپ قىلىشى مۇمكىن ۋە خەلق بۇنى رەت قىلىشى مۇمكىن. بۇ ئەھۋالدا ياۋروپامۇ كۆچ بىلەن ئۆزگەرتىلگەن چېگرانى ئېتىراپ قىلماسلىقى مۇمكىن.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغاندەك، ترامپنىڭ رۇسىيەگە دوستانە بولۇشى سەۋەبىدىن رۇسىيە بەزى جەھەتلەردە ئۈستۈنلۈككە ئىگە بولۇۋالغان. ئەمما يەنە بىر تەرەپتىن قارايدىغان بولساق بۇ ئۈچرىشىشلارنىڭ پايدىلىق تەرەپلىرىمۇ بار.

رۇسىيەنى ئۈستەلگە ئەپكېلىشكە ئۇل سېلىنىش بىلەن بىرگە ياۋروپا رەھبەرلىرىنىڭ كەسكىن مەيدانى سەۋەبلىك ترامپ ئۇكرائىنانى «سېتىۋەتمىدى.» ئەكسىچە بۇ قېتىم زېلېنسكىيغا دوستانە مۇئامىلە قىلىش ئارقىلىق بۇرۇنقى «خورلىغان» پوزىتسىيەسىنىڭ ئورنىنى تولدۇرغان بولدى. يەنى خەلقئارا جەمئىيەتنىڭ نەزىرىدە ئەمدى ئۇكرائىنا ترامپنىڭ تەھدىت سېلىشىغا ۋە كۆزگە ئىلماسلىقىغا ئۇچرىغان ئۇكرائىنا ئەمەس.

ياۋروپانىڭ ئىتتىپاقلىقى كۆچەيدى ۋە بۇ كۆچىيىش دۇنياغا نامايان بولدى. ياۋروپانىڭ ئەڭ كۆچلۈك دۆلەتلىرى زېلېنسكىينى قوللىدى ۋە ئۇكرائىنانىڭ زېمىن بېرىشكە قارشى تۇرۇشتىكى مەيدانىنى كۆچلۈك شەكىلدە تەكىتلىدى. بۇ پۈتىن ۋە ترامپقىمۇ بېرىلگەن بىر سىگنال بولدى، يەنى «ئۇكرائىنا يالغۇز ۋە ئاجىز ئەمەس.» بۇ ئۇچرىشىش ياۋروپالىقلارنىڭ بۇ خىل قەتئىي ئىرادىسىنى كۆرسىتىشكە سەھنە ھازىرلاپ بەردى. بۇ خىل پوزىتسىيەنىڭ پۈتىنىڭ چوڭ تەلەپ قويۇشىغا قارشى غايەت زور بېسىم ئېلىپ كېلىدىغانلىقى ئېنىق.

ياۋروپانىڭ ئۇكرائىنانى قەتئىي شەكىلدە قوللىشى، ترامپنىڭ سايلام مەزگىلىدىن ئۇكرائىناغا بولغان يارەمنى توختاتقۇچە بولغان ئارىلىقتىكى ياۋروپا ۋە ئۇكرائىناغا بولغان سوغۇق پوزىتسىيەسىنىڭ ئۆزگىرىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. نەتىجىدە زېلېنسكىي بىلەن بولغان سۆھبەت كىشىلەر ئەنسىرىگەندەك ترامپ گەپ قىلىدىغان، زېلېنسكىي ئاڭلايدىغان شەكىلدە بولمىدى. ئەكسىچە ترامپنىڭ قارىشىدا سەككىز رەھبەرنىڭ ئولتۇرۇشى بىلەن ئىككى تەرەپتە ئارىسىدا تەڭپۇڭلۇق شەكىللەندى. شۇنداقلا ئامېرىكىنىڭ\ ترامپنىڭ مەيدانى «رۇسپەرەس»لىكتىن نېيترالىلىققا ئۆزگەردى. ھەتتا تەرەپلەر ئامېرىكىنىڭ كەم ئۇچرايدىغان مېتاللار ۋە دورۇن تېخنىكىسى ساھەلىرىدە ئۇكرائىنانىڭ ھەمكارلىقىغا ئېھتىياجى بارلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈردى.

بەزى ئانالىزچىلار ترامپنىڭ رۇسىيەگە يېقىن ۋە ياكى نېيترال پوزىتسىيە تۇتۇشى، ئۇكرائىناغا بېرىلىدىغان قورال-ياراغلارنىمۇ ياۋروپانىڭ پۇل تۆلىشى شەرتى بىلەن بېرىلىدىغانلىقىنى تەكىتلىشى، ئۇكرائىنانىڭ ناتوغا ئەزا بولۇشىغا قارشى چىقىشى شۇنداقلا ئۇكرائىنانىڭ كەلگۈسى بىخەتەرلىك مەسىلىسىدە ناتونىڭ 5- ماددىسىغا ئوخشايدىغان كاپالەت بېرىش مەسىلىسىدە كەسكىن پوزىتسىيە بىلدۈرمەسلىكىنى ياۋروپا بىلەن ئامېرىكا ئوتتۇرىسىدىكى ئىتتىپاقداشلىقنىڭ ئاجىزلىشىپ غەربنىڭ دۈشمەنلىرىنى كۆچلەندۈرىدىغانلىقىنى ئىلگىرى سۈرمەكتە. ئەمما بۇ يەردە ئىككى مەسىلە بار؛ بىرى، ترامپتىن كېيىن كېلىدىغان ئامېرىكا پرېزىدېنتىنىڭ قانداق سىياسەت تۇزىدىغانلىقى.

بۇ ھەقتە ھېچكىم ئەمدى ئامېرىكا تىرامپنىڭ سىزغان يولى بىلەن ماڭىدۇ دېيەلمەيدۇ. كېيىنكى پرېزىدېنت يەنىلا ياۋروپاغا دوستانە سىياسەت يۈرگۈزۈشى مۇمكىن. يەنە بىرى بولسا يۇقىرىدىكى ئەندىشىلەر ئىچىدە ئورۇنلۇق بولغىنى ئامېرىكىنىڭ ناتونىڭ 5- ماددىسىغا ئوخشايدىغان كاپالەت بېرىش مەسىلىسىدە ئېنىق مەيداننى بىلدۈرمەسلىكىدۇر. قالغان مەسىلىلەر يا مەنتىقىلىق (ئۇكرائىنانىڭ ھازىرقى شارائىتتا ناتوغا كىرمەسلىكى)، ياكى شۇنداق بولۇشى كېرەك بولغان مەسىلىلەردۇر.

ياۋروپا بىخەتەرلىك مەسىلىسىدە ئامېرىكىغا تايىنىپ قالغان ھالەتنى ئۆزگەرتىشى كېرەك. بۇ ھەقتە ماكرون توختىماي دەپ كېلىۋاتقان «ياۋروپا ئارمىيەسى» قۇرۇش پىكرى ناھايىتى ئورۇنلۇق. مەسىلىگە يەنە بىر تەرەپتىن قارىغاندا، ياۋروپانىڭ ئامېرىكىغا ھەددىدىن زىيادە يۆلىنىۋېلىشى ئىككى تەرەپنىڭ ئارىسىدىكى ھازىرقى سوغۇقچىلىقنىڭ سەۋەبىدۇر. ياۋروپادىن ئىبارەت پۈتۈن بىر قىتئەنىڭ بىخەتەرلىكتەك بىرىنچى مۇھىم مەسىلىدە ئامېرىكىغا تايىنىدىغان ھالەتكە كېلىپ قېلىشى ھەقىقەتەن كىشىنى چوڭقۇر ئويلاندۇرىدىغان مەسىلە. بىخەتەرلىك قانداقسىگە باشقا بىر دۆلەتكە ھاۋالە قىلىنسۇن؟ بەلكىم رۇسىيەنىڭ تاجاۋۇزى ۋە تىرامپنىڭ سوغۇق پوزىتسىيەسى ياۋروپانىڭ قايتىدىن كۈچلۈك ھالەتكە كېلىشىگە تۈرتكە بولۇشى مۇمكىن. ئۇكرائىنانىڭ ھەربىي جەھەتتىن نورمال بىر دۆلەتتىن رۇسىيەنىڭ تاجاۋۇزى ئېلىپ كەلگەن بېسىم سەۋەبىدىن ياۋروپانىڭلا ئەمەس، دۇنيانىڭ ئەڭ تەجرىبىلىك قوشۇنلىرىنىڭ بىرىگە، شۇنداقلا ئۇرۇش دىرىلىرى تېخنىكىسى قاتارلىق بەزى ساھەلەردە دۇنيانىڭ ئەڭ ئىلغار سەۋىيەسىگە يېتىشى بۇنىڭغا ئەڭ ياخشى مىسال بولالايدۇ.

يىغىپ ئېيتقاندا، تىرامپنىڭ باشتا پۈتىن بىلەن كېيىن زېلېنسكىي ۋە ياۋروپا رەھبەرلىرى بىلەن ئېلىپ بارغان سۆھبىتىنىڭ ئۇكرائىنا ئۇرۇشى ئۈچۈن ناھايىتى پايدىلىق ئىكەنلىكىنى سۆزلەش بەك توغرا بولماسلىقى مۇمكىن. ئەمما ئۇكرائىنا ۋە ياۋروپا ئۈچۈن زىيانلىق، ئەكسىچە پۈتىن ئۈچۈن پايدىلىق بولدى دەپ قاراشمۇ بەك توغرا ئەمەس. باشتىكى يازمىمىزدا تىلغا ئالغاندەك، ئۇچرىشىشلارنىڭ بولغىنىدىن بولمىغىنىدىن ياخشى بولدى. گەرچە پۈتىن ئىشتىھاسىنىڭ ناھايىتى چوڭ ئىكەنلىكىنى كۆرسەتكەن بولسىمۇ، ئۇكرائىنا ۋە ياۋروپانىڭ قەتئىي ئىتتىپاقداشلىقى پۈتىنغا «ئۇنداق ئاسان ئىش يوق» لىقىنى كۆرسەتكەن بولدى. تىرامپمۇ باشتىكى سوغۇق ۋە كۆزگە ئىلمىغان پوزىتسىيەسىدىن باراۋەر پوزىتسىيەگە ئۆزگەردى. ئەڭ ئاخىرىدا بۇ ئۇچرىشىشلار پۈتىننى تاجاۋۇزچىلىقتىن چېكىندۈرۈپ ئۈستەل ئۈستىگە ئېلىپ كېلەلەمدۇ؟ بۇنىڭ جاۋابى ناتايىن، چۈنكى بۇ ئامېرىكىنىڭ رۇسىيەگە قانچىلىك بېسىم ئىشلىتەلىشى شۇنداقلا ئۇچ تەرەپنىڭ ئۇكرائىنانىڭ تۈپراق مەسىلىسىدە بىرلىككە كېلىش-كېلەلمەسلىكىگە باغلىق.

پايدىلانغان مەنبەلەر:

- Ukraine looks abroad to boost its manpower, The Economist, Jun 19th 2025
- The Events of Ukraine in Perspective, Global Policy Journal, 12 August 2025
- Fear of a new Oval Office fiasco over Ukraine, The Economist, Aug 17th 2025
- Five dangerous fault lines divide Trump and Zelensky, The Economist, Aug 18th 2025
- High-Stakes Peace Talks With Ukraine, Council on Foreign Relations, August 18, 2025
- Major Takeaways From Trump’s Meeting With Zelenskyy and European Leaders, Council on Foreign Relations, August 18, 2025

- Putin's "land swap" is really a grab for Ukraine's fortress belt, The Economist, Aug 18th 2025
- The Only Plausible Path to End the War in Ukraine, Foreign Affairs, AUGUST 18, 2025
- The way forward for Ukraine after the Putin summit, Brookings, August 18, 2025
- Zelensky survives another episode of the Trump show, The Economist, Aug 18th 2025
- Broken Spirits: Confronting Addiction, Stigma, and the Path to Recovery in Ukraine, Global Policy Journal, 19 August 2025
- Trump Pledges Security for Ukraine, Council on Foreign Relations, August 19, 2025
- Security "guarantees" for Ukraine are dangerously hazy, The Economist, Aug 20th 2025
- Russia–Ukraine: peace looks more remote than ever, E-International Relations, 21st August 2025
- Trump wants a Nobel prize. Europe can exploit that to help Ukraine, The Economist, Aug 21st 2025
- Ukraine Security Talks, Council on Foreign Relations, August 21, 2025
- Who will America's president listen to next on Ukraine, The Economist, Aug 21st 2025
- Beyond the Ukraine Summits: Five Realities after Three Years of War, Crisis Group, 22 AUGUST 2025
- The President's Path to Peace in Ukraine, Council on Foreign Relations, August 22, 2025

ترامپ بىلەن پۇتىننىڭ ئۇچۇرشىشىدىن قانداق نەتىجە چىقتى؟

مەۋلان تەڭرىقۇت

(2025-08-17)

پۇتىن ئالياسكادا ئايروپىلاندىن چۈشۈپ قىزىل گىلەمگە قەدەم قويغان دەقىقىدىن باشلاپ ئۇنىڭ ترامپ بىلەن بولىدىغان ئۇچرىشىشى مۇۋەپپەقىيەتلىك بولدى. ترامپ پۇتىنغا ھەم دوستانە مۇئامىلە قىلىشنى، ھەم ئامېرىكىنىڭ كۆچىنى كۆرسەتمەكچى ۋە بۇ ئارقىلىق پۇتىنغا ئۆزىنىڭ ئېغىرلىقىنى ھېس قىلدۇرماقچى بولغاندەك قىلاتتى. ئۇ بىرەر مىنۇت بۇرۇن ئايروپىلاندىن چۈشۈپ پۇتىننى چاۋاك بىلەن قارشى ئالدى. ئىككەيلەن قەدىناس دوستلارچە كۆرۈشۈۋاتقاندا ئاسماندىن ئامېرىكىنىڭ ئىراننىڭ يادرو بازىسىنى ۋەيران قىلغان B-2 تىپلىق كۆرۈنمەس بومباردىمانچى ئايروپىلانى بىلەن F-35 ۋە F-22 ئۇرۇش ئايروپىلانلىرى ئۇچۇپ ئۆتتى. بۇ پۇتىنغا بېرىلگەن سىگنال ئەلۋەتتە. F-22 دۇنيانىڭ ئەڭ ئىلغار كۆرەشچى ئايروپىلانى ھەم بۇنى باشقا دۆلەتلەرگە ساتمايدۇ؛ B-2 تىپلىق ئايروپىلاندىن بولسا دۇنيادا پەقەت ئامېرىكىدىلا 21 سى بار. چۈنكى باشقا دۆلەتلەرنىڭ بۇنداق ئايروپىلان ياسىغۇدەك تېخنىكىسى يوق. شۇنداقلا بۇ ئايروپىلان ئەينى ۋاقىتتا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يادرو بازىلىرىنى ۋەيران قىلىش ئۈچۈن ياسالغان. بۇ قېتىم سوۋېتنىڭ ھەيۋىسىنى قايتا قۇرۇپ چىقماقچى بولغان پۇتىنغا بۇنى كۆرسەتتى. ئەمما سۆھبەتتىن بۇرۇنقى ۋە كېيىنكى خەۋەرلەرگە قارىغاندا بۇ قېتىم بېرىلگەن سىگنال قوپال ۋە دۈشمەنلەرچە سىگنال ئەمەس. پۇتىن بىلەن ترامپ رۇسىيە ئۇكرائىناغا تاجاۋۇز قىلغاندىن بۇيان تۇنجى قېتىم ئۇچراشتى. ئەمما ئوخشىمايدىغان يېرى غەربنىڭ نەزىرىدىكى قانخور پۇتىن ئامېرىكىنىڭ ئەزىز مېھمىنى سۈپىتىدە كۈتۈۋېلىندى.

يېغىن ئالياسكا ۋاقتى ئەتىگەن سائەت 11 دىن 32 مىنۇت ئۆتكەندە باشلىنىپ چۈشتىن كېيىن سائەت 2 دىن 18 مىنۇت ئۆتكەندە ئاخىرلاشتى. ئىككى رەھبەرنىڭ ئاخبارات ئېلان قىلىش يىغىنى چۈشتىن كېيىن سائەت 2 دىن 58 مىنۇت ئۆتكەندە باشلانغان. پۇتىن باشتا گەپ باشلاپ ترامپنىڭ ئالياسكادەك ئىككى دۆلەتكە جۇغراپىيەلىك جەھەتتىن يېقىن (پەقەت 4 كىلومېتىر) رايونىنى ئۇچرىشىش مەيدانى قىلىپ تاللىغانلىقىغا رەھمەت ئېيتتى. شۇنداقلا ئالياسكانىڭ 2-دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە ئىككى دۆلەتنىڭ فاشىزمغا قارشى ئۇرۇشتىكى ئىتتىپاقداشلىقى نامايان بولغان رايون ئىكەنلىكىنى تىلغا ئالدى. ئۇ تۆت يىلدىن بۇيان رۇسىيە بىلەن ئامېرىكا ئوتتۇرىسىدا باشلىقلار يىغىنىنىڭ بولمىغانلىقىنى ۋە بۇنىڭ بىلەن ئىككى دۆلەت مۇناسىۋىتىنىڭ «سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىدىن بۇيانقى ئەڭ تۆۋەن نۇقتىغا» چۈشۈپ قالغانلىقىنى شۇنداقلا ۋەزىيەتنى ئوڭشاپ قارشىلىشىشتىن دىئالوگقا ئۆتۈش كېرەكلىكىنى تەكىتلىدى. ئۇكرائىنا ئۇرۇشى ھەققىدە رۇسلارنىڭ ئۇكرائىنالىقلار بىلەن قېرىنداش خەلق ئىكەنلىكىنى، ئۇرۇشنى توختىتىش مەسىلىسىدە ئۇزاق مۇددەتلىك ھەل قىلىش چارىسىگە ئېھتىياجلىق ئىكەنلىكىنى، بۇنىڭ ئۈچۈن رۇسىيەنىڭ بارلىق قانۇنلۇق ئەندىشىلىرىنى ئويلىشىش ئاساسىدا بۇ توقۇنۇشنىڭ ئاساسلىق سەۋەبلىرىنىڭ ھەممىسىنى يىلتىزىدىن يوقىتىش، بۇنىڭ بىلەن ياۋروپا ۋە دۇنيانىڭ بىخەتەرلىك تەڭپۇڭلۇقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش كېرەكلىكىنى تەكىتلىدى.

ئۇ يەنە ترامپ بىلەن قويۇق ئالاقە قىلىپ كېلىۋاتقانلىقىنى ۋە ترامپنىڭ ئۇكرائىنا ئۇرۇشىنى ھەل قىلىش يولىدىكى سەمىمىيىتى ۋە تىرىشچانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرىدىغانلىقىنى تىلغا ئالغان. يەنە ترامپنى «رۇسىيەنىڭ ئۆزىنىڭ مىللىي مەنپەئەتى بارلىقىنى چۈشىنىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۆز دۆلىتىنىڭ گۈللىنىشىگە كۆڭۈل بۆلىدىغان» رەھبەر دېگەن. ئۇرۇشنىڭ يامانلىشىپ كەتكەنلىكىگە بايدېن ھۆكۈمىتىنىڭ سەۋەبچى ئىكەنلىكىنى ئىما قىلغان پۈتىن، ئەگەر ترامپ ھاكىمىيەتتە بولغان بولسا ئۇرۇشنىڭ بۇ ھالغا كېلىپ كەتمەيدىغانلىقىنى بايان قىلغان شۇنداقلا ئۇكرائىنانىڭ بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىش مەسىلىسىدە ترامپقا قوشۇلىدىغانلىقىنى بايان قىلغان. پۈتىن ئىككى تەرەپ سۆھبىتىنىڭ «ئۆز-ئارا ھۆرمەت قىلغان، ياخشى نىيەتكە ئىگە ئىجابىي كەيپىيات»تا ئېلىپ بېرىلغانلىقىنى تىلغا ئېلىپ ئامېرىكا ۋە رۇسىيە ئوتتۇرىسىدىكى مەبلەغ سېلىش، سودا ھەمكارلىقى، رەقەملىشىش، يۇقىرى تېخنىكا، ئالەم چارلاش ۋە شىمالىي قۇتۇپ ھەمكارلىقى قاتارلىق غايەت زور يوشۇرۇن كۈچنى تونۇپ يېتىش كېرەكلىكىنى تەكىتلىگەن.

ترامپمۇ يېغىننىڭ ناھايىتى مۇۋەپپەقىيەتلىك بولغانلىقىنى ۋە ئۆزىنىڭ پۈتىن بىلەن قالتىس ياخشى مۇناسىۋىتى بارلىقىنى تىلغا ئالغان. ئىككى تەرەپنىڭ نۇرغۇن جەھەتلەردە بىرلىككە كەلگەنلىكىنى ئەمما بىرلىككە كېلەلمىگەن مەسىلىلەرنىڭمۇ بارلىقىنى ۋە قايسى مەسىلىلەردە بىرلىككە كېلەلمىگەنلىكىنى ئاشكارىلاشنى خالىمايدىغانلىقىنى ئېيتتى. ئۇ پۈتىنغا يېغىنغا كەلگەنلىكى ئۈچۈن چوڭقۇر تەشەككۇر ئېيتىپ، پۈتىننىڭ قالتىس رەھبەر ئىكەنلىكىنى ماختىدى. ترامپ ئۇزۇنغا قالماي كۆرۈشۈشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. پۈتىن بۇنىڭغا بىۋاستە ئىنگلىز تىلىدا كۈلۈپ تۇرۇپ «كېيىنكى قېتىملىقى موسكۋادا بولسۇن،» دېدى. ترامپ يەنە يېغىن ھەققىدە زېلېنسكى، ياۋروپا ۋە ناتو رەھبەرلىرىگە ئۈچۈر بېرىدىغانلىقىنى تىلغا ئالدى.

The Economist نىڭ ئۈچرىشىش ھەققىدىكى خەۋىرىگە قارىغاندا ترامپ تىلغا ئالغان «بىرلىككە كەلگەن نۇرغۇن، نۇرغۇن نۇقتىلار» ئۇكرائىنادىكى ئۇرۇشنى توختىتىش ھەققىدە ئەمەس ئىكەن. بۇ خەۋەردە دېيىلىشىچە، بۇ ئۇكرائىنا ۋە ياۋروپا رەھبەرلىرى ئۈچۈن خۇش خەۋەر. چۈنكى ئۇلار ترامپنىڭ پۈتىننىڭ ئۇكرائىنىغا بولغان تەلىپىگە بويسۇنۇشىدىن ئەنسىرەيتتى. ئەمما بۇ قېتىم ترامپ ئۇكرائىنانىڭ تۈپراق بېرىش مەسىلىسىنى تىلغا ئالمىغان. يەنە رۇسىيە، ئۇكرائىنا ۋە ئامېرىكا لىدېرلىرىنىڭ ئۈچ تەرەپلىك ئۈچرىشىشىنىڭ ئېنىق ۋاقتى تېخى يوق. شۇنداقلا پۈتىن بۇرۇن تىلغا ئالغان يادرو قوراللىرىنى كونترول قىلىش كېلىشىمى ھەققىدىمۇ گەپ بولۇنمىغان. دېمەك پۈتىن بىلەن ترامپ بۇ ھەقتە بىرلىككە كېلەلمىگەن. بۇ خەۋەر كۆپرەك ترامپنىڭ ۋە ئۈچرىشىشنىڭ سەلبىي تەرەپلىرى ھەققىدە توختالغان بولۇپ ترامپنىڭ باشقا ئاخبارات ۋاستىلىرىگە بەرگەن بايانلىرى بىلەن زىت تەرەپلىرى بار.

ئۈچرىشىشتىن كېيىن ئىككى رەھبەر ھېچقانداق سوئالغا جاۋاب بەرمىدى. چۈنكى سوئال-جاۋاب بولغاندا سۆھبەتنىڭ كەيپىياتىغا ناچار تەسىر يەتكۈزىدىغانلىقى ئېنىق. مەسىلەن ترامپ بۇرۇن ئەگەر رۇسىيە توقۇنۇشنى ئاخىرلاشتۇرمىسا «ئىنتايىن ئېغىر ئاقىۋەت» كە دۇچار بولىدىغانلىقىنى سۆزلىگەن ئىدى. بۈگۈن بۇ ھەقتە سوئال سورىسا نېمە دەيدۇ؟ يەنە تېخى كۆرۈشۈشتىن بىر نەچچە سائەت بۇرۇن ترامپ «فوكىس خەۋەر»گە «ئەگەر مەن مەلۇم دەرىجىدە ئۇرۇش توختىتىشنى قولغا كەلتۈرەلمىسەم مەمنۇن بولمايمەن» دېگەن. بۇ ھەقتىكى سوئالغا نېمە دەپ جاۋاب بېرىدۇ؟ پۈتىندىن «نېمىشقا ئۇكرائىنىغا تاجاۋۇز قىلدىڭىز؟ قاچان بىگۈناھ ئۇكرائىنالىقلارنى ئۆلتۈرۈشنى توختىتىسىز؟» دەپ سورىسىچۇ. شۇڭا ھەر ئىككى تەرەپ مۇخبىرلارنىڭ سوئاللىرىغا جاۋاب بەرمەسلىك ھەققىدە باشتىلا كېلىشىپ بولغان گەپ.

ترامپ فوكىس خەۋەرنىڭ زىيارىتىنى قوبۇل قىلغاندا «ئەمدى توپ ئۇكرائىنانىڭ مەيدانىدا» دېگەن. ئۇ «ھازىر ئۇنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش پرېزىدېنت زېلېنسكىنىڭ ئىشى، ياۋروپا دۆلەتلىرىگىمۇ دەيمەن، ئۇلارمۇ ئازراق ئارىلىششى

كېرەك» دېگەن. ترامپ يەنە ياۋروپانىڭ زېلېنسكى، پۈتىن ۋە ئۆزى ئوتتۇرىسىدا بىر يىغىن ئورۇنلاشتۇرماقچى ئىكەنلىكىنى ۋە تەرەپلەرنىڭ ئۇكرائىنا مەسىلىسىنى ھەل قىلىش نىسبىتىنىڭ ناھايىتى يۇقىرى ئىكەنلىكىنى تىلغا ئالغان.

بىر كۈندىن كېيىن چىققان خەۋەرلەرگە قارىغاندا، پۈتىن جۈمە كۈنى ئالياسكادا ترامپقا ئۇرۇشنى ئاخىرلاشتۇرۇش ئۈچۈن ئۇكرائىنانىڭ رۇسىيە تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن دونېتسىك ۋە لۇھانسكتىن ئىبارەت ئىككى رايوندىن چېكىنىشى كېرەكلىكىنى ئېيتقان. شەنبە كۈنى زېلېنسكى ياۋروپا رەھبەرلىرى ھەمراھلىقىدا ترامپ بىلەن سىنلىق كۆرۈشكەن. زېلېنسكى دۈشەنبە كۈنى ۋاشىنگتوندا ترامپ بىلەن كۆرۈشىدىغان بولغان.

ئۆچرىشىشنى ھېچقانداق مەسىلە ھەل بولمىدى، ياكى پۈتىن غەلبە قىلدى دەپ تەنقىد قىلىۋاتقانلار كۆپ. ئەمما شۇنى ئېيتىش كېرەككى ئۆچرىشىشنىڭ بولغىنى ھېچ بولمىغاندىن ياخشى بولدى. ئەگە بولمىغاندا مۇنۇ ئىككى جەھەتتىن ئىلگىرىلەش بولدى دەپ قاراشقا بولىدۇ؛

ترامپ بىلەن پۈتىن بىر-بىرىنىڭ ھۆرمىتىنى قىلغان شەكىلدە يۈزتۇرانە كۆرۈشتى. بۇنىڭ بىلەن بۇنىڭدىن كېيىنكى كۆرۈشۈشلەر ئاسان بولىدۇ. ئىككى تەرەپنىڭ كۆرۈشۈپ تۇرۇشى ئۇكرائىنا ئۇرۇشى ۋە باشقا چوڭ مەسىلىلەر ئۈچۈن مۇھىم.

يۈزمۇ-يۈز ھالدا رۇسىيەنىڭ نېمە ئويلايدىغانلىقى ھەققىدە سۆھبەتلىشىش مەسىلىنى ھەل قىلىشتا مۇھىم. چۈنكى بۇ مەسىلە بۇرۇن سۆزلىشىلمىگەن.

بۇنداق بىر ئۆچرىشىش بايدېن ھۆكۈمىتى بىلەن بولمايتتى. چۈنكى بايدېن پۈتىننى ئوچۇق ئاشكارا تەنقىد قىلاتتى ۋە ئۇرۇشتىكى پوزىتسىيەسى كەسكىن ئىدى. بۇ ھەرگىزمۇ بايدېن خاتا ترامپ توغرا دېگەن گەپ ئەمەس. دەل ئەكسىچە ترامپنىڭ رۇسىيە سىياستى پۈتىننىڭ ئەزۋەيلەپ كېتىشىگە سەۋەب بولماقتا. ئەمما ئۇرۇش توختىشى كېرەك. ھازىرقى ھالەتتە بۇ ئۇرۇشتا ھېچكىم يېڭەلمەيدۇ. رۇسىيە كۈچلۈك كۆرۈنگىنى بىلەن ياۋروپا ھەقىقەتەن ئۇكرائىنانىڭ ئارقىسىدا تۇرۇپ بەرسە ئۇرۇش يەنە نەچچە يىل داۋام قىلىدۇ. ياۋروپا ئۈچۈنمۇ ئۇرۇشنى ئۇكرائىنا زېمىنىدىن چىقارماسلىق «پايدىسىز تاللاشلارنىڭ ئىچىدىكى پايدىلىقراق بولغىنى» دۇر.

شۇڭا ئۇرۇشنى سۆھبەت ئارقىلىق توختىتىش ئەڭ ئاقىلانە تاللاش. بۇنىڭ ئۈچۈن رۇسىيە ياكى پۈتىن گېپىنى قوبۇل قىلىدىغان دۆلەت ۋە شەخس ئامېرىكا ۋە ترامپتۇر. ئەگەر سۆھبەتكە رۇسىيە، ئۇكرائىنا ۋە ياۋروپا ئۈچ تەرەپ قوشۇلسا ھەممە تەرەپ يېڭىپ چىقىدىغان سىناريەلەر مەۋجۇت. بەلكىم بىر سىناريە قىرىمنى رۇسىيەگە بېرىپ دونېتسىك ۋە لۇھانسك قاتارلىق رۇسىيە 2022 -يىلىدىن باشلاپ ئىشغال قىلىۋالغان جايلارنى قايتۇرۇۋېلىش بولۇشى مۇمكىن. ئەگەر بۇنداق بولسا بۇ ھەتتا ئۇكرائىنا ئۈچۈنمۇ «غەلبە» بولۇشى مۇمكىن. لېكىن رۇسىيەنىڭ بۇنى قوبۇل قىلىشى تەس. ئەمما ئامېرىكا بىلەن ياۋروپانىڭ رۇسىيەگە بېسىم قىلالايدىغان تىجارەت ۋە دىپلوماتىيە كوزۇرلىرى بار. لېكىن بۇنىڭ ئۈچۈن تەرەپلەر باشتا سۆھبەتكە ماقۇل دېيىشى كېرەك.

ئۇكرائىنا باشتىن ئاخىرى «قىرىمنى ھەرگىز رۇسىيەگە بەرمەيمىز» دەپ كېلىۋاتىدۇ. ئەلۋەتتە شۇنداق دېيىشى كېرەك. «بېرىمىز» دېسە بولامدۇ؟ چۈنكى ئۆز خەلقى ۋە دۇنياغا رۇسىيەدىن قورقمايدىغان قەتئىي ئىرادىسى بارلىقىنى كۆرسىتىش لازىم. شۇڭا شۇنداق دەيدۇ. ئەمما ئەمەلىيەتتە رۇسىيە قىرىمنى ھەرگىز قايتۇرۇپ بەرمەيدۇ. قىرىم رۇسىيەنىڭ ئالدىنى توسۇپ تۇرغان سېپىلغا ئوخشايدۇ شۇنداقلا رۇسىيەنىڭ دۇنياۋى كۈچ بولۇشى ئۈچۈن ئىنتايىن مۇھىم. چۈنكى دېڭىزغا ئېچىلالمايدىغان دۆلەت باشقا كۈچلۈك رەقىبلىرى بىلەن ئېلىشالمايدۇ. شۇڭا

قىرىمنى ئىشغال قىلىش رۇسىيەنىڭ ئۇزۇن يىللىق پىلانى ئىدى ۋە ھازىر بۇنى ئەمەلگە ئاشۇردى. رۇسىيە ئۇچۇن قىرىم مەسىلىسى مۇنازىرە قىلىدىغان مەسىلە ئەمەس. بۇنى ھەممە تەرەپ بىلىدۇ. شۇنداقلا دىققەت قىلىدىغان بولساق ھازىر قىرىم خەۋەرلەردە ئۇنچە كۆپ تىلغا ئېلىنمايدۇ. ئەكسىچە ئۇكرائىنانىڭ شەرقتىكى زېمىنلىرى كۆپ تىلغا ئېلىنىدۇ. بۇ بەلكىم ئۇكرائىنا ۋە ئىتتىپاقداشلىرىنىڭ بۇ زېمىندىن ۋاز كېچىشكە تەييارلىق قىلىپ بولغانلىقىنى كۆرسىتىشى مۇمكىن. چۈنكى ئامېرىكىمۇ قاتناشقان چوڭ كۆلەملىك بىر ئۇرۇش بولمىسا قىرىمنى قايتۇرۇۋېلىشقا ئۇكرائىنا ۋە ياۋروپانىڭ ھازىرچە كۈچى يەتمەيدۇ.

بەلكىم رۇسىيە تېخىمۇ چوڭ نەرسە ئىستىشى مۇمكىن ھەم بۇنىڭ ئېھتىماللىقى يۇقىرى. يازمىمىزنىڭ تېمىسى بۇ بولمىغاچقا ئىچكىرلەپ كىرمەيمىز. لېكىن بۇ ئۇرۇشنىڭ ھېچبىر تەرەپكە پايدىسى بولمىغىنى ئېنىق ۋە قورال كۈچى بىلەن ھەل قىلىش ئاقىلانىلىك ئەمەس. شۇڭا ئۈستەل يۈزىدە ھەل قىلىش كېرەك ۋە ترامپ بىلەن پۈتىن بۇنىڭ ئاساسىنى ھازىرلىدى. ترامپنىڭ «بىز بىرلىككە كېلەلمىگەن مەسىلىلەر بار» دېگىنى ئەمەلىيەتتە ترامپنىڭ پۈتىنغا يول قويمىغانلىقى ياكى باشقىچە يول كۆرسەتكەنلىكىنىڭ نەتىجىسىدۇر. ئەگەر ئۇكرائىنا مەسىلىسى ترامپنىڭ بۇ قېتىملىق داستىخان سېلىشى بىلەن ھەل بولسا ئامېرىكىنىڭ يەر شارىۋى ئىستراتېگىيەسى ئۈچۈن پايدىلىق شارائىت يارىتىلىشى مۇمكىن. چۈنكى ئامېرىكىنىڭ ئەسلى رەقىبى تىنچ ئوكياندىكى خىتاي. ئەمما ئۇكرائىنا ۋە ئوتتۇرا شەرقتىكى ئۇرۇشلار تۈپەيلىدىن ئۇ تەرەپكە يېتەرلىك قاراپ بولالمايۋاتىدۇ. ھازىر ئوتتۇرا شەرقتىمۇ تۈركىيە، سۈرىيە، ئىسرائىلىيە قاتارلىق دۆلەتلەر بىلەنمۇ ئۇچرىشىشلار بولۇۋاتىدۇ. بۇلار ھەل بولسا دۇنيادا يېڭىدىن رۇسىيە، خىتاي ۋە ئامېرىكىدىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ كۈچنىڭ تىركىشىش ۋەزىيىتى بارلىققا كېلىدۇ. خىتايلار بۇ خىل ئېھتىماللىقنى دەۋاتقىلى 10 يىل ئەتراپىدا بولدى. ئۇلار بۇنى « يېڭى ئۈچ پادىشاھلىق دەۋرى» دەيدۇ. مانا بۇ يېڭى ئۈچ پادىشاھلىق دەۋرىدە رۇسىيەنىڭ مەيدانى (بىر تەرەپتە تۇرۇش ياكى بىر چەتتە تۇرۇش ۋە ياكى نېيترال ھالەتتە رىقابەتلىشىش) ئىنتايىن مۇھىم. بۇ ۋاقىتتا ترامپنىڭ ئالياسكادا سالغان داستىخىنىنىڭ ۋە كېيىنكى ھەيدەكچىلىكىنىڭ يۈز خاتىرىسى بولۇشى مۇمكىن.

پايدىلانغان مەنبەلەر

- Donald Trump’s gift to Vladimir Putin, The Rconomist, 16th August
- Trump and Putin’s full news conference following Alaska summit, Sky News YouTube, 16th August
- No deal, and no answers, after brief Trump-Putin talks on Ukraine in Alaska, Gurdian, 16th August
- Key takeaways from the Trump-Putin summit, Matthew Lee, The Associated Press, 16th August
- The world in brief, The Economist, 17th August

ئوكرائىينا-رۇسىيە «تىنچلىق كېلىشىمى»: ماڭا بېقىنغاندىكىن تەقدىرىڭنى مەن بەلگىلەي

مەۋلان تەڭرىقۇت

(2025-08-15)

—كۆچلۈك بىلەن ئاجىز ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتتە باراۋەرلىك بولمايدۇ.

ئۇكرائىنا ئۇرۇشى داۋاملىشۋاتقانلىقىغا ئۈچ يېرىم يىل بولغان بولسىمۇ، ئۇرۇشنىڭ قاچان ۋە قانداق ئاخىرلىشىدىغانلىقى يەنىلا ئېنىقسىز ھالەتتە تۇرماقتا. چۈنكى تەرەپلەرنىڭ جەڭ مەيدانى، دىپلوماتىيە، ئىقتىساد، قورال-ياراغ جەھەتلەردە كۆچى بىر-بىرىگە يېقىن. ئامېرىكىنىڭ ئازراق قوشقۇنغا ئولتۇرۇۋالغىنىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، رۇسىيە بۇ ئۇرۇشنى يەنىلا يالغۇز ئۇكرائىنا بىلەنلا ئەمەس، ياۋروپا ئىتتىپاقى ۋە ئامېرىكا بىلەن قىلىۋاتىدۇ. تەبىئىي، رۇسىيەگىمۇ چاۋشىيەن ۋە ئىراندىن بىۋاستە، خىتاي ۋە ھىندىستاندىن بولسا ۋاستىلىك ياردەم (ئامېرىكىنىڭ ئېمبارگوسىغا بويسۇنمىغان ھالدا رۇسىيە بىلەن تىجارەتنى كېڭەيتىش) كېلىۋاتىدۇ. 2025-يىلى 6-ئايدىن 8-ئايغىچە بولغان يېقىنقى تەرەققىياتنى تەھلىل قىلغاندا، ئامېرىكىنىڭ مەيداننىڭ ئۆزگىرىپ تۇرۇشى سەۋەبىدىن رۇسىيە بىر ئاز ئىلگىرىلىدى، ئۇكرائىنانىڭ ئىچكى قىسمىدا زېلېنسكىيغا قارشى ئاۋازلار چىقىشقا باشلىدى ۋە ھازىرقى ئەڭ يېڭى خەۋەرگە قارىغاندا ترامپ بىلەن پۇتىن 15-ئاۋغۇست ئالياسكادا چۈشتىن كېيىن سائەت 3 تە، ئامېرىكىنىڭ ھەربىي بازىسىدا ئۇكرائىناسىز ئۇكرائىنا ئۇرۇشى سۆھبىتى ئېلىپ بارماقچى. بۇ يازمىدا يېقىنقى ئىككى ئايدىكى ئۇرۇش مەيدانىدىكى ئۆزگىرىشلەر، ترامپنىڭ تاشقى سىياسىتىنىڭ ئۇرۇشقا كۆرسەتكەن تەسىرى شۇنداقلا رۇسىيە ۋە ئۇكرائىنا ئىككى تەرەپنىڭ كۆچلۈك ۋە ئاجىز تەرەپلىرى تەھلىل قىلىنىدۇ.

6-ئاينىڭ 30-كۈنى كەچتە ترامپنىڭ «ئامېرىكىنىڭ مەنپەئەتى 1-ئورۇندا» شوئارى رامكىسى ئىچىدە ئۇكرائىناغا قىلىۋاتقان ھەربىي ياردەمنى تۈيۈقسىز توختىدى، ھەتتا يېرىم يولغا كېلىپ بولغان بەزى قورال-ياراغلارمۇ كەينىگە قايتىپ كەتكەن. بەشبۇرجەكلىك بىنا ياردەمنى توختىتىش سەۋەبىنى تېخىمۇ ئوچۇق قىلىپ ئاسىيادىكى يوشۇرۇن تەھدىت سەۋەبلىك ئامېرىكىنىڭ ئۆزىنىڭ ھەربىي زاپاس مىقدارىنى ئاشۇرۇشنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويغانلىقى ئۈچۈن دەپ كۆرسەتكەن. ئۇكرائىناغا بولغان ھەربىي ياردەمنىڭ توختىشى بىلەن ئۇرۇشتا ئەڭ كېرەكلىك بولغان باشقۇرۇلىدىغان بومبىلاردىن مۇداپىئەلىنىش سىستېمىلىرى، ھۇجۇمچى راكېتا قاتارلىق قوراللار ئۇكرائىناغا بېرىلمىدى. بۇ ئۆزگىرىش ئىتتىپاقداش ياۋروپا بىلەن ئۇكرائىناغا چوڭ بىر ئاگاھلاندۇرۇش بولدى، يەنى ئامېرىكىنىڭ ئۇلارغا داۋاملىق ياردەم قىلىدىغانلىقىنىڭ كاپالىتى يوق ئىدى. شۇنداقلا بۇ قارار يەنە رۇسىيە بىلەن سۆھبەتلىشىمىز دەۋاتقان مۇنداق بىر پەيتتە ئۇكرائىنانىڭ سۆھبەتتىكى ئورنىنى ئاجىزلاشتۇرۇپ، رۇسىيەگە يول قويۇشقا مەجبۇر بولۇش ئېھتىماللىقىنى ئاشۇرۇشقا يول ئوينايدىغانلىقى ئېنىق. بۇ باشقىلار تەرىپىدىن رۇسىيەگە قىلىنغان ياردەم دەپ قارالدى.

ئامېرىكىنىڭ ياردىمىنىڭ توختىشى بىلەن 2025-يىلى 7-ئاينىڭ بېشىدىن باشلاپ، ئۇكرائىنا كۆپ تەرەپلەردە ئېغىر خىرىسلارغا دۇچ كەلگەن. ئۇرۇش تېخىمۇ كەسكىنلەشكەن بولۇپ، رۇسىيە قىسىملىرى ئەڭ مۇھىم ئىستراتېگىيەلىك شەھەرلەردىن بىرى بولغان سۇمىغا (Sumy) ئېغىر تەھدىت سالغان، يەنە بىر تەرەپتىن دونباستىكى جەڭ دەھشەتلىك تۈس ئالغان. ئۇكرائىنا رۇسىيەنىڭ رېكورت خاراكتېرلىك درون ۋە باشقۇرۇلىدىغان بومبا ھۇجۇملىرىغا دۇچ كەلگەن بولۇپ، ھەتتا بەزىدە بىر كېچىدە 500 قېتىمدىن ئارتۇق بومباردىمان ئاستىدا قالدى. گەرچە ئۇكرائىنا ئەمەلدارلىرى ئالدىنقى سەپنىڭ تۇتۇپ تۇرۇلۇۋاتقانلىقىنى بايان قىلغان بولسىمۇ، ئۇكرائىنانىڭ بەدىلى بەك ئېغىر بولۇپ كەتكەن.

ئۇرۇشتىكى تالاپەت ۋە ئامېرىكىنىڭ پوزىتسىيەسى ئۇكرائىنا دۆلەت ئىچىدە، سىياسىي جېدەل-ماجىرا، چىرىكلىشىش، تازىلاش ۋە باستۇرۇش ھەرىكەتلىرىنىڭ ئېلىپ بېرىلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان ۋە زېلېنسكىي ھۆكۈمىتىدە لاياقەتتىن بەكرەك ساداقەتكە تايىنىشقا قاراپ تەرەققىي قىلىدىغان بىر يۈزلىنىشنىڭ بىشارەتلىرى كۆرۈنۈشكە باشلىغان. زېلېنسكىي ۋە ئاندرىي يېرماك رەھبەرلىكىدىكى پرېزىدېنت ئىشخانىسى دېموكراتىك شەكىلدە تەشكىللەنگەن چىرىكلىككە قارشى تۇرۇش گۇرۇپپىسى شۇنداقلا يەنە بىر قىسىم تەنقىدچىلەرنى رۇسىيە بىلەن ئالاقىسى بار دېگەندەك ناملار بىلەن تۇتقۇن قىلغان ۋە 22-ئىيۇل كۈنى 12144-نومۇرلۇق قانۇننى ئۆتكۈزۈپ ھوقۇقنى مەركەزلەشتۈرمەكچى بولغان. ئەمما قانۇن دېموكراتچىلارنىڭ قارشى تۇرۇشىغا ۋە ئۇكرائىنادا تۇنجى قېتىم زېلېنسكىيغا قارشى كەڭ كۆلەملىك نامايىشنىڭ يۈز بېرىشىگە سەۋەب بولغان. ياۋروپا ئىتتىپاقى ۋە گ 7 دۆلەتلىرى رۇسىيەگە قارشى ئۇرۇش قىلىۋاتقان ئۇكرائىنانىڭ رۇسىيەگە ئوخشاش دىكتاتۇرلۇققا يول ئاچىدىغان بۇ قارارىدىن ئۈمىدسىزلەنگەنلىكىنى ئىپادىلىگەن. نەتىجىدە بۇ قانۇن 9 كۈندىن كېيىن ئەمەلدىن قالغان ۋە ياۋروپا ئىتتىپاقى زېلېنسكىي ھۆكۈمىتىنىڭ بۇ قارارىدىن ناھايىتى مەمنۇن بولغانلىقىنى بىلدۈرگەن.

7-ئايدا تىرامپ يەنە ھېچكىمنى ھەيران قالدۇرمايدىغان بىر قارار چىقاردى. يەنى 7-ئىيۇل كۈنى ئۇكرائىنانىڭ بەك ئېغىر زەربە يەپ كەتكەنلىكىنى تىلغا ئېلىپ، تۈيۈقسىز ئۇكرائىنانى قورال بىلەن تەمىنلەشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ ۋەتەنپەرۋەر نامىلىق ھاۋا مۇداپىئە سىستېمىسى ۋە باشقا قوراللار بىلەن تەمىنلەشنى ئەسلىگە كەلتۈرىدىغانلىقىنى جاكارلىدى. ئۇنىڭ بۇ قارارى 3-ئىيۇل پۈتىن بىلەن قىلغان تېلېفون سۆھبىتىدىن كېيىن چىققان بولۇپ، تىرامپ قارارنىڭ سەۋەبىنى پۈتىندىن ناھايىتى ئۈمىدسىزلەنگەنلىكىنى ۋە ئۇكرائىنانىڭ بەك زەربە يەپ كەتكەنلىكى شەكىلدە ئىزاھلىغان. لېكىن بۇ قېتىمقى ياردەم بۇرۇنقىدىن ئازراق پەرقلىنىدىغان بولۇپ ئامېرىكا ئەمدى قورال-ياراغ ئىئانە قىلمايدۇ، ئەكسىچە ياۋروپالىق ئىتتىپاقداشلار بۇ قوراللارنى ئۇكرائىنا ئۈچۈن سېتىۋالىدۇ. تىرامپ بۇنىڭدىن كېيىن پۈتىنغا 50 كۈن مۆھلەت بەردى ۋە 50 كۈن ئىچىدە تىنچلىق كېلىشىمى ھاسىل قىلىنمىسا رۇسىيە بىلەن سودا قىلىدىغان دۆلەتلەردىن 100% لىك قوشۇمچە تاموژنا بېجى ئالىدىغانلىقى بىلەن تەھدىت سالدى.

بۇ قارار ئۇكرائىنانى يەڭگىل نەپەس ئالدۇردى. ئەمما ئىقتىسادىي جازا ئۈچۈن بېرىلگەن 50 كۈن مۆھلەت بەزى ئەندىشىلەرنى پەيدا قىلدى. چۈنكى بۇ 50 كۈندە رۇسىيەنىڭ ھۇجۇمنى تېخىمۇ كۈچەيتىشى ئېنىق ئىدى. يەنە بىر تەرەپتىن ئۇكرائىنالىقلار ئامېرىكىدىن كېلىدىغان ھەربىي ياردەمنىڭ يېتەرلىكلىكى ۋە تىرامپنىڭ ئىزچىللىقىدىن گۇمان قىلىشىدۇ. چۈنكى تىرامپ ئەتىسىلا بۇ قارارنى پۈتىندىن ئۈمىدسىزلەنگەنلىكى ئۈچۈن چىقارغانلىقىنى، ئۆزىنىڭ بولسا ھېچقايسى تەرەپتە ئەمەسلىكىنى بىلدۈرگەن.

ئاۋغۇستنىڭ بېشىدا ئۇرۇشنىڭ خاراكتېرى تېز سۈرئەتتە ئۆزگىرىشكە باشلىدى. كەڭ كۆلەملىك درون ئۇرۇشى سەۋەبىدىن ئالدىنقى سەپتىكى «ھالاكەت رايونى» كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە كېڭەيدى. 15 كىلومېتىردىن 60

كىلومېتىر دائىرە ئىچىنى كونترول قىلىش ئۈچۈن تەرەققىي قىلدۇرۇلغان ئۈكرائىنانىڭ شېرش (Shersh) ۋە رۇسىيەنىڭ مولنىيا (Molniya) غا ئوخشاش ئوتتۇرا مۇساپىلىك درونلىرى، نەچچە كىلومېتىر يىراقلىقتىكى ئارقا سەپ تەمىنلەش زەنجىرى تەھدىتكە ئۇچرايدىغان ۋەزىيەتنى شەكىللەندۈرگەن.

درونلار ئۈكرائىنا ئۇرۇشىدا بۇرۇنقى جەڭ تاكتىكىلىرى ۋە نەزەرىيەلىرىنى ئاستىن-ئۈستۈن قىلىۋەتتى. رۇسىيە 6-ئايدىن باشلاپ سىن يېتەكچى سىستېمىسى، سۈنئىي ئىدراك ۋە ياخشىلانغان ئېلېكترون ئۇسكۇنىلىرى سەپلەنگەن، ئىقتىدارى ئۆستۈرۈلگەن Geran-2 ۋە Geran-3 تىپلىق درونلارنى ئىشلىتىپ كەلگەن. بۇ درون 4000 مېتىر ئېگىزلىكتە ئۇچالايدۇ، نىشانغا چۈشكەندىكى سۈرئىتىنى 185 كىلومېتىردىن 600 كىلومېتىرغا يەتكۈزەلەيدۇ. 90 كىلوگرامغىچە يۈك توشۇيالايدىغان بولۇپ باھاسى 200 مىڭ دوللار.

بۇ خىل درونلار ئۈكرائىنا مۇداپىئەسىگە ئېغىر قىينىچىلىق ئېلىپ كەلمەكتە. چۈنكى ئۈكرائىنا تەرەپ 200 مىڭ دوللار ياكى ئۇنىڭدىنمۇ ئەرزان بولغان درونلارنى ئېتىپ چۈشۈرۈش ئۈچۈن باللىستىك ۋە چارلىغۇچى باشقۇرۇلىدىغان بومبىنى توسۇشقا ئىشلىتىلىدىغان مىليون دوللارلىق باشقۇرۇلىدىغان بومبىنى ئىشلىتىشكە مەجبۇر بولماقتا. لېكىن ئۇرۇشتىكى بۇ جىددىي ئەھۋال بەزى بۆسۈش خاراكتېرلىك نەتىجىلەرنىڭ بارلىققا كېلىشىگە تۈرتكە بولماقتا. كەم دېگەندە تۆت ئۈكرائىنا شىركىتى ۋە گېرمانىيە شۇنداقلا ئېستونىيەدىكى بىردىن شىركەت رۇس درونلىرىغا قارشى ئەرزان باھالىق درون تەتقىقاتى ئېلىپ بارماقتا. بۇ درونلارنىڭ رۇسلارنىڭ Geran ناملىق درونلىرىنىڭ % 70 نى توسۇپ قالالايدىغانلىقى مەلۇم. زېلېنسكىي بۇلار بىلەن كەڭ كۆلەمدە توختام ئىمزالىغان بولۇپ، كۇنىگە 1000 دىن ئىشلەپچىقىرىشقا ئېھتىياجلىق ئىكەن. بۇنىڭ ئۈچۈن 6 مىليارد دوللار مەبلەغ زۆرۈر بولۇپ مەبلەغنى ھەل قىلىش ئۈچۈن خەير-ساخاۋەت تەشكىلاتلىرى ھەرىكەتكە ئۆتكەن. مۇتەخەسسىسلەرنىڭ ئېيتىشچە، ھەر بىر دروننىڭ باھاسى 5000 دوللاردىن تۆۋەن بولۇشى، 300 كىلومېتىر سۈرئەت بىلەن 5000 مېتىر مۇساپىگە ئۇچالىشى كېرەك ئىكەن. بۇنداق ئەھۋالدا ئەگەر رۇسىيە كۇنىگە 200 دىن كۆپ Geran ئىشلەپچىقىرالمىسا، ئۈكرائىنا بۇ جەھەتتە ئەۋزەللىككە ئېرىشىشى مۇمكىن ئىكەن.

ئۇرۇش بىلەن تەڭ تەبىئىي ھالدا دىپلوماتىيەمۇ ئېلىپ بېرىلماقتا. تۈركىيە ساھىبخانلىق قىلغان رۇسىيە بىلەن ئۈكرائىنا ئوتتۇرىسىدىكى بىۋاستە سۆھبەتتە بەزى نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى. بولۇپمۇ 7-ئاينىڭ ئاخىرىدا رۇسىيە ۋە ئۈكرائىنا ئارىسىدا بۇگۈنگە قەدەر ئېلىپ بېرىلغان ئەڭ چوڭ ئۇرۇش ئەسىرلىرىنى ئالماشتۇرۇش ۋۇجۇدقا چىقتى. ئەمما ئەڭ چوڭ دىپلوماتىك قەدەم 8-ئاۋغۇست ئېتىلدى. تىرامپ ئىلگىرىكى جازا يۈرگۈزۈش تەھدىتلىرىنىڭ ئورنىغا، پۈتىن بىلەن 15-ئاۋغۇست ئالياسكادا سۆھبەت ئۆتكۈزىدىغانلىقىنى ئېلان قىلدى. بۇ مۇتەخەسسىسلەر تەرىپىدىن پۈتىننىڭ دىپلوماتىك غەلبىسى دەپ قارالماقتا. پۈتىن باشلىقلار يىغىندىن ئىلگىرى ھاۋا ۋە دېڭىزدا چەكلىك دەرىجىدە ئۇرۇشنى توختاتتى، ئەمما قۇرۇقلۇقتىكى بومباردىمان قىلىش داۋاملاشماقتا.

تىرامپ-پۈتىن ئۇچرىشىشى مۇجمەللىك ۋە زىددىيەتلىك سىگناللار بىلەن تولغان بولۇپ، تىرامپنىڭ ئالاھىدە ۋەكىللىرىنىڭ بىرى بولغان ستېۋ ۋىتكوف 6-ئاۋغۇست موسكۋادا تۈيۈقسىز زىيارەتتە بولۇپ، رۇسىيەنى دۇنيا ئىقتىسادىغا قايتا ئەكىرىش ۋە جازانى بىكار قىلىش ھەققىدە سۆھبەت ئېلىپ بارغان. پۈتىن بۇنىڭغا جاۋابەن ئەگەر ئۈكرائىنا دونېتسىك ۋە لۇھانسىك ئۆلكىسىنىڭ چېگرالىرىدىن چېكىنسە، ئۇرۇشنى توختىتىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. لېكىن بۇ شەرت يېڭى ئەمەس، شۇنداقلا ئۈكرائىنا ئىزچىل مۇرەسسەسىز رەت قىلىپ كېلىۋاتقان شەرت. چۈنكى بۇ رايونلارنىڭ كونترولۇقىنىڭ رۇسىيەگە ئۆتۈشى رۇسىيەنىڭ ھەربىي ھەرىكەت ئارقىلىق يېتەلمىگەن مەقسەتكە يېتىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

تىرامپ-پۈتىن ئۇچرىشىشىغا زېلېنسكىينىڭ قاتناشمايدىغانلىقى ياۋروپا دۆلەتلىرىنى غەزەپلەندۈردى. گېرمانىيە باش مىنىستىرى مېرز باشچىلىقىدىكى ياۋروپا رەھبەرلىرى 13-ئاۋغۇست زېلېنسكىي بىلەن ئىنتېرنېتتا باشلىقلار يىغىنى ئۆتكۈزگەن بولۇپ، تىرامپنى ئۆزلىرى بىلەن بىر تەرەپكە تارتىش ئۈچۈن ئۆزلىرىنىڭ «ئۆتۈشكە بولمايدىغان قىزىل سىزىقى» نى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇلار نىشان سۈپىتىدە ئۇرۇشنى توختىتىشقا كاپالەتلىك قىلىش، ئۇكرائىنانىڭ ئۈستىدىلدە بولۇشى ۋە رۇسىيەنىڭ كەلگۈسىدىكى تاجاۋۇزچىلىقىغا قارشى كۈچلۈك بىخەتەرلىك كاپالىتى قاتارلىقلارنى تىلغا ئالغان.

يەنە بىر تەرەپتىن سۆھبەتكە ئاز قالغانسېرى ئالدىنقى سەپتە ئەھۋال تېخىمۇ ناچارلاشماقتا. گەرچە ھەل قىلغۇچ غەلبىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن يېتەرلىك دەرىجىدە قۇرۇقلۇق ئەسكىرىي كۈچى بولمىسىمۇ، رۇسىيە قىسىملىرى زاپورىژىيە رايونىدىكى خام ئەشيا مەركىزىگە قاراپ ئىلگىرىلىدى. يەنە بىر تەرەپتىن ئۇكرائىنا ئىقتىسادىنىڭ تايانچ كۈچى بولغان دېھقانچىلىق ئىشلىرىمۇ رۇسىيەنىڭ دورون ھۇجۇملىرى سەۋەبلىك تۈرلۈك قىينىچىلىقلارغا دۇچ كەلمەكتە. 13-ئاۋغۇست كۈنى رۇسىيە ئارمىيەسى دونېتسىك رايونىنىڭ پوكروۋسكىغا يېقىن ئۇكرائىنانىڭ مۇداپىئە لىنىيەسىنى بۆسۈپ ئۆتۈپ ئۇكرائىنا ئالدىنقى سېپى ئۈچۈن مۇھىم بولغان تەمىنلەش لىنىيەسىنى ئۈزۈپ تاشلىغان. لېكىن ئۇكرائىنا ئەسكەرلىرى بۇ خىرىسلار شۇنداقلا ئۆزلىرىدىكى ئوق-دورىلارنىڭ كەمچىللىكىدىن ئاغرىنماي ئالدىنقى سەپتە مۇشەققەتلىك جەڭنى داۋام قىلماقتا. ئۇكرائىنا گېنېرالىرى رۇسىيەنىڭ شەرتلىرىگە ماقۇل دەپ «زىيانلىق تىنچلىق» ياكى ھەر قانداق شەكلىدىكى زېمىن بېرىشكە قەتئىي قارشى ئىكەنلىكىنى ۋە بۇنىڭ ئۆلۈپ كەتكەن سەپداشلىرىغا قىلىنغان خىيانەت بولىدىغانلىقىنى تەكىتلىگەن.

گەرچە ئۇرۇشتا كۆپ ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىسىمۇ ئۇكرائىنالىق ئەسكەرلەرنىڭ كەيپىياتىنىڭ كۆتۈرەڭگۈ ئىكەنلىكى مەلۇم. ھەتتا ئۇرۇشقا ئايالار كۆپلەپ قاتناشماقتا. ھازىر ھەربىيلىكتىكى ئۇكرائىنالىق ئايالارنىڭ سانى تەخمىنەن 100 مىڭ ئەتراپىدا بولۇپ، ھەربىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ تەخمىنەن 20% نى تەشكىل قىلىدىكەن. بۇ ئايال ئەسكەرلەر ئاساسلىق سېستىرالىق، شوپۇرلۇق ۋە درونلارنى كونترول قىلىش قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىمەكتە. ئۇرۇش قوراللىرىدىكى تېخنىكىلىق ئىلگىرىلەشلەر جەڭ مەيدانىدىكى ئەر-ئايالارنىڭ ئەنئەنىۋى رولىرىنى ئۆزگەرتىۋاتقان بولۇپ، ئايالار ئۆچقۇچىسىز ئايروپىلان ئۆچقۇچىسى قاتارلىق ئورۇنلاردا ئەرلەر بىلەن ئوخشاش نەتىجە يارىتالايدىغان ۋەزىيەت شەكىللەنگەن.

يەنە بىر تەرەپتىن ئۇكرائىنا ئۇرۇشى رايونلۇق بەزى ئۆزگىرىشلەرگە سەۋەب بولماقتا. رۇسىيەنىڭ جەنۇبىي كاۋكازدىكى تەسىر كۈچىنىڭ ئاجىزلىغانلىقىنىڭ بىشارەتلىرى باش كۆتۈرمەكتە. ئەزەربەيجان بىلەن ئەرمېنىيە رۇسىيەنى بىر چەتكە قايرىپ قويۇپ ئۆزلىرى ئارىسىدا بۇۋاستە تىنچلىق سۆھبىتى ئېلىپ باردى. ئەرمېنىيە رۇسىيەنىڭ كونترولۇقىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن ياۋروپا ئىتتىپاقىغا يېقىنلاشماقتا ۋە تۈركىيە بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى نورماللاشتۇرۇش ئۈچۈن ھەرىكەت قىلماقتا. رۇسىيەمۇ قولىدىن كېلىدىغان بېسىملارنى قىلىۋاتىدۇ، ئەمما ئەڭ ئاخىرىدا ئەزەربەيجان ۋە ئەرمېنىيەنىڭ تىرامپنىڭ يېنىغا بېرىپ 30 يىللىق سىياسىي زىددىيىتىنى ھەل قىلىشى رۇسىيەگە ئوچۇق-ئاشكارا ھالدا «سېنىڭ دەۋرىڭ ئاخىرلاشتى» دېگەن سىگنالنى بەردى.

ئۇرۇشنىڭ بۇ خىل مۇرەككەپ ئەھۋالدىكى تەرەققىياتىدىن كېيىن ھازىرقى باسقۇچتا رۇسىيە ۋە ئۇكرائىنا ئىككى تەرەپنىڭ كۈچلۈك ۋە ئاجىز تەرەپلىرى ھەققىدە توختىلىشقا توغرا كەلسە، قىسقىچە مۇنداق خۇلاسە چىقىرىلىشى مۇمكىن:

رۇسىيەنىڭ كۈچلۈك تەرىپى

- رۇسىيە ھەربىي ھەربىكەتتە تەشەببۇسكارلىققا شۇنداقلا درون ۋە باشقۇرۇلىدىغان بومبا ھۇجۇملىرىدا ئۈستۈنلۈككە ئىگە.
- ئالدىنقى سەپتە ئاستا بولسىمۇ ئىلگىرىلەۋاتىدۇ.
- نەق پۇل بىلەن قىزىقتۇرۇش ئارقىلىق ھەر ئايدا ئۇكرائىناغا قارىغاندا 10-15 مىڭ ئارتۇق ئەسكەر قوبۇل قىلىدۇ.
- قارشى تەرەپتە ترامپ بولغانلىقى سەۋەبىدىن دىپلوماتىيە ئۈستىلىدە ئۈستۈنلۈككە ئىگە. چۈنكى ترامپ رۇسىيەگە زېمىن بۆلۈپ بېرىش، ئۇكرائىنانىڭ شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتىغا كىرىشنى چەكلەش ۋە رۇسىيەگە يۈرگۈزۈلۈپ كېلىۋاتقان ئېمبارگولارنى بىكار قىلىش قاتارلىق شەرتلەرنى قوبۇل قىلىش كېرەك، دەپ قارايدۇ.

ئاجىز تەرىپى

- رۇسىيەنىڭ ئىلگىرىلىشى تولىمۇ ئاستا ۋە ناھايىتى قىممەتكە توختىماقتا.
- مۆلچەردىكى ئومۇمىي تالاپەتكە ئۇچرىغان رۇس ئەسكەرلىرىنىڭ سانى 900 مىڭدىن 1 مىليون 300 مىڭ ئەتراپىدا بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئۆلگەنلەرنىڭ سانى 190 مىڭدىن 350 مىڭغىچە. شۇنداق بولسىمۇ كۈنىگە ئاران 15 كۋادرات كىلومېتىر زېمىن ئىشغال قىلالىغان بولۇپ بۇ دېمەك بىر ئەسكەرنىڭ ئۆلۈمى بەدىلىگە بىر يىلدا پەقەت 0.038 كۋادرات كىلومېتىر زېمىنغا ئىگە بولغان.
- رۇسىيە ئۈچۈن ئۇرۇش چىقىمى ناھايىتى كۆپ بولۇۋاتىدۇ ۋە رۇسىيەنىڭ ئىقتىسادىنىڭ قاچانغىچە بەرداشلىق بېرەلەيدىغانلىقى ئېنىق ئەمەس.
- ئۇرۇشنىڭ ھازىرقى ئەھۋالى پۈتىن ئۇرۇش باشلىغان دەسلەپكى ۋاقىتتىكى نىشانىدىن تولىمۇ يىراقتا.
- رۇسىيە بۇ ئۇرۇش سەۋەبلىك جەنۇبىي كاۋكاز، سۇرىيە ۋە ئوتتۇرا شەرقتىكى تەسىر كۈچىدىن ئايرىلىپ قالماقتا.

ئۇكرائىنانىڭ كۈچلۈك تەرىپى:

- ئۇكرائىنا ئەسكەرلىرىنىڭ چىدامچانلىقى ۋە ھەر خىل ئۇرۇشلارغا تېز ماسلىشىشچانلىقى.
- جەڭ قوراللىرى تەرەققىي قىلدۇرۇش جەھەتتىكى يېڭىلىق يارىتىش ئىقتىدارىنىڭ كۈچلۈكلىكى، سۈنئىي ئەقىل بىلەن دروننى بىرلەشتۈرۈپ ئىشلىتىش ئىقتىدارىنىڭ يۇقىرىلىقى.
- ياۋروپانىڭ كۈچلۈك قوللىشى؛ ناتونىڭ تېخنىكا ۋە قورال يارىدەمى.
- ئۇكرائىنا ئەسكەرلىرىنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىنىڭ كۈچلۈكلىكى.

ئۇكرائىنانىڭ ئاجىز تەرەپلىرى:

- (گەرچە بەك ئېغىر بولمىسىمۇ) ئۇرۇشنىڭ ئۇكرائىنا سىياسىتىنى ھوقۇق مەركەزگە مەركەزلەشكەن، لاياقەتتىن ساداقەتكە ئەھمىيەت بېرىدىغان ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويۇشى.
- ئامېرىكا، ناتو ۋە ياۋروپا ئىتتىپاقى قاتارلىقلارنىڭ يارىدەمگە زىيادە تايىنىپ قېلىشى.
- ئىتتىپاقداشلاردىن كېلىدىغان قورال-ياراغلارنىڭ داۋاملىق تۈردە كېچىكىپ كېلىشى.
- دورون ھۇجۇملىرى سەۋەبىدىن بىخەتەر دېھقانچىلىق قىلىشنىڭ قىينلىشىپ كېتىشى.

ھېچبولمىسا ھازىرچە ئۇكرائىنانىڭ ئامېرىكىنىڭ ھەربىي ۋە دىپلوماتىك يارىدەمگە تايىنىشتىن باشقا ئەقلگە مۇۋاپىق باشقا چىقىش يولى قالمىغان بىر تارىخىي شارائىتتا تىرامپ پۇتىن بىلەن بولىدىغان سۆھبەت ھەققىدە زىددىيەتلىك بايانات بېرىشنى داۋام قىلماقتا. 8-ئاينىڭ 11-كۈنى، ھىندىستانغا رۇسىيەنىڭ نېفتىنى سېتىۋالغانلىقى ئۈچۈن قوشۇمچە تاموژنا بېجى قويدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇكرائىنانىڭ ھەر قانداق شەكىلدىكى سۆھبەتتە زېمىننى بېرىشكە مەجبۇر بولىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇ پۇتىننىڭ ئۇرۇشنى داۋاملاشتۇرغانلىقىغا بولغان نارازىلىقىنى ئىپادىلىگەن شۇنداقلا پۇتىن بىلەن ئۆتكۈزۈلىدىغان يىغىنى پەقەت بىر-بىرى بىلەن تونۇشۇش ۋە ئىشلارنىڭ قەيەردىن قەيەرگىچە ئىكەنلىكىنى كۆرۈش يىغىنى ئىكەنلىكىنى دېگەن. ئەگەر ئىشلار ئۈكۈشلۈق بولمىسا، يىغىندىن ئايرىلىشقا تەييار ئىكەنلىكىنى شۇنداقلا بۇ قېتىم ۋەزىپىگە ئولتۇرغاندىن بۇيان رۇسىيەگە ئەڭ قاتتىق بولىدىغانلىقىنى تىلغا ئالغان. بۇ زىددىيەتلىك بايانلار تىرامپنى پۇتىننىڭ نەزىرىدە بەك قورقۇپ كېتىشنىڭ ھاجىتى يوق بىر ئامېرىكا لىدېرى ھالىتىگە چۈشۈرۈپ قويدى، دەپ ئېيتىش ھەرگىز خاتا بولمايدۇ.

بۇ ھادىسىلەر دۇنيا دۆلەتلىرىگە ئامېرىكىنىڭ تاشقى سىياسىتىنىڭ نەقەدەر تەخمىن قىلغىلى بولمايدىغان ھالەتكە كېلىپ قالغانلىقى ھەققىدىمۇ ئاگاھلاندۇرۇش سىگنالى بەرمەكتە. پۇتىن بىلەن بولىدىغان سۆھبەت ئەمەلىيەتتە ئىككەيلەننىڭ يەتتىنچى قېتىم بىۋاستە سۆزلىشىشى ھېسابلىنىدۇ. تىرامپ ئۆزىنى كېلىشىم تۈزۈشكە ماھىر دەپ قارايدۇ ئەمما بۇ قېتىمقى سۆھبەت ئۇنىڭ سودا-سېتىق خاراكتېرىگە ئىگە دىپلوماتىيە ئۇسلۇبىغا قارىتا ئەڭ چوڭ سىناق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئىككى تەرەپ ئۈچرىشىشىدىكى ئەڭ يېڭى خەۋەر (15-ئاۋغۇست لوندون ۋاقتى ئەتىگەن 9) گە قارىغاندا ئامېرىكىلىقلارنىڭ تىرامپنىڭ پۇتىن بىلەن بولغان يىغىندا ئۇكرائىنا ئۇرۇشى ئۈچۈن ئاقىلانە قارار چىقارالايدىغانلىقىغا ئىشەنمەيدۇ.

پېۋ تەتقىقات مەركىزىنىڭ (The Pew Research Center) تەكشۈرۈشىدە كۆرسىتىلىشىچە، 59% ئامېرىكىلىق تىرامپنىڭ رۇسىيە توغرىسىدا قارار چىقىرىشىغا ئىشەنچى يوقلۇقىنى، 40% كىشى ئۇنىڭ ئاقىلانە قارار چىقىرالايدىغانلىقىغا ئىشىنىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. تەكشۈرۈشكە قارىغاندا، 33% زىيارەت قىلىنغۇچى تىرامپنىڭ رۇسىيەنى بەك ياخشى كۆرىدىغانلىقىنى، 6% زىيارەت قىلىنغۇچى بولسا ئۇكرائىنانى بەك قوللايدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. ئامېرىكىلىقلارنىڭ كۆپىنچىسى رۇسىيەگە كەلگەندە تىرامپقا بولغان ئىشەنچىسىنىڭ كەمچىل ئىكەنلىكىنى تىلغا ئالغان. ئامېرىكىلىقلارنىڭ 50% ى ئامېرىكىنى ئۇكرائىنانى رۇسىيەنىڭ تاجاۋۇزىدىن ئۆزىنى قوغداشقا يارىدەم بېرىش مەسئۇلىيىتى بار، دەپ قارايدىغان بولسا، 47% كىشى ئۇنداق ئەمەس دەپ قارايدىكەن. جۇمھۇرىيەتچىلەر پارتىيەسىدە ئامېرىكىنىڭ مەسئۇلىيىتى بار دەپ قارايدىغانلارنىڭ نىسبىتى مارتتىن بۇيان 12% ئېشىپ، 23% تىن 35% كە چىققان. دېموكراتچىلار پارتىيەسىنىڭ ئىچىدە 66% كىشى ئامېرىكىنىڭ ئۇكرائىنىغا يارىدەم بېرىش مەجبۇرىيىتى بار دەپ قارايدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن.

یەنە بىر تەرەپتىن شۇنىمۇ ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ترامپ ھەققىدىكى نېگاتىپ قاراشلار پەقەت ترامپنىڭ بۇرۇنقى تاشقى سىياسەتلىرىگە قاراپ چىقىرىلغان ئالدىن ھۆكۈملەر. ئەگەر ترامپ بۇ قېتىم پۈتىنغا يۈرەكلىك قارشى تۇرالىسا، بەلكىم ئۇ تارىختىن بۇيانقى ئەڭ چوڭ كېلىشىمنى ھاسىل قىلىپ، ياۋروپانىڭ 1945-يىلدىن بۇيانقى ئەڭ چوڭ ئۇرۇشنى ئاخىرلاشتۇرۇشى مۇمكىن. يەنە كېلىپ، بۇ يەردە كېلىشىم ھاسىل بولسا ئىسرائىلىيەنىڭ غەززەگە ئېلىپ بارغان ھۇجۇملىرىنى توختىتىش ئۈچۈن تېخىمۇ مۇۋاپىق شارائىت يارىتىلىشى ۋە ترامپ ھەققىي نوبېل تىنچلىق مۇكاپاتىغا لايىق پېرىزىدېنت بولۇپ چىقىشى مۇمكىن. ئالياسكادىكى سۆھبەتتە پۈتىنغا ئەلۋەتتە ئەينى ۋاقىتتا زېلېنسكىيغا مەشىنىڭ ئالدىدا ئولتۇرۇپ قىلغان مۇئامىلىنى قىلمايدۇ. ئەمما پۈتىندىن تەپ تارتىدىغان بىر كەيپىياتقا ئىگە ترامپ ئۇنىڭغا قانداق مۇئامىلە قىلىدۇ؟ ئۇكرائىنا ۋە ياۋروپادىكى ئىتتىپاقداشلىرىنىڭ مەنپەئەتىنى قانچىلىك قوغدايدۇ؟ ئىككى تەرەپ جىددىي ۋە «چىرايلىق» شەكىلدە سۆھبەت ئۆتكۈزەمدۇ؟ ياكى بىر-بىرىگە تەھدىت سېلىشامدۇ؟ ھەممىدىن مۇھىمى ئۇكرائىنانىڭ تەقدىرىنىڭ ئۇكرائىناسىز بەلگىلەنمەكچى بولۇشى قانچىلىك كۈچكە ئىگە بولىدۇ؟ بۇ ھەر قايسى تەرەپلەر ئۈچۈن، بولۇپمۇ ئۇرۇشنىڭ كەلگۈسى تەرەققىياتى ئۈچۈن ناھايىتى مۇھىم.

پايدىلانغان مەنبەلەر

- Ukraine’s political infighting gets nasty, The Economist, Jul 6th 2025
- The War Room newsletter: Why America is denying Ukraine weapons, The Economist, Jul 7th 2025
- Trump embarrasses the Pentagon with a U-turn on Ukraine, The Economist, Jul 8th 2025
- Russia’s summer Ukraine offensive looks like its deadliest yet, The Economist, Jul 9th 2025
- Putin’s war in Ukraine may cost him control of the south Caucasus, The Economist, Jul 10th 2025
- Ukraine’s front-line farms battle Russians and weather, The Economist, Jul 13th 2025
- Fed up with Putin, Trump offers Ukraine arms and tariffs, The Economist, Jul 14th 2025
- Outrage in Ukraine as the government attacks anti-corruption watchdogs, The Economist, Jul 22nd 2025
- Volodymyr Zelensky has made a strategic blunder, The Economist, Jul 23rd 2025
- Russia and Ukraine must seek a proper framework for talks, The Economist, Jul 25th 2025
- Parliament restores independence to Ukraine’s corruption-fighters, The Economist, Jul 31st 2025
- Ever more Ukrainian women are joining the army, The Economist, Jul 31st 2025
- Kurt Volker and Nico Lange, How NATO’s European members can help Ukraine and help themselves, The Economist, Aug 1st 2025
- On Ukraine’s front lines the kill zone is getting deeper, The Economist, Aug 4th 2025
- Instead of sanctions, Donald Trump announces a summit with Russia, The Economist, Aug 9th 2025

- Nerves are fraying ahead of the Trump-Putin summit, The Economist, Aug 12th 2025
- What Putin wants from Trump in Alaska, The Economist, Aug 13th 2025
- How to win at foreign policy, The Economist, Aug 14th 2025
- Live updates: Trump and Putin set for Alaska summit in push to end war in Ukraine, NBCNWES, Aug 15th 2025

ئاقسارايدا 30 يىللىق كىرىزىسنى ھەل قىلىش- ترامپتىن پۈتىنغا بىر زەربە

مەۋلان تەڭرىقۇت

(2025-08-09)

يېقىنىنگىياقى رۇسىيە بىلەن ئەزەربەيجان ئوتتۇرىسىدا ئىككى قېتىم چوڭ سۈركىلىش بولدى. 1-قېتىم 2024-يىلى 26-دېكابىر كۈنى ئەزەربەيجان يولۇچىلار ئايروپىلانى رۇسىيە ھەربىي قىسمىنىڭ سەۋەنلىكى بىلەن ئېتىپ تاشلاندى. گەرچە بوشلۇقتا پاچاقلىنىپ كەتمىگەن بولسىمۇ، قازاقىستانغا جىددىي قونۇش جەريانىدا 38 كىشى ھاياتىدىن ئايرىلدى. 2-قېتىملىقى بولسا 2025-يىلى ئىيۇندا يۈز بەردى. رۇسىيەدە ياشاۋاتقان ئىككى ئەزەربەيجانلىق ئاكا-ئۇكا قاماقخانىدا رۇسىيە ساقچىلىرى تەرىپىدىن ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈلدى. ھەر ئىككى ۋەقەدە رۇسىيە ئەستايىدىل بولمىدى، ھەتتا ئوچۇق-ئاشكارا كەچۈرۈم سورىمىدى. بۇ ئەزەربەيجان ھۆكۈمىتى ۋە خەلقىنىڭ ئوغىسىنى قايناتتى. بولۇپمۇ كېيىنكى ۋەقەدە ئەزەربەيجان ھۆكۈمىتى پوزىتسىيەسىنى قاتتىق قىلدى ۋە رۇسىيەنىڭ 7 مۇخبىرى ۋە 20 گە يېقىن پۇقراسىنى قولغا ئالدى.

كاۋكاز ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا (تۈركىستان) رايونى رۇسىيەنىڭ مۇرەسسە قىلغىلى بولمايدىغان ئارقا ھويلىسى ئىدى ۋە بۇ رايونغا باشقا دۆلەتلەرنىڭ تەسىر كۈچىنىڭ سىڭىپ كىرىشىنى رۇسىيە ئۆزى ئۈچۈن تەھدىت دەپ قارايتتى ۋە ھېلىھەممۇ شۇنداق قارايدۇ. بۇ سەۋەبتىن 2008-يىلى گرۇزىيەگە ئەسكەر چىقاردى. ئۇكرائىنادىكى ئۇرۇشمۇ ئوخشاش سەۋەب تۈپەيلىدىن داۋام قىلماقتا. ئەمما يېقىنقى يىللاردىن بۇيان بۇ ۋەزىيەتتە ئۆزگىرىش بولماقتا. رۇسىيەنىڭ ئۇكرائىنىغا تاجاۋۇز قىلىشى، بۇ رايوندىكى تۈرك دۆلەتلىرىنى قاتتىق ئەندىشىگە سالماقتا، چۈنكى ئوخشاش ھەربىكەتنى بۇلارغا قوللانمايدۇ دېگىلى بولمايدۇ. ئەلۋەتتە بۇ ئەندىشە باشتىن تارتىپ مەۋجۇت ئىدى. شۇڭا بۇ دۆلەتلەر كۆپ تەرەپلىك تاشقى سىياسەت ئەندىزىسىنى قوللىنىپ، رۇسىيەنىڭ چىشىغا تەگمىگەن ئاساستا ئامېرىكا، خىتاي، تۈركىيە، ياۋروپا ئىتتىپاقى، ھىندىستان قاتارلىق چوڭ دۆلەتلەرنىڭ تەسىر كۈچىنى رايونغا باشلاپ كىرمەكتە. بۇ ھەقتە ئەڭ كۆرۈنەرلىك دۆلەت خىتايدۇر. خىتاي پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيادا رۇسىيە بىلەن تەڭ دېگۈدەك تەسىر كۈچىگە ئىگە بولۇپ بولدى. چۈنكى خىتاينىڭ بۇنداق تەسىرگە ئىگە بولۇشىنى تۈرك دۆلەتلىرى ئىستىدى، قوللىدى ۋە شارائىت ھازىرلاپ بەردى. ئەلۋەتتە بۇلار ئۈچۈن خىتاي بىلەن رۇسىيە ئوتتۇرىسىدىلا ئويناش بىخەتەر ئەمەس. چۈنكى خىتاي بىخەتەرلىك مەسىلىسىگە كەلگەندە بۇ دۆلەتلەرگە يارەم قىلمايدۇ. شۇڭا بۇ جەھەتتە ئامېرىكا ۋە تۈركىيە ئەڭ ياخشى تاللاش. ئەمما ئامېرىكا ھازىرغىچە بۇ رايونغا بەك قىزىقىپ كەتمىدى. لېكىن تۈنۈگۈن يەنى 8-ئاۋغۇست (جۈمە) ترامپنىڭ ئەزەربەيجان پرېزىدېنتى ئىلھام ئالىيېۋ ۋە ئەرمېنىيە باش مىنىستىرى پاشىنيان بىلەن ئاق سارايدا تارىخىي تىنچلىق كېلىشىمىگە ئىمزا قويۇشى ئامېرىكىنىڭ رايونغا سىڭىپ كىرىشىنىڭ مۇھىم بىر قەدىمى دەپ قاراشقا بولىدۇ.

ترامپ ئىككى دۆلەت رەھبىرى بىلەن بىللە ئېلىپ بارغان مۇخبىرلارنى كۈتۈۋېلىش يىغىندا ئەرمېنىيە بىلەن ئەزەربەيجاننىڭ «30 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت» كۈرەش قىلىپ، «ھەر ئىككى دۆلەت ئۈچۈن غايەت زور ئازاب-

ئوقۇبەت» ئېلىپ كەلگەنلىكىنى كۆرسەتتى. شۇنداقلا بۇ ئۇرۇشنى ئاخىرلاشتۇرۇش ئۈچۈن ئاقسارايغا كەلگەن باش مىنىستىر پاشىنيان ۋە پرېزىدېنت ئالىيېۋنى «ئىككى يىراقنى كۆرەر ئادەم» دەپ تەرىپلىدى ۋە ئىككەيلەننىڭ ۋاشىنگتونغا كېلىپ «ئىنتايىن مۇھىم ھۆججەت»كە ئىمزا قويغانلىقىنى تەبرىكلىدى. تىرامپ ئەزەربەيجان ۋە ئەرمېنىيە ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى ھەل قىلىش ئۈچۈن ياۋروپا ئىتتىپاقى، رۇسىيە، ھەتتا «مۇگدەك جو بايدېن» قاتارلىقلارنىڭ نۇرغۇن ئۇرۇنۇپ باققانلىقىنى، ئەمما ھەل قىلىش چارىسىنى تاپالمىغانلىقىنى، ئەمما ئۆزىنىڭ بۇ كېلىشىم ئارقىلىق تىنچلىق ئورنىتىشنى ئەمەلگە ئاشۇرغانلىقىنى تىلغا ئالدى.

پرېزىدېنت تىرامپ كېلىشىمدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان يادرولۇق ۋەدىلەرنىڭ ئىككى تەرەپنىڭ «ئۇرۇشنى مەڭگۈلۈك توختىتىش، سودا، سایاھەت ۋە دىپلوماتىك مۇناسىۋەت قانالىرىنى ئېچىش ۋە بىر-بىرىنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقى ۋە زېمىن پۈتۈنلۈكىگە ھۆرمەت قىلىش» قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغانلىقىنى سۆزلەپ ئۆتتى. ئۇ ئىككى دۆلەت رەھبىرىنىڭ كەلگۈسى مۇناسىۋىتىگە بولغان ئىشەنچىسىنى ئىپادىلەپ «مېنىڭچە ئۇلار ناھايىتى ياخشى مۇناسىۋەت قۇرىدۇ... ئەگەر ئۇنداق قىلمىسا مېنى چاقىرسا كېلىشتۇرۇپ قويىمەن» دېدى.

كېلىشىمدىكى تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان نۇقتىلارنى مۇنۇلار دەپ قاراشقا بولىدۇ:

ئامېرىكا تەرىپىدىن ئەزەربەيجانغا 1992-يىلىدىن بېرى قويۇلغان قورال-ياراغ ئېمبارگوسىنىڭ بىكار قىلىنغانلىقى جاكارلاندى. تىرامپ بۇنى «قالتىس چوڭ ئىش» دېدى.

ئەزەربەيجاننى ئەرمېنىيە زېمىنىدىن كېسىپ ئۆتۈپ ناخچىۋانغا (جۇغراپىيەلىك جەھەتتىن ئەرمېنىيەنىڭ ئارىدا بولۇش سەۋەبى بىلەن ئەزەربەيجاننىڭ ئاساسىي قۇرۇقلۇق زېمىنىدىن ئايرىلىپ تۇرىدىغان پارچىسى) تۇتاشتۇرىدىغان 99 يىللىق مۇددەتكە ئىگە قاتناش لىنىيەسىنىڭ ئېچىلىدىغانلىقى بىلدۈرۈلدى. ئەرمېنىيە بۇ لىنىيەگە «تىرامپچە خەلقئارالىق تىنچلىق ۋە گۈللىنىشنىڭ يولى» دېگەن ئىسمنى تەۋسىيە قىلغان بولۇپ، تىرامپ بۇنى ئۆزىنىڭ تەلەپ قىلمىغانلىقىنى، ئەمما تولىمۇ مەمنۇن بولغانلىقىنى بىلدۈرگەن. (بۇ لىنىيە ئەسلى ئەزەربەيجاننىڭ تىنچلىق كېلىشىمگە كېلىشىنىڭ ئەڭ مۇھىم شەرتلىرىدىن بىرى ئىدى ۋە باشتا ئەرمېنىيە قوشۇلمىغان ئىدى. شۇڭا بۇ يولنىڭ قاچان ئېچىلىدىغانلىقىغا قارىتا بىر نەرسە دېيىش قىيىن.)

ئامېرىكا ھەر ئىككى دۆلەت بىلەن ئېنېرگىيە، سودا، تېخنىكا، سۈنئىي ئەقىل ۋە تېررورىزمغا قارشى تۇرۇشنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەمكارلىقىنى كېڭەيتىدىغانلىقى ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

(ئەسكەرتىش: بۇ 2024-يىلىدىن بۇرۇنقى خەرىتە بولۇپ، ھازىر قاراباغ ئەزەربەيجاننىڭ ئىگىدارلىقىدا.)

ئىلھام ئالىيېۋ تىرامپنىڭ ئۇنى ئاقسارايغا تەكلىپ قىلغىنىنى چوڭ شەرەپ دەپ قوبۇل قىلغانلىقىنى، ئەمەلىيەتتە ئىككى تەرەپنىڭ ئامېرىكا بىلەن ئەزەربەيجان ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتتە يېڭى تارىخ يېزىۋاتقانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئالىيېۋ ئامېرىكىنى «دۇنيادىكى ئەڭ ئۇلۇغ دۆلەت» دەپ ئاتىدى ۋە ئامېرىكا بىلەن «ئىستراتېگىيەلىك شېرىكلىك يولى» نى باشلاشنىڭ ئەھمىيىتىنى گەۋدىلەندۈرۈپ، بۇنىڭ «بىر ياخشى پۇرسەت، شۇنداقلا ئىنتايىن چوڭ مەسئۇلىيەت» ئىكەنلىكىنى تەكىتلىدى. ئۇ ئەرمېنىيە بىلەن ئەزەربەيجاننىڭ ئوخشاش ۋاقىتتا مۇستەقىل بولغانلىقى، ئەمما شۇ كۈندىن باشلاپ ئىككى تەرەپنىڭ «پەقەت ئۇرۇش، ئىشغالىيەت ۋە قان تۆكۈلۈش بىلەنلا ئالدىراش بولۇپ كەتكەنلىكىنى تىلغا ئېلىپ، ئەزەربەيجان ۋە ئەرمېنىيە خەلقىنىڭ ئۆز-ئارا يارىشىشنى ئۈمىد قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى.

ئالىيېۋ تىرامپنىڭ 33 يىلدىن بېرى ئەزەربەيجانغا قويۇلغان چەكلىمىلەرنى بىكار قىلغانلىقىنى ماختىدى ۋە بۇ كۈننى ئەزەربەيجان خەلقىنىڭ «پرېزىدېنت تىرامپنى ئىپتىخارلىنىش ۋە مىننەتدارلىق ھېسسىياتى بىلەن ئەسلەيدىغانلىقىنى» بىلدۈردى. ئۇ يەنە تىرامپنى ماختاپ ئاسىيادا، ئافرىقىدا ۋە ھازىر جەنۇبىي كاۋكازدىكى توقۇنۇشلاردەك «30 نەچچە يىلدىن بۇيان» ھەل قىلغىلى بولمايۋاتقان مەسىلىلەرنى «بىر نەچچە ئاي» ئىچىدىلا بىر تەرەپ قىلغانلىقىنى تىلغا ئالدى. ئۇ يەنە ئەگەر تىرامپ بولمىغان بولسا بەلكىم بۇگۈن ئەرمېنىيە-ئەزەربەيجان ئايىغى چىقماس سۆھبەتلەر بىلەن مەشغۇل بولۇپ يۈرگەن بولاتتى، دېدى.

ئىلھام ئالىيېۋ تىرامپنىڭ نوبېل تىنچلىق مۇكاپاتىغا ئېرىشىشكە لايىق ئىكەنلىكىنى، شۇڭا كۈچلۈك قوللايدىغانلىقىنى ھەتتا نوبېل كومىتېتىغا ئەرمېنىيە باش مىنىستىرى پاشىنيان بىلەن بىرلىكتە مۇراجىئەت قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇ يەنە تىرامپ بىلەن پۈتىننى سېلىشتۇرغانلىقىنى ئىما قىلىپ، تىرامپنىڭ ئەرمېنىيە-ئەزەربەيجان ئوتتۇرىسىدىكى بۇ غايەت زور نەتىجىنى ئالتە ئاي ئىچىدىلا قولغا كەلتۈرگەنلىكىنى، ئەمما رۇسىيە لىدېرلىقىدىكى ئاتالمىش «مىنسك سۆھبىتى» نىڭ 30 يىلدىن بۇيان ھېچقانداق نەتىجە بەرمەي مەغلۇپ بولغانلىقىنى تەكىتلىدى.

ئىلھام ئالىيېۋ تىرامپنى ۋە بۇ تارىخىي شەرتنامىنى مەدھىيەلەۋاتقاندا قىزىقارلىق بىر دىئالوگ يۈز بەردى. تىرامپ ئالىيېۋدىن «نەچچە يىلدىن بۇيان پرېزىدېنتلىق قىلىۋاتىسەن؟» دەپ سوردى. ئالىيېۋ كىچىك بىر توختاپ «22 يىل بولدى» دېدى. تىرامپ بۇنىڭغا قارىتا «پاھ، ھەقىقەتەن كۈچلۈك ۋە ئەقىللىق لىدېر» دەپ ئىنكاس قايتۇردى.

ئەرمېنىيە باش مىنىستىرى پاشىنيانمۇ ئوخشاش گەپلەرنى قىلدى. ئۇ ئەزەربەيجان-ناخچىۋان يولىنىڭ ئىگىلىك ھوقۇق، زېمىن پۈتۈنلۈكى ۋە باشقۇرۇش تەۋەلىكى پرىنسىپىغا ئاساسەن رايوندا قاتناش ئالاقىسىنى ئېچىش كېلىشىمى ئىكەنلىكىنى تەكىتلىدى. بۇ لىنىيەنىڭ ئامېرىكا-ئەرمېنىيە ئىككى تەرەپنىڭ «تىرامپچە خەلقئارالىق تىنچلىق ۋە گۈللىنىشنىڭ يولى» ئۈچۈن باسقان ئورتاق قەدىمى ئىكەنلىكىنى ۋە بۇ لىنىيەنىڭ پۈتكۈل رايوندىكى تۈگۈنلەرنى ئاچىدىغان، ئۇزۇن مۇددەتلىك پايدا ئېلىپ كېلىدىغان ئىستراتېگىيەلىك ئىقتىسادىي پۈرسەت يارىتىدىغانلىقىنى ئىلگىرى سۈردى.

ئۇمۇ ئوخشاشلا تىرامپنى ماختىدى. تىنچلىق بەرپا قىلىشنىڭ يىراقنى كۆرەرلىك، سىياسىي جاسارەت ۋە ئىرادىنى تەلەپ قىلىدىغانلىقىنى تەكىتلەش ئارقىلىق تىرامپنىڭ دۇنياۋى رەھبەرلىك قابىلىيىتىنى مۇئەييەنلەشتۈردى. ئۇ بۇ ھەقتە ئىنجىلدىكى «تىنچلىقپەرۋەرلەر ئىنايەتكە ئېرىشكۈچىلەردۇر، چۈنكى ئۇلار تەڭرىنىڭ بالىلىرى دەپ ئاتىلىدۇ» دېگەن جۈملىنى نەقىل كەلتۈردى. باش مىنىستىر پاشىنيان ئەزەربەيجان پرېزىدېنتى ئالىيېۋنىڭ گېپىنى قۇۋۋەتلەپ، تىرامپنىڭ نوبېل تىنچلىق مۇكاپاتىغا ئېرىشىشنى قوللايدىغانلىقىنى، چۈنكى تىرامپنىڭ ئۇنىڭغا لايىق ئىكەنلىكىگە ئىشىنىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويدى. تىرامپ نوبېل مۇكاپاتى ھەققىدىكى سۆزلەرگە قارىتا ئۆزىنىڭ ھەرگىزمۇ بۇلارنى نوبېل مۇكاپاتى ئۈچۈن قىلمايۋاتقانلىقىنى، بەلكى قىلىشقا ئېھتىياجلىق ئىشلار بولغاچقا قىلغانلىقىنى بايان قىلدى. ئۇ يەنە ئۆزىنىڭ پرېزىدېنتلىقىدىن بۇرۇنقى دۇنيانىڭ قالايمىقانچىلىققا تولغانلىقىنى، ئۆزىنىڭ قىسقىغىنە ئالتە ئايدا ھىندىستان-پاكىستان، كونگو-رۇئاندا، سېربىيە-كوسوۋو ۋە تايلاند-كامبودژا قاتارلىق دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشلارنى ھەل قىلغانلىقىنى، شۇنداقلا ئىراننىڭ يادرو پروگراممىسىغا زەربە بېرىش ئارقىلىق ئوتتۇرا شەرقتىكى چوڭ بىر خەتەرنى ھەل قىلغانلىقىنى سۆزلەپ ئۆتتى.

تىنچلىق كېلىشىمىنىڭ سەممىي ۋە ئەستايىدىللىقى ھەققىدە سورالغان سوئاللارغا قارىتا ئۇچ لىدېر بىردەك سەممىي بولغانلىقلىرى ئۈچۈن بۇ يەرگە كېلىپ ئىمزا قويغانلىقىنى تەكىتلىگەن ۋە تىرامپنىڭ بۇنىڭغا گۇۋاھچى بولغانلىقىنى ئالاھىدە تەكىتلىگەن.

ئەزەربەيجان بۇرۇن رۇسىيە بىلەن يېقىن بولسىمۇ، ئەمما باشقا دۆلەتلەردەك بەك ۋاي دەپ كەتمەيدىغان دۆلەت. ئەمما ئەرمېنىيە بۇرۇن رۇسىيەگە يېقىن ئىدى ۋە رۇسىيەنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىپ كەلگەن. ئەمما ئەڭ ئاخىرقى قاراباغ ئۇرۇشىدا تۈركىيە ۋە ئىسرائىلىيە ئەزەربەيجانغا ياردەم قىلدى، ئەمما رۇسىيە ئەرمېنىيەگە ياردەم قىلمىدى. نەتىجىدە ئەزەربەيجان تارىخىي غەلبىنى قولغا كەلتۈردى. بۇ قېتىملىق ئۇچ تەرەپلىك كېلىشىمنىڭ كۆپ ماددىلىرى ئاشكارىلانمىدى، شۇنداقلا تەرەپلەرنىڭ قانچىلىك سەمىمىي ئىكەنلىكىگە بىر نەرسە دېيىش تېخى بالدۇر. مەسىلەن ئەرمېنىيە، ئەزەربەيجان ۋە تۈركىيە بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلەرنى ياخشىلىغاندىن بېرى ئەرمېنىيە مىللەتچىلىرىدىن پاشىنيانغا قاتتىق بېسىم كېلىۋاتىدۇ. ئەمما بۇ ئىككى دۆلەتنى ئاتايىن ئاقسارايغا بېرىپ 30 يىللىق سىياسىي كىرىزىسنى ھەل قىلىشقا ئىتتەرگەن ئامىل رۇسىيەنىڭ تەسىر كۈچىنىڭ بۇ ئىككى دۆلەتتىن سىقىپ چىقىرىلىۋاتقانلىقىدۇر.

تىرامپ بۇ مەسىلىدە ھەقىقەتەن ئەستايىدىلمۇ، ياكى نوبېل مۇكاپاتى ئېلىش ئۈچۈن مۇنداقلا قىلىپ قويدىمۇ بۇنىڭغىمۇ بىر نەرسە دېيىش قىيىن. چۈنكى تىرامپ تولا ئۆزگىرىپ تۇردىغان لىدېر. ئەمما شۇنىسى ئېنىقكى، بۇ تىنچلىق سۆھبىتى ئەزەربەيجان ۋە ئەرمېنىيە تەرىپىدىن ئامېرىكىغا سۇنۇلغان بىر سوۋغات. ئەگەر ئامېرىكا خالىسا بۇ شەرتنامىنى مەركەز قىلىپ رايونغا سىڭىپ كىرىش ئارقىلىق رۇسىيەنى جەنۇب تەرەپتىن قىسقاچقا ئالالايدۇ.

ئىسرائىلىيە ۋە ئەزەربەيجان: دۆلەت مەنپەتى ئۈستىگە قۇرۇلغان مۇستەھكەم ئىتتىپاقداشلىق

مەۋلان تەڭرىقۇت

(2025-08-07)

ئىسرائىلىيەنىڭ كىشىلەر دىققەت قىلىپ كەتمەيدىغان لېكىن تولىمۇ يېقىن بىر ئىتتىپاقدىشى بار، ئۇ بولسىمۇ ئەزەربەيجان. دىققەت قىلىدىغان بولساق، ئەزەربەيجانلىقلارمۇ ئاساسەن ئىسرائىلىيەنى يامان كۆرمەيدۇ. غەززەدىكى دەھشەتلىك ئۇرۇش غەرب دۆلەتلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان نۇرغۇن دۆلەتلەرنىڭ ئىسرائىلىيە بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىگە قايتىدىن قاراپ چىقىشقا سەۋەب بولۇۋاتىدۇ. ئەمما مۇسۇلمانلارنى ئاساس قىلغان ئەزەربەيجاندا ئۇنداق بىر بىشارەت يوق. چۈنكى بۇ دۆلەت ئىسرائىلىيەنىڭ ئەڭ مۇستەھكەم ئىتتىپاقداشلىرىدىن بىرى. لېكىن قانداق بولۇپ بۇ ئىككى دۆلەتنىڭ دوستلۇقى بۇ دەرىجىگە يەتتى؟

1991-يىلى سوۋېت ئىتتىپاقى پارچىلانغاندا، ئىسرائىلىيە رايوندا يېڭى دوست تېپىش پۇرسىتىنى بايقىدى. سېكۇلار ھۆكۈمەت سىستېمىسى، مول تەبىئىي بايلىقلىرى ۋە كاسپىي دېڭىزىدىكى ئىستراتېگىيەلىك ئورنى بىلەن ئەزەربەيجان ئىسرائىلىيەنىڭ كۆڭۈلدىكىدەك شېرىكى بولالايدىغانلىقى ئايان بولدى.

يەنە بىر تەرەپتىن ئەزەربەيجان ناھايىتى تېزلا ئىسرائىلىيەنىڭ دۈشمىنى ئىرانغا قارشى ئىستراتېگىيەلىك شېرىككە ئايلاندى. دەسلەپتە ئىككى تەرەپنىڭ مۇناسىۋىتى تىجارەت بىلەن باشلانغان بولسىمۇ، بۇ مۇناسىۋەت تېزلا چوڭقۇرلىشىشقا قاراپ تەرەققىي قىلدى. ئەڭ مۇھىم سەۋەب بولسا ئىسرائىلىيەنىڭ ئېنېرگىيە بىخەتەرلىكى. ئىسرائىلىيە 96% نېفتنى سىرتتىن ئىمپورت قىلىدۇ. گەرچە سانلىق مەلۇماتلار ھەر دائىم ئوچۇق-ئاشكارا بولمىسىمۇ، ئەمما كۆرگىلى بولىدىغان سانلىق مەلۇماتلار ئەزەربەيجاننىڭ 2016-يىلدىن باشلاپ ئىسرائىلىيەنى نېفت بىلەن تەمىنلەيدىغان ئالدىنقى ئۈچ دۆلەتنىڭ بىرىگە ئايلانغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ نېفتلەر خەرىتىدە كۆرسىتىلگەندەك، نېفت تۈرۈبا يولى ئارقىلىق ئەزەربەيجاننىڭ پايتەختى باكۇدىن چىقىپ، گرۇزىيەنىڭ تىبىلىسى، ۋە تۈركىيەنىڭ جەيھان رايونلىرىدىن ئۆتۈپ ئوتتۇرا دېڭىزغا كېلىدۇ ۋە بۇ يەردىن پاراخوتلارغا قاچىلىنىپ ئىسرائىلىيەگە يېتىپ بارىدۇ.

ئەمما غەززەدىكى ئۇرۇش بۇ تىجارەت يولىنى مۇرەككەپلەشتۈردى. تۈركىيە غەززەدىكى ئىشغال سەۋەبلىك ئىسرائىلىيەنى ئەيىبلىدى ۋە ئىسرائىلىيە بىلەن بولغان بارلىق سودىنى رەسمىي چەكلىدى. بۇ سەۋەبتىن بولسا كېرەك 2025-يىلى 1-ئايدىن باشلاپ، ئەزەربەيجان تاموژنا سانلىق مەلۇماتلىرى ئىسرائىلىيەگە نېفت ئېكسپورتىنى كۆرسەتمەيدىغان بولغان. ئەمما نېفت توشۇش توختىمىغان.

بۇ ھەرگىزمۇ بىر تەرەپلىك مۇناسىۋەت ئەمەس؛ ئەزەربەيجان نېفت بىلەن تەمىنلەيدۇ، ئىسرائىلىيە بولسا ئەزەربەيجاننى دۇنيانىڭ ئەڭ ئىلغار قورال-ياراغلىرى بىلەن تەمىنلەيدۇ. 20 يىلدىن بېرى، ئەزەربەيجان ئىسرائىلىيەدىن قورال-ياراغ سېتىۋالىدىغان ئۈچىنچى چوڭ دۆلەت بولۇپ كەلمەكتە. ئىككى تەرەپنىڭ

ئىستراتېگىيەلىك ھەمكارلىقى ئەزەربەيجان-ئەرمېنىيە ئارىسىدىكى تاغلىق قاراباغ ئۇرۇشىدا سىناقتىن ئۆتكەن ۋە مۇھىم رول ئوينىغان. 2016-يىلدىن 2023-يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا ئىسرائىلىيە ئەزەربەيجان قوراللىرىنىڭ 66% نى تەمىنلەپ كەلگەن بولۇپ، بۇلار ئۇرۇشتا ھالقىلىق رول ئوينىغان يەر يۈزىدىن ھاۋاغا قويۇپ بېرىلىدىغان باشقۇرۇلىدىغان بومبا، راكېتاميوت ۋە نەچچە يۈز كامىكازې درونلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئەلۋەتتە تۈركىيەمۇ بۇ ئۇرۇشتا بايراقدار-2 نامىلىق درونلىرى بىلەن ھالقىلىق رول ئوينىدى.

بۇنىڭدىن سىرت ئىككى تەرەپ دوستلۇقى تېخىمۇ كەڭ گېئو-پولىتىكىلىق پايدىغا قاراپ تەرەققىي قىلغان ۋە قىلماقتا. ئەزەربەيجان ئىسرائىلىيە ئارقىلىق ئامېرىكا بىلەن بولغان ئىقتىسادىي ھەمكارلىقنى چوڭقۇرلاشتۇرۇشنى ئۈمىد قىلىدۇ. ئىسرائىلىيە بولسا ئىقتىسادىي تەسىرىنى ئەزەربەيجاندىن ھالقىپ ئۆتۈپ، خام ئەشيا مول بولغان ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ باشقا رايونلىرىغا كېڭەيتىشنى نىشان قىلماقتا. ھەر ئىككىسى ئەتراپىدا دوستانە بولمىغان دۆلەتلەر بولغان جۇغراپىيەگە جايلاشقان ۋە بۇمۇ ئىككى دۆلەتنىڭ بىر-بىرىگە ئىشەنچلىك دوست بولۇشىنىڭ بىر سەۋەبى بولۇپ قالغان. مەسىلەن ئەزەربەيجان شىمالدا ۋە جەنۇبتا رۇسىيە ۋە ئىراندىن ئىبارەت ئىككى رەقىب چوڭ دۆلەتنىڭ قىسقۇچى ئارىسىدا. شۇڭا ئىسرائىلىيە ئەزەربەيجان ئۈچۈن رۇسىيە ۋە ئىراننىڭ رەقىبلىرى بولغان ئامېرىكا ۋە ياۋروپا دۆلەتلىرىنىڭ تەسىر كۈچىنى رايونغا باشلاپ كىرىشتە مۇھىم تونۇشتۇرغۇچىلىق رولىنى ئوينايدۇ.

بۇ ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت دۆلەت مەنپەئەتىنىڭ ھەممىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغانلىقىنىڭ ئەڭ يارقىن نامايەندىلىرىنىڭ بىرىدۇر. يەنە بىر تەرەپتىن ئەزەربەيجان تۈركىيە بىلەنمۇ ئىنتايىن يېقىن بولۇپلا قالماي، خىتاي ۋە رۇسىيە شۇنداقلا ئامېرىكا ۋە ياۋروپادىن ئىبارەت بىر-بىرىگە رەقىب كۈچلەر بىلەنمۇ يېقىن ئۆتىدۇ. بۇ 1991-يىلى سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىنىڭ ئاخىرلىشىشى ۋە 2008-يىلدىن باشلاپ ئامېرىكىنىڭ مۇتلەق ھېگېمونىياسىنىڭ ئاجىزلىشىشقا قاراپ يۈزلەنگەنلىكىدىن ئىبارەت خەلقئارالىق سىياسىي مۇھىت كەلتۈرۈپ چىقارغان كۆپ تەرەپلىك تاشقى سىياسەت (multi-vector foreign policy) ئەندىزىسىنىڭمۇ تىپىك مىسالىدۇر. ئەزەربەيجان ۋە قازاقىستان بۇ خىل تاشقى سىياسەتنى ئەڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك ئېلىپ ماڭغان دۆلەتلەرنىڭ ئۆرنىكى بولۇپ كېيىن بۇ ھەقتە تەپسىلىي توختىلىمىز.

يېڭى سۇرىيە ھۆكۈمىتى: كۆپ تەرەپ مەنپەئەتىنىڭ ئورتاق نۇقتىسىنى تېپىش يولىدىكى مۇۋەپپەقىيەت، كرىزىس ۋە چارىلەر

مەۋلان تەڭرىقۇت

(2025-08-05)

بۇ يازمىدا بەششار ئەسەد ھاكىمىيىتى ئاغدۇرۇلغاندىن تارتىپ ھازىرغىچە بولغان ئارىلىقتا سۇرىيە يېڭى ھۆكۈمىتى بىسىپ ئۆتكەن ئىجابىي ۋە سەلبىي جەريان قىسقىچە خۇلاسىلىنىدۇ. شۇنداقلا ھازىرقى ئومۇمىي سىياسىي ۋەزىيەت ۋە سەۋەبلىرى ھەققىدە قىسقىچە ئانالىز يۈرگۈزۈلگەندىن كېيىن، يېڭى ھۆكۈمەتنىڭ بۇ قاتمال ۋەزىيەتتىن چىقىشى ئۈچۈن نېمىلەرنى قىلىشى كېرەكلىكى تەھلىل قىلىنىدۇ.

ئۆتكەن بىر ئايدا بىر مەزگىل جىمجىتلىقنى باشتىن كەچۈرگەن سۇرىيەدە بىردىنلا دۈزلار، بەدەۋىيلەر، دائىش، ئىسرائىلىيە، كۇردلار ۋە سۇرىيە يېڭى ھۆكۈمىتى قاتارلىق تەرەپلەر داخىل بولغان ئۇرۇشلار يۈز بېرىشكە باشلىدى. باشتا ئەڭ يېقىنقى تەرەققىياتلارغا قاراپ باقايلى. سۇرىيەنىڭ جەنۇبىدىكى سۇۋەيدا ئۆلكىسىدە يۈز بەرگەن دۈزلار بىلەن بەدەۋىيلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشتا 1200 دىن ئارتۇق كىشى ھاياتىدىن ئايرىلغانلىقى مەلۇم بولۇپ، ھەتتا 4-ئاۋغۇست كۈنى سۇرىيە ھۆكۈمەت قىسىملىرىمۇ ھۇجۇمغا ئۇچراپ كەم دېگەندە تۆت ئەسكەر قازا قىلغان. ھەم بەدەۋىيلەر ھەم دۈزلار ھەر ئىككى تەرەپ بىر-بىرىگە قارىتا كوللېكتىپ شەكىلدە مەھەللىلەردىن قوغلاپ چىقىرىش، ئوت قويۇش، قارا-قويۇق ئۆلتۈرۈش قاتارلىق رەھىمسىز ۋاستىلەرنى قوللانغان. ئىسرائىلىيە بۇ توقۇنۇشتا دۈزلارنىڭ ئادالەتسىز مۇئامىلىگە ئۇچراۋاتقانلىقىنى باھانە قىلىپ سۇرىيەگە بىر نەچچە قېتىم ھاۋا ھۇجۇمى ئېلىپ باردى. بۇ توقۇنۇش يېڭى سۇرىيە ھۆكۈمىتى قۇرۇلغاندىن بۇيانقى ئەڭ چوڭ ئىچكى توقۇنۇش بولۇپ، يېڭى ھۆكۈمەتنى ئەڭ قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويغان ۋەقە بولۇپ قالدى.

31-ئىيۇل كۈنى سۇرىيەدىكى كۇرد قوراللىق كۈچلىرى، يەنى سۇرىيە دېموكراتىك كۈچلىرى (SDF) دائىشنىڭ قوراللىق ھۇجۇمىغا ئۇچراپ بەش كىشىسىدىن ئايرىلغان. بۇنىڭدىن باشقا ھەلەپتە كۇردلار بىلەن سۇرىيە ئارمىيەسى ئوتتۇرىسىدىمۇ توقۇنۇش بولغان. ھەر ئىككى تەرەپ بىر-بىرىنى باشتا ئۆزىنىڭ ئادەملىرىگە ھۇجۇم قىلىش بىلەن ئەيىبلىگەن.

سۇرىيەنىڭ ۋەزىيىتىنى كۆزىتىپ كېلىۋاتقان سۇرىيە دېموكراتىيە تەشۋىقاتچىلىرى سېنتەبىردە ئۆتكۈزۈلىدىغان سايلامدىن ئەندىشە قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. بۇ، بەششار ئەسەد ئاغدۇرۇلغاندىن بۇيانقى تۇنجى قېتىملىق سايلام بولۇپ، بۇ يېڭى سايلام تۈزۈمىدە پارلامېنت ئەزالىرىنىڭ ئۈچتىن بىرىنى پرېزىدېنت تەيىنلەيدىغانلىقى، قالغان ئۈچتىن ئىككى قىسمىنىڭ يەرلىك سايلانغان ئورگانلار تەرىپىدىن سايلىنىدىغانلىقى بەلگىلەنگەن. تەنقىدلىگۈچىلەر پرېزىدېنت ئەھمەد شەرانىڭ سايلامنى كونترول قىلىۋېلىشىدىن، بۇ جەرياننىڭ ئوچۇق-ئاشكارا ۋە قانۇنلۇق

بولماسلىقىدىن، ۋە بۇ سەۋەبلەر تۈپەيلى ھەممە تەرەپ ۋەكىللىك قىلغان سىياسىي تۈزۈلمىنىڭ بارلىققا كەلمەسلىكىدىن ئەنسىرەيدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن.

بىر تەرەپتىن بۇ كۆڭۈلسىزلىكلەر يۈز بەرسە يەنە بىر تەرەپتىن ھۆكۈمەت ئۈچۈن پايدىلىق بولغان ئىشلارمۇ يۈز بېرىۋاتىدۇ. ۋاشىنگتون ئىنستىتۇتىنىڭ 4 (The Washington Institute)-ئاۋغۇستتىكى خەۋىرىگە قارىغاندا، ئىيۇلنىڭ ئاخىرىدا يېڭى پرېزىدېنت ئەھمەد شەرانى سىياسەتەن كۈچلۈك قوللايدىغانلىقىنىڭ بىشارىتى سۈپىتىدە سەئۇدى ئەرەبىستاندىن 130 كىشىلىك يۇقىرى دەرىجىلىك سودا ۋەكىللەر ئۆمىكى زور مەبلەغ سېلىش ۋەدىسى بىلەن شامغا كەلگەن. نەتىجىدە ئېنېرگىيە، تېلېگراف، پۇل-مۇئامىلە، بانكا ۋە مەبلەغ فوندى قاتارلىق ساھەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان 6 مىليارد دوللار قىممىتىدىكى 47 كېلىشىم ئىمزالانغان. يەنە كېلىپ كونكرېت تەپسىلاتلىرى بىلدۈرۈلمىگەن بولسىمۇ، سەئۇدى ئەرەبىستان سۈرىيەنىڭ قايتا قۇرۇلۇشىغا نەچچە يۈز مىليارد دوللار مەبلەغ سالىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن.

تېخىمۇ دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى، 31-ئىيۇلدىكى خەۋەرگە قارىغاندا سۈرىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرى يېقىندا تۇنجى قېتىم موسكۋادا زىيارەتتە بولغان ۋە بۇ ئەسەدنىڭ ئەڭ كۈچلۈك ئىتتىپاقدىشى بولغان رۇسىيە بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى ئۇڭشاشقا ئاكتىپ قەدەم ئاتقانلىقىنىڭ سىگنالى دەپ قارالماقتا. زىيارەت بەششار ئەسەد ھۆكۈمىتى دەۋرىدە رۇسىيە بىلەن تۈزۈلگەن ئىقتىسادىي ۋە ھەربىي كېلىشىملەرنىڭ داۋام قىلىشى، شۇنداقلا رۇسىيەنىڭ سۈرىيەدىكى ھەربىي بازىلىرىنى ساقلاپ قېلىش قاتارلىق تېمىلارغا مەركەزلەشكەن. رۇسىيە سۈرىيەنىڭ ئىلگىرىكى كېلىشىملەرگە قايتا قاراپ چىقىدىغانلىقىنى شۇنداقلا سۈرىيەنى قايتا قۇرۇپ چىقىشقا يارىدەم بېرىشكە تەييار ئىكەنلىكىنى ئىپادىلىگەن. يېغىندا يەنە ئىسرائىلىيەنىڭ سۈرىيەنىڭ جەنۇبىغا قىلغان ھۇجۇملىرى تىلغا ئېلىنىپ، ھەر ئىككى دۆلەت بۇ ئەھۋالنى سۈرىيەنىڭ قايتا قۇرۇلۇشى ۋە مۇقىملىقى ئۈچۈن تەھدىت دەپ ئەيىبلىگەن.

بۇلارنى يېڭى سۈرىيەنىڭ سىياسىي ئەھۋالىنىڭ كىچىك خۇلاسىسى دېسەك ئانچە خاتا بولمايدۇ؛ يەنى، ئىچكى جەھەتتىن تولۇق بىرلىكنىڭ كەملىكى، دېموكراتىيە ۋە كىشىلىك ھوقۇق ئەندىشىسى، تاشقى كۈچلەرنىڭ تەھدىتى ۋە ھۆكۈمەتنىڭ دىپلوماتىيە تىرىشچانلىقى. 2024-يىلى 12-ئايدا بەششار ئەسەد ھاكىمىيىتىنىڭ تېز سۈرئەتتە ۋەيران بولۇشى سۈرىيە ۋەزىيىتىدە غايەت زور بۇرۇلۇش ھاسىل قىلدى. ئىلگىرىكى ھەيئەت تەھرىر ئەلشام (HTS) نىڭ باشلىقى ئەبۇ مۇھەممەد ئەلجولانى، يېڭى ئىسمى ئەھمەد ئەلشەرا (بۇنىڭدىن كېيىن ئەھمەد شەرا دەپ ئېلىنىدۇ) باشچىلىقىدىكى قوراللىق كۈچلەر كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان سۈرئەتتە ھەلەب ۋە دەمەشقىنى تېزلا كونترول ئاستىغا ئالدى. 55 يىلغا يېقىن سۈرىيەنى باشقۇرۇپ كېلىۋاتقان ئەسەد بەئەس ھۆكۈمىتى بىر پەشۋاغا يارىماي ئارقا-ئارقىدىن تەسلىم بولدى. بەششار ئەسەد بولسا رۇسىيەگە قاچتى. ئەھمەد شەرا باشچىلىقىدىكى HTS سۈرىيە يېڭى ھۆكۈمىتىنى ئېلان قىلىش ئارقىلىق 13 يىللىق ئىچكى ئۇرۇشنى ئاخىرلاشتۇردى. ئەمما ئۇل مۇئەسسەسەلەر زور دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان، دۆلەت ئىچىدە ۋە رايوندا تېخى ھېساب-كىتابى تۈگىمىگەن بىر سۈرىيەنىڭ بېشىغا چىقتى. بۇ يېڭى ھۆكۈمەت ئۈچۈن بىر تەرەپتىن چوڭ بىر غەلىبە، يەنە بىر تەرەپتىن بولسا مۇشكۈل بىر سىناق ۋە ۋەزىپىدىن ئىبارەت.

بۇ خىل مۇرەككەپ ئىچكى ۋە تاشقى ۋەزىيەتتە 2024-يىلىنىڭ ئاخىرىدىن ھازىرغىچە بولغان مەزگىلدە، يېڭى ھۆكۈمەت سۈرىيەنىڭ ئىچكى جەھەتتىن ئىدارە قىلىش ۋە خەلقئارا مۇناسىۋەتتە كۆرۈنەرلىك ئۆزگىرىش ۋە مۇۋەپپەقىيەتلەرنى قولغا كەلتۈردى. بۇلار:

- يېڭى ھۆكۈمەت قۇرۇش ۋە ئاساسىي قانۇن تۈزۈتۈش. 2024-يىلى 12-ئايدا، HTS ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت قۇرۇلغانلىقىنى جاكارلىدى. 2025-يىلى 3-ئايدا ۋاقىتلىق ئاساسىي قانۇن ئېلان قىلىنغان بولۇپ، يېڭى ئاساسىي قانۇندا قىز-ئاياللارنىڭ خىزمەت قىلىش ۋە مائارىپ تەربىيەسى ئېلىش ۋە بېرىش ھوقۇقىغا ئىگە ئىكەنلىكى بەلگىلەندى.
- 2025-يىلى 3-ئايدا ئىچكى كابىنېت قۇرۇلغان بولۇپ، بىر خىرىستىيان ئايال شۇنداقلا ئەلەۋى، دروز ۋە كۇردلارنىڭ ۋەكىللىرى مىنىسترلار ئارىسىدىن ئورۇن ئالدى.
- 2025-يىلى 5-ئايدا كىشىلىك ھوقۇققا دەخلى-تەرۇز قىلىش قىلمىشىنىڭ جاۋابكارلىقىنى سۈرۈشتۈرۈشنى مەقسەت قىلغان ئۆتكۈنچى ئەدلىيە ئورگىنى ۋە مەملىكەتلىك يوقاپ كەتكەنلەر كومىتېتى ئېلان قىلىندى. پەتىۋا كېڭىشى يەنە بىر قانۇن ئېلان قىلىپ، «ئەدلىيە ۋە قانۇن رامكىسى سىرتىدا ئۆچ ئېلىش» نى چەكلىدى.
- قوراللىق كۈچلەرنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈچۈن بارلىق قوراللىق تەشكىلاتلارنى قورالسىزلاندۇرۇش ۋە تارقىتىش قارارىنى چىقىرىپ پەقەت يېڭى سۈرىيە ھۆكۈمىتىنىڭ قوراللىق قىسىملىرىنىڭ قوراللىق كۈچىنىڭ قانۇنلۇق ئىكەنلىكىنى جاكارلىدى. ئەسەد ھۆكۈمەت ئارمىيەسىدە ئىشلىگەن كىشىلەرنى كەچۈرۈم قىلدى ياكى كېسىم ئېلان قىلىندى.
- كۇردلارنىڭ يېڭى ھۆكۈمەتنىڭ تەركىبىگە كىرىشىنى تولۇق ئىشقا ئاشۇرالمىغان بولسىمۇ 2025-يىلى 3-ئايدا پرىنسىپ جەھەتتە يېڭى ھۆكۈمەت بىلەن بىرلىشىشكە قوشۇلدى.
- سۈرىيەگە قارىتىلغان ئىقتىسادىي ئېمبارگولار بىكار قىلىندى. ئامېرىكا، ياۋروپا ئىتتىپاقى، ئەنگلىيە 2025-يىلى سۈرىيەگە قارىتىلغان نۇرغۇن ئىقتىسادىي جازانى تەدرىجىي ئەمەلدىن قالدۇردى. دۇنيا بانكىسى ۋە خەلقئارا پۇل فوندى تەشكىلاتى قاتارلىق خەلقئارا پۇل مۇئامىلە ئاپپاراتلىرى 2025-يىلدىن باشلاپ سۈرىيە بىلەن قايتىدىن مۇزاكىرىلەشتى. دۇنيا بانكىسى سۈرىيە ئېلېكتىر ئېنېرگىيە تارماقلىرىغا 146 مىليون ئامېرىكا دوللىرى يارەم پۇلى بېرىدىغانلىقىنى جاكارلىدى.
- ھۆكۈمەت تارماقلىرىنىڭ مائاشىنى ئۆستۈرۈش، تاموژنا ھەققىنى تۆۋەنلىتىش، قوشنا دۆلەتلەر بىلەن ئالاقە ئورنىتىش ھەمدە دۆلەت كارخانىلىرىنى خۇسۇسىيلاشتۇرۇشنى يولغا قويدى.
- دىپلوماتىيەدە كۆرۈنەرلىك ئىلگىرىلەش بارلىققا كەلدى. تۈركىيە سۈرىيە ھۆكۈمىتىنىڭ مۇھىم قوللىغۇچىسىغا ئايلاندى. ئەردوغان 2025-يىلى 2-ئايدا ئەھمەد شەرا بىلەن كۆرۈشتى. ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى بۇ ھۆكۈمەت بىلەن رەسمىي دىپلوماتىيە مۇناسىۋىتى ئورناتتى ھەمدە 2025-يىلى 7-ئايدا دەمەشقتە تۈرۈشلۇق باش ئەلچىخانىسىنى قايتا ئاچتى، ئەنگلىيە دىپلوماتىيە مىنىسترى شەرا بىلەن كۆرۈشتى ھەمدە «سىغدۇرۇشچان ئۆتكۈنچى ھۆكۈمەت قۇرۇش مەسىلىلىرىنى مۇزاكىرە قىلدى.
- ئامېرىكا HTS نى تېررور تەشكىلاتى تىزىملىكىدىن چىقىرىپ تاشلىدى.
- يېڭى ھۆكۈمەت رۇسىيە بىلەنمۇ سۈرىيەدىكى بىر قىسىم ھەربىي بازىلىرىنى ساقلاپ قېلىش ھەققىدە سۆھبەتلىشىۋاتقانلىقى مەلۇم.

بۇ مۇۋەپپەقىيەتلەر سۇرىيە ھۆكۈمىتىنىڭ خەلقئارا سەھنىلەردە ئافغانىستان تالىبان ھۆكۈمىتىدىن تېز ئېتىراپ قىلىنىشقا ئېرىشىشىگە تۈرتكە بولدى. بۇ مۇۋەپپەقىيەتلەرنىڭ بەزىلىرى غەرب دۆلەتلىرىنىڭ ئەھمەد شەرا ھۆكۈمىتىگە سۈنغان يارىدىمىنىڭ نەتىجىسى بولسا يەنە بىر قىسمى يېڭى ھۆكۈمەتنىڭ دىپلوماتىيەگە ماھىرلىقىنىڭ بەلگىسى دەپ قاراشقا بولىدۇ. ئەمما سۇرىيەدەك ئون يىلدىن ئارتۇق نەچچە دۆلەت، قوراللىق كۈچلەر ۋە تېررور تەشكىلاتلىرىنىڭ جەڭ مەيدانى بولغان بىر دۆلەت ئۈچۈن بۇ مۇۋەپپەقىيەتلەر دۆلەتنى باشقۇرۇش ئۈچۈن يېتەرلىك بولالمايدۇ. شەرا ھۆكۈمىتى يەنە دۆلەت ئىچى ۋە رايوندا بىر قاتار خىرىس ۋە كىرىزىسلارغا دۇچ كېلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا رايونلۇق ۋە خەلقئارالىق چوڭ كۈچلەر شۇنداقلا ئورگانلار بىلەن مۇرەككەپ دىپلوماتىيە ئېلىپ بارماقتا. گەرچە ئەھمەد شەرا ئاساسىي جەھەتتىن سۇرىيەنىڭ پرېزىدېنتى دەپ ئېتىراپ قىلىنغان بولسىمۇ، ئەمما «سۇرىيەنىڭ ۋەزىيىتى تىنچلاندىمۇ؟» دېگەن سوئالغا ھەئە دەپ جاۋاب بەرگىلى بولمايدۇ. كۇردلارنىڭ تېخىچە ھۆكۈمەتكە قېتىلماسلىقى، دروزلار بىلەن بەدەۋىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش شۇنداقلا ئىسرائىلىيەنىڭ بومباردىمانى ۋەزىيەتنىڭ تېخى مۇقىملاشمىغانلىقىغا يېتىپ ئاشقۇدەك رېئال پاكىتتۇر. تېخىمۇ تەپسىلىيراق قىلىپ ئېيتقاندا سۇرىيە ھۆكۈمىتى دۇچ كېلىۋاتقان مەسىلىلەر مۇنۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

يېڭى سۇرىيە ھۆكۈمىتىنى ئۇنۇملۇك ئىدارە قىلىش مەسىلىسى

گەرچە يېڭى ھۆكۈمەتنىڭ ئىلگىرى ئىدلىبنى مەركەز قىلغان بىر قىسىم رايونلارنى ئىدارە قىلىش تەجرىبىسى بار بولسىمۇ، لېكىن پۈتۈن دۆلەتنى ئىدارە قىلىش مەسىلىسىدە بەزى قىينچىلىقلارغا دۇچ كەلمەكتە. خەۋەرلەرگە ئاساسلانغاندا، ھازىرقى ئىچكى ۋە تاشقى ۋەزىيەتنىڭ مۇرەككەپلىكى ۋە ھەل قىلىشنىڭ قىينلىقىنى ھەتتا يېڭى ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى ئېتىراپ قىلغان. Citizens for a Secure and Safe America ئورگىنىنىڭ باش ئىستراتېگىيەچىسى مۇھەممەد ئەلانىڭ دەمەشقى زىيارىتىدىن مەلۇم بولۇشچە، كونا ھۆكۈمەتتىن قېپقالغان باشقۇرۇش سىستېمىسى ناھايىتى چىرىك، شۇنداقلا قەغەز-قەلەم شەكلىگىلا تايانغان، زامانىۋى «رەقەملىشىش» تولىمۇ تۆۋەن قەغەز ئاساسىدىكى سىستېمىغا زور دەرىجىدە تايىنىدۇ. يېڭى ھۆكۈمەتنىڭ ھەر قايسى مىنىستىرلىقلاردىكى ئەمەلدارلىرى بىردەك بۇ ھالەتتىن شىكايەت قىلغان بولۇپ، ناھايىتى «چارچاپ كەتكەنلىكلىرىنى» ئىپادىلىگەن.

سىغدۇرۇشچان دۆلەت سىستېمىسى مەسىلىسى

ھۆكۈمەتنىڭ ئەڭ باشتا ئەھمىيەت بەرگەن ئىشى بىخەتەرلىك مەسىلىسى ۋە ئاساسىي دۆلەت مۇلازىمەتلىرى بولغان. يېڭى ھۆكۈمەت 2012-يىلدىكى ئاساسىي قانۇننى بىكار قىلغان شۇنداقلا دۆلەتنى يەككە سىياسىي ۋە ھەربىي كۈچ ئەتراپىدا يېڭىدىن شەكىللەندۇرۇش ئۈچۈن ئەسەد دەۋرىدىكى پارلامېنت ۋە بارلىق بىخەتەرلىك ئورگانلىرىنى ئەمەلدىن قالدۇرغان. بۇ يەردىمۇ يەنە بىر مەسىلە بولۇپ، يېڭى ھۆكۈمەت رەھبەرلىك قاتلىمى ھوقۇقنى ئۆز ئىچىدىكى ئاز بىر قىسىم كىشىلەردىن باشقىلارغا بېرىشنى بەك خالاپ كەتمەيدىغانلىقىدۇر. ئەنگلىيەدىكى Chatham House تەتقىقات مەركىزىنىڭ بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتىدا كۆپ ساندىكى قارارلار ئەھمەد شەرا رەھبەرلىكىدىكى كىچىك بىر گۇرۇپپا تەرىپىدىن كونترول قىلىنىدىغانلىقى، ئەمما بۇ خىل «ئىدلىب مودېلى» نىڭ پۈتكۈل دۆلەتكە قارىتا ئىشلىمەيدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان. يەنە بىر تەرەپتىن شەرا ھۆكۈمىتى بەزى ئىسلاھاتلارنى باشلىغان. جۈملىدىن، سابىق ئەسەد ئارمىيەسىدە ۋەزىپە ئۆتىگەن كىشىلەرنى كەچۈرۈم قىلىش ھەمدە ئوخشىمىغان دىن ۋە ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ بىرلىكتە مەۋجۇتلۇقىغا يول قويۇش ۋە قوغداش قاتارلىقلار.

يېڭى هۆكۈمەت يەنە، گەرچە نوپۇس تەكشۈرۈش ۋە مۇساپىرلار نوپۇسىنىڭ كۆپ بولۇشىدەك قىينچىلىقلار تۈپەيلى تۆت-بەش يىل كېچىكىپ كېتىش ئېهتىماللىقى بولسىمۇ، بىر قېتىملىق «خەلق يىغىنى» ۋە ئەڭ ئاخىرىدا سايلام ئۆتكۈزۈشنى پىلانلىغانلىقىنى بىلدۈرگەن.

ئىقتىسادىي مەسىلە

هۆكۈمەت ئەسەدنىڭ ئاتالمىش سوتسىيالىستىك تۈزۈمىنى بىكار قىلىپ، دۆلەت كارخانىلىرىنى خۇسۇسىيلاشتۇرۇش، تاموژنا هەققىنى تۆۋەنلىتىش هەمدە دۆلەت مەمۇرلىرىنىڭ مائاشىنى ئۆستۈرۈش قاتارلىق تەدبىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان. بىراق، هەقىقەتتە «90% نوپۇس ئىنسانپەرۋەرلىك يارىدىمىگە تايىنىدىغان» ئېغىر ئىقتىسادىي ۋەزىيەتتە بۇلارنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا بىر مەزگىل كېتىدىغانلىقى مەلۇم بولماقتا.

كىشىلىك هوقۇق ئەندىشىسى

يېڭى هاكىمىيەت قۇرۇلغاندىن كېيىن، دوكلات قىلىنغان ئەلەۋى، دروز ۋە خىرىستىيان ئاممىنىڭ زىيانكەشلىككە ئۇچراش ۋەقەلىرى سادىر بولغان. مەسىلەن، 2025-يىلى 3-ئايدا ئاقدېڭىز قىرغىقىدىكى ئەلەۋىيلەر كۆپ سانلىقنى ئىگىلىگەن لازىقىيە قاتارلىق شەھەرلەرگە هۇجۇم قىلىش ۋەقەسىدە 1000 دىن ئارتۇق پۇقرا قازا قىلغانلىقى قەيت قىلىنماقتا. ئوخشاشلا، 2025-يىلى 7-ئايدا، سۇۋەيدا ۋىلايىتىدە دروز-بەدەۋىي توقۇنۇشىدا 1200 دىن ئارتۇق كىشى ئۆلگەن. گەرچە ۋاقىتلىق هۆكۈمەت بۇ قىلمىشلارنى قاتتىق ئەيىبلەش بىلەن بىرگە تەكشۈرۈش كومىتېتى تەشكىللىگەن بولسىمۇ، لېكىن كىشىلىك هوقۇقنى كۆزىتىش ئورگىنى (Human Rights Watch) شەرا هۆكۈمىتىنىڭ ئەدلىيە كومىتېتىنىڭ ناھايىتى تار دائىرىدە ئىشلەيدىغانلىقى، مەسىلەن ئاساسلىق ئەسەد هۆكۈمىتىنىڭ جىنايەتلىرىگە مەركەزلىشىپ باشقا تەرەپلەرگە يېتەرلىك ئەھمىيەت بەرمەيدىغانلىقىنى تەنقىد قىلغان.

زېمىن پۈتۈنلۈك مەسىلىسى ۋە ئىچىدىكى كۈچلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەت

گەرچە يېڭى هۆكۈمەت قۇرۇلغان ۋە خەلقئارادا بىر پۈتۈن سۈرىيە هۆكۈمىتى هەققىدە گەپ بولۇۋاتقان بولسىمۇ، ئەمما قانداق بىرلىككە كەلگەن سۈرىيە دېگەن مەسىلىدە هازىرغىچە بىرلىككە كېلىنمىدى. سۈرىيەدە هازىر بىر قانچە قوراللىق گۇرۇپپىلار مەۋجۇت بولۇپ، يېڭى هۆكۈمەت بىلەن بۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت سۈرىيەنىڭ مۇقىملىقى ۋە بىرلىككە كەلگەن دۆلەت بولۇپ تۇرۇش-تۇرالماسلىقى ئۈچۈن ئىنتايىن مۇهىم. بۇ قوراللىق كۈچلەر:

- سۈرىيە مىللىي ئارمىيەسى (SNA): تۈركىيە قوللىغان بۇ ئىتتىپاق هەلەب هۇجۇمىغا قاتناشقان. گەرچە سۈرىيە مىللىي ئارمىيەسى ئەھمەد شەرا رەھبەرلىكىدىكى سۈرىيە دۆلەت قوراللىق كۈچلىرى بىلەن بىرلىشىشكە قوشۇلغان بولسىمۇ، لېكىن كۇرد قوراللىق كۈچلەر بىلەن بولغان تىركىشىشنى داۋاملاشتۇرماقتا.
- كۇردلار، يەنى سۈرىيە دېموكراتىك كۈچلىرى (SDF): ئامېرىكا قوللاپ كېلىۋاتقان بۇ قوراللىق گۇرۇپپا سۈرىيەنىڭ شەرقىي شىمالغا مەركەزلەشكەن. بۇلار دەسلەپتە يېڭى سۈرىيە ئارمىيەسىگە قوشۇلۇشقا قارشى تۇردى ۋە مۇستەقىل قوماندانلىق قۇرۇلمىسىنى ساقلاپ قېلىشتا چىڭ تۇردى. بىراق، 2025-يىلى 3-ئايدا ئىككى تەرەپ كېلىشىم هاسىل قىلىپ يېڭى هۆكۈمەتكە قاتنىشىدىغانلىقىنى جاكارلىغان. ئەمما قانداق بىرلىشىش توغرىسىدا سۆھبەت ئېلىپ بېرىلىۋاتىدۇ ۋە بۇلار يېڭى هۆكۈمەتنىڭ ئاساسىي قانۇنىنى «مەركەزىيەتچى» دەپ تەنقىد قىلماقتا. ئامېرىكا بىلەن تۈركىيە ئىككى تەرەپتىن كۇردلارغا يېڭى هۆكۈمەت

بىلەن بىرلىشىش ھەققىدە بېسىم قىلماقتا. لېكىن، ئامېرىكىنىڭ تۈركىيەدە تۈرۈشلۇق باش ئەلچىسى ۋە سۈرىيە مەخسۇس ۋەكىلى توم باراكنىڭ (Tom Barrack) گېپى بىلەن ئېيتقاندا ئۇلارنى «بىرلەشتۈرىدىغانلىقىنى، ياراشتۇرغۇچى بولىدىغانلىقىنى، يارەدەم قىلىدىغانلىقىنى ئەمما كېلىشىلمەي قالسا بالا باققۇچىدەك ئوتتۇرىدا قاتراپ يۈرمەيدىغانلىقىنى» ئىپادىلىگەن. ئا ق ش مەيلى بايدېن ۋاقتىدا بولسۇن ياكى ھازىرقى تىرامپ دەۋرىدە بولسۇن، كۇردلارنى دائىشنى يوق قىلىشتا ھەمكارلاشقان ئىتتىپاقدىشى دەپ قارايدۇ. شۇنداقلا بىر تەرەپتىن سۈرىيە ھۆكۈمىتى بىلەن بىرلىشىڭلار دەپ بېسىم قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن 2026-يىلى ئۈچۈن بۇ كۇرد قوراللىق كۈچلىرىگە 130 مىليون دوللار يارەدەم مەبلىغى تەستىقلىغان.

ئىگىلىك ھوقۇق مەسىلىسى

يېڭى ھۆكۈمەتنىڭ ھەربىي كۈچىنىڭ قۇرۇقلۇق قىسمىنى ئاساس قىلىشى، ھاۋا كۈچىنىڭ بولماسلىقى ياكى بار بولغانلىرىنىڭ ئەسەد ھۆكۈمىتىنى يېقىتىش جەريانىدا ئىسرائىلىيە تەرىپىدىن يوق قىلىنىشى بىر تەرەپتىن ئەتراپىدىكى دۆلەتلەرنىڭ ھاۋا ھۇجۇملىرىغا ئامالسىز قېلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىش بىلەن (ئىسرائىلىيەنىڭ سۈرىيە زېمىنىدا ھەربىي ھەرىكەت ئېلىپ بېرىشى ۋە جەنۇب تەرەپنى ھەربىيسىزلەشتۈرۈشنى تەلەپ قىلىشى سۈرىيەنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىغا بىۋاسىتە جەڭ ئېلان قىلغانلىق بولىدۇ) بىرگە، يەنە بىر تەرەپتىن دۆلەتنى پۈتۈنلەي كونترول قىلىش ئىقتىدارىنى چەكلەپ تۇرماقتا (كۇردلارنىڭ مەۋجۇتلۇقىغا ئوخشاش). بۇ يەنە بىر تەرەپتىن باشقا دۆلەتلەرنىڭ سۈرىيە ئىچىدىكى مەۋجۇت قوراللىق كۈچلەر بىلەن ئالاقە باغلاش ئارقىلىق سىڭىپ كىرىشىگە يوچۇق ئېچىپ بېرىدۇ. شۇڭا بەزى تەرەپلەردىن تۈركىيە، ئامېرىكا، قاتار ۋە سەئۇدى ئەرەبىستان قاتارلىق دۆلەتلەرگە تايىنىشقا مەجبۇر بولىدۇ.

بۇ مەسىلىلەرنىڭ مەۋجۇتلۇق سەۋەبى ۋە ھەل قىلىش چارىسى سۈرىيە ھۆكۈمىتىنىڭ ئۆزىگە باغلىق بولغاندىن سىرت يەنە زور دەرىجىدە ئا ق ش، ياۋروپا ئىتتىپاقى، تۈركىيە، ئىسرائىلىيە، سەئۇدى ئەرەبىستان، قاتار، رۇسىيە ۋە ئىران قاتارلىق خەلقئارالىق ۋە رايونلۇق چوڭ كۈچلەرنىڭ سۈرىيەدىكى مەنپەئەتى بىلەن مۇناسىۋەتلىكتۇر. ھەر قايسى تەرەپلەرنىڭ سۈرىيەدىكى نىشانلىرى ھەققىدە توختىلىش بەلكىم مەسىلىنىڭ سەۋەبى ۋە ھەل قىلىش يولىنى چۈشىنىش ھەققىدە مۇھىم يېپ ئۇچى بىلەن تەمىنلەيدۇ.

كىمنىڭ نېمە ئويلايدىغانلىقى مەسىلىسىگە كەلسەك:

سۈرىيە يېڭى ھۆكۈمىتى: شەرا ھۆكۈمىتىنىڭ يادرولۇق نىشانى يېڭى ھۆكۈمەتنىڭ نوپۇزىنى مۇستەھكەملەپ، سۈرىيەنى قايتىدىن قۇرۇپ چىقىش. بۇ جەريانىدا ئەسەد ۋە ئىرانىنىڭ قالدۇق كۈچلىرىنى تازىلاش، بارلىق قوراللىق گۇرۇھلارنى بىرلا دۆلەت ئارمىيەسى ئاستىدا تەشكىللەش. بىرلىككە كەلگەن، ھوقۇق شامغا مەركەزلەشكەن سۈرىيە بەرپا قىلىش.

كۇردلار: كۇردلار رەھبەرلىكىدىكى سۈرىيە دېموكراتىك كۈچلىرى بىرلىككە كەلگەن سۈرىيە دۆلىتى ئىچىدە، ئىراقتىكى كۇردلارغا ئوخشاش تولۇق مۇستەقىللىق ئەمەس، بەلكى ئۆزىنى ئۆزى باشقۇرۇش ھوقۇقى بېرىلگەن ئاپتونومىيەگە ئېرىشىشنى نىشان قىلىدۇ. ئۇلار ئۆزلىرىنى دائىشنى يوق قىلىش جەھەتتە چوڭ خىزمەت كۆرسەتتى دەپ قارايدۇ ۋە ئامېرىكا ۋە ئىسرائىلىيەنى ئىتتىپاقدىشى دەپ قارايدۇ.

تۈركىيە: ئەسەدنىڭ يېقىلىشىدىكى «ئاساسلىق غەلىبە قىلغۇچى» دەپ قارىلىپ كېلىۋاتقان تۈركىيە ئۇزۇندىن بېرى سۈرىيەلىك ئۆكتىچىلەرنى قوللاپ كەلدى ھەمدە يېڭى ھۆكۈمەت بىلەن قويۇق مۇناسىۋەتنى ساقلاپ كەلمەكتە.

ئەنقەرەنىڭ ئىستراتېگىيەلىك نىشانى دۆلەتنىڭ بىخەتەرلىكىدۇر. بۇنىڭ ئۈچۈن تۈركىيەنىڭ سۈرىيەدىكى نىشانى تۈركىيەدىكى سۈرىيەلىك مۇساپىرلار كىرىزىسنى ھەل قىلىش (دۆلەتنىڭ رەسمىي خەۋىرىگە ئاساسلانغاندا تۈركىيەدە 2 مىليون 900 مىڭ سۈرىيەلىك مۇساپىر بار) ۋە كۆرد قوراللىق كۈچلىرىنى تۈركىيەگە خەۋپ يەتكۈزمەيدىغان ھالەتكە ئېلىپ كېلىشنى شۇنداقلا تۈركىيەنىڭ رايونلۇق تەسىر كۈچىنى ئاشۇرۇشتىن ئىبارەت. شۇڭا تۈركىيە سۈرىيەنىڭ پارچىلىنىشىغا يول قويمايدۇ. تۈركىيە سۈرىيە قوراللىق قىسمىنى تەربىيەلەشكە يارداەم قىلىۋاتىدۇ ھەمدە شامدا تۈرۈشلۇق باش ئەلچىخانىسىنى قايتا ئاچتى. ئەردوغان شەرا بىلەن كۆرۈشكەندە ئۇنىڭ ھۆكۈمىتىنى پۈتۈن كۈچى بىلەن قوللايدىغانلىقىنى بىلدۈردى، شۇنداقلا سۈرىيەنىڭ پارچىلىنىشىغا يول قويمايدىغانلىقىنى تەكىتلىدى.

ئامېرىكا: ئامېرىكىنىڭ نىشانى بىر تەرەپتىن ئامېرىكىنىڭ سۈرىيەدىكى ئەسكىرىي كۈچىنى ئازايتىش، يەنە بىر تەرەپتىن سۈرىيەنىڭ دائىش ۋە ئۇنىڭغا ئوخشايدىغان تېررورلۇق تەشكىلاتلىرى تەسىر دائىرە تالىشىدىغان، ئامېرىكا، ئىسرائىلىيە ۋە باشقا ئىتتىپاقداش دۆلەتلەرنىڭ مەنپەئەتىگە زىيان يەتكۈزىدىغان ئىچكى ئۇرۇش قاينىمىغا كىرىپ قالماسلىققا كاپالەتلىك قىلىش. شۇڭا ئامېرىكا ھازىر ھەممىدىن بەك «رايىش» بولۇپ ھەممە تەرەپنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ كېلىۋاتىدۇ. ئامېرىكا ئىلگىرى گەرچە HTS نى تېررورلۇق تەشكىلاتى دەپ بېكىتكەن شۇنداقلا ئەھمەد شەرانىڭ كاللىسى ئۈچۈن 10 مىليون ئامېرىكا دوللىرى مۇكاپات بېرىدىغانلىقىنى جاكارلىغان بولسىمۇ، ھازىر بۇلارنىڭ ھەممىسىنى بىكار قىلدى. ھەتتا ھازىر يېڭى ھۆكۈمەت بىلەن بىۋاستە ئالاقە قۇرماقتا. ترامپ ھۆكۈمىتى سۈرىيە ھەققىدە بىرلىككە كەلگەن «بىر مىللەت، بىر ئارمىيە، بىر دۆلەت» لىك ئەمما پۈتۈن ئېتنىك گۇرۇپپا ۋە دىنلارنى قۇچاقلايدىغان بىرلىككە كەلگەن سۈرىيە ۋىزىيونىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئامېرىكا يەنە سۈرىيە بىلەن ئىسرائىلىيەنىڭ ئارقا ئىشىكتىن يېپىق سۆھبىتىنى قوللىماقتا ۋە بۇ ئىككى دۆلەتنىڭ مۇناسىۋىتىنىڭ نورماللىشىشىنى ياخشى دەپ قارايدۇ.

ئىسرائىلىيە: ئىسرائىلىيەنىڭ ئاساسلىق مەقسىتى رايوندا ئىسرائىل ھېگېمونىياسىنى بەرپا قىلىش، پۈتۈن دۆلەتلەردىن كۈچلۈك ئىكەنلىكىنى ۋە سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەرنى بۇنىڭغا قارىتا يۈرگۈزۈش كېرەكلىكىنى ھېس قىلدۇرۇش. شۇڭا ئىسرائىلىيەنىڭ سۈرىيەگە قارىتا ئېلىپ بېرىۋاتقان سىياسەتلىرى «پارچىلانغان» ۋە «ئاجىز» سۈرىيە ئىستەيدىغانلىقىنى كۆرسەتمەكتە ۋە بۇ جەھەتتىن ئامېرىكىنىڭ بىرلىككە كەلگەن سۈرىيە پىلانى بىلەن زىددىيەتكە ئىگە. 2024-يىلى 12-ئايدىن بۇيان، ئىسرائىلىيە سۈرىيەنىڭ جەنۇبىدىكى ھەربىي مەۋجۇتلۇقنى كۈچەيتىپ، ب د ت گە تەۋە ئۇرۇشسىز رايونىنىڭمۇ بىر قىسمىنى ئىگىلىۋالدى ھەمدە دەمەشقتىكى پېزىدېنت ساريىي ۋە دۆلەت مۇداپىئە مىنىسترلىكىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا سۈرىيە ھەربىي ئەسلىھەلىرىگە كەڭ كۆلەمدە ھاۋا ھۇجۇمى ئېلىپ بارماقتا. گەرچە بىر قىسىم دروز رەھبەرلىرى رەت قىلغان بولسىمۇ، ئىسرائىلىيە بۇ ھەرىكەتلىرىنى دروزلارنى «قوغداش» ئۈچۈن دەپ كۆرسەتمەكتە. ئىسرائىلىيەنىڭ سابىق دىپلوماتىيە ئەمەلدارى ئالون پىنكاس (Alon Pinkas) نىڭ قارىشىچە: «نېتانياھۇنىڭ كۆڭلىدە يېڭى سۈرىيە دۆلىتىگە بۇزغۇنچىلىق قىلىش ۋە ئۇنى ئاجىزلىتىش ھەرقانداق شەكلىدىكى نورماللىشىشتىن كۆپ مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ». ئىسرائىلىيە يەنە شەرا ھۆكۈمىتى ۋە تۈركىيەگە تولۇق ئىشەنمەيدىغان بولۇپ، بۇ سەۋەبتىن ئامېرىكىغا رۇسىيەنىڭ سۈرىيەدىكى بازىسىنى ساقلاپ قېلىشىغا يول قويۇشى ئۈچۈن ۋەزخانلىق قىلغان. ئەمما سۈرىيە ئىسرائىلىيە بىلەن «ئىبراھىم كېلىشىمى»گە قېتىلسا ۋە گولان ئېگىزلىكىنىڭ ئىسرائىلىيەنىڭ تەسىر دائىرىسىدىكى رايون بولۇشىغا قوشۇلسا سۈرىيە بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلەرنى ياخشىلىشى مۇمكىن.

ئىران: ئەسەد ھاكىمىيىتىنىڭ ئاغدۇرۇلۇشى چوڭ جەھەتتىن ئىران «قارشىلىق كۆرسىتىش ئوق مەركىزى» نىڭ «ئىستراتېگىيەلىك مەغلۇبىيىتى» دەپ قارالدى. چۈنكى، سۈرىيە ئىراننىڭ لىۋاندىكى ھىزبۇللاھقا ماددىي ئەشيا يەتكۈزۈش ۋە ئالاقە قىلىشىدا ئىنتايىن مۇھىم قۇرۇقلۇق كۆۋرۈكى ئىدى. بۇنىڭدىن سىرت ئىران ئەسەدنى قوللاشقا 30 مىليارد ئامېرىكا دوللىرىدىن ئارتۇق مەبلەغ سالغان. ئىران گەرچە ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىغان بولسىمۇ، سۈرىيەدىكى تەسىر دائىرىسىنى تاشلاپ بەرمەسلىكى ۋە بۇنىڭ ئۈچۈن سۈرىيەدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئارىسىدا تەسىر كۈچىنى ئاشۇرۇشقا تىرىشىشى مۇمكىن.

رۇسىيە: ئەسەدنىڭ چۈشۈشى 2015-يىلدىن بۇيان ھەربىي جەھەتتە ئۇنىڭ ھاكىمىيىتىنى قوللاپ كېلىۋاتقان رۇسىيەگە نىسبەتەن «ئىستراتېگىيەلىك مەغلۇبىيەت» بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. رۇسىيەنىڭ ھازىرقى ئاساسلىق مەقسىتى تارتۇس ۋە ھمېيمىمدىكى دېڭىز ئارمىيە ۋە ھاۋا بازىسىنى ساقلاپ قېلىش. يېڭى سۈرىيە دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرى رۇسىيەنىڭ بازىسىنى ساقلاپ قېلىش مەسىلىسىدە «ئەگەر سۈرىيە مەنپەئەتكە ئېرىشەلىسە» سۆھبەتلىشىشكە تەييار ئىكەنلىكىنى بىلدۈرگەن. پۈتىن ئەھمەد شەرا بىلەن بۇ ھەقتە سۆزلەشكەن بولۇپ، ھەمكارلىشىشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. رۇسىيە يەنە رۇسىيەدىكى سۈرىيە پۇللىرىنى دەمەشقىگە يەتكۈزۈپ بېرىش ئارقىلىق مالىيە ياردىمى بىلەن تەمىنلىگەن بولدى.

قاتار ۋە سەئۇدى ئەرەبىستان: ئامېرىكىنىڭ قوللىشى بىلەن بۇ ئىككى دۆلەت سۈرىيەنىڭ قايتا قۇرۇش جەريانىدا چوڭ رول ئوينىماقتا. قاتار بىلەن سەئۇدى ئەرەبىستانى سۈرىيەنىڭ دۇنيا بانكىسى قەرزىنى تۆلەش ئارقىلىق سۈرىيەنىڭ يېڭى مەبلەغ سالاھىيىتىگە ئېرىشىشىنىڭ يولىنى ئاچتى. قاتار UCC قۇرۇلۇش ۋە ئېنېرگىيە شىركىتى تۈركىيە ۋە ئامېرىكا بىلەن بىرلىكتە سۈرىيەدە ئېلېكتىر ئىستانسىسى قۇرۇشقا 7 مىليارد ئامېرىكا دوللىرىلىق ئېنېرگىيە كېلىشىمى ئىمزالىدى. سەئۇدى ئەرەبىستان بولسا شىمالىي قوشۇنىسى بولمىش سۈرىيەنىڭ مۇقىملىقى سەئۇدىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى بىلەن باغلىنىشلىق دەپ قارايدۇ. شۇڭا تىرامپ سەئۇدىغا كەلگەندە ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدىكى مىليارد دوللارلىق سودىدىن سىرت ئەھمەد شەرانىمۇ چاقىرىش ئارقىلىق سۈرىيەنىڭ كەلگۈسى ھەققىدە مۇھىم سۆھبەت قىلدى. بۇ سۆھبەتكە ئەردوغانمۇ تېلېفون بىلەن قاتناشتى. سۈرىيە رەھبەرلىرىنىڭ ئامېرىكا پرېزىدېنتلىرى بىلەن كۆرۈشۈشى ناھايىتى كەم بولۇپ، شەرانىڭ تىرامپ بىلەن كۆرۈشۈشى ئۇنىڭغا ھەم دۆلەت ئىچىدە ھەم خەلقئارادا مەشرۇئىيەت (قانۇنىيلىقىنىڭ ئېتىراپ قىلىنىشى) ئېلىپ كېلىدۇ.

ياۋروپا ئىتتىپاقى: ياۋروپا ئىتتىپاقىنىڭ ئىنكاسى ئىزچىل ئېھتىياتچان ئەمما پراگماتىست. ياۋروپا 2025-يىلى 2-ئايدىن باشلاپ ئېنېرگىيە ئۇل ئەسلىھەلىرىگە مەبلەغ سېلىش ۋە سۈرىيە خەلقىنىڭ دۆلەت ۋە ئىقتىسادىنى قايتا قۇرۇشىغا قولايلىق يارىتىش ئۈچۈن سۈرىيەگە قارىتىلغان كۆپ ساندىكى ئىقتىسادىي ئېمبارگونى تەدرىجىي بىكار قىلدى. بۇ ھەرىكەت سۈرىيەلىكلەرگە ئىنتايىن ئاكتىپ سىگنال بەردى. بىراق ھەربىي جازا يەنىلا داۋاملاشماقتا، گەرچە ياۋروپا دۆلەتلىرى مىنىستىرلىرى سۈرىيە يېڭى ھۆكۈمەت دائىرىلىرى بىلەن كۆرۈشۈپ يۈرسىمۇ، ياۋروپا ئىتتىپاقى HTS نى تېررور تەشكىلاتى تىزىملىكىدىن تېخى چىقارمىدى. ياۋروپا ئىتتىپاقى سۈرىيە سىياسىي ۋەزىيىتىنىڭ «تەرتىپلىك، تىنچ، كەڭ قورساق» شەكىلدە تەدرىجىي ئىزىغا چۈشۈشىنى تەكىتلىمەكتە.

يېڭى سۈرىيە ھۆكۈمىتى دۇچ كەلگەن بۇ قىينچىلىقلارنىڭ بەزىلىرى ھەرقانداق يېڭى ھۆكۈمەت دۇچ كېلىدىغان مەسىلىلەر بولسا، يەنە بەزىلىرى بولسا يېڭى ھۆكۈمەتنىڭ ئۆزىدە بار بولغان ۋە بۇ سەۋەبتىن ھەل قىلىشى كېرەك بولغان مەسىلىلەردۇر. مەسىلەن، ئەسەد ھۆكۈمىتىدىن قېيىقالغان بىيۇروكراتلىق، چىرىكلىك ۋە قالاقلىق يېڭى ھۆكۈمەتنىڭ مەسىلىسى ئەمەس، شۇنداقلا ئەگەر بۇرۇنقى ھاكىمىيەت سىستېمىسىنى شۇنداق باشقۇرۇشنى تاللىغان

بولسا يېڭى هۆكۈمەتنىڭ بۇنى ئۆزگەرتىشتىن چارچاپ كېتىشى نورمال. بۇ بىر كونا سىستېمىدىن يېڭى سىستېمىغا ئۆتۈش جەريانى بولۇپ ۋاقىت بىلەن هەل بولىدىغان مەسىلە. ئەمما هوقۇقنى تەقسىملەش، دىنىي، ئېتنىك ۋە مەزهەپ ئايرىمچىلىقنى تاشلاپ هەممىنىڭ مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان، كەڭ قورساق بىر سىستېما قۇرۇپ چىقىش يېڭى هۆكۈمەتنىڭ مەسىلىسى شۇنداقلا سۈرىيەنىڭ بىخەتەرلىكى بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك مەسىلىدۇر. بۇ جەهەتتىن چەتكە قېقىلغان ياكى چەتكە قېقىلغانلىقىنى هېس قىلغان گۇرۇپپىلارنى دۆلەت قۇرۇش جەريانىغا قاتناشتۇرۇش ئارقىلىق ئۇلارنى بۇ هاكىمىيەتنىڭ ئىكەنلىكىنى هېس قىلدۇرۇش كېرەك. بۇنىڭدىن سىرت ئورتاق سۈرىيە كىملىكى ۋە قىممەت قارىشىنى تىكلەپ چىقىش لازىم. كۆپ سانلىقلارنىڭ ئاز سانلىقلارنى ئېزىشىگە يول قويماسلىقى لازىم.

جولانىيدىن ئەهمەد شەراغا ۋە HTS دىن يېڭى سۈرىيە هۆكۈمىتىگە ئايلىنىش جەريانىدىكى ئىسلاهاتنى داۋاملاشتۇرۇشى كېرەك. مەزهەپچى قوراللىق تەشكىلات كىملىكىدىن سىغدۇرۇشچان هاكىمىيەت كىملىكىگە قاراپ ئىسلاھ بولۇشى ۋە ئىچكى ۋە تاشقى سىياسەتتىكى تىلىنى بۇنىڭغا ماسلاشتۇرۇشى كېرەك. تاشقى سىياسەتتە خەلقئاراغا ياخشى سىگنال ۋە دۆلەتنى باشقۇرالايدىغانلىقىغا ئائىت ئىشەنچ بېرىشى لازىم. تالىبانغا بېرىلمىگەن ئىمتىيازنىڭ بېرىلگىنىدەك ياخشى خەلقئارا مۇهىت ۋە پوزىتسىيەدىن ياخشى پايدىلىنىشى لازىم. ئىچكى جەهەتتە كۇرد، دروز، ئەلەۋى ۋە خىرىستىيانلار بىلەن بولغان مەسىلىدە ئېهتىياتچان بولۇشى، هەم ئىچكى جەهەتتىن ئىككى تەرەپ مۇناسىۋىتىنى هەم تاشقى جەهەتتىن ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىكى دۆلەتلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى تەڭشەپ مېڭىش لازىم. بۇ بەلكىم مەسىلىنىڭ ئەڭ قىيىن نۇقتىسى بولۇشى مۇمكىن.

سۈرىيە بىلەن ئامېرىكا، تۈركىيە، ئىسرائىلىيە ۋە ئەرەبىستاننىڭ مەنپەئەتىنىڭ كېسىشىش نۇقتىسىدىن چىقىپ تۇرۇپ بۇ دۆلەتلەر بىلەن مۇناسىۋەت ئېلىپ بارالىشى كېرەك. ياكى بۇ دۆلەتلەر بىلەن ياخشى مۇرەسسە قىلالايدىغان بولۇشى لازىم. مەسىلەن، ئىسرائىلىيە بىلەن مۇناسىۋىتىنى ياخشىلىمىسا سۈرىيە ئۈچۈن تاشقى جەهەتتىن مۇقىملىق بولمايدۇ، ئەمما مۇناسىۋەتنى ياخشىلاشتا دىققەت قىلمىسا ئىچكى قىسمىدىكى خەلقنىڭ ئەيىبلىشىگە ئۇچرايدۇ. ئىسرائىلىيەنىڭ ئىرانغا قارشى سۈرىيە هاۋا تەۋەلىكىنى ئىشلەتكەنلىكى هەققىدە سۈرىيە خەلقىدىن جىق شىكايەت كەلگەن. كۇردلار مەسىلىسىدە ئۇلارغا ئاپتونومىيە ياكى ئۇنىڭغا يېقىن سىياسىي كىملىك بەرسە تۈركىيە رازى بولمايدۇ، ئەگەر پۈتۈنلەي مەركەزگە بويسۇنۇڭلار دېسە ئۇلار بىلەن ئۇرۇشۇش لازىم بولۇشى مۇمكىن ۋە بۇ ئۇرۇشقا ئامېرىكا بىلەن ئىسرائىلىيە ئارىلىشىشى مۇمكىن. بۇنىڭدەك يەنە نەچچىلىگەن زىل مەسىلىلەر مەۋجۇت. بۇ پۈتۈنلەي ئەهمەد شەرا هۆكۈمىتىنىڭ قابىلىيىتىگە باغلىق.

بۇ مەسىلىلەرنىڭ هەممىسىگە «مۇنداق قىلىش كېرەك» دەپ يېزىپ قويۇش ئاسان بولغان بىلەن قىلىش تولىمۇ قىيىن. يۇقىرىدىكى هەممە مەسىلە شۇنداق. ئۇزۇن يىل داۋاملاشقان سۈرىيە ۋە ئوتتۇرا شەرقتىكى جەڭگى-جىدەللەر جەريانىدا تەبىئىي شەكىلدە مىراس بولۇپ قالغان بۇ مەسىلىلەر ئەمدىلىكتە يېڭى هۆكۈمەتنىڭ زىممىسىگە يۈكلەندى. بۇ مەسىلىلەر جىددىي، ئەمما مۇرەككەپ، چوڭ قابىلىيەت تەلەپ قىلىدىغان مەسىلىلەردۇر. ئەهمەد شەرانى قىينايدىغان تەرىپى دەل مانا مۇشۇ، شۇڭا بۇنداق چوڭ مەسىلىلەرنىڭ تېخىچە هەل بولماسلىقى سۈرىيە ۋەزىيىتىنى ئىزىغا چۈشتى دەپ قاراشقا تېخى بالدۇر ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. يېڭى هۆكۈمەت بۇ هەقتە تۈركىيە، ئامېرىكا، سەئۇدى ئەرەبىستان، قاتار ۋە ياۋروپا ئىتتىپاقى قاتارلىق دۆلەت ۋە رايونلار بىلەن ئاكتىپ مۇناسىۋەت قۇرۇشى ۋە ئۇلاردىن هەر جەهەتتىن مەسلىهەت ۋە ياردەم ئېلىشى كېرەك. چۈنكى، كۆرۈلۈپ تۇرغاندەك يۇقىرىدىكى مەسىلىلەرنى هەل قىلىش يالغۇز يېڭى هۆكۈمەتنىڭ قولىدىن كەلمەيدۇ.

پایدىلانغان خەۋەر مەنبەلىرى

- https://www.middleeasteye.net/news/one-killed-after-armed-groups-attack-syrian-security-forces-sweida
- https://www.middleeasteye.net/news/syrian-foreign-minister-russia-first-time
- https://www.middleeasteye.net/news/syrian-democracy-accused-elections-after-announcement-third-parliament-be-appointed
- https://www.middleeasteye.net/news/sweida-after-ceasefire-executions-mass-grave-voices-left-behind
- https://www.aljazeera.com/news/2025/8/4/syrias-kurdish-led-sdf-government-forces-clash-in-aleppo-province
- https://www.arabnews.com/node/2610669/middle-east
- https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/promises-billions-confirm-saudi-political-support-syria
- https://www.middleeasteye.net/opinion/why-syria-needs-play-long-game-against-israel
- https://www.middleeasteye.net/opinion/syria-after-assad-why-israels-vow-protect-druze-hollow
- https://www.middleeasteye.net/news/syria-asks-turkey-defence-support-following-sweida-violence
- https://www.middleeasteye.net/news/sweida-after-ceasefire-executions-mass-grave-voices-left-behind
- https://www.middleeasteye.net/news/israel-strikes-damascus-different-vision-trump-syria
- https://www.middleeasteye.net/news/turkey-and-qatar-outsized-role-trump-new-middle-east
- https://www.middleeasteye.net/opinion/syria-after-assad-sharaas-delicate-balancing-act-israel
- https://www.middleeasteye.net/big-story/after-winning-war-can-syrias-new-leaders-rebuild-country
- https://www.middleeasteye.net/opinion/syria-eu-sanctions-relief-crucial-why
- https://www.middleeasteye.net/opinion/syria-fall-assad-winners-turkey-west-for-now
- https://www.middleeasteye.net/news/us-officials-discussed-merits-removing-bounty-hts-leader-abu-mohammad-jolani
- https://www.middleeasteye.net/opinion/how-syria-crisis-could-reshape-middle-east
- https://www.middleeasteye.net/news/has-ukraine-helped-syrian-rebel-offensive-aleppo

- https://www.middleeasteye.net/news/us-envoy-tom-barrack-accused-plotting-turkeys-partition
- https://www.middleeasteye.net/news/syrian-kurds-face-30-day-ultimatum-us-turkey
- https://www.middleeasteye.net/news/turkey-doesnt-have-many-options-against-israel-syria
- https://www.middleeasteye.net/news/syria-fear-israel-normalisation-could-plunge-country-back-war
- https://www.middleeasteye.net/news/syria-government-criticism-israel-use-air-space-attack-iran
- https://www.dw.com/en/what-are-israels-interests-and-objectives-in-syria/a-73313624
- https://www.dw.com/en/what-does-the-future-hold-for-syrias-kurds-and-to-what-extent-do-turkey-israel-and-the-us-have-a-say/a-73412807
- https://www.dw.com/en/amid-violence-in-syria-pressure-on-interim-government-grows/a-73386233
- https://ecfr.eu/article/topple-tame-trade-how-turkey-is-rewriting-syrias-future/#:~:text=Turkey's%20leaders%20now%20seek%20to,Islamist%20radicalism
- https://commonslibrary.parliament.uk/research-briefings/cbp-10161

ئۇيغۇرلار نېمە ئۈچۈن ئامېرىكانىڭ تاشقى سىياسىتىگە كۆڭۈل بۆلىشى كېرەك ۋە قايسى نوقتىدىن كۆزىتىشى كېرەك؟

مەۋلان تەڭرىقۇت

(2025-05-02)

خۇددى جۇمھۇرىيەتچىلەر پارتىيەسىدىكى لىندسېي گراھام ئېيتقاندەك، ترامپ بىلەن زېلېنسكىينىڭ ئۆچرىشىشى دەل بىر قازا بولدى. دۆلەت رەھبىرىگە خاس ھۆرمەت ۋە ئېھتىرام بولمىغان، تەھدىت، ئىلاجسىزلىق، ئاتكاچىلىق ۋە ئوڭايسىزلىنىش بىر-بىرىگە ئارىلىشىپ كەتكەن، تارىخنىڭ ئەڭ رەزىل-رەسۋا ئۆچرىشىشلىرىدىن بىرى بولۇپ قالدى.

نېمە ئۈچۈن ئۇيغۇرلار ئامېرىكا ۋە ئۇكرائىنا مەسىلىسىنى، بولۇپمۇ ئامېرىكىنىڭ تاشقى سىياسىتىنى تەھلىل ۋە تەتقىق قىلىمىز؟ بىز ئۇيغۇرلارنىڭ بۇلار بىلەن نېمە ئىشى؟

1. سىياسەت ۋە خەلقئارا مۇناسىۋەتكە بولغان قىزىقىش ۋە دۇنيانى چۈشىنىش ئۈچۈن تەھلىل قىلىمىز.
2. بىز ئۇيغۇرلارنىڭ داۋاسى بىلەن ئامېرىكا تاشقى سىياسىتىنىڭ بىۋاسىتە مۇناسىۋىتى بار.

قايسى جەھەتتىن مۇناسىۋىتى بار؟

ئا: خىتايدەك كۈچلۈك بىر دۆلەتكە قارشى ھەرىكەت قىلىۋاتقان بىر خەلق خىتايدىنمۇ كۈچلۈك بىر دۆلەتنىڭ قوللىشى بولمىسا خىتايغا قارشى چوڭ نەتىجىگە ئېرىشكىلى بولمايدۇ.

ب: ئۇيغۇرلارنىڭ داۋاسى ئىنسان ھەقلىرى ۋە كىشىلىك ھوقۇق بىلەن ئېلىپ بېرىلىدىغان داۋا. دۇنيادا بۇ ئىككى قىممەت قاراشقا قارشى ئەڭ كۈچلۈك تەھدىت شەكىللەندۈرەلەيدىغان ئىككى دۆلەت بار؛ بىرى خىتاي يەنە بىرى رۇسىيە. ئەمما بۇ قىممەت قاراشلارنى بىر قوللۇق تىكلىگەن ۋە دۇنياغا يايغان دۆلەت ئامېرىكا شۇنداقلا خىتايغا قارشى بۇ قىممەت قاراشلارنى قوغدىيالايدىغان ئەڭ چوڭ دۆلەتمۇ ئامېرىكا. ئامېرىكىنىڭ خەلقئارالىق ئورنىنىڭ ئۆزگىرىشى بۇ قىممەت قاراشلارنىڭمۇ قوبۇل قىلىنىش دەرىجىسىنىڭ ئۆزگىرىشىنى شۇنداقلا بۇ قىممەت قاراشلار ئاساسىدا ھەرىكەت قىلىۋاتقان ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ داۋاسىنىڭ ئاجىزلىشىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.

س: ئۇيغۇر داۋاسىنىڭ ئالدىدىكى ئەڭ كۈچلۈك توسالغۇ خىتاي ھاكىمىيىتى. شۇڭا ئامېرىكىنىڭ تاشقى سىياسىتى خىتاينى كۈچلۈك ئورۇنغا ئىگە قىلىدىغان ئىش بولسا بۇ بىز ئۇيغۇرلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ.

مانا بۇ سەۋەب تۈپەيلىدىن ئۇيغۇرلار ئۈچۈن ئامېرىكىنىڭ تاشقى سىياسىتى ئىنتايىن مۇھىم بەلگىلەش كۈچىگە ئىگە. ترامپ بولسۇن ياكى بايدېن بولسۇن ئۇيغۇرلارنىڭ ھېچقانداق بىرىنىڭ كەتمىنىنى چېپىش مەجبۇرىيىتى يوق ۋە ھەر قانداق بىرىنىڭ چاپىنىنى كۆتۈرگەنلىك تولىمۇ ھاماقەتلىك ۋە كۈلكىلىك ئىشتۇر. چۈنكى ئۇلارنىڭ بىزنىڭ

تەخسىكەشلىكىمىزگە ئېھتىياجى يوق. ئەردوغان ۋە باشقا لىدېرلارمۇ ئوخشاش. بىز ئۇلارنىڭ يۈرگۈزگەن سىياسەتلىرىنى ئۈيغۇرلارنىڭ پەنجىرىسىدىن تۈرۈپ كۆزىتىشىمىز لازىم.

زېلېنسكىي ۋە تىرامپنىڭ ئۈچرىشىشىغا كەلسەك، بۇ ئۈچرىشىش ھەقىقەتەن رەزالەت ئۈچرىشىش بولدى. تىرامپ ۋە جېي دى ۋېنسنىڭ تەھدىت ۋە كۆزگە ئىلمىغان تەرىقىدە گەپ قىلىشى دۆلەت رەھبىرىگە يارىشىدىغان ئۇسلۇب ئەمەس. زېلېنسكىي رۇسىيەنىڭ تەھدىتىنى ئەمدى ھېس قىلىسىلەر، دېگەندە تىرامپنىڭ سېنىڭ بۇنداق دەيدىغان سالاھىيىتىڭ يوق، دېيىشى دىپلوماتىك نازاكەتتىن يىراق بىر پوزىتسىيەدۇر. بىر دۆلەتنىڭ پرېزىدېنتىنىڭ، يەنە كېلىپ دۇنيادىكى ھەربىي جەھەتتىن ئەڭ كۈچلۈك دۆلەتتىن بىرىگە قارشى 3 يىل جەڭ قىلغان بىرىنىڭ بۇنداق مۇئامىلىگە ئۈچرىشى ئادالەتسىزلىك شۇنداقلا سەۋىيەنىڭ نەقەدەر تۆۋەن ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. شۇنداقلا تىرامپ ۋە ئادەملىرىنىڭ دىپلوماتىيە تىلىدىن بەك خەۋەردار ئەمەسلىكى ياكى بەكلا ئاتكاچا ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

يېقىندا مۇئاۋىن پرېزىدېنت جېي دى ۋېنس مىۋنخېن بىخەتەرلىك يىغىنىغا باردى. شۇ يەردىمۇ ياۋروپاغا دەرس ئۆتتى، گېرمانىيەدىكى فاشىست پارتىيەنى ماختىدى. لېكىن ياۋروپالىقلار كۈلۈش بىلەن ۋە تەنە ئارىلاشقان دىپلوماتىك تىل بىلەن ئىشىمىزغا ئارىلاشما دېگەن سىگنالنى بەردى. يەنى مەسىلىنى بۇنداق تومپايلارچە ئۇسلۇبتىن باشقا شەكىلدىمۇ ھەل قىلغىلى بولىدۇ. بىر پرېزىدېنت زېلېنسكىيدەك بۇ قەدەر ئازارلانماسلىقى دۇنيانىڭ ئالدىدا خورلانماسلىقى لازىم. ئامېرىكا چوڭ دۆلەت ئىدى، ۋە چوڭ قالغان پېتى زېلېنسكىينى ئۆپكەڭنى بېسىۋال دىيەلەيتتى. تىرامپ ۋە ۋېنسنىڭ پوزىتسىيەسى ۋە كەمىستىشكە تولغان گەپلىرى تولىمۇ ئارتۇقچە.

بۇنىڭدىن خۇش بولغانلار خىتاي، رۇسىيە، ئىران ۋە چاۋشىيەن. نەق گەپنى قىلغاندا تىرامپ ھۆكۈمىتى ئۇكرائىناغا خىيانەت قىلىۋاتىدۇ. گەرچە ئۇكرائىنا ئۆزىنىڭ ۋەتىنى ئۈچۈن ئۇرۇشقان بولسىمۇ لېكىن بۇ ئۇرۇشتىن ئەڭ پايدا ئالغان تەرەپ ئامېرىكا ۋە ياۋروپا ئىتتىپاقى. چۈنكى رۇسىيە بۇ ئىككى كۈچ ئۈچۈن بىۋاسىتە تەھدىت ئىدى. ۋە ئۇكرائىنا (توغرا) ئامېرىكا ۋە ياۋروپانىڭ يارىدىمىنى ئېلىپ ئۈچ يىل ئۇرۇش قىلىش ئارقىلىق رۇسىيەنى ئېغىر دەرىجىدە ئاجىزلاتتى. ئاجىزلىغانلىقىنىڭ ئىپادىسى نېمە؟

1) 95 مىڭ رۇس ئەسكىرى ئۆلدى، 700 مىڭ ئەسكىرى يارىلاندى ۋە چاۋشىيەندىن ئەسكەر يارىدەم ئالىدىغان ھالغا چۈشۈپ قالدى.

2) ئۆزىدە بار بولغان ئوق-دورىلار يېتىشمەي خىتاي، ئىران ۋە چاۋشىيەندىن يارىدەم ئالىدىغان ھالەتكە كېلىپ قالدى.

3) ياۋروپادىن ئىبارەت گاز ۋە نېفىت بازىرىدىن ئايرىلىپ قالدى. يەنە پۇل-مۇئامىلە ساھەسىدىكى زىيانلارنىمۇ تىلغا ئالغىلى بولىدۇ.

بۇلار ئامېرىكىنىڭ يارىدىمسىز بولمايتتى، ئەلۋەتتە. ئەمما ئامېرىكىمۇ بىر مەنپەئەتى بولمىسا بىكاردىن-بىكار يارىدەم قىلمايدۇ. ئامېرىكا ئۈچۈن پايدىسى بولسا رۇسىيەنى ھەربىي جەھەتتىن ئاجىزلاشتۇرۇش، دۇنيانىڭ لىدېرى ئىكەنلىكىنى نامايەن قىلىش ۋە داۋاملاشتۇرۇش. يەنە بىر تەرەپتىن قورال-ياراغلارنىمۇ بىكارغا بەرمەيدۇ.

خەلقئارا مۇناسىۋەتتە كۈچلۈك-ئاجىزلىق بىر دۆلەتنىڭ ئۆزىنىڭ كۈچىنىڭ قانچىلىك ئىكەنلىكى تەرىپىدىن ئەمەس بەلكى، باشقا دۆلەتكە قارىغاندا قانچىلىك كۈچلۈك ئىكەنلىكى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. شۇڭا رۇسىيەنىڭ ئەسكىرىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىن خورىشى جەڭگە كىرمىگەن باشقا دۆلەتلەر قارشىسىدا نىسبىي ئاجىزلىشىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. يەنى رۇسىيە ئۇكرائىنا ئۇرۇشىدىن چىققاندىن كېيىن باشقا بىر يارىدەم بولمىسا،

ياۋروپا ۋە ئامېرىكىغا چوڭ تەھدىت شەكىللەندۈرەلمەيدۇ. مانا بۇ ئۇكرائىنانىڭ قىلىپ بەرگىنى. بۇنىڭ بەدىلىگە ئۇكرائىنا دۆلىتىنى رۇسىيەگە قارشى قوغداپ قالالىدى. يېغىنچاقلىغاندا، بۇ ئىككى تەرەپ بىر-بىرىنىڭ پايدىسى ئۈچۈن ھەمكارلاشقان ئىستراتېگىيەلىك مۇناسىۋەت ئىدى.

ئەمدىلىكتە ترامپ ھەممە گۇناھنى بايدېنغا ئارتىپ ۋاز كېچىشى ھەتتا رۇسىيەنىڭ ئادۋوكاتلىقىنى قىلىشى خيانەتتىن باشقا نەرسە ئەمەس. يەنە كېلىپ 25-فېۋرال ب د ت دا رۇسىيەنىڭ ئۇكرائىناغا تاجاۋۇز قىلىشى مەسىلىسىدىكى بېلەت تاشلاشتا ئامېرىكا ئىككى قېتىم رۇسىيە ئۈچۈن بېلەت تاشلىدى. كىملەر بىلەن؟ رۇسىيە ۋە چاۋشيەن بىلەن. يەنى چاۋشيەندەك بىر دۆلەت بىلەن بىر سەپتە بولدى. بۇ ئامېرىكىدەك چوڭ بىر دۆلەتكە پەقەتلا ياراشمايدىغان قىلىق. تۈكۈرۈكىنى يالاشنىڭمۇ يولى، ئۇسۇلى ۋە چېكى بار. ترامپ ئۆزىنىڭ شەخسىي خاراكتېرىنى ئامېرىكىدىن ئىبارەت بىر دۆلەتكە تېڭىۋاتىدۇ. بۇ ئامېرىكىنىڭ خەلقئارادىكى ئوبرازىنى خۇنۇكلەشتۈرىدۇ. ترامپ چىققاندىن كېيىنكى ئامېرىكىنىڭ تاشقى سىياستى ئىسمىي جىسمىغا لايىق سكاندال شەكلىدە ئىلگىرىلەۋاتىدۇ.

يەنە بىر تەرەپتىن ترامپ بۇ خىل يۈزسىزلىكنى دۇنيانىڭ تىنچلىقى ئۈچۈن دەيدۇ. يەنى ئۇكرائىنا رۇسىيەگە زېمىننى بۆلۈپ بەرمىسە، يېڭىلگىننى تەن ئالمىسا چوڭ ئۇرۇش ھەتتا 3-دۇنيا ئۇرۇشى چىقىدۇ. بۇ بىر جەھەتتىن توغرىدەك ئاڭلانغان بىلەن يەنە بىر جەھەتتىن سادىدا بىر مەنتىقە. ترامپنىڭ يېنىدىكىلىرىمۇ قابىلىيەتسىز ئەمەس، ئۇرۇش چىقماسلىقى مۇمكىن ئىكەنلىكىنى ئۇلارمۇ بىلىدۇ. چۈنكى رۇسىيەدە يادرو قورالىدىن باشقا ئۇرۇشتا غەلبە قىلغۇدەك باشقا قورالى يوق. ئەگەر بولسا بۇ ئۇرۇش بۇنچە ئۇزۇنغا سوزۇلۇپ كەتمەيتتى. يادرو قورالنى ئىشلىتىدىغان ئىشى بولسا چاۋشيەندىن ياردەم ئالغۇدەك ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغۇچە ئىشلىتەتتى. لېكىن ئىشلەتمىدى. چۈنكى يادرو قورال ئىشلىتىشنىڭ ئاقىۋىتىنى يېغىشتۇرغىلى بولمايدۇ. ترامپ ھۆكۈمىتى رۇسىيەنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىنىڭ قەيەردىن قەيەرگىچە ئىكەنلىكىنى مۆلچەرلىيەلەيدۇ، ئەمما بۇ يەردە پەقەت دۇنيا خەلقىگە باھانە بولسۇن ئۈچۈن تېخىمۇ چوڭ ئۇرۇش چىقىدىغانلىقىنى ۋە تىنچلىق ئۈچۈن رۇسىيەگە ماقۇل دېيىشى كېرەكلىكىنى بازارغا سېلىۋاتىدۇ.

بۇنداق قىلىپ تىنچلىقنى قولغا كەلتۈرگىلى بولامدۇ؟ تارىخقا قارايدىغان بولساق مۇنداق ئىش بار؛ بىر تاجاۋۇزچى دۆلەتكە ئىستىگىننى بەرگەندە توختاپ قالغىننىڭ مىسالى يوق لېكىن ئىستىگىننى ئالغاندىن كېيىن ئۇرۇشنى تېخىمۇ كېڭەيتكەنلىكنىڭ مىسالى بار. مەسىلەن 1938-يىلى گىتلىر گېرمانىيەسى چېخسلوۋاكىيەدىكى گېرمانلار ياشايدىغان سۇدېتلاند دېگەن رايوننى ئۆزىگە بېرىشنى، بولمىسا پۈتۈن ياۋروپاغا ئۇرۇش ئاچىدىغانلىقى ھەققىدە تەھدىت سالغان. گېرمانىيەنىڭ باھانىسىمۇ ھازىرقى رۇسىيەنىڭ باھانىسىغا ئوخشايتتى، يەنى، چېخسلوۋاكىيەنىڭ سۇدېتلاند رايوندىكىلەر گېرمان مىللىتى ئىدى ۋە ئۇلارغا زۇلۇم بولۇۋاتاتتى. شۇڭا گېرمانىيە بۇيۇك گېرمان مىللىتىنى بىرلەشتۈرۈش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ قېرىنداشلىرىنىڭ مەنپەئەتىنى قوغدىماقچى ئىدى. ئەنگلىيە، فرانسىيە ۋە ئىتالىيە قاتارلىق چوڭ دۆلەتلەر گېرمانلارغا بۇ يەرنى بەرسەك ئۇرۇشنى كېڭەيتىشتىن توختايدۇ، دەپ قاراپ ماقۇل بولغان. شۇ ۋاقىتتىكى ئەنگلىيە باش ۋەزىرى چامبېرلىن گېرمانىيەنىڭ ئاچچىقىنى كەلتۈرۈپ قويماسلىق ئۈچۈن مىۇنخېن يىغىندا گېرمانىيەنىڭ ئىشغالىغا يول قويىدىغانلىقى ھەققىدە كېلىشكەن. بۇنى ترامپقا ئوخشاش «بۇيۇك تىنچلىق» ئۈچۈن ئېلىنغان قەدەم دەپ تەرىپلىگەن. شۇنىڭ بىلەن گېرمانىيە تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن، لېكىن ئۆزى دېگەن سۇدېتلاندتا توختىمىغان، پايتەخت پراگانى ئىشغال قىلىپ بىر دۆلەتنى يۇتۇۋالغان شۇنداقلا يەنە ئۇرۇشنى ۋېنگرىيەگە كېڭەيتكەن، نەتىجىدە 2-دۇنيا ئۇرۇشى پارتلىغان...

ھازىر رۇسىيە قىرىم ۋە شەرقتىكى دونباس قاتارلىق رايونلارنى ئالغاندىن كېيىن توختايدىغانلىقىغا ھېچكىم كاپالەت بېرەلمەيدۇ. شۇڭا ترامپنىڭ تىنچلىق دېگەن گېپى بىر باھانە. چۈنكى ترامپتىن باشقا دۆلەت رەھبەرلىرى

ۋە خەلقئارا مۇناسىۋەت مۇتەخەسىسلىرى مەسىلىنى بۇنداق ھەل قىلىشنىڭ تىنچلىق ئېلىپ كېلىدىغانلىقىغا گۇمان بىلەن قاراۋاتىدۇ.

باشتا دېگەندەك يېتىپ ئاشقۇدەك غېمىمىز بار ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇكرائىنانىڭ ئادۋوكاتلىقىنى قىلىش ھەددىمىز يوق. لېكىن بۇ ئىش بىز بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغاچقا ئەتراپلىق ئانالىز قىلىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ. بۇ ئىشلارنىڭ بىز بىلەن مۇناسىۋەتلىك قىسمى خەلقئارا سىستېمىدىكى مەۋجۇت كۈچلەر تەڭپۇڭلۇقىنىڭ بۇزۇلۇشى بىلەن كېلىپ چىقىۋاتقان ۋە چىقىدىغان پايدىسىز زەنجىرسىمان ھادىسىلەردۇر.

خەلقئارا سىستېما 200 گە يېقىن دۆلەتلەرنىڭ دۇنيانى ئوخشىمىغان شەكىلدە ئىدارە قىلىشىدىن شەكىللەنگەن سىستېمىدۇر. بۇ 200 گە يېقىن دۆلەتلەر ئارىسىدا دۇنيا سىياسىتىگە ھالقىلىق تەسىر كۆرسىتەلەيدىغان ئىككى چوڭ دەرىجىگە ئايرىلغان بىر قانچە دۆلەت ۋە ئىتتىپاق بار، بۇلار 1) دەرىجىدىن تاشقىرى كۈچلۈك دۆلەتلەر: ئامېرىكا، خىتاي، رۇسىيە، ۋە ياۋروپا ئىتتىپاقى 2) كۈچلۈك دۆلەتلەر يەنى ھىندىستان، ئەنگلىيە، گېرمانىيە، فرانسىيە ۋە ياپونىيە. بۇ دۆلەتلەر ئۆز كۈچىدىن شەكىللەنگەن تەسىر دائىرىسى يەنى خەلقئارالىق ئېغىرلىقى بىلەن دۇنيا سىياسىتىدە تەڭپۇڭ ھالەت شەكىللەندۈرگىلى. ئۇرۇش ۋە كىرىزىس ئادەتتە مانا بۇ دۆلەتلەر ئارىسىدا كۈچ تەڭپۇڭلۇقى بۇزۇلغان ۋاقىتتا يۈز بېرىدۇ. 1900-يىلدىن ھازىرغىچە خەلقئارا سىستېمىدا ئۈچ قېتىم كۈچ تەڭپۇڭلۇقى بۇزۇلۇش يۈز بەردى؛

1. 1914-يىلى گېرمانىيەنىڭ باش كۆتۈرۈشى

2. 1933-1939 يىللىرى گىتلىر گېرمانىيەسىنىڭ شىددەت بىلەن باش كۆتۈرۈپ ھەربىي جەھەتتىن ئەنگلىيە ۋە فرانسىيەنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ كېتىشى ۋە ئوخشاش ۋاقىتتا ياپونىيەنىڭ تىنچ ئوكيان رايونىدا زوربىپ ئامېرىكا ۋە رۇسىيەنىڭ دېڭىز ئارمىيەسىدىن كۈچلۈك ئورۇنغا چىقىشى.

3. 1991-يىلى سوۋېتنىڭ يىقىلىشى

ھازىر 4-قېتىملىقى يۈز بېرىش ئالدىدا تۇرماقتا. يەنى خىتاينىڭ تېز سۈرئەتتە باش كۆتۈرۈشى ۋە ئامېرىكا بىلەن غەربنىڭ لىدېرلىق ئورنىغا تەھدىت سېلىشى.

تارىخقا قارايدىغان بولساق، ھەر قېتىملىق كۈچ تەڭپۇڭلۇقى بۇزۇلغاندا چوڭ-كىچىك ئۇرۇش بولاغلىق. مەسىلەن تەرتىپ بىلەن:

1. بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى

2. ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى

3. ئوتتۇرا شەرق ۋە ئافغانىستان ئۇرۇشلىرى

كۈچ تەڭپۇڭلۇقىنىڭ بۇزۇلۇشى خەلقئارا سىستېمىدا يېڭى باش كۆتۈرگەن كۈچنىڭ دۇنيانى ئۆزى خالىغان شەكىلدە تەرتىپلەش ئۇرۇنۇشى بىلەن كونا تەرتىپ ئوتتۇرىسىدا توقۇنۇشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ ۋە بۇ جەريانىدا نۇرغۇن قان تۆكۈلىدۇ. ناۋادا خىتاي ئامېرىكا ۋە ياۋروپانىڭ تەسىر كۈچىنى سىقىپ چىقارالىغۇدەك پۇرسەتكە ئىگە بولسا كونا سىستېمىنىڭ قوغدىغۇچىلىرى ۋە مەنپەئەتكە ئېرىشكۈچىلىرى خىتاي بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىگە ئاساسەن ئوخشىمىغان مۇئامىلىگە ئۇچرايدۇ. بۇ ئۇيغۇرلار ئۈچۈن چوڭ بىر خەتەرنىڭ سىگنالى بولىدۇ.

تىرامپنىڭ رۇسىيە، خىتاي ۋە ياۋروپا ئىتتىپاقىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تاشقى سىياسىتى مانا بۇ كۆچ تەڭپۇڭلۇقىنى بۇزۇپ تاشلايدۇ. بۇ بۇزغۇنچىلىقنى كەلتۈرۈپ چىقىرالايدىغان يەنە ئىككى ئەڭ چوڭ دۆلەت دەل خىتاي بىلەن رۇسىيەدۇر. شۇنداقلا خىتاي ئۇيغۇرلارغا قارىتا ئىچىدە ۋە تېشىدا باستۇرۇش ئېلىپ بېرىۋاتقان دۆلەت. بۇ نۇقتىدىن بۇ ئىشلارنىڭ بىز بىلەن مۇناسىۋىتى بار.

ئەگەر تىرامپ ئۇكرائىنانى سېتىپ رۇسىيەنىڭ ئىشغالىنى قوبۇل قىلسا دۇنيا، ئەڭ مۇھىمى بىز بىلەن مۇناسىۋەتلىك مۇنداق بىر ھالەت كېلىپ چىقىشى مۇمكىن؛

1. باشتا دېگەندەك رۇسىيە يەنىمۇ شەرققە، يەنى پايتەخت كىيېۋگە ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن مولداۋىيەگە قاراپ ئىلگىرىلىشى مۇمكىن. چۈنكى مولداۋىيەدىمۇ رۇسپەرەس پارتىيە بار. يەنە بىر تەرەپتىن ئۇكرائىنادا قىلغىنىنى قازاقىستان ۋە گرۇزىيەدە، شۇنداقلا بالتىق دېڭىزى دۆلەتلىرىدىمۇ قىلىشى مۇمكىن. بۇ گىتلىرنىڭ سۇدېتلاندتا توختىمىغىنىغا ئوخشايدۇ.

2. بۇنىڭدىن ئىلھام ئالغان خىتاي تەيۋەنگە ھۇجۇم قىلىشى مۇمكىن. چۈنكى تىرامپ «تىنچلىق» ئۈچۈن «كىچىك» نەرسىلەرنى قۇربان قىلىدۇ. دىكتاتۇرلارغا ئامراق. يەنە كېلىپ تىرامپ ئۇرۇش قىلىش بىلەن، ئىتتىپاقداشلىرىنى قوللاش بىلەن خوشى يوق، پۇلنىڭلا گېپىنى قىلىدىغان رەھبەر ئىكەنلىكىنى نامايەن قىلىۋاتىدۇ. شۇڭا خىتاي تىرامپقا مەنپەئەت بېرىپ تەيۋەنگە ھۇجۇم قىلسا بولۇۋېرىدۇ. ھەتتا مەنپەئەت بەرمىسىمۇ بولىدۇ، چۈنكى تىرامپنىڭ ئۇرۇش ۋە ئىتتىپاقداشلىرىنى قوللاشقا قىزىقمايدۇ. تەيۋەن قولدىن كەتسە ئامېرىكىنىڭ تىنچ ئوكياندىكى كۆچى چوڭ زەربە يەيدۇ. خىتاي بولسا گېلىغا تۇرۇپ قالغان ئەڭ چوڭ قىلتىرىقنى ئېلىۋەتكەن بولىدۇ. تەيۋەننىڭ ئىستراتېگىيەلىك ئەھمىيىتى ئايرىم بىر تېما، كېيىن ۋاقىت چىققاندا ئايرىم توختىلىشقا توغرا كېلىدۇ.. لېكىن ھازىرچە تەيۋەننىڭ جۇغراپىيەلىك ئورنى، ساھىب بولغان تېخنىكىسىنى تىلغا ئېلىشلا قانچىلىك مۇھىملىقىنى كۆرسىتىش ئۈچۈن يېتەرلىك.

3. تىرامپ بۇگۈنكى مۇشۇ يىغىندىكىدەك رەزالەت بىر ھالەتتە ئۇكرائىناغا خىيانەت قىلسا، ئامېرىكىنىڭ خەلقئارالىق مورال (moral) ئۈستۈنلۈكى ۋە ئىشەنچلىك دەرىجىسى يەرگە ئۇرىلىدۇ. ئامېرىكىنىڭ ئىشەنچلىك بىر ئىتتىپاقداش ئىكەنلىكىگە دۇنيا بۇنىڭدىن كېيىن ئىشەنمەيدۇ. ئەكسىچە ئامېرىكىدىن يوقاتقان ئىشەنچنى خىتايدىن ئىزدەيدۇ. ئۇكرائىنا مەسىلىسىنى ھەرخىل تەھلىل قىلىپ تىرامپنىڭ ئاز بولسىمۇ يوللۇق تەرىپىنى كۆرسىتىپ بېرەلىشى مۇمكىن. لېكىن چوڭ جەھەتتىن بۇ ئىشنىڭ خەلقئارادىكى بىلىنگەن ئىسمى خىيانەت ۋە خىيانەتتۇر. خۇددى بىزنى 1949-يىلى رۇسلارنىڭ ساتقىنىنى ئۇلارنىڭ مەنتىقىسى بويىچە مەنتىقىلىق تەرىپى بولسىمۇ، دۇنيا بۇنى سوۋېتنىڭ ئۇيغۇرلارنى خىتايغا سېتىۋېتىشى دەپ بىلگىنىگە ئوخشاش.

4. باشتىكى يازمىدا تىلغا ئېلىنغاندەك ئامېرىكىنىڭ خەلقئارا سەھنىدىن چېكىنگەن ھەر بىر قەدىمى خىتاينىڭ خەلقئارا سەھنىدە ئىلگىرىلىگەن قەدىمىدۇر. بۇ كۆچلەر تەڭپۇڭلۇقى پىرىنسىپىدىكى بىرىنىڭ ئورنىنى يەنە بىرىنىڭ ئېلىش جەريانىدۇر ۋە تارىختىن بېرى مۇشۇنداق بولۇپ كېلىگىلىك. شۇنداقلا يېڭىنىڭ كونىنى ئېلىش جەريانىدا نۇرغۇن قان تۆكۈلۈش، ئېزىلىش ۋە ئادالەتسىزلىكلەر يۈز بېرىدۇ. ئامېرىكىدىن بوشىغان بىر قەدەمگە خىتاي دەسسىگەندە ئوخشاشلا چەتئەلدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ بىر يولى ئېتىلىپ ماڭىدۇ. بۇنى بەلكىم ھازىردىن باشلاپ ھېس قىلىۋاتىمىز.

5. رۇسىيە بىلەن خىتاينىڭ كۆچىيىشى پۈتۈن خەلقئارا سىستېمىدا ئۇيغۇرلارنى قوغداپ كېلىۋاتقان كىشىلىك ھوقۇق، دېموكراتىيە، سۆز ئەركىنلىكى قاتارلىق قىممەت قاراشلارنىڭ ۋە بۇنىڭ قوغدىغۇچىلىرى بولغان غەرب دۆلەتلىرىنىڭ ئاجىزلىششىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. دۇنيادا دىكتاتۇرلۇق نورمال ھادىسە بولۇپ قوبۇل قىلىنىشقا باشلايدۇ ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ داۋاسى ئېغىر كىرىزىسقا كىرىپ قالىدۇ.

بۇگۈنكى خەۋەرگە قارىغاندا، ئامېرىكا NED نىڭ ياردەم پۇللىرىنىمۇ توختاتقان ۋە بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر داۋاسىغىمۇ پايدىسى بولۇۋاتقان 2000 دىن كۆپ كىشىلىك ھوقۇققا مۇناسىۋەتلىك ئورگانلار ۋە تۈرلەر كىرىزىسقا كىرىپ قالغان. ياردەم بولمىسا پائالىيەت بولمايدۇ، پائالىيەت بولمىسا ئۇيغۇرنىڭ ئاۋازى بولمايدۇ، ئاۋاز بولمىسا داۋا بولمايدۇ. ئەگەر تىرامپ ھۆكۈمىتى ھازىرقىدەك مۇشۇ پېتى ماڭسا چەتئەلدىكى ھېچقانداق ئۇيغۇر بىخەتەر بولالمايدىغان ھالەت شەكىللىنىپ قېلىشىمۇ مۇمكىن. چۈنكى بۇ سىياسەتلەر دۇنيا مىقياسىدا دىكتاتۇرلۇقنىڭ ئېشىشىنى، ئادالەتنىڭ ۋە كىشىلىك ھوقۇقنىڭ چەيلىنىشىنىڭ نورماللىششىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. تايلاندتىكى ئۇيغۇرلارنىڭ مەسىلىسىمۇ ئامېرىكىنىڭ تاشقى سىياستى ۋە تايلاند-خىتاي-ئامېرىكا ئۈچ تەرەپ مۇناسىۋىتى بىلەن باغلىنىشلىق تەرىپى بار، بۇ تېمىمۇ ئايرىم توختىلىشقا تېگىشلىك چوڭ ۋە مۇرەككەپ تېما.

يەنە كېلىپ بۇنىڭدىن كېيىن ئۇيغۇرلار ئۈچۈن يەنە نېمە كۆڭۈلسىزلىكلەر بولىدۇ، بىلگىلى بولمايدۇ. تىرامپنىڭ دەۋرىدە تېخىمۇ چوڭ پىشكەللىككە ئۇچرىماي قالساق خۇش بولساق بولىدۇ. قالغىنىنى تىرامپ شى جىنپىڭ بىلەن نېمە دېيىشىدۇ، ئاندىن كۆرىمىز. شۇنى ئۇنتۇپ قالماسلىقىمىز كېرەك: 1) تىرامپ 2018-يىلى ئوساكادىكى گ 20 يىغىندا شى بىلەن كۆرۈشكەندە شى لاگېر ياساپ دەل توغرا بولغان ئىشنى قىلۋاتىدۇ، دېگەن. ئاستىدىكى ئۇلىنىشتىن ئوقۇڭ، ياكى شۇ ۋاقىتتىكى تىرامپنىڭ مەسلىھەتچىسى بولغان جون بولتوننىڭ (The Room Where It Happened) نامىلىق كىتابىنىڭ 282-بېتىنى ياكى يۇتيۇبتىكى ۋىدېئوسىدىن كۆرۈڭ. 2) تىرامپ شى جىنپىڭنى بىر نەچچە قېتىم ماختاپ ھالى قالمىغان. شىنى بۇ قەدەر ماختىغان يەنە بىر دۆلەت رەھبىرى ئاساسەن بولۇپ باقمىغان!

يېغىپ ئېيتقاندا، ئامېرىكىنىڭ تاشقى سىياستى، مەيلى ئۇكرائىنا سىياستى بولسۇن ياكى ياۋروپا ئىتتىپاقى سىياستى، ئەلۋەتتە خىتاي سىياستى بولسۇن بىز ئۇيغۇرلار بىلەن بىۋاسىتە ياكى ۋاستىلىك مۇناسىۋەتلىك. يەنە كېلىپ ھەم ۋەتەندىكى ھەم چەتئەلدىكى ئۇيغۇرلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئۇيغۇر داۋاسى ئۈچۈن دېموكراتىيە، كىشىلىك ھوقۇق، لىبېرال دۇنيا سىستېمىسى بولمىسا داۋا ئاقمايدۇ. بۇ نەرسىلەر بۇلارنىڭ بەرپاچىلىرى بولغان غەرب ۋە ئامېرىكىنىڭ كۆچلۈك بىر ھالەتتە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغا ۋە خىتاينىڭ كۆچىيىپ كەتمەسلىكىگە باغلىق. ئۇيغۇرلار ھېچبىر لىدېرنىڭ گۈپپاڭچىلىقىنى قىلماسلىقى لازىم، بەلكى ئۇلارنىڭ قىلۋاتقان سىياستىنىڭ ئۇيغۇرلارغا پايدىلىق ۋە زىيانلىق تەرىپىگە قارىشى ۋە بۇ نۇقتىلاردىن چىقىپ ئانالىز ۋە مۇئامىلە قىلىشى لازىم. ئۆلچىمى يۇقىرىدا ئوتتۇرىغا قويۇلدى.

تۆۋەندە تىرامپنىڭ شىغا كامېر ياسىغىنى توغرا، دېگەن گەپىنىڭ مەنبەسىنى كۆرۈڭ.

“According to our interpreter, Trump said that Xi should go ahead with building the camps, which he thought was exactly the right thing to do,” the book said.

https://apnews.com/article/63f156933a5520d157dea25ab764af09

پایدىلانغان ماتېرىياللار :

- https://apnews.com/article/63f156933a5520d157dea25ab764af09
- https://www.ned.org/statement-on-neds-funding-disruption…
- https://www.reuters.com/…/berlin-says-vance-should-not…
- https://encyclopedia.ushmm.org/…/en/article/czechoslovakia
- https://www.bbc.co.uk/news/articles/c7435pnle0go
- https://www.bbc.co.uk/news/articles/cgkm7lly61do

ئۇيغۇرلار سۈرىيەدە نېمە قىلىۋاتىدۇ؟

(تاشقى سىياسەت ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىنغان ئەسلى ماقالىنىڭ تولۇق تەرجىمىسى)

ئەسلى ئاپتور: ئۆمەر فارۇق (مۇخبىر ، ئىستانبۇل)

تەرجىمە قىلغۇچى: مەۋلان تەڭرىقۇت

(2025-04-04)

يېقىندىكى بىر جۈمە كۈنى چۈشتىن كېيىن ژاقىتدا، سۈرىيە پايتەختىدىكى ئەمەۋىيەلەر مەسچىتىدە، ئۇيغۇر جەڭچىلەر باشقا ھەربىي فورمىلىق جەڭچىلەرگە ئوخشاش مىڭلىغان جامائەت بىلەن بىللە جۈمە نامىزىغا قاتناشتى. دىكتاتۇر ئەسەد ھۆكۈمىتى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن ئۇيغۇرلار دەمەشىق ئەتراپىدا بارغانسېرى كۆپ كۆرۈندىغان بولۇپ قالدى. ئەمما ئۇلارنىڭ بۇ دۆلەتتىكى كەلگۈسى ئېنىق ئەمەس بولۇپ، دۇنياۋى كۈچلەرگە، چېگرا سىرتىدىكىلەرگە (باشقا دۆلەتلەرگە دېمەكچى) تەھدىت شەكىللەندۈرىدىغان چەتئەللىك جەڭچىلەرنى كونترول قىلىپ تۇرالايدىغانلىقىغا كاپالەت بېرەلەيدىغانلىقىنى كۆرسىتىشكە تىرىشۋاتقان يېڭى ھۆكۈمەت ئۈچۈن بىر توسالغۇ شەكىللەندۈرۈشى مۇمكىن.

يېقىنقى ئون يىل مابەينىدە، مىڭلىغان ئۇيغۇر خىتايدىن تۈركىيە ئارقىلىق سۈرىيەگە كەلدى. سۈرىيەدىكى ئۇيغۇر لىدېرى 5000 ئۇيغۇر جەڭچى بىلەن قوشۇلۇپ جەمئىي 15 مىڭ ئۇيغۇرنىڭ بارلىقىنى سۆزلىمەكتە. ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى قوراللىق گۇرۇپپىلار كونترولۇقى ئاستىدىكى ئىدلىب ياكى جىسر ئەل-شۇغۇر شەھىرىگە يېقىن جايلاردا ياشايدۇ. سۈرىيەلىكلەر «تۈركىستانلىقلار» دەپ ئاتايدىغان بۇ ئۇيغۇرلار بۇ يەردە مەكتەپلەر، شۇنداقلا يېقىلغۇ پونكىتى ۋە ئاشخانىلارنى ئاچقان. ئۇلار ناۋايخانىلاردا بەزى سۈرىيەلىك قوشنىلىرىغىمۇ تېتىيدىغان ئەنئەنىۋى يۇمىلاق قېلىن نانلارنى ياقىدۇ. ئۇلارنىڭ كۆپىنىڭ پاسپورتى يوق، لېكىن قوزغىلاڭچىلار كونترول قىلىدىغان رايونلاردىكىلەرگە ئوخشاش كىملىك كارتىسى بار. يۈزلەرچە ئۇيغۇر ياش ژاقىتلىق ھۆكۈمەتنىڭ سۈرىيەلىكلەرگە ئوخشاش ھەقسىز ئوقۇشتىن بەھرىمەن بولالايدىغانلىقىنى جاكارلىغان ئىدلىب ئۇنىۋېرسىتېتىغا تىزىملاتقان.

سۈرىيە ژاقىتلىق ھۆكۈمىتى جەڭچىلەرنىڭ (ئۇيغۇرلارنىڭ دېمەكچى) ئەسەد ھاكىمىيىتىنى يېقىتىشتىكى رولىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈپ ئۇلارنى سۈرىيە ھۆكۈمىتىنىڭ رەسمىي ھەربىي سىستېمىسىغا كىرگۈزدى. ئۇيغۇر لىدېرلىرىنىڭ دېيىشىچە جەڭدە (ئەسەد ھاكىمىيىتىنى يېقىتىش جېڭى دېمەكچى) 1100 ئەتراپىدا ئۇيغۇر ھاياتىدىن ئايرىلغان.

يانۋاردىكى دەمەشىققە يىغىلىپ يېڭى سۈرىيە رەھبىرى ئەھمەد شەرانىڭ ئەسەد ھاكىمىيىتى يىمىرىلگەندىن كېيىنكى تۇنجى غەلىبە نۇتۇقىنى تىڭشاۋاتقان يۈزلەرچە ھەربىي قوماندانلارنىڭ ئىچىدە، شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئاقسۇ ۋىلايىتىدىن كەلگەن ئابدۇلئەزىز داۋۇد خۇدابەردىمۇ بار ئىدى. ئابدۇلئەزىز 2012-يىلى سۈرىيەگە كەلگەن ۋە ھازىر سۈرىيەدىكى كۆپ سانلىق ئۇيغۇرلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تۈركىستان ئىسلام پارتىيەسى شام شۆبىسىنىڭ لىدېرىدۇر. ئابدۇلئەزىز قوزغىلاڭچىلارنىڭ 133-دىۋىزىيەسىنىڭ گېنېرالى سۈپىتىدە، ئەسەد ھاكىمىيىتىنى يېقىتىشتا مۇھىم رول ئوينىدى ۋە سۈرىيە ئارمىيەسىدە رەسمىي ھالدا گېنېراللىق دەرىجىسىگە ئېرىشتى. يەنە تېخى

ئىككى ئۇيغۇر پودپولكوۋنىك بولۇپ تەينىلەندى. يېڭى سۈرىيەدە بۇ خىل ئۇنۋانلار بېرىلگەن چەتئەللىك جەڭچىلەردىن يەنە 5-6 سى بار.

تۈركىستان ئىسلام پارتىيەسىنىڭ سۈرىيەدىكى مەۋجۇتلۇقى، بۇ دۆلەتنىڭ خەلقئارالىق ئېمبارگولارنىڭ بىكار قىلىنغاندەك كۆرۈنۈشى سەۋەبىدىن، دۆلەتنىڭ كەلگۈسى ئۈچۈن مۇھىم بولۇشى مۇمكىن. ئەسەدكە قارشى كۈرەشكە يېتەكچىلىك قىلغان ۋە كېيىن يېڭى ھۆكۈمەتكە تەۋە بولغانلىقىنى جاكارلىغان ھەيئەت تەھرىر ئەلشام (HTS) بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى تەرىپىدىن تېررورلۇق تەشكىلات دەپ بېكىتىلگەن ئىدى. خىتاي تۈركىستان ئىسلام پارتىيەسى قاتارلىق قوراللىق گۇرۇپپىلارنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئىما قىلىپ، ئۇنىڭ (خىتاينىڭ) HTS نىڭ تېررورلۇق تىزىملىكتىن چىقىرىلىشىنى قوللىمايدىغانلىقىنى بىلدۈردى.

بېيجىڭنىڭ تۈركىستان ئىسلام پارتىيەسىگە بولغان كۆزقارىشى، خىتاينىڭ دۆلەت ئۆزى باش بولۇپ ئۇيغۇرلارنىڭ دىنى ۋە خاس كۈلتۈرىنى يوقىتىش ئۈچۈن قانداق مۇئامىلە قىلىۋاتقانلىقى توغرىسىدىكى ئەندىشىلەر بىلەن زىددىيەت پەيدا قىلماقتا. خىتاينىڭ شەرقىي تۈركىستاندا ئېلىپ بارغان سىياسەتلىرى غەرب دۆلەتلىرىنىڭ ئۇيغۇرلارغا بولغان ھېسداشلىقىنى قوزغىدى. بۇ، دىئاسپورادىكى بەزى ئۇيغۇرلارنى بېيجىڭدىن ھەتتا ئۇرۇش قىلىپ بولسىمۇ مۇستەقىللىق تەلەپ قىلىشقا ئىتتىردى. خەلقئارالىق ئۇيغۇر دىئاسپوراسى ئۈچۈن تۈركىستان ئىسلام پارتىيەسى بۇ دەۋانىڭ تۇنجى مۇۋەپپەقىيەت قازانغان ھەربىي كۈچى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

كانادالىق ئۇيغۇر ئاكادېمىك ۋە شەرقىي تۈركىستان كانادا فېدېراتسىيەسىنىڭ سابىق رەئىسى رۇقىيە تۇردۇش خانىم «بىز ئۇلاردىن پەخىرلىنىمىز» دەيدۇ. ئۇ، سۈرىيە تۈرمىلىرىدىن مەھبۇسلارنىڭ ئازاد قىلىنغان كۆرۈنۈشلىرىنىڭ ئۇنىڭغا شۇنداقلا، يۈزمىڭلارچە دەپ تەخمىن قىلىنغان خىتايدىكى تۈرمە ۋە ئاتالمىش «قايتا تەربىيەلەش لاگېرلىرى» دىكى ئۇيغۇرلارنىڭمۇ بىر كۈنى ئازاد بولىدىغانلىقىغا ئۈمىد ئاتا قىلغانلىقىنى تىلغا ئالىدۇ. رۇقىيە خانىم، بەزىلەرنىڭ ئەسەد تۈرمىلىرىنىڭ ئېچىلغانلىقىنى كۆرگەندە، خىتاي تۈرمىلىرى ئېچىلغاندەك ھېس قىلىپ كۆز يېشى قىلغانلىقىنى بايان قىلدى.

سۈرىيەگە كەلگەن نۇرغۇن ئۇيغۇرلارغا ئوخشاش، ئابدۇلئەزىز خىتاي سىرتىغا چىقىش ئۈچۈن يىللارچە يول ئىزدىدى. 48 ياشلىق ئابدۇلئەزىز 1990-يىللارنىڭ ئاخىرى ۋە 2000-يىللاردا خىتاي تۈرمىسىگە كىرىپ-چىققان. 2010-يىلى بىر ساختا پاسپورت ئالدى ۋە ئۇ مالايسىياغا باردى. ئۇ يەردىن ئىران ۋە ئافغانىستانغا باردى ۋە بۇ يەردە، ئامېرىكا ئۇچقۇچىسىز ئايروپىلان ھۇجۇملىرى ۋە پاكىستاننىڭ ۋەزىرىستان رايونىدىكى ھەربىي ھەرىكەتلىرى ئارىسىدا مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاپ قېلىشقا تىرىشۋاتقان يېڭى قۇرۇلغان ئۇيغۇر قوراللىق گۇرۇپپىلار بىلەن مۇناسىۋەت ئورناتتى.

تالىبانلار 1990-يىللاردا ئافغانىستانغا كۆچۈپ بارغان ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرۇشىغا رۇخسەت بەردى. 1998-يىلى، ئۇ يەردىكى ئۇيغۇر رەھبىرى ھەسەن مەخسۇم ھەربىي مەشىق لاگېرلىرى قۇرغان ۋە شەرقىي تۈركىستان ئىسلام ھەرىكىتى (ETIM) نى باشلاتقان. 2001-يىلدىن كېيىن، خىتاينىڭ لوبىيچىلىقى غەلىبە قىلىپ ئامېرىكا بۇ گۇرۇپپىنى تېررورلۇق تەشكىلات دەپ بېكىتكەن. بۇ گۇرۇپپىنىڭ رەھبەرلىرى پاكىستاننىڭ ۋەزىرىستان رايونىغا قېچىپ، ئەلقائىدىگە يېقىنلاشقان. ھەسەن مەخسۇم 2003-يىلى پاكىستاننىڭ ئەلقائىدىگە قارشى ئېلىپ بارغان ھەربىي ھۇجۇمىدا ئۆلتۈرۈلگەن. ئۇنىڭ ئىزباسارى ئابدۇلھەق ئەلتۈركىستانى 2005-يىلى ئەلقائىدىنىڭ رەھبەرلىك كونسېنسىيەسىگە داخىل قىلىنغان. نەچچە يىللاپ ئامېرىكىنىڭ ئۇچقۇچىسىز ئايروپىلانلىرىنىڭ ھۇجۇملىرىدىن

ئامان-ئىسەن قالغان. لېكىن گۇرۇپپىنىڭ سانى ئۇ قەدەر ئازلاپ كەتتىكى، 2020-يىلى ئامېرىكا «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام ھەرىكىتىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى داۋام قىلىۋاتقانلىقىغا دائىر ئىشەنچلىك دەلىل يوق» دەپ قاراپ، بۇ گۇرۇپپىنى تېررورلۇق تىزىملىكىدىن چىقىرىۋەتتى. خىتاي بولسا، TIP نى ETIM نىڭ باشقا ئىسىمدىكى داۋامى ئىكەنلىكىنى، ئەلقائىدە بىلەن باغلىنىشى داۋاملاشتۇرۇۋاتقانلىقىنى، خىتايدىكى ھۆكۈمەتپەرەس ئىماملارنىڭ سۈيىقەستكە ئۇچرىشىدىن، پىچاق ھۇجۇملىرىغىچە بىر تالاي ۋەقەلەرنى بۇ گۇرۇپپا قىلدى دەپ چىڭ تۇرماقتا. خىتاي يەنە 2016-يىلى قىرغىزىستاندىكى خىتاي ئەلچىخانىسىغا بولغان پارتلىتىش ھۇجۇمىنىمۇ بۇ گۇرۇپپا قىلدى دەپ قارايدۇ.

جورج ۋاشىنگتون ئۇنىۋېرسىتېتىدىن ئۇيغۇرلارنى تەتقىق قىلىدىغان پروفېسسورى شاۋن روبېرتس، بۇ ھۇجۇملارنىڭ ھېچبىرىنىڭ TIP ياكى ETIM غا ئېنىق بىر شەكىلدە باغلىغلى بولمايدىغانلىقىنى ئىلگىرى سۈردى. سۈرىيەدىكى TIP نىڭ بايانىاتچىسى بۇ گۇرۇپپىنىڭ يۇقىرىقىدەك ھۇجۇملارغا مەسئۇل ئەمەسلىكىنى بىلدۈردى. بايانىاتچى يەنە خەلقئارا تېررورلۇق ھەرىكىتى باشلىتىشتىن ئىبارەت بىر مەقسىتىنىڭ يوقلۇقىنى، چۈنكى بۇلارنىڭ مەزكۇر گۇرۇپپىنىڭ خەلقئارالىق سىياسىي قوللاشنى قولغا كەلتۈرۈشگە بولغان ئۇزاق مەزگىللىك ۋىزىيونغا زىيانلىق ئىكەنلىكىنى، شۇنداقلا ئەلقائىدە بىلەن باغلىنىشى يوقلۇقىنى تەكىتلىدى.

ئابدۇلئەزىز 2012-يىلى سۈرىيەگە كەلگەندە، ئۇيغۇر كۆچمەنلەر بۇ يەرگە قاراپ ئېقىۋاتاتتى. بەزى تەخمىنلەرگە قارىغاندا، مىڭلىغان ياش يىگىتلەرنىڭ كۆپىنچىسى تۈركىيە ئارقىلىق قوراللىق كۈچلەرنىڭ كونترولىلۇقىدىكى سۈرىيەگە كەلدى. بۇ كۆچمەنلەر بىلەن كەڭ دائىرىلىك كۆرۈشۈش ئېلىپ بارغان شاۋن روبېرتس، بۇنىڭ قىسمەن تۈركىيە ھۆكۈمىتىنىڭ سۈكۈتتىكى رۇخسىتى بىلەن تەشۋىق قىلىنغان ھەرىكەتنىڭ بىر پارچىسى ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويدى. تۈركىيە بۇلارنى قىلىۋاتقان ۋاقىتدا ناھايىتى ئېھتىيات بىلەن ئىش تۇتۇۋاتاتتى؛ يەنى مىليونلىغان سۈرىيەلىككە قاراۋاتاتتى، لېكىن ئەردوغان مىللەتچىلەرنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىش ئۈچۈن ئۇيغۇر داۋاسىنى قوللاشنى داۋام قىلىۋاتاتتى.

روبېرتس سۈرىيەگە بارغان ئۇيغۇرلارنىڭ كۆپىنچىسىنىڭ خىتايدىن چىقىپ تۈركىيەگە كەلگەن كىشىلەر ئىكەنلىكىنى ئېيتتى. قارىغاندا تۈركىيەدىكى بەزى كىشىلەر، ئېھتىمال بەزىلىرى تۈرك ھۆكۈمىتىنىڭ رۇخسىتى بىلەن، بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ سۈرىيەگە بېرىشى، ئۇ يەردە بۇ گۇرۇپپىغا قېتىلىشى كېرەكلىكى، ھەربىي قىسمىدا مەشىق قىلىدىغانلىقى، بىر كۈن قايتىپ ئانا ۋەتىنى ئۈچۈن ئۇرۇش قىلالايدىغانلىقى شۇنداقلا ئائىلىسىنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىنىدىغانلىقى ھەققىدە ۋەز-نەسىھەت قىلغان.

سۈرىيەدىكى تۈركىستان ئىسلام پارتىيەسى، ئەزالىرى ئۈچۈن يەر ئىزدەپ بۇ دۆلەتكە چېكىنگەنلىكىنى، ۋە كۆپىنچىسىنىڭ ئەسەدكە قارشى جەڭگە قاتنىشىش سەۋەبىنىڭ ئەسەد ھاكىمىيىتىنىڭ خىتاينىڭ ئۇيغۇرلارغا ئىشلەتكەن تاكتىكىلىرىنى ئېسىگە سالغانلىقى ئىكەنلىكىنى ئىلگىرى سۈردۇ. تۈركىستان ئىسلام پارتىيەسى بايانىاتچىسى «ئۇيغۇرلار ئەسەدنىڭ زالىم ھاكىمىيىتى بىلەن خىتاي كوممۇنىست پارتىيەسىنىڭ زۇلۇملىرى ئوتتۇرىسىدا ئوخشاشلىقلار بارلىقىنى ھېس قىلغانلىقى، ۋە بۇ سەۋەبتىن سۈرىيەلىكلەر بىلەن بىرلىكتە جەڭ قىلغانلىقىنى» بايان قىلدى.

كېيىنكى يىللاردا، تۈركىستان ئىسلام پارتىيەسى جەڭچىلىرى جىسر ئەل-شۇغۇر، ھەلەب، ئىدلىب ۋە لازىقىيەدىكى ھۆكۈمەتكە قارشى ھەرىكەتلەرگە قاتناشتى. ئابدۇلئەزىز ئەسەدنىڭ ھاۋا ھۇجۇمىدا ئايالى ۋە ئىككى ئوغلىدىن ئايرىلدى. ئۇ 2024-يىلى ئىدلىبتىكى ھەربىي ئاكادېمىيەنى تاماملىدى ۋە 2024-يىلنىڭ ئاخىرىدىكى

قوزغىلاڭچىلارنىڭ دەمەشقنى ئىشغال قىلىشىغا تۈرتكە بولغان چاقماق تېزلىكىدىكى ھەربىي ھەرىكەتتە جەڭچىلەرگە رەھبەرلىك قىلدى.

روبېرتس تۈركىستان ئىسلام پارتىيەسىنىڭ دۇنياۋى جىھادچى گۇرۇپپىلار بىلەن باغلىنىشلىق بارلىقى ئېھتىماللىقى غەربتىكى بەزى ئۇيغۇر دىئاسپورا لىدېرلىرىنىڭ ئۇلارنى قوللىشىنى ئىپادە قىلىشىغا توسقۇنلۇق قىلغانلىقىنى سۆزلەيدۇ. روبېرتسنىڭ دېيىشىچە، غەربتىكى بەزى ئۇيغۇر دىئاسپورا گۇرۇپپىلىرى TIP نىڭ مەۋجۇتلۇقىدىن سۆز قىلىشتىنمۇ ئۆزىنى تارتماقتا ۋە يەنە بەزىلىرى تۈركىستان ئىسلام پارتىيەسىنىڭ خىتاينىڭ ئۇلارنى (ئۇيغۇر تەشكىلات ۋە گۇرۇپپىلىرىنى دېمەكچى) دۇنيا مىقياسىدا ئېتىبارسىزلاشتۇرۇش ئۈچۈن ئىشلەتكەن سۈيىقەست ھەرىكىتى دەپ قارايدۇ. باشقىلىرى بولسا، ئۇلارنىڭ زالىم ئەسەدنى يوق قىلغانلىقىدىن پەخىرلىنىشىمىز كېرەك، ۋە بۇ بىزنىڭ بىر دۆلىتىمىز بولغان بولسا ھەربىي قىسمىمىز بولغان بولاتتى، دەپ ئويلايدۇ.

بۇ گۇرۇپپىلاردىن بىرى بولسا، تۈركىيەدە قۇرۇلغان 20 يىللىق تارىخقا ئىگە خەلقئارا شەرقىي تۈركىستان تەشكىلاتلار بىرلىكىدۇر. كۆپ سانلىق ئەزالىرى مۇھەپپىزىكار بولغان بۇ تەشكىلات پاكىستاندا ئوقۇغان ۋە كېيىن تۈركىيەدە ئولتۇراقلاشقان قەشقەرلىك ئۇيغۇر ھىدايەت ئوغۇزخان تەرىپىدىن باشقۇرۇلىدۇ. ئوغۇزخان سوتسىيال مېدىيادىكى بىر بايانىدا «سۇرىيەلىكلەرنىڭ دىكتاتور ۋە قاتىل ھاكىمىيەتنى يىقىتىپ ھۆكۈمەتنى قولغا ئېلىشى، بىز ئۈچۈن، شەرقىي تۈركىستان خەلقى ئۈچۈن تەرىپلىگۈسىز چوڭ ئومىد نۇرى بولدى» دېدى.

تۈركىستان ئىسلام پارتىيەسىنىڭ كېلەچىكى

پارتىيەنىڭ سۇرىيەدىكى كېلەچىكى، يېڭى ھۆكۈمەتنىڭ تاشقى كۈچلەرگە قانداق مۇئامىلە قىلىشىغا مەجبۇر قېلىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. رەسمىي جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا ئابدۇلئەزىز خۇدابەردى ۋە تۈركىستان ئىسلام پارتىيەسىدىكى مىڭلىغان ئۇيغۇر جەڭچى ھازىر سۇرىيە ھەربىي قىسمىنىڭ بىر پارچىسى. لېكىن، ھازىرغىچە سۇرىيە پۇقرالىقى يوق. ئەھمەد شەرا بولسا چەتئەللىك جەڭچىلەرنىڭ ھاكىمىيەتكە قارشى زەپەرنىڭ ئايرىلماس بىر پارچىسى ئىكەنلىكىنى تىلغا ئالدى ۋە ئۇلارغا پۇقرالىق بېرىشنىڭ دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغان (ئىجابىي جەھەتتىن) بىر مەسىلە دەپ قارايدۇ. بۇنىڭدىن باشقا تاشقى دۇنياغا ھۆكۈمەتنىڭ دۇنياۋى جىھاد خىرىسىنىڭ يوق ئىكەنلىكىگە دائىر ئىشەنچ بېرىشكە تىرىشۋاتىدۇ.

ھەيئەت تەھرىر شامنىڭ ھاكىمىيەتنى قولغا ئالغاندىن كېيىن ئافغانىستان تالىبانلىرىغا قارىغاندا كۆپ جەھەتتىن ئىلگىرىلەشلەرنى قولغا كەلتۈردى. شۇنداق بولسىمۇ خوراسان كۈندىلىك گېزىتىنىڭ مۇھەررىرى ئىفتىخار فىردوس، بۇ توقۇنۇشتىن سۇرىيە ئۈچۈن مۇھىم تەجرىبە-ساۋاقلارنىڭ چىقىشى مۇمكىن ئىكەنلىكىنى ئىلگىرى سۈردى. فىردوس، ھەيئەت تەھرىر شامنىڭ سۇرىيەنى ئىگىلىشى، بۇ ئەسىردىكى بىر جىھادىي گۇرۇپپىنىڭ بىر دۆلەتنى تولۇق كونترول قىلغانلىقىنىڭ ئىككىنچى مىسالى ئىكەنلىكىنى سۆزلىدى. فىردوس يەنە تۈركىستان ئىسلام پارتىيەسى ئەزالىرىنىڭ سۇرىيەگە ئورگانىك بىر شەكىلدە سىڭىشكەن ياكى سىڭىشمىگەنلىكىگە ياكى پەقەتلا مەۋجۇتلۇقى ھەققىدىكى خەلقئارالىق ئەندىشىلەرنى پەسكويغا چۈشۈرۈش ئۈچۈن قەغەز يۈزىدىلا شۇنداق كۆرۈنگەنلىكىگە بىر نەرسە دېيەلمەيدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئافغانىستاندا تالىبانلار دۇنياۋى جىھادچى ئىستەكلىرىنى بىر تەرەپكە قويۇپ قويۇش ئۈچۈن چەتئەللىك جەڭچىلەرگە پۇل تۆلىگەن بولسا، سۇرىيەدە HTS تۈركىستان ئىسلام پارتىيەسىنى ئەسكىرىي قوماندانلىق زەنجىرىگە قوشۇپ يۇقىرىدىن تۆۋەنگە قاراپ باشقۇرۇلىدىغان بىر ئۇسۇل قوللاندى.

خىتايغا نىسبەتەن، قوشنا دۆلەت ئافغانىستاندىكى قوراللىق ئۇيغۇرلارنىڭ مەۋجۇتلۇقى سۈرىيەدىكىگە قارىغاندا تېخىمۇ چوڭ تەھدىتتۇر. بۇ خىتاينىڭ تالىبانلارغا تەسىر كۆرسىتىشكە قىزىقىۋاتقانلىقىنىڭ قىسمەن سەۋەبلىرىدىن بىردۇر. خىتاي جىھادچىلارنىڭ ئافغان دۆلىتى زېمىنىدىن خىتايغا ھۇجۇم قوزغىمايدىغانلىقى كاپالىتىگە ئېرىشمەكچى ۋە بۇ جەھەتتە مەلۇم دەرىجىدە مۇۋەپپەقىيەت قازانغانىدى. يەنى ئۆتكەن 20 يىلدا، خىتاينىڭ ئۆزىگە ياكى خىتاينىڭ چەتئەلدىكى مەنپەئەتىگە قارىتىلغان پەقەت ئاز ساندىكى ھۇجۇملارلا تۈركىستان ئىسلام پارتىيەسىگە باغلاندى، يەنە كېلىپ بۇ ھۇجۇملار ئاجىز بىر شەكىلدە ئىدى. ئوخشاش مۇۋەپپەقىيەتنىڭ سۈرىيەدە بولىدىغان ياكى بولمايدىغانلىقى ھازىرچە ئېنىق ئەمەس.

ماقالىنىڭ ئەسلى مەنبەسى

https://foreignpolicy.com/2025/04/04/uyghurs-tpd-syria-fighters/

دۆلەتلەر نېمە ئۈچۈن مەغلۇپ بولىدۇ: كۈچ، بايىاشاتلىق ۋە يۇقسۇللۇقنىڭ يىلتىزى

Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity and Poverty

Acemoglu, D., & Robinson, J. A. (2012). Why nations fail: The origins of power, prosperity, and poverty. The Crown Publishing Group. 544 pp. $17.64

مەۋلان تەڭرىقۇت

(2025-04-02)

نېمە ئۈچۈن شىمالىي كورىيە دۇنيانىڭ ئەڭ كەمبەغەل دۆلىتى، لېكىن جەنۇبىي كورىيە دۇنيانىڭ ئەڭ باي دۆلەتلىرىنىڭ بىرى؟ نېمە ئۈچۈن ئىسپانىيەنىڭ مۇستەملىكىسى بولغان رايونلار، مەسىلەن، جەنۇبىي ئامېرىكا دۆلەتلىرى، ئەنگلىيەنىڭ مۇستەملىكىسى بولغان شىمالىي ئامېرىكا، ئاۋستىرالىيە، يېڭى زېلاندىيە، جەنۇبىي ئافرىقا ۋە شياڭگاڭ (خوڭكوڭ)دەك تەرەققىي قىلمىدى؟ نېمە ئۈچۈن ھىندىستان ئىقتىسادىي جەھەتتە مۇۋەپپەقىيەت قازانغان دۆلەت، لېكىن پاكىستاننىڭ ئىقتىسادى ناچار؟ نېمە ئۈچۈن خىتاينىڭ ئىقتىسادى ماۋزېدۇڭ دەۋرىدە ئومۇمىيۈزلۈك خاراب بولدى ۋە شى جىنپىڭ چىققاندىن كېيىن ئىقتىسادنىڭ ئېششى 30 يىلدىن بۇيانقى ئەڭ تۆۋەن سەۋىيەگە چۈشۈپ قالدى؟

ئىقتىسادشۇناس ئادام سمىت (18-ئەسىر) دەۋرىدىن تارتىپ كۈنىمىزگىچە، «دۆلەتنى ئىقتىسادىي مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشتۈرىدىغان ئامىل نېمە؟» دېگەن سوئال سورىلىپ كەلمەكتە. گەرچە بۇنىڭ مۇكەممەل جاۋابىمۇ تېخى تولۇق تېپىلمىغان بولسىمۇ، ھەر خىل نەزەرىيەلەر ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ كەلمەكتە. بۇ نەزەرىيەلەر كلاسسىك ئىقتىسادشۇناسلارنىڭ «كاپىتالنىڭ جۇغلىنىشى» نى ئىقتىسادنىڭ ئېششىنىڭ ئاچقۇچى دەپ ئوتتۇرىغا قويۇشى بىلەن باشلانغان، نېئو-كلاسسىك ئىقتىسادشۇناسلار بولسا تېخنىكا ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارىنىڭ مۇھىملىقىنى تەكىتلىگەن. بۇنىڭدىن كېيىن ئىچكى ئامىللارنىڭ مۇھىملىقىنى تەكىتلىگەن نەزەرىيەلەر ئوتتۇرىغا چىققان. بۇ نەزەرىيەگە ئاساسەن، دۆلەت ئىچىدە ئىنسانلارنىڭ ساپاسىنى ئۆستۈرۈش، يېڭىلىق يارىتىش ۋە ئىلىم-پەن قاتارلىق ساھەلەرگە مەبلەغ سېلىش دۆلەت ئىقتىسادىنىڭ ئۇزۇن مەزگىل سىجىل ئېششىغا تۈرتكە بولىدۇ (Perkins et al. 2012, p.101- 103).

ئوخشاش مەسىلە ھەققىدە ماسساچۇسېتس تېخنىكا ئىنستىتۇتى ئىقتىساد ئىلمى پروفېسسورى دارون ئاجەمئوغلۇ (Daron Acemoğlu) ۋە خارۋارد ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ سىياسەت ئىلمىي پروفېسسورى جېيمىس ئا. روبىنسون (James A. Robinson) ئون يىللىق ئۇزۇن ۋە كەڭ كۆلەملىك تەتقىقاتى ئارقىلىق 2012-يىلى «دۆلەتلەر نېمىشقا مەغلۇپ بولىدۇ - Why Nations Fail?» نامىلىق كىتابنى نەشر قىلدۇردى. ئاپتورلار كىتابتا ئىقتىسادتىكى مۇۋەپپەقىيەت ۋە مەغلۇبىيەتنى بەلگىلەيدىغان ئاچقۇچلۇق ئامىلنىڭ سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي ئورگانلار (political and economic institutions) ئىكەنلىكىنى كەسكىن بىر شەكىلدە ئوتتۇرىغا قويغان.

ئەگەر دۆلەتتە سیاسىي ۋە ئىقتىسادىي ئورگانلار سغدۇرۇشچان بولسا دۆلەتلەرنىڭ روناق تاپىدىغانلىقىنى، ئەگەر بۇ ئورگانلار ھوقۇق ئاز ساندىكى كىشىلەرنىڭ قولىغا مەركەزلەشكەن شىلۇپلىش ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە خاراكتېرلىك بولسا دۆلەتلەرنىڭ مەغلۇپ بولىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان.

كىتاب 15 باپتىن تەركىب تاپقان بولۇپ، تۆۋەندە قىسقىچە ھەر بۆلۈمدە قانداق ئىدىيەلەرنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلغانلىقىغا قاراپ چىقايلى. 1-باب ئامېرىكىدىكى نوگالىس شەھىرى بىلەن مېكسىكادىكى نوگالىس شەھىرىنىڭ تەرەققىيات ھالىتىنى سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق ئىككى دۆلەتتىكى ئورگانلارنىڭ خاراكتېرىدىكى پەرقنىڭ نوپۇس ئوخشىشىپ كېتىدىغان بۇ ئىككى شەھەرنىڭ تەرەققىيات دەرىجىسىگە تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى چۈشەندۈرگەن. بۇ پەرقنى چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن ئىسپانىيە ۋە ئىنگلىزلارنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي ئامېرىكىدىكى بويسۇندۇرۇش ۋە ھۆكۈمرانلىق تارىخىغا قاراپ چىققان. بۇ تارىخىي جەرياندىكى كۆتۈلمىگەن ھادىسىلەرنىڭ ئىككى رايوندا ئىككى خىل سیاسىي مەنزىرىنى شەكىللەندۈرۈشتە مۇھىم رول ئوينىغانلىقىنى، شۇنداقلا بۇ تەسىرنىڭ نەچچە ئەسىردىن كېيىنمۇ ھەتتا ئامېرىكا ۋە مېكسىكىدىن ئىبارەت ئىككى دۆلەتتە داۋام قىلىۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن (21-بەت). ئامېرىكىنىڭ ساغلام قۇرۇلمىسىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىيات ئېلىپ كەلگەنلىكىنى، مېكسىكىدىكى مۇستەملىكىچىلىك مىراسلىرى ۋە ئۇنىڭ مۇستەبىت سیاسىتىنىڭ دۆلەتتىكى ھەر ساھەدىكى ئىگىلىك تىكلەش تەشەببۇسلىرى ۋە كارخانىچىلىقنى چەكلەپ قويغانلىقىنى ۋە بۇ ئارقىلىق مال-مۇلۇك ھوقۇقىنى ئاجىزلاشتۇرۇپ، يېڭى ئىدىيەلەرنىڭ بارلىققا كېلىشىگە توسقۇنلۇق قىلغانلىقىنى تەسۋىرلىگەن (53-بەت). ئاپتورلار كورېيە، نوگالىس ياكى شەرقىي ۋە غەربىي گېرمانىيەنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتىكى پەرقنى پەقەت سیاسىي ئورگانلارنىڭ خاراكتېرى، سۈپىتى ۋە ئىشلەش پرىنسىپى بىلەنلا چۈشەندۈرگىلى بولىدىغانلىقىنى تەشەببۇس قىلىدۇ. ئاجەمئوغلۇ ۋە روبىنسون يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا، ھوقۇق بىر قانچە كىشىنىڭ قولىغا مەركەزلەشكەن سیاسىي جەھەتتىكى دىكتاتورلۇقنىڭ ئىدىئال بولغان رايون ياكى دۆلەتنىمۇ ئىقتىسادىي جەھەتتىن ئۈنۈمسىز رايونغا ئايلاندۇرۇپ قويىدىغانلىقىنى ۋە ئاخىرىدا دۆلەتنىڭ مەغلۇپ بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغانلىقىنى ئىلگىرى سۈرگەن.

2-بابتا دۆلەتنىڭ ھوقۇقنى مەركەزلەشتۈرۈۋالماي تۆۋەنگە بېرىشنىڭ باي دۆلەت بولۇش ئۈچۈن ناھايىتى مۇھىم ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئورگان ۋە ھاكىمىيەتنىڭ رولىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن، جۇغراپىيە، مەدەنىيەت ۋە نادانلىقنىڭ دۆلەتلەرنىڭ تەقدىرىنى بەلگىلەشتىكى رولىنى مۇھىم دەپ قارىغان بەزى نەزەرىيەلەر ھەققىدە توختالغان ۋە دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىسادىي ئېشىش پەرقىنى چۈشەندۈرۈشتە بۇ نەزەرىيەلەرنىڭ ئاجىز كېلىپ قالىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان (62-82 بەت).

3-بابتا چاۋشيەن ۋە كورېيەدىكى سیاسىي ئورگانلارنىڭ تارىخى تەھلىل قىلىنغان، ھەمدە كورېيەنىڭ چاۋشيەن بىلەن ئاسمان-زېمىن پەرق قىلىدىغان ئىقتىسادىي مۇۋەپپەقىيىتىنىڭ كورېيەدىكى سیاسىي ئورگانلارنىڭ سغدۇرۇشچان خاراكتېرى بىلەن چاۋشيەندىكى دىكتاتور تۈزۈم بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى سۆزلىگەن. ئەمما ئاپتورلار بىر قىسىم دۆلەتلەرنىڭ دىكتاتور ئورگانلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا قىسقا مۇددەتلىك ئىشلەپچىقىرىش كارخانىلىرىغا نۇقتىلىق بايلىق ئاقتۇرۇش ئارقىلىق گۈللىنىشنى قولغا كەلتۈرگەنلىكىنىمۇ ئېتىراپ قىلغان، لېكىن بۇنىڭ جەمئىيەتكە بولغان پايدىسىنىڭ چەكلىك بولغانلىقىنى تەكىتلىگەن (88-98 بەت). ئۇلار بۇ خىل سیاسىي ئورگانلارنىڭ ئىقتىسادنى ئاشۇرۇش رولىنىڭ ۋاقىتلىق ئىكەنلىكىنى، ئىچكى جەھەتتىكى جېدەل ۋە پۇت تېپىشىش نەتىجىسىدە ئاسانلا ۋەيران بولىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئاپتورلار بۇنىڭغا سوۋېت ئىتتىپاقىنى مىسال قىلىپ كۆرسەتكەن.

4-باب ئورگانلارنىڭ سیاسىي توقۇنۇش جەرياندا قانداق ئۆزگىرىدىغانلىقى ۋە ئۆتمۈشنىڭ ھازىرنى قانداق شەكىللەندۈرىدىغانلىقى ھەققىدە توختالغان. شۇنداقلا تارىخىي ۋەقەلەرنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىيات ئەندىزىسىنى قانداق شەكىللەندۈرىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان. مەسىلەن 1346-يىلى خىتايدىن تارقالغان بىر ژابانىڭ ياۋروپادا غايەت زور كىشىنىڭ ئۆلۈشىگە سەۋەب بولغانلىقىنى ۋە نەتىجىدە پۈتۈن ياۋروپادا ئەمگەك كۈچى يېتىشمەسلىكنى كەلتۈرۈپ چىقارغانلىقى ۋە بۇنىڭ نەتىجىسىدە شەرقىي ۋە غەربىي ياۋروپادا ئىككى خىل سیاسىي ۋە قۇرۇلمىلىق ئۆزگىرىشنىڭ يۈز بەرگەنلىكىنى بايان قىلغان. (111-112 بەت). مەسىلەن غايەت زور نوپۇسنىڭ قىرىلىپ كېتىشى غەربىي ياۋروپادا جەمئىيەتنىڭ دېھقانلارغا بولغان ئېھتىياجىنى ئاشۇرۇۋەتكەن ۋە نەتىجىدە دېھقانلارنىڭ ئەركىنلىككە ۋە تېخىمۇ ياخشى شارائىتقا ئىگە بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. دېھقانلار ھۆكۈمران تەبىقە بىلەن مۇرەسسەلىشىش ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ قىممىتىنى ئاشۇرىدىغان بىر قىسىم توختاملارنى ئىمزالىغان. بۇ ئۆزگىرىش ئەنگلىيە ۋە غەربىي ياۋروپادا مۇرەسسە ۋە كېلىشىشكە تايانغان سىغدۇرۇشچان سیاسىي قۇرۇلمىلارنىڭ شەكىللىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. لېكىن شەرقىي ياۋروپادا بولسا ئىشلار دەل ئەكسىچە بولغان، يەنى يەر ئىگىلىرى بۇ ھالەتنى سۈيىئىستېمال قىلغان، دېھقانلارنى ئۆزلىرىگە قۇل قىلۋالغان، بۇنىڭ بىلەن ئېكسپىلاتاتسىيەگە تايانغان سیاسىي تۈزۈلمە ۋە ئورگانلار شەكىللەنگەن. بۇ ئىككى رايوندا كۈچىنىڭ ئوخشىمىغان گۈرۈپپىنىڭ قولىدا ئىكەنلىكىدەك ۋەزىيەتتىن شەكىللەنگەن.

5-باب ستالىن، يېڭى تاش قوراللار ئىنقىلابى ۋە مايا شەھەر-دۆلەتلىرىنىڭ ئورتاقلىقى ۋە بۇلار نېمە ئۈچۈن خىتاينىڭ نۆۋەتتىكى ئىقتىسادىنىڭ داۋام قىلالمايدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدىغانلىقى ھەققىدە توختالغان. بۇلارنىڭ ئورتاقلىقىنىڭ دۆلەت ئورگانلىرىنىڭ مەركەزىيەتچى، دۆلەت ھوقۇقىنىڭ ناھايىتى ئاز كىشىلەرنىڭ قولىغا مەركەزلىشىپ قالغانلىقى، زور كۆپچىلىك ئاممىنى شىلۈپلىش ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ خىل ئورگانلار بىلەن باشقۇرۇلغان يۇقىرىدىكى ھاكىمىيەتلەردە قىسقا مەزگىللىك ئىقتىسادىي گۈللىنىشنىڭ بولىدىغانلىقى لېكىن سىغدۇرۇشچانلىقى ۋە يېڭىلىق يارىتىش قابىلىيىتىدىن مەھرۇم، قاتمال ۋە قاتتىق قۇرۇلمىغا ئىگە بولغاچقا ئۇزۇن مەزگىللىك ۋە سىجىل ئىقتىسادىي ئېشىشنىڭ بولمايدىغانلىقىنى تەكىتلىگەن. بۇ مەسىلىدە ھالقىلىق ئامىلنىڭ ھوقۇقنى زىيادە مەركەزلەشتۈرۈۋېلىش ۋە باشقىلار بىلەن، بولۇپمۇ تۆۋەن بىلەن ئورتاقلاشماسلىق ئىكەنلىكى ئالاھىدە تەكىتلەنگەن. مەسىلەن ستالىننىڭ ۋە سوۋېتنىڭ بەش يىللىق پىلانىدىكى تەدرىجىي تەرەققىياتى ھەققىدە توختىلىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ھالاك بولۇشىنىڭ دۆلەت ئورگانلىرىنىڭ دىكتاتور ۋە ئېكسپىلاتاتسىيەچى خاراكتېرىنىڭ ۋە بايلىقلارنىڭ نامۇۋاپىق تەقسىملىنىشىنىڭ نەتىجىسى ئىكەنلىكىنى تەشەببۇس قىلىدۇ (141-147).

ئاپتورلار مانا بۇ خىل ئوخشاشلىق ۋە تارىخىي تەجرىبىنى ئاساس قىلىپ خىتاينىڭ ئىقتىسادىدىكى ئاجىز ھالقىلار ھەققىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزگەن. خىتاينىڭ نۆۋەتتىكى ئىقتىسادىنىڭ ئېشىشىنىڭ ئورگانلارنىڭ مەركەزىيەتچى ۋە سیاسىي تۈزۈلمىسىنىڭ مۇستەبىت بولغان بىر مودېلغا تايانغانلىقىنى، گەرچە خىتاي ئىقتىسادتا كۆرۈنەرلىك ئېشىشنى قولغا كەلتۈرگەن بولسىمۇ، بۇ ئەندىزىسىنىڭ چېكىگە يەتكەندىن كېيىن توختاپ قالىدىغانلىقى ۋە مۇقىمسىزلىق خەۋپىگە دۇچ كېلىدىغانلىقىنى ئىلگىرى سۈرگەن. بۇ تەرەققىيات ئەندىزىسىنىڭ يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ھاكىمىيەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىيات يۈنىلىشى بىلەن بىردەكلىككە ئىگە ئىكەنلىكىنى بايان قىلغان.

كىتابتا يەنە بەزىلەرنىڭ خىتاينىڭ سىغدۇرۇشچان ئىقتىسادىي ۋە سیاسىي ئورگانلار بىلەن ئەمەس، بەلكى مۇستەبىتلىك ئاستىدا ئىقتىسادنىڭ سىجىل ئېشىشىغا كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدىغان باشقا بىر ئىقتىساد مودېلىنى

ئوتتۇرىغا قويدى ۋە ئىسپاتلىدى، دەپ قارايدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئەمما دارون ئاجەمئوغلۇ بۇ قاراشنىڭ خاتا ئىكەنلىكىنى ئىلگىرى سۈرگەن. ئۇنىڭ قارىشىچە خىتاينىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىدىكى سىرنىڭ رادىكال ئىقتىسادىي ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق كوممۇنىزمنىڭ قاتمال ئىقتىسادىي تۈزۈمىدىن يىراقلىشىپ ئىشلەپچىقىرىشنى ئاشۇرۇش ۋە سودىغا ئىلھام بېرىدىغان ئورگانلارغا قاراپ تەرەققىي قىلغانلىقى ئىكەنلىكىنى كۆرسەتكەن. بۇ نۇقتىدىن قارىغاندا، گەرچە خىتاينىڭ سىياسىي ئورگانلىرى دىكتاتور ۋە ئېكسپىلاتاتسىيەچى بولسىمۇ، ئىقتىسادىي ئورگانلىرى بۇ خىل ئالاھىدىلىكلەردىن ئۈزاقلاشقان. بۇ سەۋەبتىن خىتاي كېيىنكى 30 يىلدا ئىقتىسادىي جەھەتتىن تەرەققىي قىلغان. ئەمما خىتاي ئىقتىسادىي ئورگانلىرىنىڭ «سىغدۇرۇشچان» ئالاھىدىلىككە قاراپ ئىسلاھ قىلىنىشى دىكتاتور سىياسىي ئورگانلار ئاستىدا ئېلىپ بېرىلماقتا ۋە بۇ ئەھۋال ئىشنى مۇرەككەپ ۋە قىينىلاشتۇرۇۋېتىدۇ (478-بەت). كىتابتا خىتاينىڭ بۇ مودىلى سوۋېت ۋە كورىيە بىلەن سېلىشتۇرۇلغان بولۇپ، گەرچە خىتاي ئىقتىسادىي ئورگانلىرىنىڭ سوۋېتنىڭكىدىن سىغدۇرۇشچان بولسىمۇ، يەنىلا كوممۇنىست پارتىيەنىڭ ئىقتىسادىي سىياسەتتە ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدىغانلىقىنى، بۇ سەۋەبتىن كورىيەگە ئوخشاش ئىشەنچلىك، سىستېمىلاشقان سىغدۇرۇشچان سەۋىيەگە يېتىشكە تېخى ئۇزاق ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويۇش بىلەن بىرگە، ئەگەر خىتاينىڭ ئىقتىسادىنى سىجىل ئاشۇرۇپ مېڭىش پىلانى بولسا يەنىمۇ چوڭقۇر ئىسلاھات ئېلىپ بېرىشقا ئېھتىياجلىق ئىكەنلىكىنى، بولمىسا سوۋېت ئىتتىپاقچە يولغا ئاسانلا كىرىپ قالىدىغانلىقى ھەققىدە ئاگاھلاندۇرغان (477-بەت).

ئوخشاش تېما 6-بابتا ۋېنېتسىيە ۋە قەدىمكى ئافېنا ھەققىدىكى بايانلاردا تىلغا ئېلىنغان. يەنى بۇ ئىككى شەھەر دۆلىتى سىغدۇرۇشچان ۋە ھوقۇق باشقىلار بىلەن ئورتاقلىشىلغان دەۋرلەردە گۈللىنىشنى باشتىن كەچۈرگەن. لېكىن مۇستەبىتلىك ۋە ھوقۇق مەركەزىيەتچىلىكى باش كۆتۈرگەندە ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ھوقۇقنى قانۇنسىز ئىشلىتىشى ۋە بىر-بىرى ئارىسىدا تەسىر كۈچ تالىشىش رىقابىتى باش كۆتۈرۈلگەن ۋە دۆلەت ۋەيران بولغان (168-171 بەت). 7-بابتا بولسا ئەنگلىيەنىڭ گەرچە مۇتەئەسسىپ ۋە مەركەزىيەتچى سىياسىي سىستېمىسى قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ يەنىلا 1688-يىلدىكى شەرەپلىك ئىنقىلابتىن كېيىن سىغدۇرۇشچان سىستېمىغا ئۆتۈش جەريانى بايان قىلىنغان ۋە ئەنگلىيەنىڭ بۇ ھالەتكە كېلىشىنىڭ سانائەت ئىنقىلابىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى ياخشى ئۈزلەشتۈرۈپ تېز سۈرئەتتە تەرەققىي قىلىشىغا تۈرتكە بولغانلىقىنى تىلغا ئالغان (197-214).

8-بابتا ئوسمان ئىمپېرىيەسى ھەققىدە توختالغان. پادىشاھنىڭ ھوقۇقىنىڭ يۈكسەك دەرىجىدە مەركەزىيەتچى بولۇشى ۋە ئىمپېرىيەدە سۇلتانىنىڭ ھوقۇقىنى چەكلەپ تۇرىدىغان ئورگان ۋە مېخانىزمنىڭ بولماسلىقى سەۋەبىدىن ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي ئورگانلارنىڭ قاتمال ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە خاراكتېرىگە ئىگە ئىكەنلىكى بايان قىلىنغان. مانا بۇ خىل سىياسىي تۈزۈم دۆلەتتە يېڭىلىق يارىتىش يوشۇرۇن كۈچىنى بوغۇپ قويغان. يەنە بىر تەرەپتىن ئوسمان ئىمپېرىيەسى شۇ دەۋردە ياۋروپادا بارلىققا كېلىۋاتقان ئىدىيە ۋە پەن-تېخنىكىدىكى يېڭىلىقلارنى ئەكىرىشكە ناھايىتى ئېھتىياتچان پوزىتسىيە تۇتقان چۈنكى بۇ تېخنىكىلىق يېڭىلىقلارنىڭ دۆلەت ئىچىدىكى ھاكىمىيەتكە قارشى كۈچلەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ كېتىپ تەھدىت شەكىللەندۈرۈشىدىن ئەنسىرىگەن. كىتابتا بۇ خىل ئەنسىرەشنىڭ خىتاي، ئىسپانىيە، چار رۇسىيە ۋە ئاۋستىرىيە-ۋېنگىرىيە ئىمپېرىيەلىرىدىمۇ ئوخشاش يۈز بەرگەنلىكىنى تىلغا ئالغان (230-236 بەت).

9-بابتا شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ھەققىدە بولۇپ ئاساسەن يۇقىرىدا تىلغان ئېلىنغان مەزمۇنلار ھەققىدە مۇلاھىزىلەر يۈرگۈزۈلگەن. 10-بابتا فرانسىيە، ئاۋستىرالىيە ۋە ياپونىيە قاتارلىق دۆلەتلەردە سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي

ئورگان ئىسلاھاتلىرىنىڭ ئېلىپ بېرىلغانلىقى ۋە بۇ دۆلەتلەرنىڭ ھوقۇق تارقاقلاشتۇرۇلغان ۋە سىغدۇرۇشچان ئىقتىسادىي سىستېمىنى بەرپا قىلغانلىقى ھەققىدە توختالغان. بۇنىڭ تۈرتكىسىدە بۇ دۆلەتلەردە سانائەتلىشىش تەرەققىي قىلىپ ئىقتىسادىي گۈللىنىش مەيدانغا كەلگەن (316-بەت). ئەمما بەزى دۆلەتلەر دىكتاتورلۇق ۋە مونوپول قىلىش يولىنى تاللىغان ۋە بۇنىڭ بىلەن جەمئىيەتتىكى باراۋەرسىزلىك ۋە ئۇزۇن مۇددەتلىك چېكىنىشنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقىنى ئىلگىرى سۈرگەن.

11-بابتا «پەزىلەت چەمبىرىكى - The Virtuous Circle»، يەنى ئاكتىپ ئىنكاسلار ئارقىلىق ئۆزىنى كۈچەيتىدىغان دىنامىكىلار زەنجىرى مۇلاھىزە قىلىنغان. ئاپتورلار بۇ خىل «پەزىلەت چەمبىرىكى»نى بارلىققا كەلتۈرىدىغان ئامىللار ھەققىدە توختالغان بولۇپ كۆپ خىل قاراشقا ۋەكىللىك قىلىدىغان سىياسىي ئورگانلار، ھېچقانداق ئورگان ۋە كۈچنىڭ بويۇنتۇرۇقىغا چۈشۈپ قالمىغان ئەدلىيە سىستېمىسى (قانۇن بويىچە باشقۇرۇش)، ئوخشىمىغان پىكىرلەرنى قوبۇل قىلالايدىغان دەۋرىيلىك مېخانىزم قاتارلىقلار ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ ئامىللار بىرلىكتە دۆلەتتە پەزىلەت چەمبىرىكى ھاسىل قىلىدىغانلىقى ۋە بۇ چەمبەرنىڭ دۆلەت ئورگانلىرىنىڭ نازارەت قىلىنىپ تۇرۇشى ۋە بۇ ئارقىلىق كەمچىلىكلىرىنى تولۇقلاپ ئۆزگىرىش، كىرىزىس ۋە يېڭىلىقلارغا ماسلىشىپ تۇرالايدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان (368-370). 12-باب بولسا دەل بۇ ئەھۋالنىڭ تەتۇرى بولغان «قاباھەت چەمبىرىكى - The Vicious Circle» ھەققىدە توختالغان ۋە يۇقىرىدىكى ئەھۋاللارنىڭ تەتۇرى بايان قىلىنىش بىلەن بىرگە بۇ خىل چەمبەردە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى ۋە چەتكە قاققۇچى دۆلەت ئورگانلىرىنىڭ بىر-بىرىنى قوللايدىغان ۋە بىر-بىرىگە تايىنىدىغان مەنپەئەت زەنجىرىنىڭ شەكىللىنىدىغانلىقىنى ئىلگىرى سۈرگەن (380-بەت).

13-بابتا، كولومبىيەدىكى ئىقتىسادىي مەغلۇبىيەتنى تەھلىل قىلغاندا دېموكراتىيەنىڭ بولۇشىلا دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىنىڭ ياخشى بولىدىغانلىقىدىن دېرەك بەرمەيدىغانلىقىنى ئىلگىرى سۈرگەن. دېمەكچى بولغىنى دېموكراتىيە بولغان بىلەن (تەبىئىي بۇ يەردىكى دېموكراتىيە شەكىل جەھەتتىكى ياكى قىسمەن دېموكراتىيەنى كۆرسىتىدۇ)، سىغدۇرۇشچان ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي ئورگانلار بولمىغانلىقى ئۈچۈن كولومبىيە ئىقتىسادتا مەغلۇپ بولغان. 14-بابتا بوتسۋانانىڭ مۇستەقىل بولغاندىن كېيىن پۈرسەتنى چىڭ تۇتۇپ دۆلەتنىڭ ئورگانلىرىنى مەۋجۇت قەبىلىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان سىغدۇرۇشچان شەكىلدە قۇرۇپ چىققانلىقىنى، مانا بۇ سەۋەبتىن گەرچە يېڭى مۇستەقىل بولغاندا ناھايىتى كەمبەغەل بولسىمۇ كېيىن تېز تەرەققىياتنى قولغا كەلتۈرگەنلىكىنى بايان قىلغان (447-450 بەت).

ئەڭ ئاخىرقى بابتا خىتاينىڭ ماۋدىن كېيىن ئىقتىسادىي جەھەتتىن ئىسلاھات ئېلىپ بارغانلىقىنى بۇ ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئېكسپورتقا تايانغان ئىقتىسادىي سىستېما ياراتقانلىقىنى، ۋە مانا بۇ جەھەتتىن قورال-ياراغ ۋە ئېغىر سانائەتكە تايانغان سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئوخشىمايدىغان ئەندىزە شەكىللەندۈرگەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ خىتاي ئىقتىسادى ئۈچۈن جانلىق ۋە كۆپ خىللاشقان ئىقتىسادىي شارائىت ھازىرلاپ بەرگەن. خىتاي چەت ئەل پەن-تېخنىكىسىغا ۋە ئۆزلىرىنىڭ ئەرزان لېكىن سۈپەتسىز مال ئىشلەپچىقىرىش تاكتىكىسىغا تايىنىپ نۇرغۇنلىغان دۆلەتلەردىن تەرەققىياتتا ئېشىپ كەتكەن. ئاپتورلار خىتاينىڭ سىياسىي جەھەتتىن يەنىلا دىكتاتور ئىكەنلىكىنى كۆزدە تۇتۇپ «مۇستەبىتچە ئېشىش - authoritarian growth» ئاتالغۇسىنى قوللانغان ۋە بۇنداق سىياسىي سىستېمىدا ئىقتىسادنىڭ ئېشىشىنىڭ چەكلىك بولىدىغانلىقى ھەققىدە ئاگاھلاندۇرغان. ئەگەر ئۇنۇملۇك ئىسلاھات بولمىغاندا خىتاينىڭ ئىقتىسادىنىڭ سوۋېتىنىڭكىگە ئوخشاش ھالەتكە كىرىپ قالىدىغانلىقىنى تىلغا ئالغان. چۈنكى بۇنداق سىستېمىدا بۆسۈش خاراكتېرلىك يېڭىلىق ۋە ئىجادچانلىق بولمايدۇ. خىتاي بۇنىڭ شەپسىنى ھېس قىلىپ

ئىسلاھاتنىڭ زۆرۈرلۈكىنى تونۇپ يەتكەن لېكىن ئىسلاھاتنى قىلالىشى جەھەتتە يەنىلا گۇمان مەۋجۇت دەپ قارالغان. بۇ بابتا ئاپتورلار خىتاينىڭ كەلگۈسى ھەققىدىكى سىناريەنى ئوتتۇرىغا قويغان. يەنى ئەڭ چوڭ ئېھتىمال شۇكى خىتاي كومپارتىيەسى ۋە ئىقتىسادىي گۈرۈھلار ھاكىمىيەتنى قاتتىق كونترول قىلىشنى داۋاملاشتۇرۇشى ۋە بۇنىڭ بىلەن خىتاينىڭ ئىقتىسادىنىڭ ئاستىلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشى مۇمكىن (477، 476 – 478 بەت).

بۇنىڭدىن سىرت بۇ بابتا يەنە بىر دۆلەت ئىقتىسادىنىڭ چەت ئەل يارىدىمى ۋە فوندلار بىلەن ئوڭشالمايدىغانلىقىنى ئىلگىرى سۈرگەن ۋە چەت ئەل يارەملىرىنىڭ مەغلۇپ بولغانلىقى توغرىسىدا نۇرغۇن مىساللار كۆرسەتكەن. مەسىلەن ئافرىقىدىكى مۇستەبىت ھاكىمىيەتلەرگە بېرىلگەن فوندلار شۇنداقلا ب د ت نىڭ ئافغانىستاندىكى پاناھلىنىش لاگېرلىرىنى يېڭىدىن قۇرۇش تۈرىگە قەدەر مىليونلىغان دوللارنىڭ پارغا ئايلاندۇرۇلغانلىقى مىسال قىلىپ كۆرسەتكەن. ئاچقۇچلۇق ئامىلنىڭ يەنىلا سىغدۇرۇشچان ئورگانلار بەرپا قىلىش ۋە كىشىلەرنىڭ ساپاسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ۋە بازارنى ئەركىنلەشتۈرۈش ئىكەنلىكىنى تەكىتلىگەن (493-بەت).

يىغىپ ئېيتقاندا ئىقتىسادنىڭ ئۇزۇن مەزگىللىك سىجىل تەرەققىياتىنىڭ ئاچقۇچى دۆلەت ئورگانلىرىنىڭ خاراكتېرىدە. يەنى دۆلەتنىڭ ھەم سىياسىي ھەم ئىقتىسادىي ئورگانلىرى سىغدۇرۇشچان، قارشى پىكىر ۋە تەنقىدلەرگە ئوچۇق، نازارەتنى قوبۇل قىلىدىغان، كۈچنى تۆۋەن بىلەن \ باشقا ئورگانلار بىلەن ئورتاقلاشقان بولۇشى لازىم. مۇستەبىتلىك ياكى ساختا دېموكراتىيە ئىقتىسادنى ۋەيران قىلىدۇ ياكى قىسقا مەزگىللىكلا تەرەققىياتنى بارلىققا كەلتۈرەلەيدۇ. بۇ كىتاب 2012-يىلى يېزىلدى ۋە ئارىدىن 12 يىل ئۆتتى. دارون ئاجەمئوغلۇ بۇ يىل مانا بۇ كىتابى ۋە بۇ كىتابتىكى تېما ھەققىدىكى ئىزدىنىشلىرى سەۋەبلىك نوبېل ئىقتىساد مۇكاپاتىغا ئېرىشتى. نوبېل مۇكاپاتى ئۇنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرىنىڭ توغرا ئىكەنلىكىنىڭ تەستىقى ئەلۋەتتە. شۇنداقلا دارون ئاجەمئوغلۇنىڭ خىتاينىڭ ئىقتىسادى ھەققىدىكى ئانالىزلىرىنىڭ خاتا ئەمەسلىكى ئوتتۇرىغا چىقتى دەپ قاراشقىمۇ بولىدۇ. كىتاب دەل خىتايدا ھاكىمىيەت خۇ جىنتاۋدىن شى جىنپىڭغا يۆتكىلىۋاتقان مەزگىللەردە نەشردىن چىققان. شى تەختكە چىققاندىن بېرى گەرچە خىتاي نامراتلىقنى تۆگىتىپ ئومۇمىيۈزلۈك ھاللىق جەمئىيەت پىلانىنى ئىشقا ئاشۇرغانلىقىنى دۇنياغا جاكارلىغان، شۇنداقلا يىپەك يولى قۇرۇلۇشى، خىتاي چۈشى قاتارلىق غايەت زور ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي پروجېكتلارنى يۈرگۈزگەن بولسىمۇ ئەمما خىتاينىڭ ئىقتىسادى يېقىنقى نەچچە يىلدا 30 يىلدىن بۇيانقى ئەڭ ناچار ھالەتكە چۈشۈپ قالدى. خىتاي ۋە چەت ئەلدىكى بەزى مۇتەخەسسىسلەر بۇنى 2019-يىلدىكى ۋىرۇسنىڭ سەۋەبى شۇنداقلا نەچچە يىل ئۇدا ئىقتىسادنىڭ ئېشىشىدىن كېيىن كېلىپ چىقىدىغان تەبىئىي ئەھۋال دەپ چۈشەندۈرۈشكە تىرىشماقتا. لېكىن خىتايدا ئىقتىسادنىڭ تۇرغۇن ھالەتكە چۈشۈپ قالغانلىقىغا ئۇزۇن بولغانلىقى ئاشكارىلاندى. يەنە كېلىپ بۇ تۇرغۇنلۇق دەل بۇ كىتابتا چۈشەندۈرۈلگەندەك سىياسىي جەھەتتىن دىكتاتورلاشقان مەزگىلدە يۈز بەردى.

شۇنداقتىمۇ خىتاينىڭ ئىقتىسادى، ئىسلاھات ئېلىپ بېرىشى ۋە كەلگۈسى سىناريەسى شۇنداقلا كىتابنىڭ ئەڭ چوڭ تېمىسى بولغان ئورگانلارنىڭ ھەل قىلغۇچ ئامىل ئىكەنلىكى كۆزقارىشى ھەققىدە مەسىلىنى باشقا تەرەپتىن ئويلايدىغان ئىككى كىشىنى تىلغا ئېلىپ ئۆتۈش ئەرزىيدۇ. بۇنىڭ بىرى خىتاينىڭ خەلقئارا مۇناسىۋەت مۇتەخەسسىسى، چېڭخۇا ئۇنىۋېرسىتېتى پروفېسسورى يەن شۆتۈڭ (阎学通)، يەنە بىرى بولسا ھىندى پۇشتىدىن بولغان سىنگاپورلۇق دىپلومات ۋە گېئوپولىتىكا مەسلىھەتچىسى كىشور ماھبۇبانىي (Kishore Mahbubani) دۇر. يەن شۆتۈڭ خىتاينىڭ قەدىمكى رەھبەرلىك پەلسەپىسىنى تەتقىق قىلىش ئارقىلىق، «رەھبەرلىك كۈچى» نى چوڭ دۆلەتلەرنىڭ گۈللىنىشى ۋە يىمىرىلىشىنى بەلگىلەيدىغان مۇھىم ئامىل دەپ قارىغان. ئۇنىڭ قارىشىچە دۆلەتنىڭ

ئورگانلىرى ۋە تۈزۈمى ئەمەس رەھبەرنىڭ قابىلىيىتى، تاللىغان ئىستراتېگىيەلەرنىڭ ئەقىلگە مۇۋاپىقلىقى، دەۋرگە ماسلىقى ۋە ئىلغارلىقى دۆلەتنىڭ كۆچىنىڭ ئېشىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. يەن مىسال سۈپىتىدە ترامپ ھۆكۈمىتىنى تىلغا ئالىدۇ ۋە ئامېرىكىدا دۆلەت تۈزۈمى ۋە ئورگانلارنىڭ خاراكتېرى ئوخشاش ئەھۋالدا نېمە ئۈچۈن 2016 – 2020 يىلى ئارىلىقىدىكى ترامپ دەۋرىدە ئامېرىكا ھەم ئىقتىسادىي ھەم يۈمشاق كۈچ ھەم ئىناۋەت جەھەتتە چېكىنىپ كېتىدۇ، دەپ سورايدۇ ۋە جاۋابىنى ترامپنىڭ لىدېرلىقىنىڭ لاياقەتسىزلىكى دېگەن يەكۈننى چىقىرىدۇ.

كىشور ماھبۇبانى بولسا غەربنى خىتاينىڭ چۈشىنىشتە پۈتۈنلەي خاتالاشتى دەپ قارايدۇ ۋە 1986-يىلدىن باشلاپ The Economist قاتارلىق نوپۇزلۇق مېدىيالاردا خىتاينىڭ ئىقتىسادىنىڭ پات-يېقىندا گۈمران بولىدىغانلىقى ھەققىدە پەرەز ۋە تەتقىقاتلارنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ كېلىۋاتقانلىقىنى، لېكىن خىتاينىڭ ئىقتىسادىنى ئىككى خانىلىق سۈرئەت بىلەن ئېشىپ دۇنياۋى مۆجىزە ياراتقانلىقىنى تىلغا ئالىدۇ. ئۇ يەنە ئامېرىكىنىڭمۇ ناھايىتى كۈچلۈك ئاساسقا ئىگە دۆلەت ئىكەنلىكىنى، لېكىن 4 مىڭ يىللىق دۆلەت تەجرىبىسىگە ئىگە بىر مەدەنىيەتنىڭ ۋارىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن باشقۇرۇش ۋە كىرىزىسلارنى بىر تەرەپ قىلىش جەھەتتە مول تەجرىبىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى تىلغا ئالىدۇ. ئۇ يەنە غەربلىكلەرنىڭ خىتاينىڭ ئىسلاھات ئېلىپ بارمايدىغان قاتمال دەپ قارايدىغانلىقىنى، ئەمەلىيەتتە بولسا خىتاينىڭ توختىماي ئىسلاھات ئېلىپ بېرىۋاتقانلىقىنى، شۇنداقلا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يولىدا مېڭىپ قالماسلىق ئۈچۈن سوۋېتنى تا ھازىرغىچە تەتقىق قىلىپ كېلىۋاتقانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ.

يىغىپ ئېيتقاندا، دارون ئاجەمئوغلۇنىڭ نەزەريىسى غايەت زور ئالقىشقا ئېرىشتى. ئۇ دۆلەت ئورگانلىرى سىغدۇرۇشچان، دۆلەت ئىچى سىستېمىلار دېموكراتىك شۇنداقلا ھوقۇق مەركەزلەشمىگەن بولسا بەزى يىللاردا ئاز ئىقتىسادىي ئېشىش بولسىمۇ لېكىن ئۇزۇن مەزگىلدە ئېنىق كۆرۈنەرلىك ئېشىش بولىدىغانلىقىنى ۋە چوڭ كىرىزىسلارنىڭ يۈز بەرمەيدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ياۋروپا ئاجەمئوغلۇ تەسۋىرلىگەن سىستېمىغا ئىگە. لېكىن ھازىر ئىقتىسادى بەك ناچار بولمىسىمۇ نىسبەتەن تۈرغۇن ھالەتكە چۈشۈپ قالدى. بۇ ئەھۋال ئاجەمئوغلۇنىڭ نەزەريىسىنى سىنايدىغان بىر ئەھۋال بولۇشى مۇمكىن. ئەگەر ياۋروپا كەلگۈسى نەچچە يىل ئىچىدە چوڭ سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي كىرىزىسقا دۇچ كەلمەي بۇ تۈرغۇنلۇقتىن ئۆتۈپ كېتەلىسە، ئۇنىڭ نەزەريىسى بەلكىم بۇ ساھەدىكى ئەڭ نوپۇزلۇق نەزەريىگە ئايلىنىشى مۇمكىن.

پايدىلانغان مەنبەلەر

- Acemoglu, D., & Robinson, J. A. (2012). Why nations fail: The origins of power, prosperity, and poverty. The Crown Publishing Group.
- Mahbubani, K. (2024, October 2). Has China collapsed? Kishore Mahbubani's answer [Video]. Rise of Asia. https://www.youtube.com/watch?v=43LY9CVkgys&t=584s
- The Foreign Correspondents' Club, Hong Kong. (2024, September 3). Club lunch: Kishore Mahbubani's take on the structural strengths and weaknesses of the US and China [Video]. YouTube. https://www.youtube.com/watch?v=OOeRWvVEIiQ&t=910s
- 阎学通. (2020). 大国领导力. 中信出版集团.

- 阎学通. (2021, June 7). 领导权和制度何者是基础？完整版《大国领导力》国际关系理论、道义现实主义、政治领导力、政治权力、政治制度、改革能力 [Video]. YouTube. https://www.youtube.com/watch?v=qMY-FpBfXw0&t=1867s

ترامپ رۇسىيە ئىستىخباراتى ك گ ب (KGB) گە ئىشلىگەنمۇ ؟

مەۋلان تەڭرىقۇت

(2025-03-03)

(بۇنىڭغا ئىشىنىڭ ياكى ئىشەنمەڭ دېمەيمەن. لېكىن ئوقۇپ قويۇڭ.)

ـ-بۇ The Hill دېگەن تور بەتتە رۇتگېرس ئۇنىۋېرسىتېتى سىياسەت پەنلىرى پروفېسسورى ئالېكساندىر ج. موتىل (Alexander J. Motyl) تەرىپىدىن 2025-يىلى 26-فېۋرال يېزىلغان يازما.

قازاقىستان ئىستىخبارات ئورگىنىنىڭ سابىق باشلىقى ئالنۇر مۇساييېف (Alnur Mussayev) يېقىندا فېيسبۇك سەھىپىسىدە ئەينى ۋاقىتتا، يەنى 1987-يىلى 40 ياشلىق ئۇي-مۇلۇك ماگناتى دونالد ترامپنىڭ موسكۋاغا زىيارەتكە كەلگەندە KGB تەرىپىدىن ئىشقا ئېلىنغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان.

مۇساييېف دېگەن گەپ ئەسلى مۇنداق:

ـ- « 1987-يىلى مەن موسكۋادىكى سوۋېت ئىتتىپاقى KGB نىڭ 6-بۆلۈمىدە ئىشلەيتتىم. 6-بۆلۈمنىڭ ئاساسلىق خىزمىتى كاپىتالىستىك دۆلەت سودىگەرلىرىدىن جاسۇس ۋە ئۇچۇر مەنبەسىگە ئېرىشىش. شۇ يىلى بىزنىڭ بۆلۈمىمىز ئامېرىكىدىن 40 ياشلىق سودىگەر دونالد ترامپنى قوبۇل قىلدى ۋە «كراسنوۋ» دېگەن يالغان ئىسىم بىلەن ئاتىدى.»ـ-

(ئەسكەرتىش: مۇساييېفنىڭ بۇ گېپى يازمىدا يوق، لېكىن ئاستىدىكى رەسىمدىكى سۆزى مۇشۇنداق. شۇڭا بۇ يەرگە قوشۇپ قويۇلدى)

ئەگەر بۇ گەپ راست بولسا، پارتلاش خاراكتېرلىك تەسىر پەيدا قىلىدۇ. مۇساييېف دېگەن گېپى ھەققىدە ھېچقانداق ھۆججەتلىك ئىسپات بىلەن تەمىنلىمىگەن – ئەممە قانداقمۇ تەمىنلىيەلىسۇن؟ ئۇ ترامپقا مۇناسىۋەتلىك ھۆججەتلەرنىڭ ۋىلادىمىر پۇتىننىڭ قولىدا ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويدى.

مۇساييېف ترامپ ھەققىدە بۇنداق دېگەن بىردىنبىر ئىستىخبارات خادىمى ئەمەس. بىر قانچە يىل ئىلگىرى ھازىر ئامېرىكىنىڭ ۋاشىنگتوندا ياشاۋاتقان KGB سابىق مايورى يۇرى شۋېتس (Yuri Shvets) مۇ ئوخشاش گەپ قىلغان. يۇرى شۋېتس كرەيگ ئۇنگېرنىڭ (Craig Unger) ئەڭ بازارلىق كىتابى «ئامېرىكا جاسۇسلۇق ماتېرىياللىرى: KGB دونالد ترامپنى قانداق تەربىيەلىدى ۋە مۇناسىۋەتلىك جىنسىي شەھۋەت، ئاچكۆزلۈك، ھوقۇق ۋە خىيانەتچىلىك ھېكايىلىرى» نىڭ ئاساسلىق ئۇچۇر مەنبەلىرىنىڭ بىرى بولغان (يەنى بۇ كىتاب جاسۇس يۇرى شۋېتسنىڭ ئۇچۇر بىلەن تەمىنلىشى بىلەن يېزىلغان).

مۇساييېف بۇ گەپنى چىقارغاندىن كېيىنلا، ھازىر فرانسىيەدە تۇرۇۋشلۇق يەنە بىر سابىق KGB خادىمى سېرگېي جىرنوۋ ئۇكرائىنالىق ژۇرنالىستنىڭ زىيارىتىنى قوبۇل قىلغاندا بۇ گەپنى (ئىددىئانى) تولۇق قوللايدىغانلىقىنى

بىلدۇرگەن. جىرنوۋنىڭ سۆزىگە قارىغاندا، تىرامپ شوپۇردىن تارتىپ ئۇنىڭ مېھمانخانىدىكى ياتاق ئۆيىدە مۇلازىمەت قىلىدىغان مۇلازىمەتچىگىچە 7/24 (پۈتۈن كۈن) KGB جاسۇسلىرى تەرىپىدىن كونترول قىلىنغان بولۇشى كېرەك (جىرنوۋ مۇشۇنداق بولۇشى كېرەكلىكىنى بىر جاسۇس بولۇش سۈپىتى بىلەن پەرەز قىلىۋاتىدۇ). جىرنوۋ تىرامپنىڭ ھەر بىر ھەرىكىتىنىڭ خاتىرلىنىدىغانلىقى ۋە ئارخىپلاشتۇرۇلۇپ مېڭىلىدىغانلىقىنى، ھەمدە ئۇنىڭ «ساھىبجامال ھىيلىسىگە» چۈشۈپ قالغان بولۇشىنىڭ مۇمكىنلىكىنى («جىرنوۋ پۈتۈن دوللار پاھىشەلىرىنىڭ ھەممىسىنىڭ 100% KGB لىق ئىكەنلىكىنى تەكىتلىگەن»)، ياكى تىرامپنىڭ سوۋېت پايتەختىدە مېھمانخانا قۇرۇش پىلانى ئۈچۈن موسكۋا شەھەر ئەمەلدارلىرىغا پارا بەرگەنلىكىنىڭ خاتىرلىنىپ قالغانلىقىنى ئىلگىرى سۈرگەن.

بۇ سابىق KGB جاسۇسلىرىنىڭ ھېچقايسىسى دېگەن گەپلىرىگە ئائىت دەلىل-ئىسپات بىلەن تەمىنلىمىگەن، ئەمما ئوخشىمىغان جايلارغا جايلاشقان ۋە ئوخشىمىغان ۋاقىتتا سۆزلىگەن بۇ ئۈچ جاسۇسنىڭ بۇ ھەقتە ئوخشاش پىكىرگە ئىگە بولۇشى بۇ ئېھتىماللىقنىڭ (تىرامپنىڭ KGB خادىمى بولغانلىقى ئېھتىماللىقنىڭ) تامامەن نەزەردىن ساقىت قىلىنماسلىقى كېرەكلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئەگەر بىز بىرىنچى تىرامپ ھۆكۈمىتىدىن ۋە ئىككىنچى قېتىملىقىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىن ئۆگەنگەن بىر نەرسە بار بولسا، ئۇ مۇمكىن بولمايدىغاندەك كۆرۈنگەن ئىشلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا ھەممە نەرسىنىڭ مۇمكىن ئىكەنلىكىدۇر.

بۇ گەپلەرنىڭ ئىشەنچلىك دەرىجىسىنى يۇقىرى كۆتۈرىدىغان يەنە بىر نەرسە بولسا، ئەگەر KGB نىڭ قولىدا تىرامپقا مۇناسىۋەتلىك ھۆججەتلەر بولسا بۇ تىرامپنىڭ شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتى، ياۋروپا ۋە ئۇكرائىناغا بولغان ئۆچمەنلىكىنى، ۋىلادىمىر پۇتىنغا بولغان قايىللىقىنى ۋە مۇستەبىت ھاكىمىيەتنى قوللايدىغانلىقىنى ئاسان، ئاددىي ۋە قايىل قىلارلىق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بۇ ھەتتا مۇرەككەپ بولغانلاردىن بەكرەك ئاددىي بولغان چۈشەندۈرۈشلەرنىڭ بەكرەك توغرا ئىكەنلىكىنى تەشەببۇس قىلىدىغان «ئوككامنىڭ ساقال ئالغۇچى» پەلسەپىسىنى ئېسىمىزگە سالىدۇ.

يەنە كېلىپ تىرامپنىڭ ئۆزگىرىپ تۇرىدىغان ۋە نارىسىسىست (ئۆز مەپتۇنلۇق) خاراكتېرىنى، شۇنداقلا ئامېرىكىنىڭ سىياسىي مەيدانىنىڭ ئۆزگىرىشى قاتارلىق مۇرەككەپ ۋە قالايمىقان چۈشەندۈرۈشلەردىن بەكرەك KGB نىڭ قولىدا تىرامپقا ئائىت مەخپىي ھۆججەتلەرنىڭ بار ئىكەنلىكى قارىشى ئاددىي ئەمما قايىل قىلارلىق بىر چۈشەندۈرۈش بولالايدۇ. ناۋادا باشقا چۈشەندۈرۈشلەر توغرا بولغان تەقدىردىمۇ، بۇ چۈشەندۈرۈشلەر پەقەت ئۈچ KGB خادىمىنىڭ ئوتتۇرىغا قويغان بايانلىرىنى كۈچلەندۈرىدىغان قوشۇمچە ھالقا ۋە ئۈچۈرلاردۇر.

تەبىئىيكى، تىرامپ ۋە ئۇنىڭ قوللىغۇچىلىرى بۇنى ئاڭلاپ غەزەپلىنىپ چىچاڭشىپ كېتىدۇ. ئەلۋەتتە، بۇ ئۈچ KGB خادىمى باشقىلارغا ئىشلەيدۇ. ئامېرىكا پېرىزىدېنتىنى ئېتىبارسىزلاشتۇرۇشنى خالىمايدىغان كىم بار دەيسىز؟ بۇلار مەركىزىي ئاخبارات ئىدارىسى (CIA) ياكى FBI بولۇشى مۇمكىن. لېكىن بۇ ئورگانلار ھازىر تىرامپنىڭ ساداقەتمەنلىرىنىڭ قولىدا. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇلارنىڭ قازاقىستان ۋە فرانسىيە پۇقرالىرىنى سېتىۋېلىش ياكى مەجبۇرلاش ئىقتىدارى بارمۇ؟ باشقا غەرب ئىستىخبارات تەشكىلاتلىرى ئۈچۈنمۇ ئوخشاش سوئالنى قويۇشقا بولىدۇ.

بەلكىم پۈتىن بولۇشى مۇمكىنمۇ؟ ئەمما ئۇ ئۆزىنىڭ ئۇكرائىنا، شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتى ۋە ياۋروپاغا قاراتقان سىياسىتىنى قوللايدىغان پېرىزىدېنتنى رەزىل قىلىشقا قىزىقمايدۇ.

پۈتىن ۋە تىرامپنىڭ پىلانلىرىغا قارشى تۇرىدىغان رۇسىيە ئاخبارات ئىدارىسى ئىچىدىكى بىر ياكى بىر قانچە ئەمەلدارلارنىڭ بولۇشى بەكرەك ئېھتىماللىققا يېقىن. باشتا بۇنداق بولۇشى تازا ئەقلىگە مۇۋاپىق ئەمەستەك تەسىر

بېرىدۇ. چۈنكى بىز پۈتىننىڭ قارىماققا كىشىنىڭ ئىشەنگۈسى كەلمەيدىغان تەڭداشسىز ھاكىمىيىتىنىڭ ئەمەلىيەتتە چاك-چېكىدىن يېرىلىپ كەتكەنلىكىنى بىلىمىز.

ئەمما نېمە ئۈچۈن مەخپىي ئۆكتىچىلەر مۇنداق بىر ھېكايە توقۇپ، KGB نىڭ سابىق مايورى يۇرى شۇۋېتسنى بىر قانچە يىل ئىلگىرى تىرامپ ھەققىدىكى بۇ ئۇچۇرلارنى تۆكۈشكە قايىل قىلسۇن؟ ئۆكتىچىلەر بۇ ئۇچۇرلارنىڭ ساختىلىقىنى بىلسە ئۇلارنىڭ بۇنداق قىلىشتىكى مەقسىتى نېمە؟

بەلكىم بۇ ئۇچ سابىق KGB خادىملىرىنىڭ ھەممىسى يالغان سۆزلەۋاتقان بولۇشى مۇمكىن، ئۇلار كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى تارتىش ۋە شۆھرىتىنى ئاشۇرۇشنى مەقسەت قىلغاندۇ؟؟ ۋاشىنگتوندا تۇرۇشلۇق جاسۇس ئەنە شۇنداق ئويلىدى دەيلى، ئەمما قازاقىستان ۋە فرانسىيەدىكى ئىككىسىچۇ؟

مېنى بۇ ئۇچ جاسۇسنىڭ دېگەنلىرىنىڭ ئاساسى بولۇشى مۇمكىن دەپ ئويلىشىمغا سەۋەب بولغان نەرسە، بىر تونۇشۇمنىڭ ئوخشاش ۋاقىتتا ئوخشاش ئىشنى باشتىن كەچۈرگەنلىكىدۇر. سولچى ۋە قىز-ئايالىلارغا ئامراق بۇ ئادەم (ئاپتورنىڭ تونۇشى)، 1980-يىللارنىڭ ئاخىرىدا موسكۋادا بىر قانچە يىل ياشىدى. ئۇ يەردە ئۇنىڭغا ئېسىل تاماق ۋە شارابلار سۇنۇلدى، خانىم-قىزلار ئۇنىڭ بىلەن كېچە-كۈندۈز ئارىلىشىپ يۈرەتتى، ئۇنىڭ تەرجىمانى ئايال ئىدى ۋە ئەتراپىدىلا يۈرەتتى، ھەتتا ئۇ بىر دۇكاندا كۆرگەن ئايالمۇ ئۇنى ئۆيىگە تەكلىپ قىلغان ئىدى.

بىز بەلكىم ھەقىقەتنى مەڭگۈ بىلمەسلىكىمىز مۇمكىن. ئەمما ئېنىق بىر پاكىت بولمىسىمۇ، مۇنداق گەپ-سۆزلەرنىڭ چىقىشى ئەڭ ئاز دېگەندە كىشنى ئەندىشىگە سالىدۇ، بولۇپمۇ MAGA ئامېرىكىنى قايتىدىن كۈچلۈك قىلىشنى (Make America Great Again) قوللىغان ۋەتەنپەرۋەرلەرنى.

بۇ يازمىنى يازغان ئالېكساندىر ج. موتىل رۇتگېرس ئۇنىۋېرسىتېتى (نيۇيورك) نىڭ سىياسەت پەنلىرى پروفېسسورى. ئۇكرائىنا، رۇسىيە ۋە سوۋېت ئىتتىپاقى شۇنداقلا مىللەتچىلىك، ئىنقىلاب، ئىمپېرىيە ۋە نەزەرىيەشۇناسلىق مۇتەخەسىسى، ئۇ 10 كىتابنىڭ ئاپتورى، شۇنداقلا Imperial Ends: The Decay, Collapse, and Revival of Empires ناملىق كىتابنىڭ ئاپتورى.

ترامپ لىدىرلىقىدىكى ئامېرىكا دۇنياغا ۋە ئۇيغۇر داۋاسىغا قانداق تەسىر كۆرسىتىدۇ؟

مەۋلان تەڭرىقۇت

(2025-02-11)

ئىلمىي ئانالىزدا كاھىنلىق ياكى باخشىلىق قىلغىلى بولمايدۇ. يەنى بۇنىڭدىن كېيىن يۈز بېرىدىغان ئىشلار ھەققىدە پاكىتسىز بىر نەرسە دېگىلى بولمايدۇ. لېكىن قولىمىزدا بار بولغان بەزى ئۇچۇرلارغا ئاساسەن بەزى ئىلمىي قىياسلارنى ئوتتۇرىغا قويغىلى بولىدۇ. بۇ يازمىمىزدا ترامپ پرېزىدېنت بولغاندىن ھازىرغىچە بولغان ئارىلىقتا يۈرگۈزگەن سىياسەتلىرىگە ئاساسەن ئانالىز ئېلىپ بارىمىز.

بۇنىڭغا ئاساسەن؛

ئا: ترامپنىڭ سىياسىتى خىتاينىڭ دىپلوماتىيە، يۈمشاق كۈچ ۋە ئىقتىسادىنى ئاشۇرۇشى؛

ب: دۇنيادا دېموكراتىيە ۋە كىشىلىك ھوقۇقنىڭ چېكىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشى؛

س: شۇنداقلا چەتئەلدىكى ئۇيغۇر داۋاسىغا ناچار تەسىر كۆرسىتىشى مۇمكىن.

تەپسىلاتى ئۈچۈن يازمىنىڭ داۋامىنى ئوقۇڭ.

ترامپ ھەققىدە ئەڭ كۆپ دېيىلىدىغان گەپ ئۇنىڭ «تەخمىن قىلغىلى بولمايدىغان شەخس ئىكەنلىكى» ئىدى. مېنىڭچە ئۇنىڭغا يەنە بىر سۈپەت قوشۇلدى، ئۇ بولسىمۇ «مەسىلىنى باشقىلاردىن پەرقلىق ئويلىيالايدىغان (think out of the box)» دۇر. بۇنى ئىسرائىلىيە پرېزىدېنتى نېتانياھۇ ئۆتكەن ھەپتە ترامپ بىلەن كۆرۈشكەندە مۇخبىرلارغا دېگەن ئىدى. ئۇ يەنە ترامپنى ئامېرىكا تارىخىدىكى ئىسرائىلىيەگە ئەڭ دوستانە پرېزىدېنت دېدى. شۇنداق، ترامپ ھەقىقەتەن مەسىلىنى باشقىلاردىن پەرقلىق ئويلىيالايدىغانلىقىنى كۆرسەتمەكتە. مەسىلەن بۇلار:

1. كانادانى ئامېرىكىنىڭ 51-شتاتى قىلىش
2. گىرېنلاندىيە ئارىلىنى ئامېرىكا زېمىنى قىلىش
3. پاناما قانىلىدىن خىتاينىڭ تەسىر كۈچىنى سىقىپ چىقىرىش
4. ھەمجىنسلارنى ۋە شۇ تۈردىكى ئىنسانلارنى چەتكە قېقىش
5. خىرىستىيان دىنىنى قوغداش ۋە كۈچەيتىش
6. چەتئەللەرگە بولغان يارەملەرنى ۋاقىتلىق ياكى پۈتۈنلەي توختىتىش

بۇنىڭدىن باشقا يەنە ترامپنى قىلىشى مۇمكىن، لېكىن ئاشۇرۇۋەتمەيدۇ، دەپ قارىغان بەزى سىياسەتلەر بار. مەسىلەن، كانادا ۋە ياۋروپا ئىتتىپاقى قاتارلىق ئۆزىنىڭ ئىتتىپاقداش دۆلەتلىرىگىمۇ باج قويۇش. ترامپ بۇنىمۇ قىلدى

ۋە ھازىر پۈتۈن دۇنيا بۇ مەسىلىلەرنى مۇنازىرە قىلماقتا. بۇ سىياسەتلەرنىڭ پايدىلىق ۋە زىيانلىقلىرى بار. تىرامپقا نىسبەتەن ھەممىسى پايدىلىق، ئەلۋەتتە. لېكىن بىز ئۈچۈن، يەنى دۇنيا ئۈچۈن ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ نەزىرىدىچۇ؟ باشتا پايدىلىق بولغانلارغا قاراپ باقايلى.

1. دۆلەتتە دىنىي ئىشلار ئىشخانىسى قۇرۇش ۋە خىرىستىيان دىنىغا بولغان قوللاشنى كۈچەيتىش. بۇنى خىرىستىيان دىنىنى ئامېرىكىنىڭ رەسمىي دىنى قىلدى دەپ چۈشەنگەنلەرمۇ بار ئىكەن. لېكىن ئۇ ئۇزۇن بىر جەريان. ئەمما تىرامپنىڭ خىرىستىيان دىنىنى رەسمىي قوغدىشى ۋە بۇنى ئامېرىكا جەمئىيىتىنىڭ مەنئىيىتىنىڭ ئاساسى دەپ قارىشى ئامېرىكا ئۈچۈن پايدىلىق. چۈنكى غەرب مەدەنىيىتىدىكى ئېغىر كىرىزىسلارنىڭ بىرى ئىنسانلارنىڭ توپلۇم ۋە جەمئىيەت ھالىتىدىكى كىملىك ئامىللىرىنىڭ ئاجىزلىشىشى بولۇپ، بۇ كىشىلەرنىڭ كوللېكتىپ كىملىك ئېڭىنىڭ ئاجىزلىشىشى ۋە ئاخىرىدا توپلۇمنىڭ ئۈيۈشۈش كۈچىنىڭ ئاجىزلىشىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. غەربتە بۇرۇن خىرىستىيان دىنى مۇھىم كىملىك ئىدى. كېيىن مىللەتچىلىكتىن كېلىپ چىققان مىللەت ئۇقۇمى ئاساسىي كىملىك بولغان. ھازىر بولسا مىللەت كىملىكىدىمۇ ئاجىزلىشىش كۆرۈلۈۋاتقانلىقى مەلۇم. غەرب مەدەنىيىتىنى باشقا رەقىب مەدەنىيەتلەرگە قارشى ئىتتىپاق ھالەتتە تۇتۇپ تۇرۇش ئۈچۈن بىر ئىدېئولوگىيە ياكى قىممەت قاراش لازىم. بۇ مىللەتچىلىك بولۇشىمۇ مۇمكىن شۇنداقلا دىن بولۇشىمۇ مۇمكىن. رادىكاللىققا يېتىپ بارمىغان ئەھۋال ئاستىدا بۇ ئىككى ئامىل مىللەتنىڭ كوللېكتىپ كىملىكىنى كۈچلەندۈرۈپ قارشى مەدەنىيەتلەرنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى كۈچلۈك كىملىك ئېڭى تۇرغۇزالايدۇ. بولۇپمۇ ئەقىللىق روبوتلار ھاياتىمىزغا كىرىشكە باشلىغان بۇ مىنۇتلاردىن باشلاپ دىن ئەقىللىق روبوت ۋە ئىنسانلار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت ۋە رىقابەتتە ياخشى تەڭشەش رولىنى ئوينىيالىشى مۇمكىن. دىن ۋە مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئىنتايىن چوڭ تېما بولۇپ تېمىدىن چەتنەپ كەتمەسلىك ئۈچۈن ئىچكىرىلەپ كىرمەي تۇرايلى. قىزىققۇچىلار بولسا رىچارد تارناسنىڭ The Passion of Western Mind ناملىق كىتابىنىڭ رۇنېسانستىن ئىلىم-پەن ئىنقىلابىغىچە بولغان قىسمىنى كۆرۈپ باقسا بولىدۇ.

2. گىرېنلاندىيەنى ئامېرىكا زېمىنى قىلىش. بۇنى ھەقىقەتەن يىراقنى كۆرەرلىك ۋە ۋاقتىدا چىقىرىلغان ئىستراتېگىيە دەپ قاراشقا بولىدۇ. ئامېرىكا ھەقىقەتەن بۇ ئارالنى سېتىۋالالامدۇ يوق، ئۇنى بىلمەيمىز. لېكىن سېتىۋالالسا ئامېرىكا ئۈچۈن گېئو-ئىستراتېگىيەلىك چوڭ غەلبە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئامېرىكىنىڭ دۇنياۋى لىدېرلىق ئورنىنى كۈچەيتىپ تۇرىدىغان ئامىللارنىڭ بىرى ئامېرىكىنىڭ جۇغراپىيەلىك ئورنى بولۇپ ئەتراپىدا كۈچلۈك دۆلەت يوق، زېمىنى كەڭرى ۋە مۇنبەت، ئىككى تەرىپى ئوكيانغا تۇتاشقان. بۇ خۇدانىڭ ئامېرىكىغا ئاتا قىلغان تەبئىي قوغدىنىش قالقىنى. گىرېنلاندىيە بولسا ئامېرىكا بىلەن رۇسىيە ۋە ياۋروپا قىتئەلىرىگە يېقىن، شۇنداقلا خىتاينىڭ شىمالىي قۇتۇپ يېپەك يولى قۇرۇلۇشىنى ئويلاشقاندا خىتايغىمۇ بەك يېقىن. يەر شارىنىڭ ئىسسىپ بېرىشى بىلەن بۇنىڭدىن كېيىنكى دۇنياۋى رىقابەتلەرنىڭ بىرى شىمالىي ۋە جەنۇبىي قۇتۇپتىكى مۇزلۇقلاردا بولىدۇ. گىرېنلاندىيە ئالدىمىزدىكى يېقىن بىر كەلگۈسىدە دۇنيانىڭ تالىشىش نۇقتىسىغا ئايلىنىدۇ، سەۋەبى بولسا جۇغراپىيەلىك ئورنى ۋە تەبئىي بايلىقلىرى. گىرېنلاندىيەنى سېتىۋېلىش ئالياسكانى سېتىۋالغاندىنمۇ قالتىس ئىش بولىدىغانلىقىدا گەپ يوق. گىرېنلاندىيەنىڭ ئامېرىكىنىڭ بولۇشى، ياكى ھېچبولمىغاندا قوغدىشى ئاستىدا بولۇشى خىتاينىڭ كەلگۈسىدىكى تەرەققىيات ۋە خىرىسنى چەكلەشتە مۇھىم رول ئوينايدۇ.

3. پاناما قانىلى مەسىلىسى. بۇمۇ گىرېنلاندىيە مەسىلىسى بىلەن ئوخشاش. ھەتتا ھازىرنى ئېلىپ ئېيتقاندا ئۇنىڭدىنمۇ مۇھىم. چۈنكى پاناما قانىلىدەك غەربىي يېرىم شارىدىكى (شىمالىي ۋە جەنۇبىي ئامېرىكا) مۇھىم تىجارەت تۇگۈنى ئامېرىكىنىڭ رەقىبلىرىنىڭ قولىدا بولماسلىقى كېرەك. چۈنكى جون مىرشېيمېرنىڭ ھۇجۇمچى رېئالىزم

نەزەرىيەسگە ئاساسەن غەربىي يېرىم شارنىڭ خوجىلىقى ئامېرىكىنىڭ دۇنياۋى لىدېرلىقىنىڭ ئاساسىدۇر. غەربىي يېرىم شاردا ئامېرىكا خىتاي، رۇسىيە، ھىندىستان قاتارلىق چوڭ دۆلەتلەرنىڭ تەسىر كۈچىنىڭ مەۋجۇتلۇقىغا يول قويماسلىقى كېرەك.

بۇلار ترامپ قىلغان توغرا ئىشلار دېيىشكە بولىدۇ. ئەمدى ترامپنىڭ باشقا سىياسەتلىرىنى دۇنيا ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ مەنپەئەتىنى چىقىش قىلىپ تەھلىل قىلىپ باقايلى. ترامپنىڭ ھازىرغىچە يۈرگۈزگەن سىياسەتلىرى، بولۇپمۇ باج سىياستى ۋە ئوتتۇرا شەرق سىياستى خىتاي ئۈچۈن تولىمۇ پايدىلىق بولغان سىياسىي مۇھىت ھازىرلىماقتا.

1. ئالدى بىلەن باج سىياستىگە كەلسەك، ترامپ باج ئۇرۇشىنى 2017-يىلى خىتاي بىلەن باشلىغان ۋە باشقا دۆلەتلەرگە كۆپ كېڭەيتمىگەن. بۇ سەۋەبتىن خىتاي ئىقتىسادىغا كۈچلۈك زەربە بەرگەن. نەتىجىدە خىتايدىكى بەزى ئىشلەپچىقىرىشلار باشقا دۆلەتلەرگە يۆتكەلدى، بۇنىڭ بىلەن دۇنياۋى تاۋار تەمىنلەش زەنجىرى كۆپ خىللاشتى. بۇ ۋاقىتتا خىتاي ئامېرىكىغا قارشى يالغۇز قالغان ئىدى. لېكىن 2025-يىلدىن كېيىن ترامپنىڭ سايىسىدا خىتاي ئۆزىگە ئوخشاش «دەرتمەنلەر» دىن نەچچىنى تېپىۋالدى. ترامپنىڭ دۈشمەن ۋە ئىتتىپاقداش دەپ قارىماي كانادا، مېكسىكا، ياۋروپا ئىتتىپاقى، ئەنگلىيە قاتارلىق دۆلەتلەر ۋە رايونلارغىمۇ باج قويۇشى ياكى قويىمەن دېيىشى خىتايغا نۇرغۇنلىغان يوشۇرۇن ئىتتىپاقداش تېپىپ بەرگەن بولدى. بۇنىڭ تىپىك نامايەندىسى ئۆتكەن ھەپتە ياۋروپا ئىتتىپاقى كومىسسىيەسى رەئىسى ئۇرسۇلا ۋوندېر لېيېننىڭ باشتا «ياۋروپا بىلەن ئامېرىكا ئوتتۇرىسىدا تىجارەت ئۇرۇشى بولسا بۇنىڭدىن ئەڭ خۇشال بولىدىغان دۆلەت خىتايدۇر» دېيىشى ۋە بىر نەچچە كۈندىن كېيىن خىتاي بىلەن ياخشى سودا ھەمكارلىقى مۇناسىۋىتىنىڭ بارلىقىنى ۋە بۇنى تېخىمۇ كېڭەيتىشكە تەييار ئىكەنلىكىنى ئېيتىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ياۋروپا خىتايغا ئىللىق چىراي ئېچىپ باقمىغىلى بەك ئۇزۇن بولغان ئىدى، لېكىن ترامپ ياۋروپانى خىتايغا ئىتتىرىۋاتىدۇ. ياۋروپا ئىتتىپاقى خىتاي تولۇق سىڭىپ كىرەلمەيۋاتقان ئەڭ چوڭ بازار بولۇپ ھېسابلىناتتى. بايدېننىڭ سىياستىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئەنئەنىۋى ئامېرىكا سىياستىنىڭ تۈرتكىسىدە ياۋروپا خىتايغا قارشى سودا ۋە ئىدېئولوگىيە ئۇرۇشىدا ئامېرىكىنىڭ تەرىپىنى تۇتۇپ كېلىۋاتاتتى. لېكىن ترامپنىڭ پۇلدىن باشقا نەرسىنى تونۇمايدىغان سىياستى ياۋروپانى خىتاي بىلەن يېقىنلىششقا مەجبۇرلايدۇ. يەنە كېلىپ ترامپ باجنى پۈتۈن دۆلەتلەرگە قويماقچى ئىكەنلىكىنى ئىما قىلماقتا، ئەگەر ئۇنداق بولسا نۇرغۇنلىغان دۆلەت خىتاي بىلەن بىرلىكتە ئامېرىكىنىڭ سودا ئۇرۇشىغا قارشى تۇرۇشى مۇمكىن. خىتاي بولسا ئۆتكەن قېتىملىق سودا ئۇرۇشىدا توپلىغان تەجرىبىسى ۋە تەييارلىقى بىلەن ئامېرىكىغا قارشى كۈچلۈك ھۇجۇم ۋە مۇداپىئە ئىقتىدارىغا ئىگە بولۇپ بولدى دەپ قاراشقا بولىدۇ. بۇنىڭغا يەنە ترامپتىن نارازى نۇرغۇنلىغان دۆلەتلەر قوشۇلسا ئامېرىكىنىڭ ئەھۋالى چاتاق، خىتاينىڭ كەلگۈسى پارلاق بولۇپ قېلىشى مۇمكىن.

2. ئوتتۇرا شەرقتىكى غەززە مەسىلىسى. بۇ مەسىلە ناھايىتى مۇرەككەپ، ھېچكىم تېخى تولۇق ھەل قىلىش چارىسىنى ئوتتۇرىغا قويالمىغىنى يوق. ئەمما ترامپنىڭ بىردىنلا ئاساسلىق ئاكتىيورغا ئايلىنىپ غەززەنى ئامېرىكىغا ئۆتكۈزۈۋالماقچى بولۇشى، غەززەلىكلەرنى باشقا يەرگە ھەيدىشى ئامېرىكىنىڭ دۇنياۋى لىدېرلىق ئورنىغا زەربە بېرىدۇ. باشقا دۆلەتلەرگە نىسبەتەن لىدېر ئەمەس بەلكى لۈكچەك تەسىرىنى بېرىدۇ. بۇ يەنە بىر تەرەپتىن ئامېرىكا 2-دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن ئۆزى باش بولۇپ قۇرۇپ چىققان دۇنيا سىستېمىسىنىڭ ئاساسىي قىممەت قاراشلىرى بولغان كىشىلىك ھوقۇق، دېموكراتىيە ۋە ئەركىنلىك قاراشلىرىغا زىت ھالدا ئېلىپ بېرىلۇاتقان يەككە تەرەپلىك قارار. بۇ خىتاي ئۈچۈن يەنە بىر تېپىلماس پۇرسەت. كۆرۈپ تۇرغىنىمىزدەك خىتاي خەلقئارا سەھنىلەردە ۋە دىپلوماتىيەدە ھاماس ۋە پەلەستىن خەلقى ۋە دۆلىتى تەرەپتە تۇرۇپ كېلىۋاتىدۇ. ئەسلىدە خىتاي بىلەن ھاماس ۋە

پەلەستىنلىكلەرنىڭ يېقىن مۇناسىۋەتتىنىڭ تارىخى بەكلا ئۇزۇن. خىتاينىڭ پەلەستىن سىياسىتى تۈپەيلىدىن خىتاينىڭ ئەرەبلەر ھەتتا پۈتۈن مۇسۇلمانلار دۇنياسىدا ئوبرازى ياخشى. شۇڭا خىتاي بۇ كوزۇرنى قويۇپ قويماي ياخشى ئوينىۋاتىدۇ. تىرامپ بىر تەرەپلىمە زورلاش خاراكتېرلىك ھەرىكەت قىلغان پەيتتە خىتاي غەززەنى قوللايدىغانلىقىنى بىلدۈرسە ۋە بۇنىڭ ئۈچۈن ب د ت دا ئاكتىپ ھەرىكەتكە ئۆتكەندە تىرامپ باشچىلىق قىلغان ئامېرىكا مەنئۇىيەت ۋە يۇمشاق كۈچ جەھەتتىن خىتايغا ئۈتتۈرىدۇ.

3. خەلقئارالىق ئورگانلاردىن چېكىنىپ چىقىش. تىرامپنىڭ نەزىرىدە خەلقئارالىق ئورگانلارنىڭ ئەھمىيىتى يوق ياكى ئامېرىكا ئۈچۈن يوق. ئالدىمىزدا ب د ت ۋە ناتودىن چىقىپ كەتسىمۇ ھەيران قالمىساق بولىدۇ. بەزى جەھەتلەردە تىرامپنىڭ ئويلىغىنى توغرا بولۇشى مۇمكىن. لېكىن ھازىرقىدەك بىر پەيتتە بۇ يەنە خىتايغا پۇرسەت يارىتىپ بېرىدۇ. خىتاينىڭ ئامېرىكا چىقىپ كەتكەن ئورگانلارنى تولدۇرغۇدەك پۇلى بار ۋە بۇنىڭ بىلەن ئۇ ئورگانلارنى كونترول قىلىپ ئۆزى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرالايدۇ. بۇ جەھەتتىنمۇ خىتايغا قوش پايدا بولىدۇ. خەلقئارالىق ئورگانلاردا لىدېرلىق خىتايغا قالىدۇ.

4. ئامېرىكىنىڭ يارەم پۇللىرىنى كېسىشى يەنى ئوخشاش شەكىلدە ئۇنىڭ لىدېرلىق ئورنىغا پالتا چاپىدۇ. ئوخشاش شەكىلدە بۇ يارەملەرنىڭ ئورنىنى يۇقىرى نىسبەتتە خىتاي ئالىدۇ ۋە خىتاينىڭ تەسىر كۈچى يەنە ئېشىپ ماڭىدۇ. خىتاي بۇنداق مەسىلىلەرنى ئۆزىنىمۇ زىيانغا دەسسەتمىگەن ھالدا قىلىپ كېتەلەيدىغان كۈچكە ئىگە. ئەگەر يارەم ئىشى خىتايغا قالىدىغان بولسا بەلكىم خىتاي ئۈچۈن ياخشى بولمايتتى. لېكىن يارەم يەنە باشقا دۆلەتلەر بىلەن بولىدۇ، پەقەت خىتاينىڭ چوڭ ۋە كۆرۈنەرلىك بولۇشى مۇمكىن.

بۇلارنىڭ ھەممىسى ئامېرىكىنىڭ ئۆزى قۇرغان دۇنيا سىستېمىسى قىممەت قاراشلارنى رەت قىلىشى ۋە چېكىنىپ چىقىشى بولۇپ، بەزى جەھەتلەردىن ئامېرىكا ئۈچۈن پايدىلىق بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن ئامېرىكىغا كۆپلەپ مەبلەغ سېلىنىشى، ئىشسىزلىق ئازىيىشى ۋە ئامېرىكا خەزىنىسىگە جىق پۇل كىرىشى مۇمكىن. لېكىن ئىشلار بۇنداق بولماسلىقىمۇ مۇمكىن. چۈنكى باشقا دۆلەتلەر ئامېرىكىغا مەبلەغ سالماسلىقىمۇ مۇمكىن. يەنە كېلىپ ھەممە دۆلەتكە باج قويۇش ئامېرىكىدا مال باھاسىنىڭ ئۆرلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ خەلقنىڭ يۈكىنى ئېغىرلاشتۇرۇۋېتىشى مۇمكىن. يەنى دەردىنى ئامېرىكا خەلقى تارتىشى مۇمكىن. ئەمدى ئۇيغۇر مەسىلىسىگە كەلسەك يۇقىرىدىكى ياۋروپا ئىتتىپاقىغا باج قويۇش ۋە غەززە خەلقىنى سۈرۈش، شۇنداقلا يارەمنى كېسىش قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇر داۋاسىغا ناچار تەسىر كۆرسىتىدۇ.

1. ياۋروپا تىرامپنىڭ باج ئۇرۇشى سەۋەبلىك خىتاي بىلەن يېقىن بولۇپ كەتسە ئۇيغۇر داۋاسىنىڭ ياۋروپا ئايىغى شەكىلدە بار، ئەمەلىيەتتە يوق ھالەتكە چۈشۈپ قېلىشى مۇمكىن. ياۋروپادىكى خىتايغا باغلىنىپ قالمايدىغان كىشىلىك ھوقۇق قۇرۇلۇشلىرى يەنىلا بىزنىڭ مەسىلىسىنى كۈنتەرتىپكە ئېلىپ كېلەلىسىمۇ دۆلەتلەر جىم تۇرۇۋالىدىغان ياكى ئاغزىدا ھە دەپ قويۇپ خىتايغا ھېچقانداق بېسىم ئىشلەتمەيدىغان ھالەتكە كېلىپ قېلىشى مۇمكىن.

2. غەززە مەسىلىسىدە ناۋادا ئىش چوڭىيىپ كەتسە، تىرامپ غەززە خەلقىنى مەجبۇرىي سۈرگۈن قىلسا ۋە بۇ ئەھۋالدا خىتاي بۇ مەسىلىگە غەززە خەلقى تەرەپدارى شەكىلدە ئارىلاشسا مۇسۇلمان دۆلەتلىرى ۋە تەشكىلاتلىرى ئارىسىدا ئۇيغۇر داۋاسى ئومۇمىيۈزلۈك نەزەردىن ساقىت قىلىنىشى، ئۇلار تېخىمۇ خىتاييەرەس بولۇپ كېتىشى ۋە ھازىرقىدىنمۇ بەك خىتاينىڭ ئۇيغۇر سىياسەتلىرىنى ماختاپ ئۈچۈرۈپ بېرىشى مۇمكىن. ھەتتا غەززەنى قوللايدىغان

مالایسیا ۋە ھىندونېزىيە قاتارلىق دۆلەتلەرمۇ بىزنىڭ مەسىلىنى قۇربان قىلىۋېتىشى مۇمكىن. بۇنداق بولغاندا بىزنىڭ داۋا كۆرۈنمەس ھالغا چۈشۈپ قالىدۇ.

3. سىرتقى يارىدەملەرنىڭ كېسىلىشى. دۇنيادىكى كىشىلىك ھوقۇق داۋالىرىنىڭ ھەممىسى يارىدەم بىلەن بولىدۇ. بۇ يارىدەملەر دۆلەتلەردىن، ئورگانلاردىن، شىركەتلەردىن ۋە شەخسلەردىن كېلىدۇ. ئامېرىكا دۇنيادىكى دېموكراتىيە ئۈچۈن ئەڭ كۆپ فوند بېرىدىغان دۆلەت. بىز بىلمىسەكمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ داۋا ئورگانلىرىدىن ۋاستىلىق ياكى بىۋاستە ئېلىۋاتقانلىرى بولۇشى مۇمكىن. بۇ يارىدەم فوندلىرىنىڭ كېسىلىشى بۇلارغا باغلىق بولغان كىشىلىك ھوقۇق كۈرەشلىرىگە ئەجەللىك زەربە بولىدۇ.

4. بۇنىڭدىن سىرت ئامېرىكىنىڭ دۇنيانىڭ ئىشلىرىدىن ئۆزىنى تارتىشى ياكى كىشىلىك ھوقۇق دەپسەندىچىلىكلىرىنى ئۆزىنىڭ قىلىشى دۇنيادا دىكتاتۇر تاكى پوپۇلىست لىدېرلارنىڭ كۆپىيىپ ۋە كۈچىيىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشى مۇمكىن. مانا بۇمۇ دەل خىتاي ئۈيلايدىغان بىر ھالەت. بۇنداق بولغاندا كىشىلىك ھوقۇق چېكىنىدۇ، دۆلەتلەر بىر نەچچە كىشىنىڭ ئاغزىغا قاراپ قالىدۇ، خىتاينىڭ تەسىر كۈچى ئېشىپ بەزى دۆلەتلەردە ئۇيغۇرلارغا بولغان ئاشكارا ۋە يوشۇرۇن باستۇرۇشلارمۇ ئېشىپ بېرىشى مۇمكىن.

بۇ ئامىللارنى ئۈيلاشقاندا تىرامپ دەۋرى بەلكىم بىز ئۇيغۇرلار ئۈچۈنمۇ ياخشى دەۋر بولماسلىقى مۇمكىن. بەلكىم بىرلىرى چىقىپ ماركو رۇبىيودەك ئۇيغۇر داۋاسىنىڭ كۈچلۈك قوللىغۇچىسى بار دېيىشى مۇمكىن. لېكىن رۇبىيو بىر كىشىنىڭ كۈچى تولىمۇ ئاجىزلىق قىلىدۇ. ھەتتا ئامېرىكا بىزنى تېخىمۇ كۈچلۈك قوللىغان تەقدىردىمۇ يۇقىرىقىدەك ھەممە دۆلەت بىلەن جېدەل قىلغان ئامېرىكا يەككە ھالەتتە بىزنى خەلقئارا سەھنىدە ئالغا ئىلگىرىلىتىپ ماڭالمايدۇ، چۈنكى بىزنىڭ داۋا بىر دۆلەتنىڭ قوللىشى بىلەن بولىدىغان داۋا ئەمەس.

يۇقىرىدا دېيىلگەندەك، بۇ ئانالىزلارنىڭ ھەممىسى تىرامپنىڭ ھازىرغىچە يولغا قويغان ياكى يولغا قويماقچى بولغان سىياسەتلىرىگە ئاساسەن ئېلىپ بېرىلدى. تىرامپنىڭ ئەتراپىدىمۇ ئەقىللىق ئادەملەر كۆپ. ئۇلارمۇ بۇ سىياسەتلەرگە باشقا دۆلەتلەرنىڭ قانداق ئىنكاس قايتۇرىدىغىنىنى ۋە يۇقىرىدا تەھلىل قىلىنغاندەك نەتىجىلەرنىڭ چىقىشىنى تەخمىن قىلالايدۇ. شۇڭا ھازىرقى سىياسەتلىرى بەلكىم ئىشنىڭ كۆرۈنگەن تەرىپى بولۇپ ئەسلى ئىستراتېگىيەسى بۇنىڭدىن چىقىشمۇ مۇمكىن. يەنى تىرامپ غەربنى خىتايغا تاشلاپ بەرمەسلىكى، يارىدەملەرنى قايتىدىن ئۈيلىشىپ يولغا قويۇشى مۇمكىن. بۇنداق بولغاندا نەتىجە باشقىچە بولىدۇ. لېكىن ھازىرقى سىياسىتىنى يۈرگۈزسە تىرامپ 4 يىل خىتايغا ئىشلەپ بەرگەن بولىدۇ.

سۇرىيەدىكى ئۆزگىرىشلەرنىڭ سەۋەبى، ھازىرقى ھالىتى ۋە كەلگۈسى ھەققىدە تەھلىل

مەۋلان تەڭرىقۇت

(2024-12-11)

بۇ يازمىدا ھ ت ش نىڭ قىسقا مۇددەت ئىچىدە ئەسەد ھۆكۈمىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىشىغا شارائىت ياراتقان كۈچ تەڭپۇڭلۇقىنىڭ ئۆزگىرىشى، ھ ت ش نىڭ ئۆزلىرىنىڭ تاكتىكىسى، سۇرىيەنىڭ ھازىرقى ھالىتىگە قانداق قاراش ۋە سەۋەبى، شۇنداقلا سۇرىيەنىڭ كەلگۈسى ھەققىدىكى ئوخشىمىغان سىناريەلەر تەھلىل قىلىندۇ.

ئىككى ھەپتىدىن بۇيان رۇسىيە – ئۇكرائىنا ئۇرۇشى ۋە ئىسرائىلىيە بىر چەتتە قېلىپ دۇنيانىڭ دىققىتى سۇرىيەگە مەركەزلەشتى. چۈنكى دۇنيا ئەمدى ئەسەد بىلەن بىر ئۈستەلگە كېلىدىغانلىقىنى قوبۇل قىلىپ بولغان بىر پەيتتە، ئويلىمىغان يەردىن ھ ت ش رەھبەرلىكى ئاستىغا ئۇيۇشقان سۇرىيەدىكى قوراللىق كۈچلەر بىر ھەربىي ھەرىكەت قوزغاپ توختىماستىن ئىلگىرىلەپ 10 نەچچە كۈن ئىچىدە پايتەخت دەمەشقىنى ئىشغال قىلدى. بۇ ھەرىكەت ئۇ قەدەر تېز ۋە ئويلىمىغان شەكىلدە تەرەققىي قىلدىكى، كىشىلەر نېمە بولغانلىقىنى ئاڭقىرىپ بولغىچە ئەسەد ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى. بۇ ھەرىكەت يېقىنقى زامان تارىخىدىكى مەۋجۇت بىر ھاكىمىيەتكە قارشى ئەڭ تېز تەلتۆكۈس غەلبە قىلغان ھەربىي ھەرىكەت بولۇشى مۇمكىن.

رۇسىيەنىڭ ئىلغار قوراللىرى، ئىستىخباراتى ۋە ئىرانىنىڭ ھەربىي كۈچى بىلەن قوراللانغان ئەسەد، پىكاپ ۋە نورمال قوراللار بىلەن قوراللانغان ئۆكتىچىلەر بىلەن ئۇرۇشۇپ بېقىشقىمۇ جۈرئەت قىلالمىدى. ئىشلارنىڭ تاسادىپىي ئويلىمىغان شەكىلدە تەرەققىي قىلىشى ئاساسەن ھەممە ئانالىزچىلارنى خاتالاشتۇردى. ئۇرۇش باشلانغان 1- كۈندىن باشلاپ خەۋەر ۋە ئانالىزلىرىغا دىققەت قىلىدىغان بولساق ھېچبىرى ئەسەدنى قارشىلىق قىلماي قاچىدۇ، دېمىگەن ئىدى. ھەر بىر شەھەر ئىشغال قىلىنغاندا ئەڭ قاتتىق جەڭنىڭ يەنە بىر شەھەردە بولىدىغانلىقىنى دېيىشكەن ئىدى. چۈنكى نورمال بولغان ئۇرۇش بۇ شەكىلدە بولاتتى. ئەمما ئەمەلىيەتتە بولغىنى كۈتۈلمىگەن يەنى بىنورمال بولدى. شۇڭا بۇ مەسىلىدە ئانالىزچىلارنى خاتا تەھلىل قىلدى دەپ ئەيىبلەشمۇ توغرا ئەمەس.

ھەر قانداق سىياسىي ھەرىكەتتە خەلقئارالىق سىياسىي مۇھىت ۋە ئىچكى جەھەتتىكى دىنامىكا ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدۇ. تۆۋەندە بۇ ھەرىكەتنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇشىنى مۇمكىن قىلغان خەلقئارا ۋەزىيەتكە قاراپ باقايلى.

1. چوڭ جەھەتتىن ھ ت ش نىڭ ھەربىي ھەرىكىتىنى مۇۋەپپەقىيەت قازىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلغان سىياسىي ئاتموسفېرا

بۇ جەھەتتە ھەل قىلغۇچ رول ئوينىغان ئامىللار ئىسرائىلىيە ۋە ئامېرىكىنىڭ ئىران، ھىزبۇللاھ ۋە رۇسىيەنى ھەربىي جەھەتتىن زور دەرىجىدە ئاجىزلىتىشى، شۇنداقلا تۈركىيەنىڭ ئەسەدكە قارشى كۈچلەرگە «ئىجابىي» قارىشى قاتارلىق ئامىللاردۇر. تۆۋەندە بۇلارغا بىر ئاز ئىنچىكە قاراپ چىقايلى.

رۇسىيە ياكى ئۇكرائىنا ئۇرۇشى

ئۇكرائىنا ئۇرۇشى. گەرچە رۇسىيە ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەپ كېلىۋاتقان بولسىمۇ لېكىن بۇ ئۈستۈنلۈك غايەت زور بەدەل بىلەن كېلىۋاتىدۇ. رۇسىيەدىن 600 مىڭ ئەسكەرنىڭ ئۆلگەنلىكى سۆزلەنمەكتە، ۋە بۇ سەۋەبتىن چاۋشىيەندىن ئەسكەر يارىدەم ئېلىشقا مەجبۇر ھالغا چۈشۈپ قالدى. بۇنىڭدىن سىرت قورال ياراق زاپىسىمۇ زور دەرىجىدە خوراپ كەتكۈلۈك. ئەلۋەتتە بۇ ئەھۋال ئۇكرائىنا ئۈچۈنمۇ ئوخشاش، لېكىن ئۇكرائىنانىڭ ئۆزىدىن باشقا دەردى يوق. رۇسىيە بولسا ئوتتۇرا شەرقتە سۈرىيەنى مەركەز قىلغان ۋە ئىراننىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان گۇرۇھنىڭ لىدېر دۆلتى ۋە چوڭ ئىستراتېگىيەنى بەلگىلىگۈچىسى. شۇنداقلا رۇسىيە ئىران بىلەن قوشۇلۇپ ئەسەد ھاكىمىيىتىنىڭ ئىككى پۈتى ئىدى. ئەمما ئۇرۇشتىكى خوراپ ھالدىن كېتىشى رۇسىيەنىڭ بۇرۇنقىدەك جانلىق ۋە ھەرىكەتچان ھالىتىنى يوق قىلدى. شۇڭا بۇ قېتىملىق ئۇرۇشتا بىر ئىككى قېتىم بەزى نۇقتىلارنى بومبىلىغاندىن سىرت بىر ئىش قىلالمىدى. رۇسىيەنىڭ پاسسىپلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان يەنە بىر ئامىل بولسا تىرامپنىڭ ئۇكرائىنا ئۇرۇشىغا بولغان «تىنچلىقپەرۋەر» پوزىتسىيەسى. ئەگەر تىرامپ مەسىلىنى ھازىرقى دېپلۇماتقان شەكلىدە ھەل قىلماقچى بولسا (يەنى توساتتىن ئۆزگىرىپ قالمىسا) ئۇكرائىنا ئۇرۇشىدىن رۇسىيە «غەلبە» بىلەن چىقىشى مۇمكىن. چۈنكى پۈتىنىڭ شەرتى ئىشغال قىلغان يەردىن چىقماسلىق. ئامېرىكىنىڭ سۈلھ ۋە بېسىم قىلىشى بىلەن ئازراق زېمىنلارنى قايتۇرۇپ بەرسىمۇ رۇسىيە يەنىلا غەلبە قىلغان بولىدۇ. شۇڭا تىرامپ پۈتىنغا «تىنچلىقپەرۋەر» سىگنالى بېرىۋاتقان ئەھۋالدا سۈرىيەگە ئارىلىشىپ قالسا تىرامپمۇ رۇسىيە بىلەن ئۇرۇشنى داۋاملاشتۇرۇشقا مەجبۇر بولىدۇ. ۋە بۇنىڭ پۈتىن ئۈچۈن ھېچقانداق پايدىسى يوق. رۇسىيە ئۈچۈن يەنە بىر سەۋەب بولسا ئىران ۋە ھىزبۇللاھنىڭ ئاجىزلاپ كېتىشى. بۇ ئىككى كۈچ سۈرىيە ئۇرۇشىدىكى ئاساسلىق قۇرۇقلۇق قىسمىنى تەشكىل قىلاتتى. بۇلارنىڭ بىرىنىڭ بىتچىت قىلىنىشى ۋە يەنە بىرىنىڭ ئاجىزلاشتۇرۇلۇشى بىلەن قۇرۇقلۇقتا ھ ت ش غا قارشى ئۈستۈنلۈك يوق بولدى. بۇنداق ئەھۋالدا رۇسىيەنىڭ قىلالايدىغان ئىشى چەكلىك. قۇرۇقلۇقتىكى ئەسكەر بولماي تۇرۇپ ھاۋادىن ھۇجۇم قىلىپ غەلبە قازانغىلى بولمايدۇ. شۇڭا رۇسىيە بۇلارنى ئەستايىدىل مۇلچەرلەپ ئۇرۇشقا ئارىلاشماسلىقنى تاللىدى.

ئىسرائىلىيەنىڭ ئىران ۋە ھىزبۇللاھنى ئاجىزلىتىشى

ئىسرائىلىيەنىڭ ئوتتۇرا شەرقتە يېقىنقى 6-7 ئايدىن بۇيان لۇئاندا ھىزبۇللاھقا قارشى ھەربىي ھەرىكىتى بۇ تەشكىلاتقا ئېغىر زەربە بەردى. بۇ نۇرغۇن ئەزالىرىنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى، بازىلىرىنىڭ، قورال ياراق ۋە ئۇل مۇئەسسەسەلىرىنىڭ ۋەيران قىلىنىشى ۋە ھەممىدىن مۇھىمى رەھبەرلىك قاتلىمىدىكى غوللۇق لىدېر ئەزالارنىڭ يوق قىلىنىشىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ ھىزبۇللاھنىڭ ئەسلىگە كېلىشىنى ناھايىتى قىيىن ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويدى. يىللاردىن بېرى سۈرىيەدە ئەسەدنىڭ تايانچ كۈچلىرى ئەسلىدە ھىزبۇللاھ ۋە ئىران ئارمىيەسى ئىدى.

ئىراننىڭ ئىسرائىلىيە تەرىپىدىن ئاجىزلاشتۇرۇلۇشى شۇنداقلا سۈرىيەدە ئەسەد بىلەن كېلىشەلمەسلىكى يەنە بىر مۇھىم ئامىل بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئىسرائىلىيە گەرچە ئىران بىلەن بۇۋاستە ئۇرۇش قىلمىغان بولسىمۇ ئەمما ۋاكالەت ئۇرۇشى ۋە ئىستىخبارات ئۇرۇشى قىلدى. ئەگەر ئۇرۇش قىلدى دېيىش توغرا كەلسە ئىسرائىلىيەگە ئىككى قېتىم كەڭ كۆلەملىك ھاۋا ھۇجۇمى قىلدى. ئەمما ھەر ئىككىسى ئىسرائىلىيە، ئامېرىكا ۋە ئىيوردانىيە قاتارلىق دۆلەتلەر تەرىپىدىن توسۇۋېلىندى. بۇ ئەمەلىيەتتە ئىران خەلقى ۋە ئىسرائىلىيەگە قارشى كىشىلەرنى خۇشال قىلغان بولسىمۇ ئىران دۆلتى ئۈچۈن بىر سىگنال بولدى. يەنى ئىسرائىلىيەنىڭ ئىراننىڭ كەڭ كۆلەملىك ھاۋا ھۇجۇمىنى بىتچىت قىلىۋېتىش قابىلىيىتى بار، شۇنداقلا رايوندىكى چوڭ سۈننىي مۇسۇلمان دۆلەتلەر ۋاقتى كەلگەندە ئىسرائىلىيەگە يارىدەم بېرىدۇ. شۇنداقلا ئىسرائىلىيەنىڭ ئىستىخبارات ئۈچۈرلىرى بىلەن نۇقتىلىق زەربە بېرىش

جەھەتتىكى ئۈستۈنلۈكى ئىرانغا چوڭ زەربە بەردى. ئىسرائىلىيە بۇ ئۈسۈل ئارقىلىق ئىران ۋە ھىزبۇللاھنىڭ نۇقتىلىق ئادەملىرىنى ناھايىتى ئۈستىلىق بىلەن يوق قىلدى.

بۇنىڭدىن سىرت ئىران بىلەن ئەسەد ئوتتۇرىسىدا كېيىنكى مەزگىللەردە بەزى مەنپەئەت توقۇنۇشى بولغانلىقى مەلۇم. ئىراننىڭ سۈرىيەنىڭ ھەم ئەمەلىي ئىقتىدارى ھەم دوستلۇقىغا ئىشەنمەسلىككە باشلىشى خېلى بۇرۇن باشلانغان. مەسىلەن ئىران سۈرىيەدە پائالىيەت ئېلىپ بېرىۋاتقان ئىران ئىسلام ئارمىيەسىنىڭ غوللۇق ئەزالىرىنىڭ ھەربىكەتلىرىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان ئۇچۇرلارنىڭ ئىسرائىلىيەنىڭ قولىغا چۈشۈشى ۋە بۇنىڭ بىلەن ئىسرائىلىيە تەرىپىدىن ھۇجۇمغا ئۇچرىشىنى سۈرىيەدىن گۇمانلانغانلىقى بىلىنمەكتە. يەنە كېلىپ ئەسەد ئىراننىڭ گولان ئېگىزلىكىنىڭ ئىسرائىلىيەگە قارشى بازا قىلىپ ئىشلىتىش تەكلىپىگە يېقىن كەلمىگەن. شۇنداقلا سۈرىيەدىكى شىئەلەرنىڭ تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىشگە بەك يول قويۇپ كەتمىگەن. ئىران بىلەن ئەسەد ھاكىمىيىتى ئوتتۇرىسىدىكى بۇ توقۇنۇشلار ھەققىدىكى ئانالىزلارغا قارىغاندا ئىران چوڭ جەھەتتىن مۇنداق بىر قانچە سەۋەب بىلەن ئەسەدكە يارەدەم قىلمىغان.

1) سۈرىيە ئارمىيەسىنىڭ يارامسىزلىقى: سۈرىيە ئارمىيەسىنىڭ ئۇرۇش قىلىشتىن ۋاز كېچىشى ۋە تېز سۈرئەتتە چېكىنىشى ئىراننى بىر تەرەپتىن ھەيران قالدۇرغان بولسا يەنە بىر تەرەپتىن ھەربىي يارەدەم بىلەن سۈرىيەنىڭ ۋەزىيىتىنى ئوڭشاشنىڭ ئىمكانىيىتى يوق ئىكەنلىكى قارارىنى بېرىشكە مەجبۇرلىغان.

2) ئەسەدنىڭ ئىران بىلەن پۈت تېپىشىشقا جۈرئەت قىلىشى. گەرچە يېقىلاي دەپ قالغان ئەسەد ھاكىمىيىتى ئىران ۋە رۇسىيەنىڭ ياردىمىدە قايتىدىن ئەسلىگە كەلگەن بولسىمۇ، ئىراندىن ئەنسىرەشكە باشلىغان. بۇ سەۋەبتىن ئەسەدنىڭ كۈنسېرى ئىراننىڭ تەسىر دائىرىسىدىن مۇستەقىل بولۇش خاھىشى كۈچىيىپ ماڭغان. بۇنىڭ بىلەن ئىراننىڭ رايونلۇق ئىستراتېگىيەسىگە ماسلىششىنى رەت قىلىش ئارقىلىق ھەم ئىراننىڭ سۈرىيەدىكى تەسىرىنى ئاجىزلاشتۇرغان. يەنە كېلىپ تۈركىيە، ئىران ۋە رۇسىيەلەر بىلەن بولغان دىپلوماتىك مۇزاكىرىلەردە ناھايىتى قاتتىق تۇرۇۋالغان. ھەتتا ئەڭ چوڭ يۆلەنچۈكى ئىرانغىمۇ يۈز بەرمىگەن. بۇ ئەھۋالدا ئىران ئەسەد ھاكىمىيىتىنى يۆلەشنىڭ پايدا زىيىنى ھەققىدە قايتا ئويلىنىشقا مەجبۇر بولغان. شۇنداقلا ئىران ئەسەد ھاكىمىيىتى ياخشى مەبلەغ سالىدىغان ھاكىمىيەت ئەمەس بەلكى يۈك بولىدىغانلىقىغا ئىشەنگەن ۋە ئۇنىڭ ھاكىمىيىتى ئۈچۈن تېخىمۇ كۆپ كۈچ ۋە بايلىق سەرپ قىلماسلىق قارارىغا كەلگەن.

3) ئۇزۇن مۇددەتلىك ئىستراتېگىيەلىك پىلان: ئىران سۈرىيەدە ئەسەدنىڭ يېقىلغانلىقى رېئاللىقىنى قوبۇل قىلىش بىلەن بىرگە بۇنىڭدىن كېيىن يۈز بېرىدىغان ئەھۋاللارغا قارىتا يېڭىدىن ئىستراتېگىيە بەلگىلەش قارارى ئالغان بولۇشى مۇمكىن. ھازىرقى ئۆتكۈنچى ئەھۋال ناھايىتى زىل بولۇپ يېڭى قالايمىقانچىلىق يۈز بېرىشى مۇمكىن. ئىران مانا بۇنىڭ ئۈچۈن سۈرىيەگە يېڭى پىلان بىلەن قايتىدىن كىرىشكە تەييارلىق قىلۋاتقان بولۇشى مۇمكىن.

تۈركىيە

تۈركىيەنىڭ رايوندىكى ئەسەدكە ئىجابىي قارىمايدىغان ئەڭ چوڭ دۆلەت بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۆزلىرى قوللىغان سۈرىيە ئارمىيەسىنىڭ ھەربىكەتكە ئۆتۈشگە يېشىل چىراق يېقىپ بېرىشى ۋە ھ ت ش نىڭ دەمەشققە قاراپ ئىلگىرىلىشگە تەرەپسىز ياكى «ئىجابىي» پوزىتسىيە تۇتۇشى ئۆكتىچى كۈچلەرگە كۈچلۈك ئىلھام بولدى. ھەتتا ھ ت ش ۋە باشقا ئۆكتىچى كۈچلەر ئۇرۇش باشلىغان دەسلەپكى بىر قانچە كۈن ئىچىدە مېدىيالاردا بۇ ھەربىكەتنىڭ ئارقىسىدا تۈركىيە بار دېگەن گەپلەر چىقتى. تۈركىيە ئۆزى ئېنىق قىلىپ بىز بار دېمىگەنلىكى ئۈچۈن بىز بۇنىڭ

ئارقىسىدا تۈركىيە بار دېيەلمەيمىز. ئەمما تۈركىيە سۈرىيەنىڭ قوشنىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن رايوندىكى ئۆزگىرىشكە قاراپ تۈرالمايدۇ. چۈنكى سۈرىيە مەسىلىسىنىڭ ئەڭ چوڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان ھەم بۇنىڭدىن كېيىنمۇ ئۇچرايدىغان دۆلەت تۈركىيەدۇر. سۈرىيەدىكى كۈردلارنىڭ قانداق ھاكىمىيەتنىڭ بىر پارچىسى بولۇشى ۋە سۈرىيەدە كىمنىڭ \ كىملەرنىڭ ھاكىمىيەتنى قولغا ئېلىشى تۈركىيەگە بىۋاستە تەسىر كۆرسىتىدۇ. رۇسىيە سۈرىيەنى ئۆزىنىڭ دۆلەت بىخەتەرلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ قارىغان بولسا، تۈركىيەنىڭ ئوخشاش شەكىلدە ئويلاشقا رۇسىيەدىن بەكرەك ھەققى بار. يەنە كېلىپ ئەسەد تۈركىيە بىلەن بولغان مۇزاكىرىدىمۇ ناھايىتى قاتتىق تەلەپ قويۇپ كەلگەن ئىدى. شۇڭا تۈركىيە ھ ت ش جەنۇبقا يەنى پايتەخت شامغا قاراپ ئىلگىرىلىگەندە ئۇلارغا قارشى ھېچقانداق سەلبىي پوزىتسىيەدە بولمىدى.

مانا بۇ چوڭ خەلقئارالىق ۋە رايونلۇق سىياسىي ئۆزگىرىشلەر سۈرىيەدىكى كۈچلەر تەڭپۇڭلۇقىنى بۇزۇپ تاشلىدى. دۆلەت ئىچىدىكى بارلىق قوراللىق كۈچلەرنىڭ ئۈستۈن بولغان ئەسەد بىردىنلا ئىران ۋە رۇسىيەنىڭ ئاجىزلىششى بىلەن يۈزلىششكە مەجبۇر بولدى. قارايدىغان بولساق ھ ت ش نىڭ قولىدا پىكاپ بار، ئەمما ئەسەدنىڭ قولىدا تانكا، زەمبىرەك ۋە ئۇرۇش ئايروپىلانلىرى بار. ئەمما رۇسىيە، ئىران ۋە ھىزبۇللاھنىڭ ئاجىزلىششى بىلەن پەيدا بولغان كۈچ بوشلۇقى ھ ت ش ئۈچۈن ياخشى پۇرسەت ياراتتى شۇنداقلا ھ ت ش بۇنىڭدىن دەل جايىدا پايدىلاندى.

2. سىرلىق ھالقىلار ۋە مەسىلىنىڭ تۈگۈنى

مانا بۇنىڭدىن باشلاپ يۈز بەرگەن ئۆزگىرىشلەر ھەممە كىشىنى ھەيران قالدۇردى. ھەيران قالغانلارنىڭ ئارىسىدا ئامېرىكا دۆلىتىنىڭمۇ بارلىقى بىلىنمەكتە. يەنى ھ ت ش قانداقسىگە دەل ۋاقتىنى تېپىپ ھۇجۇم قىلالىدى؟ نېمە ئۈچۈن تۈركىيە، كۈرد قوراللىق كۈچلىرى، ئىسرائىلىيە، ئامېرىكا، ئىران ۋە رۇسىيەنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىشىدىن ئەنسىرىمىدى؟ ھ ت ش (يالغۇزلا ئۆزى) نېمە ئۈچۈن كۈردلار رايونىغا قىلىنغان ھۇجۇمغا قېتىلمىدى؟ بۇ سوئاللار ئەجەبا ھ ت ش ئامېرىكا ۋە ئىسرائىلىيە بىلەن بىرلىكتە ھەرىكەت قىلدىمۇ دېگەن سوئالنى پەيدا قىلىدۇ. لېكىن ھېچبىرى بىرلىكتە ھەرىكەت قىلدۇق دېمىگەنلىكى ئۈچۈن بىرلىكتە ھەرىكەت قىپتۇ، دېيەلمەيمىز. لېكىن كىشىلەرنىڭ بۇنداق گۇمان قىلىشىمۇ ئورۇنلۇق. يەنە شۇ نەرسىمۇ مۇھىمكى، بۇ ھەرىكەت بىرلىكتە ھەرىكەت قىلىش ئەمەس بەلكى بىرىنىڭ ھاسىل قىلغان بوشلۇقىدىن پايدىلىنىش بولۇشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن قاپلان كىيىك ئۈۋلاپ يەۋاتقاندا، كىيىكنىڭ قاپلاندىن قېپقالغان قىسمىغا ئىگە بولۇش ئۈچۈن دەرەخ شېخىدا كۈتۈپ ئولتۇرغان بۈركۈت قاپلان تويۇپ كەتكەندىن كېيىن كىيىكنى يەيدۇ. ئەمەلىيەتتە بۈركۈت بىلەن قاپلان بۇ ئىشتا بىر-بىرى بىلەن دېيىشۋالمايدۇ. لېكىن قاپلان تۈتقان كىيىك بۈركۈتكىمۇ ئۈۋ بولىدۇ. بۇ قېتىملىق ئۇرۇشتىمۇ شۇنداق بولغان بولۇش ئېھتىماللىقى بار.

يەنە بىر ناھايىتى مۇھىم تاكتىكا ھ ت ش نىڭ يېڭى قىياپەتتە ئۆزىنى بازارغا سېلىشىدۇر. بۇ ھەققەتەن ھ ت ش بىلەن غەرب بولۇپمۇ ئامېرىكا، ئەنگلىيە ياكى فرانسىيە قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ بۇرۇندىن ئالاقە قۇرۇپ باققانلىق ئېھتىماللىقىنىڭ يۇقىرىلىقىغا ئىشارەت قىلىدۇ. ھ ت ش ئەمەلىيەتتە دۇنيادىكى مۇتلەق كۆپ سانلىق دۆلەتنىڭ نەزىرىدە تېررورلۇق تەشكىلاتىدۇر. بولۇپمۇ ئامېرىكا بىلەن ياۋروپانىڭ. ئەمما ئۇرۇش باشلانغان 1-كۈندىن باشلاپ ھېچبىر غەرب مېدىياسى ئۇلارنى تېررور تەشكىلاتى دېمىدى. يەنە بىر تەرەپتىن ھ ت ش نىڭ لىدېرى جولانى \ گولانى \ جەۋلانى سەللىسىنى تاشلاپ نورمال ئەرەب ئەرلىرىدەك كىيىملەر بىلەن مېدىياغا چىقىشقا باشلىدى. شۇنداقلا بايرىقىنىمۇ ئالماشتۇردى، ھەممىدىن مۇھىم بولغىنى خەلقئارالىق جىھاد قىلىش مەقسىتىنىڭ يوقلۇقىنى، قوراللىق ھەرىكىتىنىڭ سۈرىيە ئىچى بىلەنلا چەكلىنىدىغانلىقى، خەلقئارالىق جىھاد مەقسىتىنىڭ يوقلۇقى ھەققىدە

بايانات بەردى. بۇنىڭدىن باشقا سۈرىيەدىكى پۈتۈن مەزھەپ ۋە مىللەتلەرگە ئوخشاش مۇئامىلە قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. يەنە بىر دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك نۇقتا بولسا جەۋلانى قەيەرگە بارسا شۇ يەردە غەربلىك مۇخبىرلار بار.

بۇ يەردە جەۋلانى ناھايىتى ياخشى تاكتىكا قوللاندى دەپ قاراشقا بولىدۇ. بۇ ئەمەلىيەتتە سۈرىيە خەلقى ئۈچۈنمۇ ياخشى. چۈنكى بۇ مۆتىدىل پوزىتسىيەسى بىلەن ھ ت ش ۋە جەۋلانى ھازىرچە غەربنىڭ سىياسىي كۆڭلىنى ئۈتقاندەك كۆرۈنمەكتە. بۇنداق ماڭغاندا غەرب ئۇنىڭ ھاكىمىيىتىنى تالباندىن بۇرۇن ئېتىراپ قىلىپ بولۇشى مۇمكىن. يەنە كېلىپ ھ ت ش ۋە باشقا قوراللىق گۇرۇپپىلار خەلققە ھېچقانداق زىيان بەرمىدى. ئەكسىچە ھەر قانداق شەكىلدىكى زوراۋانلىق، قورقۇتۇش ۋە بۇلاڭچىلىقنى چەكلىدى. نەتىجىدە نۇرغۇنلىغان سۈرىيەلىك خۇشال بولدى ھەتتا باشقا دۆلەتلەردىن سۈرىيەگە قايتىشقا باشلىدى. دېمىسىمۇ ئەڭ مۇھىم بولغىنى بۇ. بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ ئەسەدنىڭ تۈرمىلىرىدىن مىڭلىغان مەھبۇسلارنى قۇتۇلدۇرۇپ چىقىشى ھەم سۈرىيە خەلقىنىڭ ھەم دۇنيانىڭ ئىجابىي باھاسىغا ئېرىشتى. قىسقىسى جەۋلانى ھەم ئەسكىرىي جەھەتتە ھەم مېدىيا جەھەتتە پۈختا تەييارلىق قىلغىنى مەلۇم. ئامېرىكا ۋە ئىسرائىلىيە بىلەن دېيىشۋالغان ياكى دېيىشۋالمىغانلىقى ياكى بىر پىلان ئىچىدە ھەرىكەت قىلغان ياكى قىلمىغانلىقى ھ ت ش نىڭ فىرات دەريا سىنىڭ شەرقىدىكى كۇردلار بىلەن ۋە گولان ئېگىزلىكىنى ئىگىلىگەن ئىسرائىلىيە بىلەن بۇنىڭدىن كېيىن بولىدىغان مۇناسىۋىتى تەرىپىدىن ئاشكارا بولىدۇ. ئەگەر بۇنىڭدىن كېيىن بۇ ئىككى رايونغا قارشى ھەربىي ھەرىكەت ئېلىپ بارسا بۇلار ئوتتۇرىسىدا ھەمكارلىق يوقلۇقىنى كۆرسىتىدۇ. يەنە بىرى، ھ ت ش ۋە جەۋلانى بۇ رايونلاردىن ئۆزى خالاپ ۋاز كېچىشىمۇ مۇمكىن.

3. لېكىن خۇشال بولۇشقا بالدۇر

شۇنداق، خۇشال بولۇشقا، تەنتەنە قىلىشقا بولۇپمۇ ھ ت ش تامامەن ھاكىمىيەتنى قولغا ئالدى دەپ قاراشقا تولىمۇ بالدۇر. ھەقىقىي چوڭ ئۇرۇش بۇنىڭدىن كېيىن چىقىشىمۇ مۇمكىن. بۇ سەۋەبتىن ياۋروپادىكى بەزى دۆلەتلەر سۈرىيەلىكلەرنىڭ ھازىر دۆلىتىگە قايتىشىغا قارىتا رىغبەتلەندۈرمەيدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ھازىرقى مەسىلە ئۈستەل ئۈستىدىكى مۇزاكىرىگە باغلىق بولۇپ، ۋەزىيەت بۇ مۇزاكىرىدە ھەر قايسى تەرەپلەرنىڭ بىر-بىرىدىن مەمنۇن بولۇشىغا باغلىق. ئەگەر خەۋەرلەردە كۆرسىتىلگىنى توغرا بولسا، نۇرغۇنلىغان سۈرىيەلىكلەر قايتىۋاتىدۇ. بۇلار سۈرىيەنى قايتىدىن قۇرغۇچى ھەرقايسى تەرەپلەرگە بېسىم ئىشلىتەلىشى ۋە تىنچلىققا زورلىيالىشى مۇمكىن.

چوڭ جەھەتتىن ھازىر سۈرىيەدە مۇنداق بىر قانچە يوشۇرۇن ۋە ئاشكارا خەتەرلەر بار.

1. سۈرىيەدە مەۋجۇت تەشكىلات ياكى بۇ قېتىملىق ھەربىي ھەرىكەتكە قاتناشقان تەشكىلات پەقەت ھ ت ش ئەمەس. ئىدىئولوگىيەسى بىر-بىرىدىن پەرقلىق بولغان نۇرغۇن قوراللىق تەشكىلاتلارنىڭ بارلىقى مەلۇم. ھەتتا بۇلارنىڭ بەزىلىرى باشقا دۆلەتلەردىن كەلگەن. ئەمدىكى مەسىلە بۇلار ھاكىمىيەتنىڭ خاراكتېرى ۋە كىمنىڭ باش بولۇشى ۋە نېمىگە ئىگە بولۇشى قاتارلىق مەسىلىلەردە كېلىشىپ-كېلىشەلمەسلىكىدە. ئەگەر كېلىشەلمىسە ھەممىسى بىر-بىرى بىلەن ئۇرۇشىدىغان تېخىمۇ قالايمىقان بىر ۋەزىيەت ئوتتۇرىغا چىقىشى مۇمكىن.

2. دائىشنىڭ قايتىدىن كۆچلىنىش ئېھتىماللىقى بار. چۈنكى ئۆتكۈنچى ۋاقىتتىكى قالايمىقانچىلىقتا باشقا دۆلەتلەر ئۇلارنى كۈشكۈرتۈپ كۈچەيتىشى مۇمكىن. ياكى دائىش ھ ت ش بىلەن بىرلەشسە يەنە بىر ئاشقۇن ھاكىمىيەتنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىش ئېھتىماللىقى بار.

3. كۇردلار بىلەن شۇنداقلا تۈركىيەنىڭ قوللىشىدىكى گۇرۇپپا بىلەن بولغان مۇناسىۋەتمۇ ھ ت ش ئىككى ھەپتىدىن بۇيان ۋۇجۇدقا چىقارغان بىرلىككە چوڭ تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئەگەر ئۇلار رازى قىلىنمىسا زىددىيەت كېلىپ چىقىشى مۇمكىن. بولۇپمۇ كۇردلار ھەم بايلىقى مول رايوننى ئىگىلىۋالغان، ھەم ئۇلار ئامېرىكىنىڭ ھىمايىسىدە. بۇلار بىلەن بولغان مۇزاكىرە سۇرىيە ۋەزىيىتىگە چوڭ تەسىر كۆرسىتىدۇ.

4. ئىسرائىلىيە ھازىر سۇرىيەگە ھاۋا ھۇجۇمى قىلىۋاتىدۇ. شۇنداقلا گولان ئېگىزلىكىنى ئىشغال قىلدى. بۇ ئەھۋالدا ئىسرائىلىيەگە قارشى بىرلىكتە ۋە ياكى قوراللىق كۈچلەرنىڭ بىرىنىڭ ھەرىكەتكە ئۆتۈشى ھەممىنى ئاستىن-ئۈستۈن قىلىۋېتىشى مۇمكىن.

5. خۇمۇستىكى M5 تاشيولى ھىزبۇللاھقا تەمىنات يارىدىمى يەتكۈزۈلىدىغان ئەجەللىك يول ئىدى. بۇ يول ھ ت ش نىڭ كونترولىلۇقىغا ئۆتتى. جەنۇبتا ئىسرائىلىيە ۋە شىمالدا ھ ت ش نىڭ قىسقۇچىغا ئېلىنغان ھىزبۇللاھ ئىراننىڭ يارىدىمى بىلەن سۇرىيەگە ھۇجۇم قىلىشىمۇ مۇمكىن.

6. ۋە ياكى ھ ت ش ياكى باشقا سۈننىي مۇسۇلمان گۇرۇپپىلار لىۋانغا يەنى ھىزبۇللاھقا قارشى ھۇجۇمغا ئۆتۈشى ۋە بۇنىڭ بىلەن ھەم ئىراننى قايتىدىن ئۇرۇشقا سۆرەپ كىرىپ ئىش ئەڭ بېشىغا يېنىپ كېتىشى مۇمكىن.

ئىسرائىلىيەنىڭ سۇرىيەگە قوزغىغان ھاۋا ھۇجۇملىرى ھەققىدە بىر-ئىككى ئېغىز گەپ قىلىشقا توغرا كەلسە، ئىسرائىلىيە ۋەزىيەتتىن ناھايىتى خۇشال. بىر يىل ئىچىدە ئىككى چوڭ دۈشمىنى بولغان ھىزبۇللاھ ۋە ئەسەدنى يوق قىلدى. سۇرىيەدە يېڭى بىر ھۆكۈمەت قۇرۇلماقچى. بۇنداق ئەھۋالدا ئىسرائىلىيە ئۆزىگە تەھدىت شەكىللەندۈرەلمەيدىغان ئاجىز سۇرىيە ئىستەيدۇ ۋە بۇ سەۋەبتىن ئەسەدتىن قېپقالغان پۈتۈن ھەربىي ئەسلىھەلەرگە ھاۋا ھۇجۇمى قىلىۋاتىدۇ. ھەتتا تۈركىيەگە 3 كىلومېتىر كېلىدىغان قامىشلىق ھەربىي بازىسىنىمۇ بومباردىمان قىلغان. گولان ئېگىزلىكىنى ئىسرائىلىيە زېمىنى دەپ جاكارلىدى. ئېھتىمال ئەمدى بۇ يەردىن چىقىپ كەتمەيدۇ ۋە دۇنيا يېڭى سۇرىيە ھۆكۈمىتىنى (ھ ت ش نى) ئېتىراپ قىلىش بىلەن بىرگە ئىسرائىلىيەنىڭ بۇ زېمىننى قوشۇۋېلىشىنىمۇ ئېتىراپ قىلىشى مۇمكىن.

يېغىپ ئېيتقاندا، ھ ت ش نىڭ غەلبىسى، مۇتىدىل پوزىتسىيەسى، بولۇپمۇ 10 نەچچە يىل خارۇ-زارلىق تارتقان، ئۇرۇشتا ئۆلگەن، تۇرمىلەرگە قامالغان، قىيىن-قىستاقلارغا ئېلىنغان شۇنداقلا كىشىلەرنىڭ يۇرتىدا سەرگەردان بولۇپ كەمىستىلىش تۈيغۇسى بىلەن ياشاپ كەلگەن سۇرىيە خەلقىنى نەزەرگە ئالغاندا ھەقىقەتەن خۇشاللىنارلىق ئىش بولدى. ئەمما ۋەزىيەت كۈزىتىلىشكە مۇھتاج. بۇ پۈتۈنلەي سۇرىيەدىكى قوراللىق كۈچلەرنىڭ سەممىيىتىگە ۋە چوڭ دۆلەتلەرنىڭ قارارلىرىغا باغلىق. بۇنىڭ ئۈچۈن كەم بولغاندا 6-7 ئاي، بولمىسا بىر نەچچە يىل ۋاقىت كېتىدۇ. ئاندىن سۇرىيە مۇنداق بولىدىكەن دېگەن گەپنى قىلغىلى بولىدۇ.

يۇقىرىدىكى ۋەزىيەتلەرنى دىققەتكە ئېلىپ تەھلىل قىلغان ۋاقىتىمىزدا، سۇرىيەنىڭ كېلەچىكى ھەققىدە مۇنداق ئۈچ خىل سىناريە ئوتتۇرىغا چىقىشى مۇمكىن:

1. قايتىدىن ئىچكى ئۇرۇشقا كىرگەن سۇرىيە. ئىچكى جەھەتتىن ھ ت ش، ھىزبۇللاھ، كۇردلار، داىئش، سۇرىيە مىللىي ئارمىيەسى ھەتتا تېخىمۇ جىق گۇرۇپپىلارنىڭ ئۆز-ئارا ئۇرۇشى. شۇنداقلا بۇ ئۇرۇشنىڭ ئىران، رۇسىيە، ئىسرائىلىيە، ئامېرىكا ۋە تۈركىيە قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ ۋاكالەت ئۇرۇشىغا ئايلىنىشى.

2. بىر قانچە دۆلەتكە بۆلۈنگەن سۇرىيە. بۇلار ھ ت ش نىڭ رەھبەرلىكىدىكى سۇرىيە، پ ي د كۇرد دۆلىتى ۋە تۈركىيەنىڭ قوللىشى بىلەن بىر تۈركمەن دۆلىتى.

3. یۇكسەك ئاپتونومىيەلىك رايونلارغا ئايرىلغان سۇرىيە فېدېراتسىيەسى. بۇنىڭدا كۇردلارغا، شىئەلەرگە، تۇركمەنلەرگە ئاپتونومىيە بېرىلىشى لېكىن ئۇلار ھ ت ش نىڭ رەھبەرلىكىدىكى شام ھۆكۈمىتىگە سىياسىي ۋە دىپلوماتىيە جەھەتتىن تەۋە بولۇشى مۇمكىن.

بەزى پايدىلانغان ماتېرىياللار

- https://carnegieendowment.org/…/why-did-iran-allow…
- https://www.aljazeera.com/…/us-caught-surprise-syria…
- https://www.rusi.org/…/fall-bashar-al-assad-and-syrias…
- https://www.theguardian.com/…/israel-seizes-syrian…

گىئو-پولىتىكا ۋە دۇنياۋى ھۆكۈمرانلىق-ئوتتۇرا ئاسىيا

مەۋلان تەڭرىقۇت

(2023-06-04)

بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى ئامېرىكا ئۈچۈن دۇنيانىڭ خوجىسى بولۇش ئىشىكىنى ئاچتى. ئۇنىڭدىن بۇرۇن ئامېرىكىدىن ئىبارەت بىر دۆلەتنىڭ بارلىقى بەك ھېس قىلىنمايتتى. پەقەت ئامېرىكا قىتئەسى ۋە شەرقىي ئاسىيالاردا ئاز-تولا گېپى چىقاتتى. داۋاملىق تۈردە ئەنگلىيە، فرانسىيە، گېرمانىيە، رۇسىيە... قاتارلىق ياۋروپا دۆلەتلىرىدىن، ھەتتا ياپونىيەدىن كېيىن ئامېرىكىنىڭ گېپى بولاتتى. لېكىن 1-دۇنيا ئۇرۇشىدا ئامېرىكا تۇنجى قېتىم دۇنياغا ئۆزىنىڭ مۇھىم دۆلەت ئىكەنلىكىنى، شۇنداقلا ياۋروپادىكى ئەنئەنىۋى كۈچلۈك دۆلەتلەرنىڭ ئورنىنى ئالالايدىغان يوشۇرۇن كۈچىنىڭ بارلىقىنى كۆرسەتتى. 80 مىليون ئادەمنىڭ جېنىغا زامىن بولغان ۋە ھەشەمەتلىك چوڭ شەھەرلەرنى خارابلىككە ئايلاندۇرغان 2-دۇنيا ئۇرۇشىدىن بولسا دۇنيانىڭ ئەڭ كۈچلۈك دۆلىتى بولۇپ چىقتى. باشقا دۆلەتلەر بىلەن بولغان ھەربىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىكى مۇتلەق چوڭ پەرق ئامېرىكىنى دۇنيانىڭ ئومۇمىي ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان كۈچكە ئىگە قىلدى. لېكىن ئامېرىكىنىڭ يەرشارىۋى خوجىلىقىغا ئىككى دۆلەت قايىل ئەمەس ئىدى. بۇلار سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە خىتاي. لېكىن خىتاينىڭ قارشى تۇرغۇدەك كۈچى بولمىغانلىقى ئۈچۈن بۇنى بەك ئاشكارىلاپ كەتمىگەن ئىدى.

دۇنيانىڭ خوجىسىغا ئايلىنىش بىر دۆلەتنىڭ پەقەت ھەربىي، ئىقتىسادىي ۋە پەن-تېخنىكا كۈچىنىڭ كۈچلۈك بولۇشى بىلەنلا رېئاللىققا ئايلانمايدۇ. بەلكى بۇ خىل ئەۋزەللىكلەرگە تايانغان ھالدا شۇ دەۋردە دۇنيانىڭ سىياسىتىگە تەسىر كۆرسىتەلەيدىغان يوشۇرۇن كۈچكە ئىگە جۇغراپىيەلىك رايوندا ئۈستۈنلۈكنى قولغا كەلتۈرۈپ دۇنياغا تەسىر كۆچىنى يېيىش ئارقىلىق بولىدۇ. جون مىرشېيمىرغا ئوخشاش سىياسەت ۋە خەلقئارا مۇناسىۋەت مۇتەخەسىسلىرىنىڭ قارىشىچە بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ دۆلەت باشتا ئۆزى ياشاۋاتقان رايوندا مۇتلەق كۈچلۈك بولۇشى لازىم. مەسىلەن ئامېرىكا قىتئەسىنىڭ مۇتلەق كۈچلۈك دۆلىتىگە ئايلىنىپ بۇ قىتئەدە ئۆزىگە خىرىس قىلىدىغان باشقا دۆلەتنىڭ چىقىشىدىن غەم قىلمىغۇدەك ھالغا كەلگەندىن كېيىن ئاندىن دۇنياغا تەسىر كۆچىنى كېڭەيتەلەيدۇ. ئامېرىكىمۇ مانا بۇ شەكىلدە دۇنياغا ھۆكۈمران بولدى. يەنە بىرى باشقا بىر جۇغراپىيەلىك رايون بەلگىلىنىشى ۋە بۇ رايوننى تاشقى سىياسەتنىڭ ئېغىرلىق مەركىزىگە ئايلاندۇرۇش لازىم.

بېرلىن ۋە توكيونى مەركەز قىلغان فاشىزم ئىتتىپاقىغا قارشى تۆت يىل داۋاملاشقان جەڭدە، ئامېرىكىنىڭ قوماندانلىرىدىن ۋاشىنگتوندىكى جورج مارشال، ياۋروپا جەڭ مەيدانلىرىدىكى ئېزىنخاۋېر ۋە تىنچ ئوكياندىكى چېستېر نىمىتز قاتارلىقلار ئۆزلىرىنىڭ ئاساسلىق جۇغراپىيەلىك ئىستراتېگىيەلىك رايونىنىڭ پايانسىز ياۋرو-ئاسىيا قۇرۇقلۇقى ئىكەنلىكىنى ئىما قىلىشقان ئىدى. مەيلى شىمالىي ئافرىقىدىكى قۇملۇق ئۇرۇشى بولسۇن، ياۋروپادىكى نورماندىيەدە قۇرۇقلۇققا چىقىش بولسۇن، بىرما-ھىندىستان چېگراسىدىكى قانلىق جەڭلەر ۋە ياكى تىنچ ئوكيان ئاراللىرىدىكى قانلىق جەڭلەر بولسۇن، ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىكى ئامېرىكا باشچىلىقىدىكى ئىتتىپاقداشلارنىڭ ئىستراتېگىيەسىنىڭ ئەڭ مۇھىم پارچىلىرىدىن بىرى ياۋرو-ئاسىيا رايونىنىڭ ياپون-گېرمان ئىتتىپاقىنىڭ قولىغا چۈشۈپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئىدى. دەرۋەقە ئىتتىپاقداش ئارمىيە ياپونىيە ۋە گېرمانىيەنى بۇ رايوندىن سىقىپ

چىقاردى ۋە ئۇرۇشنىڭ غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈردى. ئۇرۇشتىن كېيىن بۇ رايون سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە ئامېرىكا تەرىپىدىن بۆلۈۋېلىندى ۋە ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدا 1990-يىلغىچە داۋام قىلغان يېرىم ئەسىرلىك سوغۇق ئۇرۇش يۈز بەردى.

1948-يىلى، دۆلەت ئىشلىرى كاتىپى جورج مارشال 13 مىليارد دوللارلىق مارشال پىلانىنى يولغا قويۇپ، ئۇرۇش مالىمانچىلىقىدىكى غەربىي ياۋروپانى قايتا قۇرۇپ، بىر يىلدىن كېيىنلا شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتى ئىتتىپاقىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئىقتىسادىي ئاساس سالدى. پرېزىدېنت ئېيزېنخاۋېر 1953-يىلى كورىيە بىلەن، 1954-يىلى تەيۋەن ۋە 1960-يىلى ياپونىيە بىلەن بىر قاتار ئۆز-ئارا بىخەتەرلىك شەرتنامىسى ئىمزالاپ، ياۋرو-ئاسىيانىڭ تىنچ ئوكيان قىرغاقلىرىنى بويلاپ بىر يۇرۇش ھەربىي قورغان بەرپا قىلدى. كېيىنكى 70 يىلدا، بۇ ئارال زەنجىرلىرى ۋاشىنگتوننىڭ يەرشارىۋى ئىستراتېگىيەلىك سىمۋولى بولۇپ قالدى شۇنداقلا شىمالىي ئامېرىكىنى قوغداش ۋە ياۋرو-ئاسىياغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشتا ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىدى. ئامېرىكا بۇ قىتئە ئىچىدىكى كوممۇنىست كۈچلەرنى چەكلەش ئۈچۈن 800 ھەربىي بازا، مىڭلىغان كۈرەشچى ئايروپىلان ۋە ئاتلانتىك ئوكيانىدىكى 6-فلوتى، ھىندى ئوكيان ۋە تىنچ ئوكيانىدىكى 7-فلوتى ۋە پارس قولتۇقىدىكى 5-فلوتى بىلەن 6000 ئىنگلىز مىلى ئۇزۇنلۇقتا ھەربىي لىنىيە قۇرۇپ چىقتى. بۇ ئىستراتېگىيە دىپلومات جورج كېننانغا سۆزى بىلەن «ئىستراتېگىيەلىك چەكلەش» دەپ ئاتالدى.

1962-يىلى خىتاي-رۇسىيە مۇناسىۋىتى بۇزۇلدى، ئارقىدىنلا خىتاي ماۋ زېدۇڭ قوزغىغان مەدەنىيەت ئىنقىلابى ۋە باشقا خاتا ئىنقىلابلاردىن كېلىپ چىققان سىياسىي، ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسادىي كىرىزىسقا پېتىپ قالدى. سوۋېت ئىتتىپاقى سىياسىي جۇغراپىيەلىك قورشاۋنى بۆسۈپ چىقىش ئۈچۈن كونگو، كۇبا، لائوس، مىسىر، ئېفىيوپىيە ۋە ئافغانىستانلاردا ھەر خىل ئۇرۇشلارغا كىردى لېكىن مەغلۇپ بولدى. رۇس قىزىل ئارمىيەسى 110 مىڭ ئەسكەر بىلەن ئېلىپ بارغان توققۇز يىللىق ئافغانىستان ئۇرۇشى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىقتىسادى ۋە ئادەم كۈچىنىڭ يىمىرىلىشىنى تېزلەتتى. بۇنىڭغا قوشۇلۇپ ئامېرىكىنىڭ ياۋرو-ئاسىياغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشتىكى بوشاشماي تىرىشىشى ۋاشىنگتوننى ئۈستۈنلۈككە ئىگە قىلدى، ئاخىردا سوۋېت ئىتتىپاقىنى سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىدا مەغلۇپ قىلدى.

ئامېرىكا يەرشارىدا قالغان بىردىنبىر دەرىجىدىن تاشقىرى چوڭ دۆلەت بولۇش سۈپىتى بىلەن غەلىبىنى قولغا كەلتۈرگەن ئاشۇ پەيتتە، ۋاشىنگتوننىڭ يېڭى ئەۋلاد تاشقى سىياسەت رەھبەرلىرى جەڭ مەيدانىدا ئەمەس، بەلكى ئاقىللار ئامبىرىدا يېتىشىپ چىقىۋاتاتتى. 1989-يىلى سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى دەۋرىگە ئاز قالغاندا، تاشقى ئىشلار مىنىسترلىكىنىڭ سىياسەت پىلانلاش بۆلۈمىدىكى ئاكادېمىك فرانسىس فۇكۇياما كىشىنى جەلپ قىلىدىغان «تارىخنىڭ ئاخىرى» دېگەن سۆزى بىلەن ئامېرىكا ۋە دۇنيا سىياسەت ساھەسىدە ناھايىتى داڭق قازاندى. ئۇ ئامېرىكا باشچىلىقىدىكى غەرب ۋە غەرب ئىدىيەسىنىڭ غەلىبىسىنىڭ ناھايىتى روشەن ئىكەنلىكىنى، باشقا ئىدىيەلەرنىڭ ناھايىتى تېزلا ھاياتىي كۈچىنى يوقىتىپ غەرب مەدەنىيىتى ۋە ئامېرىكا بەرپا قىلغان لىبېرال دۇنيا تەرتىپىگە قېتىلىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويدى.

غەلبە تەنتەنىلىرى داۋام قىلىۋاتقان بىر پەيتتە، ئامېرىكا پرېزىدېنتلىرىدىن جىمى كارتېر ۋە رونالد رېگانغا سىياسىي مەسلىھەتچى بولغان ۋە بۇ جەريانداۋ سىياسىي جەھەتتە دۇنياۋى تەجرىبىلەرگە ئىگە بولغان يەنە بىر ئاكادېمىك ببرزېنسكى 1997-يىلى ئۆزىنىڭ سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى مەزگىلىدە جۇغراپىيەۋى سىياسەت توغرىسىدا ئۆگەنگەنلىرىنى ئەكس ئەتتۈرگەن «چوڭ شاھمات تاختىسى» ناملىق كىتابىنى ئېلان قىلدى. ئۇ كىتابىدا

گەرچە ئامېرىكا دۇنيانىڭ يىگانە دەرىجىدىن تاشقىرى كۈچى بولسىمۇ ئامېرىكىنىڭ يەرشارى خوجايىنلىقىنىڭ يىلتىزىنىڭ چوڭقۇر ئەمەسلىكى ھەققىدە ئاگاھلاندۇردى.

ئۇ مۇنداق دېدى: ئامېرىكىغا ۋە ئۆتكەن 500 يىلدىكى ھەر بىر چوڭ كۈچكە نىسبەتەن، دۇنيا نوپۇسى ۋە ئىشلەپچىقىرىش كۈچىنىڭ 75% نى تەشكىل قىلىدىغان ياۋرو-ئاسىيا داۋاملىق «ئەڭ مۇھىم جۇغراپىيەلىك سىياسىي مۇكاپات» بولۇپ كەلدى. ئۇ يەنە ۋاشىنگتوننى ئاگاھلاندۇرۇپ ياۋرو-ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى ئەۋزەللىكىنى داۋاملاشتۇرۇش ۋە يەرشارىدىكى كۈچىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، ئۈچ خىل تەھدىتكە تاقابىل تۇرۇشى كېرەكلىكىنى ئوتتۇرىغا قويدى، بۇلار: ئامېرىكىنى تىنچ ئوكيان قىرغاقلىرىنى بويلاپ بەرپا قىلغان دېڭىز-ئوكيان بازىسىدىن قوغلاپ چىقىرىش، شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتى تەمىنلىگەن ياۋرو-ئاسىيا قىتئەسىنىڭ غەرب تەرىپىدىن (شەرقىي ۋە غەربىي ياۋروپانى دېمەكچى) چىقىرىۋېتىلىشى، ياۋرو-ئاسىيادا كۈچلۈك ۋە تەھدىتكار «يەككە گەۋدە» نىڭ شەكىللىنىشى.

بېرزېنسكى ياۋرو-ئاسىيا قۇرۇقلۇقىنىڭ سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىدىن كېيىنكى مەركەز بولۇش ئالاھىدىلىكىنى مۇنازىرە قىلىش ئارقىلىق، ئەنگلىيەلىك ئاكادېمىك ماككىندېرنىڭ ئۇزۇندىن بۇيان ئۇنتۇلۇپ كەتكەن ئەسىرنىڭ ۋەزىنىنى ئوتتۇرىغا چىقاردى. ماككىندېرنىڭ 1904-يىلدىكى «تارىخنىڭ جۇغراپىيەلىك قەلبى» نامىلىق ئەسىرى زامانىۋى گېئوپولىتىك (جۇغراپىيەلىك سىياسەت) تەتقىقات قىزغىنلىقىنى قوزغىغان بولۇپ ئۇ مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: ئۆتكەن 500 يىلدا، ياۋروپا ئىمپېرىيەلىرى ياۋرو-ئاسىيا قىتئەسىگە دېڭىزدىن ھۇجۇمرانلىق قىلدى، ئەمما قىتئەلەر ئارا تۆمۈر يوللارنىڭ قۇرۇلۇشى كونترول مەركەزلىرىنى قىتئەنىڭ ئەتراپىدىن قىتئەنىڭ ئىچىگە يۆتكىدى. 1919-يىلى، بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، ماككىندېر يەنە ياۋرو-ئاسىيانىڭ ئافرىقا بىلەن بىرلىكتە غايەت زور «دۇنيا ئارىلى» شەكىللەندۈرگەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويدى ۋە مۇنداق بىر دادىل جۇغراپىيەلىك سىياسەت فورمۇلاسىنى ئوتتۇرىغا قويدى: يەنى، كىمكى بۇ مەركەزنى (ياۋرو-ئاسىيانى دېمەكچى)، دۇنيا ئارىلىنى كونترول قىلىدۇ؛ كىمكى دۇنيا ئارىلىنى كونترول قىلسا، دۇنيانى كونترول قىلىدۇ. ماككىندېر بۇنى تەخمىنەن 100 يىل بالدۇر ئوتتۇرىغا قويغان ئىدى. ئەگەر ماككىندېر ئوتتۇرىغا قويغان ياۋرو-ئاسىيا رايونىنىڭمۇ قەلبى نېمە دەپ سورىغىنىمىزدا بۇنىڭغا ئوتتۇرا ئاسىيا دەپ جاۋاب بېرىش ئەڭ توغرا بولۇشى مۇمكىن.

خىتاينىڭ گېئو-پولىتىك سىياسىتى

خىتاي 2000 يىللىق تارىخىدا گېئو-پولىتىك سىياسەتتىن ھېچبىر زامان ئايرىلىپ قالغىنى يوق. خىتاي زېمىنىنىڭ چاڭجياڭ ۋە خۇاڭخې ئارىسىدىكى كىچىككىنە مەدەنىيەتتىن بۇگۈنكى كۈندىكى غايەت زور ھالغا كېلىشى پۈتۈنلەي گېئو-پولىتىكا بىلەن مۇناسىۋەتلىكتۇر. خىتاي ئۆزىنىڭ ھايات-ماماتىنى ھەر زامان گېئو-پولىتىكىغا باغلاپ كەلگۈلۈك. خىتاي تاكى مىلادىدىن 5-6 يۈز يىل بۇرۇنقى ئۇرۇشقاق بەگلىكلەر دەۋرىدە شىمالغا سەددىچىننى سېلىپ ئۆزىگە قالقان شەكىللەندۈرگەن ۋە چىن سۇلالىسى ۋاقتىدا سەددىچىن ھونلارغا قارشى كۈچلۈك مۇداپىئە قالقىنى شەكىلدە بىر-بىرى بىلەن تۇتاشتۇرۇلغان. سۇي سۇلالىسى ۋاقتىدا بولسا چوڭ قانالنى قېزىش ئارقىلىق خىتاينىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ۋىلايەتلەرنى بىر-بىرى بىلەن تۇتاشتۇرۇپ باشقۇرۇشنى كۈچەيتكەن. لېكىن خىتاينىڭ كۈچىيىشى داۋاملىق ئىككى ئىشقا باغلىق بولغان، بىرى، شىمالدا سەددىچىندىن ئۆتۈپ موڭغۇلىيە زېمىنلىرىنى كونترول قىلىش، يەنە بىرى، غەربتە شەرقىي تۈركىستاننى ئىشغال قىلىپ تۈرك، پارس، ئەرەب، ھىندى ۋە ياۋروپا مەدەنىيەتلىرى بىلەن ئۇچرىشىش. بۇ ئىككى جاي كونترول قىلىنسا خىتاينىڭ سىياسىي بىخەتەرلىكى (شىمالدىكى

كۆچمەن قوشنىلىرى بىلەن بولغان ھەربىي تىركىشىش) ۋە ئىقتىسادى (شەرقىي تۈركىستاننى بازا قىلىپ غەرب بىلەن تىجارەت قىلىش) كۆچى كاپالەتكە ئىگە بولىدۇ. خىتاي تارىخىدا ئەڭ گۈللەنگەن سۇلالىلەرگە نەزەر سالغىنىمىزدا ھەممىسىنىڭ بۇ ئىككى رايوننى كونترول ئاستىغا ئالغانلىقىنى بايقايمىز. مەسىلەن خەن، تاڭ، يۈەن ۋە چىڭ (كېيىنكى ئىككىسى خىتاينىڭ ئۆز سۇلالىسى ئەمەس) قاتارلىقلار ئەڭ قۇدرەتلىك ھاكىمىيەتلەردۇر. شۇڭا خىتاينىڭ گېئو-پولىتىك سەزگۈرلۈكى يۇقىرى ۋە بۇ ھەقتە ئۇزۇن يىللىق تەجرىبىسى بار.

بۇگۈنكى خىتايمۇ بۇنىڭ غېمىدە. تەيۋەن ۋە شەرقىي تۈركىستان خىتاي كوممۇنىست ھاكىمىيىتىنىڭ مەۋجۇتلۇقى ئۈچۈن ھەل قىلغۇچ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. تەيۋەن خىتاينىڭ شەرققە كېڭىيىشىدىكى سىياسىي، ئەسكىرىي ۋە ئىقتىسادىي بازىلىق رولىنى ئوينىسا، شەرقىي تۈركىستان خىتاينىڭ غەرب تەرەپكە سىياسىي، ئەسكىرىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىن كېڭىيىش بازىسىدۇر. خىتاي ئۈچۈن مۇھىم بولغان رايونلارغا يەنە تاشقى موڭغۇلىيەنىمۇ قوشۇشقا بولىدۇ. بۇ رايونلار خىتاينىڭ رايونلۇق ھۆكۈمدار بولۇشى ئۈچۈن مۇھىم. لېكىن خىتاينىڭ دۇنياۋى ھۆكۈمران بولۇشى ئۈچۈن مۇھىم بولغان رايون بولسا تېخىمۇ غەرب تەرەپتە. يەنى دەل ماككىندېر ۋە بېرزېنسكى تىلغا ئالغان ياۋرو-ئاسىيا رايونىدۇر شۇنداقلا بۇنىڭ ئىچىدە ئوتتۇرا ئاسىيا (غەربىي تۈركىستان) رايونىدۇر. بۇ ھەقتە خىتاي گېنېرالى لىۋ ياجوۋنىڭ «غەربىي رايون نەزەرىيەسى» (西部论) نى خىتاي ئۈچۈن ناھايىتى مۇھىم بىر گېئو-ئىستراتېگىيە ۋىزىيونى دەپ قاراشقا بولىدۇ. لىۋ شەرقىي تۈركىستان بىلەن تۈركىيەگىچە بولغان ئۇزۇنغا سوزۇلغان «تۈرك بەلبىغىنى» تەڭرىنىڭ خىتايلارغا بەرگەن سوۋغىسى دەپ تەسۋىرلەيدۇ، ۋە بۇ رايونلاردا تەسىر كۈچىنى ئاشۇرۇشنىڭ خىتاينىڭ دۇنياۋى كۈچ بولۇشنىڭ مۇھىم كاپالىتى ئىكەنلىكىنى بايان قىلىدۇ. قارايدىغان بولساق بۇ رايون ئەسلىدە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئارقا ھويلىسى ئىدى. شۇڭا خىتاي بۇ رايونغا قارىتا كېڭەيمىچىلىك قىلىشقا جۈرئەت قىلالمايتتى. لېكىن ئامېرىكىنىڭ سوۋېتنى يېڭىشى بىلەن خىتايغا بىردىنلا پۇرسەت كەلدى. لېكىن خىتاي بۇ جەھەتتىكى نىيىتىنى ئۇنچە ئوچۇق ئىپادىلەپ كەتمىدى. 10 يىلدىن كېيىن ئامېرىكا خىتايغا يەنە بىر قېتىم «ياخشىلىق قىلدى»، يەنى 2001-يىلى خىتاينى دۇنيا سودا تەشكىلاتىغا ئېلىپ كىردى.

سوغۇق مۇناسىۋەت ئۇرۇشىدىكى ئامېرىكىنىڭ غەلبىسى ئامېرىكا سىياسىي سەھنىسىدە مۇنداق بىر قانچە خاتا تۈيغۇنى كەلتۈرۈپ چىقاردى:

1. بىزنىڭ كۈچىمىز تەڭداشسىز، يەرشارىدا ھېچكىم بىزنى توسالغۇدەك كۈچ-قۇدرەتكە ئىگە ئەمەس.

2. لىبېرال دېموكراتىيە پۈتۈن سىياسىي ۋە ئىدېئولوگىيەلىك سىستېمىنىڭ ئاخىرقى بېكىتى، باشقا دۆلەتلەر ئاخىرى شۇ يەرگە بارىدۇ.

3. تېررورىزم ۋە رادىكاللىق لىبېرال دېموكراتىيەنىڭ تارقىلىشى ۋە تىنچ دۇنيا بەرپا قىلىشنىڭ ئالدىدىكى ئەڭ چوڭ توسالغۇ.

بۇ خاتا ھېسابتىن مۇنداق بىر قانچە خاتا ئىستراتېگىيە كېلىپ چىقتى:

1. ئامېرىكىنىڭ تەڭداشسىز كۈچى ۋە لىبېرال دېموكراتىيەنىڭ توغرا سىياسىي يۆنىلىش ئىكەنلىكى خىتاينى دېموكراتىك دۆلەتكە ئايلاندۇرۇشقا يېتىدۇ، دەپ قاراپ خىتايدىن ئىبارەت سوۋېتتىن كېيىنكى ئەڭ چوڭ كوممۇنىست دۆلەتكە بىپەرۋالىق بىلەن سىياسەت يۈرگۈزدى.

2. خىتاينىڭ دىكتاتورلۇقىنى كەمبەغەللىككە باغلىدى ۋە ئىقتىسادى تەرەققىي قىلسا دېموكراتىيەلىشىدۇ دەپ قاراپ خىتايغا مەبلەغ سالدى.

3. كۈچىنى ئوتتۇرا شەرققە قارىتىپ ئايىغى چىقماس ئۇرۇشقا كىرىپ كەتتى.

بۇ خاتا ئىستراتېگىيەدىن خىتاي مۇنداق بىر قانچە جەھەتتىن پايدىلاندى:

1. چەتئەل مەبلىغىنى بولۇشچە كىرگۈزۈپ ئىقتىسادىنى مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە تەرەققىي قىلدۇردى.

2. ئامېرىكا سەل قارىغان ئوتتۇرا ئاسىيادا تەسىر كۈچىنى كۈنسېرى ئاشۇردى.

3. ئامېرىكىنىڭ ئوتتۇرا شەرق سىياستى سەۋەبىدىن ئامېرىكىغا نارازىلىقى كۈچەيگەن ئوتتۇرا شەرقتىكى مۇسۇلمان دۆلەتلەرگە ياخشى ئاكا بولدى.

4. ئافرىقىدا ئىقتىسادىي تەسىر كۈچىنى غايەت زور دەرىجىدە ئاشۇردى.

5. ھەتتا سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي تەسىر كۈچىنى ئامېرىكىنىڭ ھويلىسى بولغان ئامېرىكا قىتئەسىگىچە كېڭەيتتى ۋە بىرازىلىيە بىلەن ۋېنېزۇئېلادا تەسىر كۈچىنى ئاشۇرۇپ ئامېرىكىغا قارشى كۈشكۈرتمەكتە.

خىتاي 90-يىللاردىن 2010-يىللارغىچە تاشقى سىياسەتتە ھېچقانداق داۋراڭ سالماي ھەر جەھەتتىن ئۆزىنى تەرەققىي قىلدۇردى، ئەمما بۇگۈنكى كۈنگە كەلگەندە بولسا ئامېرىكىغا ئوچۇق-ئاشكارا قارشى چىققان ئەڭ كۈچلۈك رەقىب دۆلەتكە ئايلاندى. مۇتەخەسسىسلەر خىتاينى سوۋېت ئىتتىپاقىدىنمۇ كۈچلۈك تەھدىت دەپ قارىماقتا. ئامېرىكىنىڭ 2001-يىلدىن كېيىن ئىقتىسادىي، ھەربىي، دىپلوماتىيە ۋە ئىدېئولوگىيە جەھەتلەردە قانچىلىك قولىدىن كەتكۈزۈپ قويغان بولسا، خىتاي يۇقىرىقى جەھەتلەردە شۇنچىلىك پايدىنى قولغا كەلتۈردى دەپ قارىساق خاتالاشقان بولمايمىز. ئامېرىكا پۈتۈن دىققەت مەركىزىنى ئوتتۇرا شەرققە قاراتقانلىقى ئۈچۈن دۇنياۋى ھۆكۈمرانلىقنىڭ گېئوپولىتىك قەلبى دەپ قارالغان ئوتتۇرا ئاسىياغا يېتەرلىك دەرىجىدە ئەھمىيەت بېرەلمىدى. خىتاي باشتا رۇسىيەدىن ئازراق ئەيمەنگەن بولسىمۇ لېكىن ئىقتىسادىي جەھەتتىن سىڭىپ كىرىشكە باشلاپ ھازىر سىياسىي جەھەتتىنمۇ كۈچلۈك تەسىرگە ئىگە دۆلەتكە ئايلاندى. خىتاي باشتا شاڭخەي ھەمكارلىق تەشكىلاتى ئارقىلىق ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەتلىرى بىلەن بىخەتەرلىك كېلىشىمى ئورناتتى، ئارقىدىنلا ھەر قايسى دۆلەتلەردە ئىگە بولغان ئىقتىسادىي كۈچىدىن پايدىلىنىپ شەرقىي تۈركىستانغا قوشنا بولغان بارلىق دۆلەتلەردە خىتايغا قارشى ھەرىكەت ئېلىپ بېرىش ئىمكانىيىتىنى يوق قىلدى. خىتاي بۇنىڭ بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادا بىخەتەرلىك قالقىنى ھاسىل قىلدى.

خىتاي بۇ رايون ھەققىدە ئەڭ ھەل قىلغۇچ قەدەمنى شى جىنپىڭ دەۋرىدە ئالدى. ياۋرو-ئاسىياغا ياكى ئوتتۇرا ئاسىياغا ھۆكۈمرانلىق قىلىش ئىستراتېگىيەسىنى «بىر بەلباغ، بىر يول» قۇرۇلۇشى ئارقىلىق باشلىدى. شى جىنپىڭنىڭ ماككىندېر، بېرزېنسكى ۋە لېۋ ياجوۋ قاتارلىقلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقى ھەققىدە ئېنىق بىر نەرسە دېگىلى بولمايدۇ. لېكىن شى باشلاتقان بۇ قۇرۇلۇش ياۋرو-ئاسىيانى بويسۇندۇرۇش قۇرۇلۇشىدۇر. ماككىندېر بۇرۇنقى دۇنياۋى كۈچلەرنىڭ ھەم دېڭىزدا پورتلار ئارقىلىق ۋە قۇرۇقلۇقتا تۆمۈر يوللار ئارقىلىق بۇ رايوننى كونترول قىلىشقا ئۇرۇنۇپ كەلگەنلىكىنى بايان قىلغان. خىتاي بولسا بىر بەلباغ بىر يول ئارقىلىق ھەم دېڭىزدىن، ھەم قۇرۇقلۇقتىكى تۆمۈر يولدىن، ھەم ئىقتىسادىي جەھەتتىن ھەم ئىنتېرنېت ئالاقە ئۇل مۇئەسسەسەسى جەھەتتىن رايونغا سىڭىپ كىرمەكتە. ئەگەر خىتاي يۇقىرىقى جەھەتلەردە مونوپول ئورۇنغا ئىگە بولسا بۇ رايوننى پۈتۈنلەي كونترول ئاستىغا ئالالايدۇ. شۇڭا خىتاينىڭ بۇ قۇرۇلۇشنى ئاددىي چۈشەنمەسلىك كېرەك. خىتاي بۇ سەۋەبتىن ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەتلىرىگە بىر تەرەپتىن ناھايىتى ياخشى مۇئامىلە قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىن كونترول ئاستىغا ئېلىشقا تىرىشماقتا. چۈنكى بۇ دۆلەتلەر خىتاينىڭ بۇ قۇرۇلۇشنى چىققان يېرىدىلا كېسىپ

تاشلىيالايدۇ. شۇڭا خىتاي ئامال بار بۇ دۆلەتلەرنىڭ چىشىغا تېگىپ قويۇشتىن ھەزەر ئەيلەيدۇ، ئەمما بۇ دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي ۋە ھەربىي كۈچى بەكلا ئاجىز بولغاچقا ئۆزىنىڭ جۇغراپىيەلىك ئەۋزەللىكىنى خىتايغا قارشى كوزۇر قىلىپ ئىشلىتەلمەيدۇ. ئەگەر خىتايغا قارشى كۈچى بولغان بولسا ھېچبولمىسا قازاقىستان خىتاينىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى لاگېر سىياسىتىنى مەركەز قىلغان ئىرقىي قىرغىنچىلىقى ئۈچۈن گەپ قىلالىغان بولاتتى. نەتىجىدە خىتاي دىپلوماتىيە جەھەتتە يەنىلا ئۈستۈن ئورۇندا تۇرۇپ كەلمەكتە. يېڭى قۇرۇلغان تۈرك بىرلىكى كەلگۈسىدە خىتايغا قارشى بىر ئاز كۈچلىنەلىشى مۇمكىن. لېكىن ھازىرچە قۇرۇق ئىسمىدىن باشقا ئەمەلىي كۈچى يوق.

ياۋرو-ئاسىيانىڭ بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ دۇنياۋى ھۆكۈمرانلىق تالىشىشتىكى مۇھىملىقىنى گەرچە ھەممىدىن بۇرۇن ئەنگلىيە ۋە ئامېرىكالىق مۇتەخەسسىسلەر ئوتتۇرىغا قويغان بولسىمۇ ئامېرىكىنىڭ بۇ رايونغا سەل قاراپ كەلگەنلىكى مەلۇم. ئەمدىلىكتە بولغاندا رايونغا كۆپلەپ دىپلوماتلارنى ئەۋەتىشكە باشلىدى. ئامېرىكا خىتاينىڭ تەھدىتىنى بەكلا كېيىن تونۇپ يەتتى ۋە ئەمەلىي تەدبىر قوللانغۇچە ئۇزۇن ۋاقىت سەرپ بولۇپ كەتتى. پۈتۈن بۇ جەريانداۋ خىتاي قەدەممۇ-قەدەم ئىلگىرىلىدى. ئامېرىكا ئۈچۈن تېخىمۇ قىيىن بولغىنى بۇ رىقابەت پەقەت ئوتتۇرا ئاسىيادىلا مەۋجۇت ئەمەس، ئافرىقا ۋە شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيادىمۇ مەۋجۇت. ئوتتۇرا شەرقتە ئاساسەن خىتاي غەلبە قىلىپ بولغانلىقى ئۈچۈن تىلغا ئېلىپ ئولتۇرمايلى. خىتاي ئۈچۈن ئەڭ ئۇنۇملۇك لېكىن ئەڭ ئاسان دۇنياغا كېڭىيەلەيدىغان رايون دەل ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدۇر. چۈنكى خىتاينىڭ بۇ لىنىيەدە غەربكە كېڭىيىشىنى توسۇپ قالغۇدەك كۈچكە ئىگە تۈركىيەدىن باشقا دۆلەت يوق، ئەمما تۈركىيەنىڭ توسۇش نىيىتى بارمۇ يوق، مەسىلە يەنە بىر نۇقتىدىن بۇنىڭغا باغلىق. بۇ ۋەجىدىن خىتاي تۈركىيە بىلەن بولغان مۇناسىۋەتكىمۇ ناھايىتى ئەھمىيەت بېرىدۇ ۋە تۈركىيەنىڭ غەرب تەرەپكە ئېغىپ كېتىشىدىن ئەنسىرەيدۇ. بۇ سەۋەبتىن بۇ قېتىم غەربكە قارشى بولغان ئەردوغان ھۆكۈمىتىنىڭ سايلامدا قايتىدىن يېڭىشىدىن خىتاي مەمنۇن بولدى. چۈنكى ئامېرىكا بىلەن بولغان رىقابەت يەنە مەلۇم نۇقتىدىن قارىغاندا ئەتراپىغا ئەگەشكۈچى توپلاش ۋە قارشى تەرەپنىڭ ئىتتىپاقىدىكى دۆلەتلەرنىڭ سانىنى ئازايتىش رىقابىتىدۇر. (لېكىن تۈركىيەنىڭ غەربتىن پۈتۈنلەي يۈز ئۆرۈپ خىتاي تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىشى تازا مۇمكىن بولمايدىغان ئىش، چۈنكى بۇ تۈركىيەنىڭ دۆلەت مەنپەئەتىگە ئۇيغۇن ئەمەس. لېكىن خىتاي ئۈچۈن تۈركىيەنىڭ غەربنىڭ كەينىدىن ماڭماسلىقى ۋە شەرقىي تۈركىستان مەسىلىسىدە خىتاينىڭ ئەيبلەيدىغان دۆلەتلەر قاتارىغا ئۆتۈپ كەتمەسلىكى غەلبە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.)

ئامېرىكا بۇ رايوننىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن قانداق قىلىدۇ؟ ۋە بۇ رايوندا خىتاينى توسۇش ئۈچۈن كېچىكىپ قالدىمۇ؟ ئامېرىكا گەرچە كېچىكىپ قالغان بولسىمۇ خىتاينى توسۇپ قېلىش ئېھتىمالى بار. سەۋەبلىرىنى مۇنداق بىر قانچە دەپ قاراش مۇمكىن:

1. گەرچە خىتاي ۋە رۇسىيەگە سېلىشتۇرغاندا ئاجىز بولسىمۇ ئامېرىكىنىڭ رايوندا بۇرۇندىن مەۋجۇت بولۇپ كېلىۋاتقان تەسىر كۈچى بار.

2. ئامېرىكىنىڭ بۇ تەسىر كۈچىنى كېڭەيتكۈدەك كۈچى بار.

3. ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەتلىرى خىتاينىڭ تەسىر كۈچىنىڭ ئېشىپ كېتىشىدىنمۇ قورقىدىغانلىقى ئېنىق. ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەتلىرىنىڭ خىتاينىڭ رايوندىكى تەسىر كۈچىنى ئاشۇرۇشقا يول قويۇشىنىڭ سەۋەبى رۇسىيەنىڭ كۈچىنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇش ئىدى. بۇ قېتىم خىتاينىڭ كۈچىنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇش ئۈچۈن ئامېرىكىنىڭ رايونغا سىڭىپ كىرىشىنى قارشى ئالىدۇ.

4. خىتاينى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ياقتۇرمايدۇ ۋە لاگېر مەسىلىسى چىققاندىن كېيىن بۇ خىل قارشىلىق تېخىمۇ ئەۋج ئالماقتا. قازاقىستان خەلقى بۇنىڭغا ياخشى مىسال بولالايدۇ. شۇڭا خىتاي شەرقىي تۈركىستاندىكى قىرغىنچىلىقىنى توختاتمىسا كېيىن بۇنىڭ بەدىلىنى تۆلەيدىغانلىقى ئېنىق.

5. ئافغانىستان بىلەن پاكىستان خىتاي ئۈچۈن ناھايىتى چوڭ بىر سىناق. گەرچە ھۆكۈمەتلىرى خىتايغا يېقىنلىق بىلدۈرۈۋاتقان بولسىمۇ بۇ ئىككى دۆلەتتىكى ھاكىمىيەتكە بويسۇنمايدىغان قوراللىق كۈچلەر خىتايغا قارشى ۋە ياكى ئۆزىنىڭ دۆلىتىگە قارشى ئۇرۇش قىلىپ قالسا خىتاينىڭ بىر بەلباغ بىر يول قۇرۇلۇشى ئېغىر قىينىچىلىققا دۇچ كېلىدۇ.

6. خىتاي تەيۋەنگە ھۇجۇم قىلىپ قالسا بۇ ئىشلىرى پۈتۈنلەي سۇغا چىلىششى مۇمكىن. تەيۋەن تەسلىم بولمىسىلا خىتاي تەيۋەننى ئالالمايدۇ. چۈنكى تەيۋەن ۋە ئامېرىكا رۇسىيە-ئۇكرائىنا ئۇرۇشىدىن ناھايىتى كۆپ ساۋاق ئالدى. رۇسىيەنىڭ ئەڭ ئېسىل قوراللىرى ئامېرىكىنىڭ مۇداپىئە قوراللىرى ئالدىدا ئامالسىز قالدى. دېمەك تەيۋەن ئۇكرائىناغا قارىغاندا ياخشى تەييارلىق قىلىدۇ ياكى قىلىۋاتىدۇ. خىتاي تەيۋەنگە ھۇجۇم قىلسىلا ئامېرىكا ئۈچۈن تېپىلغۇسىز پۇرسەت بولىدۇ.

يىغىپ ئېيتقاندا، ئوتتۇرا ئاسىيا ياۋرو-ئاسىيا قۇرۇقلۇقىنى كونترول قىلىشتا مۇھىم رول ئوينايدۇ. بولۇپمۇ خىتاينىڭ دۇنياغا ھۆكۈمران بولۇش قۇرۇلۇشى بولغان بىر بەلباغ، بىر يول ئۈچۈن بولسا جان تومۇر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مەزكۇر رايون بۇگۈنكى خىتاي-ئامېرىكا رىقابىتىنىڭ ئەڭ مۇھىم جەڭ مەيدانلىرىدىن بىرىدۇر.

خىتاي سىياسەت پەلسەپەسى: لاۋزىچىلىق

مەۋلان تەڭرىقۇت

(2025-10-26)

خىتاينىڭ دۆلەت باشقۇرۇش ئۇسۇلى ۋە مەنتىقىسى خىتاينىڭ ئۇزۇن يىللىق تارىخىي كەچمىشى ۋە باشقۇرۇش تەجرىبىسىنىڭ بىرىكمىدىن شەكىللەنگەن بولۇپ، مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 8-ئەسىرلەردىن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 4-ئەسىرلەرگىچە بولغان ئارىلىقتا شەكىللەنگەن خىلمۇ-خىل سىياسەت پەلسەپىلىرى، خىتاينىڭ دۆلەت باشقۇرۇش ئەنئەنىسى ئۈچۈن پىكرىي ئاساس ۋە سىياسىي رامكا تەمىنلەپ بەرگەن. بۇ سىياسەت پەلسەپىلىرىنىڭ تۈرى كۆپ بولۇپ كېيىن تۆت چوڭ پەلسەپىگە يىغىنچاقلانغان. بۇلار كۈڭزىچىلىق پەلسەپىسى (儒家)، موزىچىلىق پەلسەپىسى (墨家)، لاۋزىچىلىق پەلسەپىسى \ تەرىقەتچى پەلسەپە （道家） ۋە قانۇنچىلىق پەلسەپىسى (法家) دىن ئىبارەت. بۇلارنىڭ ھەر بىرى دۆلەتنى قانداق باشقۇرۇش كېرەك دېگەن مەسىلە ھەققىدە چوڭقۇر ئىزدەنگەن ۋە بىر قاتار تەشەببۇسلارنى ئوتتۇرىغا قويغان. كۆرۈنۈشتە كۆپىنچە خىتاي پادىشاھلىرى ۋە سىياسەتچىلىرى كۈڭزىچە ئۇسۇلۇبتا دۆلەتنى ئىدارە قىلغانلىقىنى ئىلگىرى سۈرسىمۇ، قالغان سىياسەت پەلسەپىلىرى ھېچبىر زامان بىر چەتكە ئىتتىرىپ قويۇلمىغان، ئەكسىچە زامان، ماكان، شارائىتقا قاراپ مەنپەئەتىگە ئۇيغۇن كەلگىننى تاللاپ ئىشلەتكەن. مەسىلەن، دۆلەت قۇرۇلۇشتىن بۇرۇنقى ھەر قايسى كۈچلەر ئوتتۇرىسىدىكى قانلىق كۈرەشلەر مەزگىلىدە قانۇنشۇناسلىق، دۆلەت قۇرۇلغاندا بولسا كۈڭزىچىلىق ئاساسىي باشقۇرۇش پىرىنسىپى بولغان. خىتاي خەلقى بولسا ئۇرۇش يىللىرىدا لاۋزىنىڭ پىرىنسىپى بويىچە ياشىغان.

خىتاي مەدەنىيىتى باشقا مەدەنىيەتلەردىن ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇرىدىغان بولۇپ، ئەڭ روشەن ئىپادىلىرىنىڭ بىرى رېئالىست ۋە سېكۈلارلىكىدۇر. يەنى خىتاينىڭ پۈتۈن مەدەنىيەت پەلسەپە سىستېمىسى تەڭرى ھەققىدە غەرب ۋە ئىسلام مەدەنىيىتىدەك چوڭقۇر ئىزدىنىش ئېلىپ بارمىغان. ھەتتا كۈڭزىچىلار روھلارنىڭ بارلىقىغا ئىشەنسىمۇ دىن ھەققىدە كۆپ باش قاتۇرۇشنى بىھۇدە ئىش دەپ قارىغان. قانۇنچىلار بولسا دىن ۋە تەڭرى ھەققىدە ھېچنىمە دەپ باقمىغان. خىتايلارنىڭ پۈتۈن پەلسەپە سىستېمىسى ۋە دۇنيا قارىشى تەبىئەت ۋە ئىنسانلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ۋە ئىنسانلار بىلەن ئىنسانلار ئوتتۇرىسىدىكى چۆرىدىگەن ۋە بۇ ئاساستا شەكىللەنگەن. بولۇپمۇ ئىنسانلار بىلەن ئىنسانلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئىنتايىن چوڭقۇر ئىزدىنىلگەن بولۇپ، خىتاي مۇتەخەسىسلىرىنىڭ قارىشىچە، خىتايلارنى چۈشىنىش ۋە ئۇلار بىلەن ھەپىلىشىپ بىر باشقا چىقىشنىڭ قىينلىقىنىڭ سەۋەبى مانا بۇنىڭدىن ئىبارەت.

لاۋزىچىلىق، داۋچىلىق ياكى تەرىقەتچىلىك خىتاي پەلسەپىلىرى ئىچىدە تەڭرى ھەققىدە بەك چوڭقۇر بولمىسىمۇ بىر ئاز تەپسىلىي توختالغىنى ۋە مېتافىزىكىلىق دۇنيا قارىشىنى ئۆزىنىڭ پەلسەپىسىگە بىرلەشتۈرگىنىدۇر. بۇنىڭدىن باشقا، لاۋزىچىلىق يەنە خىتاي خەلقىنىڭ ياشاش پەلسەپىسىگە ئىنتايىن چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن. خىتاي پەلسەپىلىرى رېئالىست تەبىئىتى سەۋەبىدىن غەربنىڭ پەلسەپىلىرىگە قارىغاندا چۈشىنىش ئاسان. ئەمما لاۋزى پەلسەپىسى خىتاي پەلسەپىلىرى ئىچىدە ئەڭ سىرلىق، چۈشىنىش قىيىن ۋە ئەڭ چوڭقۇر بولغىنىدۇر.

بۇ يازمىدا خىتايچە 道家، ئىنگلىزچە Taoism دەپ ئاتالغان بۇ سياسەت پەلسەپىسى «تەرىقەتنامە»، تەرىقەتچى پەلسەپە شۇنداقلا لاۋزىچىلىق دەپ ئېلىندى. قايسى قوللىنىلغان بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ئوقۇرمەن كۆزدە تۇتۇلغان نەرسىنى 道家 دەپ چۈشەنسە بولىدۇ.

لاۋزى سياسەت پەلسەپىسىنىڭ ئاساسلىرى داۋ (道)، تەبىئەت (自然)، ھېچ ئىش قىلماسلىق \ ھەرىكەت قىلماسلىق (无为) ۋە ھەرىكەتسىزلىك ئىچىدە ھەرىكەت قىلىش (为无为) تۇر.

داۋ (道) – بارلىق مەۋجۇداتقا ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان ئالەمشۇمۇل قانۇنىيەت بولۇپ، ئۇ ھەم بارلىق شەيئىلەرنىڭ مەنبەسى، ھەم ئىنسانلارنىڭ ئالەم ۋە تەبىئەت بىلەن ئىناق ياشىشى ئۈچۈن تۇتۇشقا تېگىشلىك يولىدۇر. بۇ «يول» ياكى «داۋ» ئىنسانلارنىڭ ئۈزلۈكسىز ئۆزگىرىپ تۇرىدىغان تەبىئەت دۇنياسى بىلەن ئۈيغۇن ھالدا ھايات كەچۈرۈشىدىكى «يېگانە» يولنى كۆرسىتىدۇ. «داۋ» ئەزەلدىن مۇجمەل، غۇۋا، تۇتۇق، تۇرگە ئايرىش تەس ئۇقۇم دەپ تەسۋىرلىنىدۇ. ئۇ تەبىئىي، مۇستەقىل مەۋجۇدىيەت بولۇپ، «ئاسمان ئاستىدىكى بارلىق مەۋجۇداتلارنىڭ ئانىسى» (天下之母) ۋە بارلىق شەيئىلەرنىڭ يىلتىزىدۇر (تەرىقەتنامە، 25-باب).

داۋچىلىق سياسەت پەلسەپىسى دائىم پاسسىپ چېكىنىش تەلىماتى دەپ خاتا چۈشىنىلىپ كېلىنىسمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇ دۆلەت ئىدارە قىلىشنىڭ ئىنتايىن مۇكەممەل ۋە ئەمەلىيەتچان بىر ئەندىزىسىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئۇنىڭ ئاساسى بولغان «داۋدىجىك ياكى تەرىقەتچىلىك» بىلەن ماۋاڭدۇيدىن تېپىلغان ئەمەلىي قوللانما خاراكتېرلىك خۇاڭ-لاۋ (黄老) يازمىلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ تەھلىل قىلغاندا، ئۇ ئەڭ يۇقىرى مۇقىملىقنى نىشان قىلغان، ئۈزۈن داۋاملىششىنى تەرغىب قىلغان ھەمدە ئىچكى-تاشقى قالايمىقانچىلىقتىن ساقلىنىش ئۈچۈن لايىھەلەنگەن «غايىۋى دۆلەت» ئەندىزىسىنى تەشەببۇس قىلىدۇ. بۇ پەلسەپىدىكى غايىۋى دۆلەت، مۇكەممەل باشقۇرۇلىدىغان، ئۆز-ئۆزىنى قامدايدىغان، سىرت بىلەن ئالاقىسى بولمىغان ئاددىي ئادەملەردىن تەركىب تاپقان سياسىي گەۋدىدىن ئىبارەت. بۇ دۆلەتنىڭ قۇرۇلمىسى بىر قانچە بىر-بىرىنى تولۇقلايدىغان، گىرەلىشىپ كەتكەن پرىنسىپلارغا تايانغان بولۇپ ئىستراتېگىيەلىك نىشانى – «ھېچ ئىش قىلماي تۇرۇپ ئىدارە قىلىش» (无为) تۇر. ئاساسلىق ئىجرا قىلىش ۋاستىسى بولسا «ھېچ ئىش قىلماسلىق ئۈچۈن بىر ئىش قىلىش ياكى ھەرىكەتسىزلىك ئىچىدە ھەرىكەت قىلىش» (为无为) بولۇپ، بۇ ھەرىكەت قىلىش «خەلقنى نادان قالدۇرۇش» (愚民)، سىرتقى دۇنيادىن ئايرىۋېتىش، «يۇمشاق\ئاجىز باشقۇرۇش» قاتارلىقلاردۇر. بۇ تاكتىكا ۋە ئىستراتېگىيەلەرنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا ئىشلەتكەن سياسىي گەۋدە بولسا بۇ پەلسەپىنىڭ غايىۋى دۆلىتى بولۇپ، مانا بۇ ئاخىرقى نىشاندىن ئىبارەت.

لاۋزىنىڭ قارىشىچە، ئىنسانلارنىڭ ئاكتىپ شەكىلدە جەمئىيەتنى تەرتىپكە سېلىش ئۈچۈن قول تىقىشى (有为) «داۋ» ۋە تەبىئىي تەرتىپكە تۇپتىن قارشىدۇر. ئىنساننىڭ ھوقۇق-شۆھرەتكە بولغان ئىنتىلىشى، بىلىمى ۋە نەپسى جەمئىيەتنى ئاددىي-ساددىلىقتىن شۇنداقلا داۋدىن يىراقلاشتۇرۇپ، تەرەققىيات ئەمەس، بەلكى تارىخىي چېكىنىشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. مەسىلەن، تەرىقەتنامە (道德经) دە مۇكەممەل قانۇن-بەلگىلىمىلەرنىڭ كۆپىيىشى ئەمەلىيەتتە قالايمىقانچىلىق ۋە بۇلاڭچىلىقنى كۈچەيتىدۇ دەپ قارىلىدۇ: «دۇنيادا چەكلىمىلەر قانچە كۆپ بولسا، خەلق شۇنچە نامراتلىشىدۇ. خەلقنىڭ ئۆتكۈر قوراللىرى قانچە كۆپ بولسا، دۆلەت شۇنچە قايمۇقىدۇ. خەلقنىڭ ھۈنەر-سەنئىتى قانچە يۇقىرى بولسا، غەلىتە ئىشلار شۇنچە كۆپ يۈز بېرىدۇ. قانۇن-پەرمانلار قانچە ئاشكارا بولسا، بۇلاڭچى-ئوغرىلار شۇنچە كۆپەيىدۇ» (تەرىقەتنامە، 57-باب).

بۇنىڭدىن باشقا، جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتى ئىنسانلار ئارىسىدىكى پەرقلىشىش ۋە ئەخلاقىي چىرىكلىكنى پەيدا قىلىدۇ. داۋنىڭ يوقىلىشى پەزىلەت (德)، ئىنسانپەرۋەرلىك (仁)، ھەققانىيەت (义) نىڭ يوقىلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ ۋە بۇ ھالەت كۆڭزىچىلار ئۇلۇغلاپ كۆتۈرۈپ چىققان قائىدە-تەرتىپ ۋە مۇراسىم (礼) نىڭ باش كۆتۈرۈپ چىقىشىغا تۈرتكە بولىدۇ. قائىدە-تەرتىپ ۋە مۇراسىمنىڭ بارلىققا كېلىشى «ساداقەت ۋە سەممىيەتنىڭ ئاجىزلىشىشى ۋە قالايمىقانچىلىقنىڭ باشلىنىشى» دەپ قارىلىدۇ (تەرىقەتنامە، 38-باب). لاۋزى ۋە ئۇنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى كۆڭزىچىلارنى ئىچى بىلەن تېشى بىر ئەمەس، سەممىيەتسىز، ئالدامچى ئوغرىلار دەپ قارايدۇ ۋە كۆڭزى كۆچلۈك تەرغىب قىلغان «تەربىيەلەش» نى پۈتۈن قالايمىقانچىلىقنىڭ مەنبەسى دەپ قارايدۇ. بۇ ئىككىسى ئوتتۇرىسىدىكى تالاش-تارتىش تولىمۇ قىزىقارلىق ۋە مۇھىم بىر تېما بولۇپ تېمىدىن چەتنەپ كەتمەسلىك ئۈچۈن بۇ يازمىدا توختالمايمىز. كېيىن ئايرىم بىر تېما قىلىپ يوللىنىلىشى مۇمكىن.

ھېچنىمە قىلماي ئىدارە قىلىش (无为)

ئىنسانلار جەمئىيىتىنى تەبىئەتنىڭ ئەسلى يولىغا يەنى تەرىقەت يولى ۋە ياكى «داۋ» غا قايتۇرۇش ئۈچۈن ھۆكۈمدارنىڭ تۈپ يېتەكچى پىرىنسىپى تەبىئەتنىڭ قانۇنىيىتىگە تەقلىد قىلىشتۇر (تەرىقەتنامە، 25-باب)، ۋە بۇ «ھېچنىمە قىلماي ئىدارە قىلىش» (无为) تۇر. بۇ ئەمەلىيەتتە تەبىئەتنىڭ قانۇنىيىتىگە بويسۇنۇش، ئىنساننىڭ ئىجادىيىتى بولغان سىياسەت، قانۇن ۋە كۆزقاراشلار بىلەن جەمئىيەتنى تۈزەشتىن ئۈزاق تۇرۇشنى كۆرسىتىدۇ.

مانا بۇ ھالەتتە سىياسىي سىستېما شۇ قەدەر راۋان ئىشلەيدۇكى، ھۆكۈمدارنىڭ دائىملىق، ئاشكارا ئارىلىشىشنىڭ ھاجىتى قالمىغان بولىدۇ. لېكىن بۇ پاسسىپلىق ئەمەس، بەلكى ئۇنۇملۇك ھۆكۈمرانلىقنىڭ ئەڭ يۇقىرى پەللىسى، يەنى «ھەرىكەتسىزلىككە يېتىش ئۈچۈن ھەرىكەت قىلىش» (为无为) تۇر («تەرىقەتنامە»، 3-، 63-باب). بۇ ھالەتكە يېتىش ئۈچۈن دۆلەت ۋە جەمئىيەتنى توغرا قۇرۇلمىغا سېلىش مەقسىتىدە دەسلەپكى باسقۇچتا غايەت زور، مەقسەتلىك ۋە ھەتتا كۆچلۈك ھەرىكەت (有为) تەلەپ قىلىنىدۇ. دانىشمەن ھۆكۈمران «ھېچنىمە قىلماي ئىدارە قىلىش» ئۈچۈن شارائىت يارىتىش يولىدا دائىم كۆچلۈك، قەستەن ۋە مەقسەتلىك ھەرىكەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىشى كېرەك. ھۆكۈمران دۆلەتنى قالايمىقان قىلىدىغان مەنبەلەرنى، يەنى تالاش-تارتىشىش، ئىستەك، ئىنتىلىش ۋە ھەددىدىن زىيادە بىلىمنى يوقىتىش لازىم.

بۇ مەنبەلەر يوقىتىلغاندىن كېيىن، دۆلەت ئەڭ ئاز ئارىلىشىش بىلەن ئۆز-ئۆزىنى ئىدارە قىلالايدۇ ۋە «ھېچ ئىش قىلمىسىمۇ، قىلىنمىغان ئىش قالمايدۇ» (无为而无不为) دېگەن غايىۋى ھالەتكە يېتىدۇ («تەرىقەتنامە»، 48-باب). شۇڭا، «ھېچنىمە قىلماسلىق» – ھەر قانداق زۆرۈر ۋاستىلەر ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشۇرۇلىدىغان ئىستراتېگىيەلىك ئاخىرقى نىشاندۇر.

بۇنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنىڭ كونكرېت يوللىرى خەلقنى نادانلاشتۇرۇش (愚民)، ئەقىل-پاراسەتتىن ۋاز كېچىپ، قابىلىيەتلىكلەرنى رەت قىلىش (绝圣弃智)، بىلىملىكلەرنى ھۆرمەتلىمەسلىك (不尚贤)، ماددىي نەپسىنى يوق قىلىش، ئۈچۈرنى كونترول قىلىش، ئىشكىنى تاقاش (سىرتقى دۇنيادىن ئايرىش) قاتارلىقلاردۇر. چۈنكى بۇ پەلسەپىدە جاھىللىق ۋە نادانلىق ئەڭ يۈكسەك پەزىلەت \ ئەردەمدۇر.

لاۋزىغا نىسبەتەن ئىنسانلاردىكى نەپس (欲) ۋە بىلىم (智) قالايمىقانچىلىقنىڭ ۋە ئىجتىمائىي داۋالغۇشنىڭ يىلتىزىدۇر، شۇڭا دانىشمەن ھۆكۈمدار ئۇلارنى يوقىتىشى كېرەك. مانا شۇنداق بولغاندىلا ھۆكۈمدار ھېچنىمە قىلماي

دۆلەتنى باشقۇرالايدۇ (无为而治). بۇ قىيىن ۋە مەجبۇرلاش خاراكتېرلىك بولۇپ – خەلقنى پاسسىپ ۋە ساددا ھالەتتە تۇتۇش ئارقىلىق، ئۇلارنى ئاكتىپ، ھەربكەتچان، ھادىسىلەرگە قىزىقىدىغان، تەۋەككۇلچى شۇنداقلا جۇرئەتكار ئىقتىدارىدىن مەھرۇم قىلىش ئىستراتېگىيەسىدۇر.

تەربقەتنامىدە بايان قىلىنغىنىدەك، دانىشمەن ھۆكۈمدار خەلقنىڭ قەلبىنى بوشتىدۇ، قورسقىنى تويغۇزىدۇ، ئىرادىسىنى ئاجىزلاشتۇرىدۇ، سۆڭىكىنى كۈچەيتىدۇ. ھەمىشە خەلقنى نادان ۋە ئىستەكسىز تۇتىدۇ. شۇنداقلا ئەقىللىقلارنىڭ ھەربكەت قىلىشقا جۇرئەت قىلالماسلىقىغا كاپالەتلىك قىلىشقا تىرىشىدۇ (تەربقەتنامە، 3-باب). بۇ ھەربكەت خەلقنىڭ بوۋاقلاردەك ئاددىي ۋە ساددا قېلىشىغا (圣人皆孩之) كاپالەتلىك قىلىدۇ (تەربقەتنامە، 49-باب). مانا بۇنداق قىلغاندا ھېچ ئىش قىلماي تۇرۇپ باشقۇرغىلى بولىدىغان جەمئىيەت شەكىللىنىدۇ. بۇ ھەقتە لاۋزى مۇنداق دەيدۇ: «ھېچ ئىش قىلماسلىق پىرىنسىپى بىلەن ئىدارە قىلغاندا، ئىدارە قىلغىلى بولمايدىغان ھېچ نەرسە قالمايدۇ» (تەربقەتنامە، 3-باب).

ئىستەك، شۆھرەت ۋە رىقابەت جەمئىيەتنىڭ ئامانلىقىنى بۇزىدىغان ئامىللار بولغاچقا بۇلارنى يوق قىلىش ئۈچۈن قابىلىيەتلىك ۋە دانىشمەن كىشىلەرنى ھۆرمەتلىمەسلىك (不赏贤) كېرەك (تەربقەتنامە، 3-باب). بۇنداق بولمىغاندا كىشىلەر ئارىسىدا بولۇپمۇ دانىشمەنلەر ئارىسىدا رىقابەت كېلىپ چىقىدۇ ۋە بۇ قالايمىقانچىلىقنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. بۇ سەۋەبتىن تەربقەتنامىدە ئەقلىي ۋە ئىلمىي پائالىيەتلەرنى يوقىتىش تەۋسىيە قىلىنىدۇ: «دانىشمەنلىكنى تاشلا، ئەقىل-پاراسەتتىن ۋاز كەچ، خەلق يۈز ھەسسە مەنپەئەتلىنىدۇ» (تەربقەتنامە، 19-باب).

ماددىي بايلىق ۋە مەنپەئەتكە ئىنتىلىش (有欲) مۇ قالايمىقانچىلىقنىڭ ئىقتىسادىي ۋە پىسخىك يىلتىزى ۋە ئوغرىلىق ۋە تالاش-تارتىشنىڭ سەۋەبكارى دەپ قارىلىدۇ. نەپسىنى يوقىتىشنىڭ ئىستراتېگىيەسى – ئۇنى قوزغايدىغان ماددىي ئامىللار ۋە سەۋەبلەرنى يوقىتىشتۇر («تەربقەتنامە»، 19-، 44-باب).

جەمئىيەتنى ئومۇمىيۈزلۈك نادان ھالەتكە ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن ھۆكۈمران خەلققە كېلىدىغان ئۈچۈر ئېقىمىنى چەكلەپ، مەجازىي مەنىدە «ئۇلارنىڭ ئاغزىنى ئېتىپ، ئىشىكنى تاقىشى» (塞其兑，闭其门) كېرەك. لاۋزىچىلارنىڭ كۆزقارىشىدا، بۇ تاشقى تەسىرلەر ۋە بۇزغۇنچى ئىدىيەلەرنىڭ خەلقنى قايمۇقتۇرۇشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈنمۇ ئىنتايىن مۇھىمدۇر («تەربقەتنامە»، 52-باب). چۈنكى، ھۆكۈمران جەمئىيەتنى تىنچ ھالىتىدە ساقلاش ئۈچۈن، بارلىق «ئۆزگىرىش» (变) ۋە تەسىرلىشىش ئامىللىرىنى يوقىتىشى كېرەك (تەربقەتنامە، 64-باب). بۇ سىياسەت ئىنسانلارنى ئۆزلىرىنىڭ «بىئولوگىيەلىك» تەبىئىتىگە قايتۇرۇپ، زىددىيەتكە سەۋەب بولىدىغان مۇرەككەپ ئىجتىمائىي ئالاقىلەرنى ئەڭ تۆۋەن چەككە چۈشۈرىدۇ. بۇ، ئالدىنى ئېلىش خاراكتېرلىك ھۆكۈمرانلىقنىڭ رادىكال بىر شەكلىدۇر: يەنى «ئىشلار يۈز بېرىشتىن بۇرۇن بىر تەرەپ قىل، قالايمىقانچىلىق شەكىللىنىشتىن بۇرۇن تەرتىپكە سال» (为之于未有，治之于未乱) (تەربقەتنامە، 64-باب).

ئاجىز ياكى يۇمشاق ھۆكۈمرانلىق (弱用之术)

يۇمشاق ھۆكۈمرانلىق تەربقەت پەلسەپىسىنىڭ سىياسىي ۋە پەلسەپىۋى ھىيلە-مىكىرلىرىنىڭ مەركىزىي پىرىنسىپىدۇر. تەربقەتنامە ئاجىزلىق ياكى يۇمشاقلىق ھەققىدە كۆپ سۆزلەيدۇ. بۇ ئىدىيە يۇمشاق، ئېگىلىشچان ۋە ئاجىز نەرسىلەرنىڭ ماھىيەتتە ھاياتلىق ئۈچۈن ئىنتايىن قوللىنىشچان تاكتىكا ئىكەنلىكى ۋە ئاخىرىدا قاتتىق، كۈچلۈك نەرسىلەر ئۈستىدىن غەلىبە قىلىدىغانلىقىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ.

شۇڭلاشقا، ھۆكۈمراندىن يۇمشاقلىق (柔) ۋە ئاجىزلىق (弱) پىرىنسىپىنى ئىگىلەشنى تەلەپ قىلىدۇ، چۈنكى قاتتىقلىق ۋە كۈچلۈكلۈك ئۆلۈم ۋە چىرىش بىلەن مۇناسىۋەتلىك: «ئىنسان تۇغۇلغاندا يۇمشاق ۋە ئاجىزدۇر، ئۆلگىنىدە قاتتىق بولىدۇ... شۇڭا، قاتتىقلىق ۋە كۈچلۈكلۈك ئۆلۈمنىڭ ئەگەشكۈچىلىرىدۇر؛ يۇمشاقلىق ۋە ئاجىزلىق ھاياتلىقنىڭ ئەگەشكۈچىلىرىدۇر» (تەرىقەتنامە، 76-باب). ئۇنىڭ مەركىزىي ھېكمىتى: «يۇمشاق ۋە ئاجىز قاتتىق ۋە كۈچلۈكنى يېڭىدۇ» (柔弱胜刚强) دېگەندىن ئىبارەت (تەرىقەتنامە، 36-باب). ئاجىزلىقنىڭ كۈچى سۇ بىلەن مىسال قىلىنىدۇ، ئۇ «دۇنيادىكى ئەڭ يۇمشاق نەرسە» بولسىمۇ، ئەڭ قاتتىق نەرسىنى (بۇ يەردە تاشنى دېمەكچى بولغان بولۇشى مۇمكىن) يېڭەلەيدۇ (تەرىقەتنامە، 43-باب؛ 78-باب). لېكىن بۇ ئاجىز بولۇش ئۈچۈن ئاجىز بولۇش ئەمەس، بەلكى يۇمشاقلىق ۋە ئاجىزلىقنى مەقسەتلىك ئىشلىتىشتۇر. تەرىقەتنامە ھەقىقىي، ئۈزۈن داۋاملىشىدىغان كۈچنىڭ تاجاۋۇزچىلىق ۋە قاتتىقلىقتا ئەمەس، بەلكى ئېلاستىكلىق، سەۋرچانلىق ۋە نازۇكلۇقتا ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ.

ھۆكۈمران ئۈچۈن بۇ، ئىستراتېگىيەلىك پاسسىپلىق (静观)، كەمتەرلىك ۋە تالاشماسلىق (不争) ۋە ھەقىقىي كۈچنى يوشۇرۇش (深藏不露) تىن ئىبارەت بىر يۇرۇش سىياسىي تاكتىكىلارنى قوللىنىشنى كۆرسىتىدۇ.

ئىستراتېگىيەلىك پاسسىپلىق – ئاجىز كۆرۈنۈش، ھېساب-كىتابلىق كۆزىتىش ۋە تىنچلىق ئىستراتېگىيەسىنى تەلەپ قىلىدۇ. دانىشمەن ھۆكۈمدار ھەرىكەت ۋە ئۆزگىرىشكە مەپتۇن بولۇشتىن ساقلىنىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا «تىنچ كۆزىتىش» پوزىتسىيەسىنى قوللىنىشى كېرەك («تەرىقەتنامە»، 16-باب). ھۆكۈمران تەمكىنلىكنى ساقلاش ئارقىلىق مۇۋاپىق پۇرسەتنى كۈتىدۇ ۋە بۇ ئارقىلىق قالايمىقان ئەھۋاللار ئۈستىدىن غەلىبە قىلىشقا كاپالەتلىك قىلىدۇ («تەرىقەتنامە»، 26-باب).

لاۋزىچى سىياسەت پەلسەپىسىدە، كۈچ كەمتەرلىك ۋە تالاشماسلىق (بۇ ئۇرۇشماسلىقنىمۇ كۆرسىتىدۇ) ئارقىلىق ساقلىنىدۇ. بۇلار ئۇنۇملۇك ھەرىكەت قىلىشنىڭ ئىستراتېگىيەسى سۈپىتىدە خىزمەت قىلىدۇ. خەلقنىڭ ئۈستىدە بولماقچى بولغان ھۆكۈمران ئۆزىنى ئۇلارنىڭ ئاستىدىكىدەك سۆزلىشى كېرەك («تەرىقەتنامە»، 66-باب). بۇئاستە توقۇنۇشتىن ساقلىنىش ۋە كەمتەر بولۇش ئارقىلىق، ھۆكۈمراننىڭ ھوقۇقى رىقابەتسىز ۋە تەڭداشسىز ھالەتكە كېلىدۇ. تالاشماسلىق كۆرەش قىلىشنىڭ ئىنكارى ئەمەس، بەلكى مۇكەممەل بىر رىقابەت شەكلىدۇر. يەنى «تالاشماسلىقنى تالىشىشنىڭ ۋاستىسى قىلىش» (以不争为争) تۇر. دانىشمەن ھۆكۈمدار تالاشماسلىق سىياستىنى يولغا قويغانلىقى ئۈچۈن، «دۇنيادا ھېچكىم ئۇنىڭ بىلەن تالىشالمايدۇ.» (以其不争故天下莫能与之争) («تەرىقەتنامە»، 66-باب).

دانىشمەن ھۆكۈمران ئۇرۇشقا تولىمۇ ئېھتىياتچان پوزىتسىيە تۇتۇشى لازىم ۋە ئىمكانقەدەر ئۇرۇشماسلىقى لازىم. لاۋزى ئۇرۇشنىڭ ئاپەتلىرىدىن قاتتىق ئاگاھلاندۇرىدۇ. ئۇ «چوڭ قوشۇننىڭ ئارقىسىدىن چوقۇم ئاچارچىلىق يىلى كېلىدۇ» (تەرىقەتنامە، 30-باب) دەيدۇ. ئۇنىڭ قارىشىچە، غايىۋى ھۆكۈمدار «داۋ» نىڭ پىرىنسىپلىرى بىلەن ھەرىكەت قىلىدۇ ۋە دۇنيانى كۈچ بىلەن بويسۇندۇرمايدۇ (تەرىقەتنامە، 30-باب).

يۇمشاق ۋە ئاجىزلىق ئىستراتېگىيەسىنىڭ يەنە بىر مۇھىم بىر تەرىپى قىسمى – ھەقىقىي كۈچ ۋە ھوقۇقنى يوشۇرۇپ، ئۆز قابىلىيىتى ۋە ھەقىقىي نىيىتىنى ئاشكارىلىماسلىقتۇر. تەرىقەتنامە ھۆكۈمرانغا كۈچنى ئىچىدە ساقلاش، كەمتەرلىكنى بولسا يۈزىدە كۆرسىتىشنى تەۋسىيە قىلىدۇ. ھۆكۈمران «دۆلەتنىڭ ئەڭ ئۆتكۈر قوراللىرىنى باشقىلارغا

كۆرستىشكە بولمايدىغانلىقى» (国之利器不可以示人) نى چۈشىنىشى كېرەك («تەرىقەتنامە»، 36-، 70-باب).

«ھېچ ئىش قىلماي ئىدارە قىلىش» نىڭ ئەڭ ئاخىرقى ھۈنىرى – قارشى كۈچنى قەستەن چېكىگە ئىتتىرىشتۇر. دانىشمەن ھۆكۈمدار رەقىب كۈچنىڭ «غەلىبە» قىلىشىغا يول قويۇش ئارقىلىق، ئۇنىڭ ئاخىرقى ھالاكىتىگە كاپالەتلىك قىلىدۇ: «ئۇنى كىچىكلەتمەكچى بولساڭ، ئاۋۋال كېڭەيتىشىڭ كېرەك. ئۇنى ئاجىزلاشتۇرماقچى بولساڭ، ئاۋۋال كۈچەيتىشىڭ كېرەك. ئۇنى ئەمەلدىن قالدۇرماقچى بولساڭ، ئاۋۋال تىكلىشىڭ كېرەك. ئۇنىڭدىن بىر نەرسە ئالماقچى بولساڭ، ئاۋۋال بېرىشىڭ كېرەك. بۇ يوشۇرۇن دانالىق دېيىلىدۇ» (تەرىقەتنامە، 36-باب). بۇ ھىيلە-نەيرەڭ، ھۆكۈمراننىڭ قارىماققا ھەرىكەتسىزدەك كۆرۈنسىمۇ، ھەمىشە كونترولۇقنى قولىدا تۇتۇشىغا كاپالەتلىك قىلىدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا، ھۆكۈمدارىدىن جەمئىيەت تەرتىپىگە ئالاقىدار ئىشلاردا ئىمكانقەدەر ئەڭ ئاز ئارىلىشىش بىلەن ئىدارە قىلىش تەلەپ قىلىنىدۇ (تەرىقەتنامە، 29-باب) ۋە كۆپ باج ئالماسلىق شۇنداقلا جازانى ئېغىرلاشتۇرماسلىق تەۋسىيە قىلىنىدۇ. خەلقنىڭ ئاچ قېلىشىنى، ئۇلارنىڭ ئەمەلدارلىرىنىڭ باج ۋە ئاشلىقنى ھەددىدىن زىيادە توپلىۋالغانلىقىدىن دەپ قارايدۇ (تەرىقەتنامە، 75-باب) ۋە خەلقنى ئۆلۈم بىلەن قورقۇتۇشنىڭ ئۇنۇمسىز ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ (تەرىقەتنامە، 74-باب).

غايىۋى دۆلەت

لاۋزى ياكى «تەرىقەتنامە» نىڭ سىياسىي تەلىماتى «كىچىك دۆلەت، ئاز پۇقرا» (小国寡民) دىن تەشكىل تاپقان سىياسىي سىستېمىدۇر (تەرىقەتنامە، 80-باب) ۋە يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان شەكىلدە ئىدارە قىلىنغان بۇ كىچىك سىياسىي سىستېما بۇ پەلسەپە ئوتتۇرىغا قويغان غايىۋى دۆلەتتۇر، شۇنداقلا بۇ دۆلەت «ھېچ ئىش قىلماي باشقۇرۇش» ئۈچۈن ئەڭ مۇكەممەل مۇھىتتۇر. چۈنكى بۇ غايىۋى دۆلەت مەدەنىيەت، تېخنىكا ۋە كەڭ كۆلەملىك ئىجتىمائىي ئالاقە، رىقابەت، ئىنسانىي ئىستەك ۋە شۆھرەتنى – يەنى ئىنسانلار ئارىسىدىكى ئاكتىپ بولۇشنى قوزغايدىغان ئامىللارنى (有为) – سىستېمىلىق رەت قىلىدۇ.

بۇ غايىۋى دۆلەتتە، كىشىلەرنىڭ ئىلغار قوراللىرى (قورال-ياراغ، كېمە-ھارۋا) بولسىمۇ، ئۇنى ئىشلەتمەسلىكنى تاللايدۇ. ئۇلار ئېپتىدائىي تۇرمۇشتىن رازى بولۇپ، ئىجتىمائىي ھاياتنى ئەڭ تۆۋەن چەككە چۈشۈرىدۇ. تەرىقەتنامىنىڭ 80-بابىدا بۇ غايىۋى دۆلەت مۇنداق تەسۋىرلەنگەن:

–خەلقنىڭ ساناقسا ئىشلىتىشكە بولىدىغان قوراللىرى بولسىمۇ، ئۇنى ئىشلەتمىسۇن؛ خەلق ئۆلۈمنى قەدىرلەيدىغان بولسۇن، شۇنداقلا يىراقلارغا سەپەر قىلمىسۇن. گەرچە كېمە-ھارۋىلىرى بولسىمۇ، ئۇنىڭغا ئولتۇرمىسۇن. گەرچە ساۋۇت-قوراللىرى بولسىمۇ، ئۇنى نامايان قىلمىسۇن. خەلق ئارغامچا تۈگۈپ خاتىرە قالدۇرىدىغان بولسۇن. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ يېمەكلىكىدىن ھۇزۇرلىنىدىغان، ئۆزلىرىنىڭ كىيىمىنى قەدىرلەيدىغان، ئۆز ماكانىدا خاتىرجەم ئولتۇرىدىغان، شۇنداقلا ئۆرپ-ئادەتىدىن خۇشاللىنىدىغان بولسۇن. قوشنا دۆلەتلەر بىلەن بىر-بىرىگە قارىشىپ تۇرسىمۇ، توخۇ ۋە ئىتلارنىڭ ئاۋازى ئاڭلىنىپ تۇرسىمۇ، قېرىپ ئۆلگۈچە بىر-بىرى بىلەن بېرىش-كېلىش قىلمايدىغان بولسۇن» (لاۋزى، 80-باب).

بۇ يېگانە-يالغۇزلۇقنىڭ سەۋەبى – مەدەنىيەت، بىلىم ۋە تەرەققىياتنى يوق قىلىش ئارقىلىق تالىشىش ۋە قالايمىقانچىلىقنىڭ يوشۇرۇن خەۋپىنى يوقىتىشتۇر. ھۆكۈمدار خەلقنى يەرلىك دائىرىدە، ساۋاتسىز (خاتىرە ئۈچۈن

ئارغامچا توگۈش) ۋە ئاددىيلىقتىن رازى ھالەتتە تۇتۇش ئارقىلىق، ئۇلارنى رىقابەت ۋە قالايمىقانچىلىق پەيدا قىلىدىغان مۇرەككەپ ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتتىن، شۇنداقلا بىلىم، ئىستەك ۋە غايىنى يېتىلدۈرۈش پۇرسىتىدىن مەھرۇم قىلىدۇ. ئاندىن بۇ دۆلەتنىڭ خەلقى خۇشال، باشقۇرۇشى ئاسان، سىياسىي ۋەزىيىتى مۇقىم ۋە ئۆمرى ئۇزۇن بولىدۇ.

لاۋزىنىڭ بۇ خىل سىياسەت پەلسەپىسىنى تەتقىق قىلغۇچىلارنىڭ كۆپىنچىسى ئۇنىڭ نىيىتىنىڭ يامان ئەمەسلىكىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. ھەتتا لاۋزى ئوتتۇرىغا قويغان جاھىللىقنىڭ بىزنىڭ چۈشىنىشىمىزدىكى جاھىللىقتىن پەرقلىق ئىكەنلىكىنى تەشەببۇس قىلىدۇ. لېكىن نېمە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر خىتاي تارىخىدا ھېچبىر ھۆكۈمدار لاۋزى ئوتتۇرىغا قويغان غايىۋى دۆلەتنى قۇرۇشنى تەشەببۇس قىلمىغان. ئەمما يۇقىرىدا سۆزلەنگەن بۇ دۆلەتنى بارلىققا كەلتۈرۈش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان تاكتىكىلارنى كەڭ كۆلەمدە قوللانغان. مەسىلەن خەلقنى نادان قالدۇرۇش، ساياھەتنى چەكلەش، ئىچگە بېكىنۋېلىش، بىلىملىك كىشىلەرنى شارائىتقا قارىتا ئىشلىتىش ۋە يوق قىلىش، ئاجىز كۆرۈنۈش، يالغان كۆرۈنۈش دېگەندەك. شۇنداقلا تەرىقەتنامىدە سۆزلەنگەن تاكتىكىلار قانۇنچىلار تەرىپىدىن خەلقنى مۇستەبىتلىك بىلەن باشقۇرۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇلغان ۋە شاڭ ياڭ ۋە خەن فېي تەرىپىدىن سىستېمىلىق باشقۇرۇش پەلسەپىسى ھالىتىگە كەلتۈرۈلگەن.

يەنە بىر تەرەپتىن لاۋزىنىڭ ئىدىيەلىرى خىتاينىڭ ھەربىي ئىستراتېگىيەسىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن. مەسىلەن سۇنزىنىڭ ھەربىي ئىشلار دەستۇرىدىكى نۇرغۇن ئىدىيەلەر لاۋزىنىڭ پەلسەپىسى بىلەن بىردەكلىككە ئىگە. ئۈچ پادىشاھلىق دەۋرىدىكى سىمايى مۇ تەرىقەت ئېقىمىغا تەۋە ھەربىي ئىستراتېگىيەچىدۇر ۋە ئۇ دەۋرىدىكى جۇيۇ، جۇگېلياڭ، پاڭتوڭ شۇنداقلا ساۋ ساۋ قاتارلىق بارلىق ھەربىي ئىستراتېگىيەچىلەردىن ئۈستۈن ئىستراتېگىيە سەۋىيەسىگە ئىگە. بۇ سەۋەبتىن باشتا شۇ ۋە ۋۇ بەگلىكلىرىنى يېڭىپ، ئۇنىڭدىن كېيىن ساۋ ساۋ جەمەتىدىن ھوقۇقنى تارتىۋېلىپ جىن سۇلالىسىنى قۇرىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا 1907-يىلىدىن 1928-يىلىغىچە ۋەتەننى ۋالىي بولۇپ باشقۇرغان ياڭ زېڭشىننىڭمۇ ۋەتەننى لاۋزىنىڭ سىياسەت پەلسەپىسى بىلەن ئىدارە قىلغانلىقى سۆزلىنىدۇ. بۇ ھەقتە «شىنجاڭ تارىخىي ماتېرىياللىرى» قاراڭ. ياڭ ئىنتايىن ئاجىز ھەربىي كۈچ بىلەن ۋەتەننى ئاشۇ يىللاردىكى خىتايدىكى (چىڭ سۇلالىسىنىڭ يىقىلىشى، خىتاينىڭ ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئىچكى ئۇرۇشقا پېتىپ قېلىشى، موڭغۇلىيەنىڭ مۇستەقىل بولۇشى)، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى (جەدىتچىلىك ھەرىكىتى) ھەتتا دۇنيادىكى (1-دۇنيا ئۇرۇشى ۋە رۇسىيە ئۆكتەبىر ئىنقىلابى) چوڭ سىياسىي ۋە ئىدېئولوگىيەلىك ھەرىكەتلەرنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ خىتايدىن ئايرىلىپ چىقىپ كېتىشتىن ساقلاپ قالالىغان.

ئاخىرىدا خىتاينىڭ دۆلەت باشقۇرۇش پەلسەپىسى پەقەتلا تەرىقەت پەلسەپىسى ئەمەس. باشتا دەپ ئۆتكەندەك كۆڭزىچىلىق، قانۇنچىلىق ھەتتا غەربتىن كىرگەن باشقا ئېقىملارنىڭ خىتاينىڭ ئەمەلىي شارائىتىغا تەتبىقلىنىشى ۋە ئۆزىنىڭ ئەنئەنىۋى سىياسەت پەلسەپىلىرى بىلەن بىرلەشتۈرۈشىدىن كەلگەن. بۇنىڭ ئىچىدە كۆڭزىچىلىق يەنىلا مۇھىم ئورۇندا بولۇپ، ئەسلى كۆڭزى پەلسەپىسى، تەرەققىياتى، ئۆزگىرىشى ۋە باشقا باشقۇرۇش پەلسەپىلىرىنى ئىچىگە ئېلىپ بىر پۈتۈن سىستېما بولۇپ شەكىللىنىشى ئۇزۇن بىر تېمىدۇر. كېيىن ۋاقىت چىققاندا ئايرىم توختىلىشىمىز مۇمكىن.

پایدىلانغان مەنبەلەر :

- 老子 道德 经 注 /(魏) 王 弱 注 , (北京 :中华书局 ,2011)
- 刘泽华, 中国政治思想史：先秦卷, (北京:中国人民大学出版社, 2014)

خىتاي ئىدىيە تارىخىدىكى ئابىدە خاراكتىرلىك ئەسەر: قارا-قېلىن تەلىماتى \ داپشاقنامە

مەۋلان تەڭرىقۇت

(2025-06-12)

ئاپتور لى زۇڭۇۋ (李宗吾) ھەققىدە

لى زۇڭۇۋ 1879-يىلى 2-ئاينىڭ 3-كۈنى سىچۇەن ئۆلكىسى فۇشۇن ناھىيەسىدە تۇغۇلۇپ، 1943-يىلى 9-ئاينىڭ 28-كۈنى 64 يېشىدا ئۆلگەن. خىتايچە مەنبەلەردە ئۇ خىتاينىڭ يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان مۇتەپەككۇرى ۋە مائارىپچىسى دەپ ئاتالغان. لى زۇڭۇۋ 1903-يىلى سىچۇەندە ئالىي مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان مەزگىلىدە، تۇڭمېڭخۇي جەمئىيىتىگە قاتناشقان. ئۇ ئوقۇتقۇچى، مەكتەپ مۇدىرى بولۇپ ئىشلىگەن ۋە سىچۇەن ئۆلكىلىك مائارىپ نازارىتىنىڭ مائارىپ نازارەتچىسى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن.

لى زۇڭۇۋ (Li Zong Wu) تۇغۇلغاندا بۇ ئىسىم بىلەن ئاتالمىغان؛ ئۇ ياشلىقىدا شىكەي (世楷) دەپ ئاتالغان بولۇپ، لەقەمى زۇڭرۇ (宗儒) ئىدى. بۇ ئىسىم ئۇنىڭ دەسلەپتە ئۆزى ئۈچۈن رۇجىياچىلىقنى، يەنى كۈڭزىچىلىقنى ئۆلگە قىلىش نىيىتىنى بىلدۈرەتتى. بىراق، چېڭدۇدا ئوقۇۋاتقان مەزگىلىدە، كۈڭزى تەلىماتىدا نۇرغۇن كەمچىلىكلەر بارلىقىنى تونۇپ يەتكەن. نەتىجىدە، ئۇ كۈڭزىغا قارىغۇلارچە ئەگىشىشنىڭ ئورنىغا، ئۆزىنى-ئۆزى ئۆلگە قىلىش (يەنى ئۆزىگە ئىشىنىش) ئەقىلگە مۇۋاپىق دېگەن خۇلاسىگە كەلگەن ۋە ئىسمىنى «زۇڭۇۋ»(宗吾)، يەنى «ئۆزىگە ئەگىشىش/ئۆزىنى ئۈستاز تۇتۇش»قا ئۆزگەرتكەن. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇ «قەدىمكىلەرنىڭ كىتابىنى ئوقۇغاندا چوقۇم گۇمان بىلەن قاراش، تارىخ ۋە جەمئىيەتكە مۇستەقىل ئىدىيەۋى روھ بىلەن نەزەر سېلىش» كېرەك دېگەن ئىدىيەگە كەلگەن. ئۇ «زۇڭۇۋ» دېگەن ئىسىمنىڭ ئۆزىنىڭ ئىدىيە مۇستەقىللىقى بايرىقى ئىكەنلىكىنى ئوچۇق ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ ئىدىيەۋى مۇستەقىللىق ئۇنىڭ تارىخ ۋە جەمئىيەتكە تەرەپسىز، گۇمانىي ۋە تەنقىدىي نەزەردە قارىشىغا سەۋەب بولغان. مۇشۇ خىل تەپەككۇر ئۇسۇلى ئارقىلىق ئۇ «يىگىرمە تۆت تارىخ» ۋە سۇڭ، يۈەن، مىڭ، چىڭ سۇلالىسى ئالىملىرىنىڭ ئەسەرلىرىدىكى كەمچىلىكلەر ھەم زىددىيەتلەرنى بايقىغان.

ئۆزىگە بولغان قاراش ۋە ئۇسۇلۇب

لى زۇڭۇۋ ئۆزىنى پەقەت بىر يازغۇچىلا ئەمەس، بەلكى يېڭى بىر ئىدىيە تەرىقىتىنىڭ (家 school) ئاساسچىسى دەپ قاراپ، ئۆزىنى «قېلىن-قارا تەرىقىتىنىڭ پىرى»(厚黑教主) دەپ ئاتىغان. گەرچە ئۇ «قېلىن-قارا» (يۈز قېلىنلىق ۋە كۆڭلى قارىلىق) پىرىنسىپلىرىنى تەشەببۇس قىلغان بولسىمۇ، يېقىن بىر دوستى لى زۇڭۇۋنىڭ ئەمەلىيەتتە شەخسەن «نە يۈزى قېلىن، نە كۆڭلى قارا ئەمەسلىكىنى» تەكىتلىگەن. ئۇنىڭ يېزىش ئۇسلۇبىدا كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان ياكى يۇمۇرىستىك رىتورىكا ئارقىلىق چوڭقۇر مەنىلەر ئىپادىلەنگەن. بەزى تەنقىدچىلەر ئۇنىڭغا «ساراڭ» دەپ باھا بەرگەن بولسىمۇ، ئۇ ئۆزىنىڭ چوڭقۇر مەدەنىيەت تەنقىدچىلىكى بىلەن

شۇغۇللىنىۋاتقانلىقىنى ئېيتقان ۋە ئۆزىنى كونىراپ كەتكەن مۇتەسسىپ قاراشلارغا جەڭ ئېلان قىلغان تارىخىي شەخسلەرگە ئوخشاتقان. لى زۇڭۇ خىتاي مەدەنىيىتىگە تۆتقان بۇ خىل پوزىتسىيەسى بىلەن «قېلىن ۋە قارىلىق تەلىماتى» (黑厚学) نامىلىق كىتابنى يېزىپ چىققان.

كىتابنىڭ مەزمۇنىدىن خۇلاسە

«قېلىن-قارا نەزەرىيەسى» تارىخ ۋە ئىنسان تەبىئىتىگە تەنقىدىي \ گۇمانىي نەزەردە قاراشنى ئاساس قىلغان ئەسەر بولۇپ، خىتاي جەمئىيىتىدە كۆچلۈك مۇنازىرە قوزغىغان بىر پەلسەپە سىستېمىسى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىققان. ئاپتور كىتابتىكى بايقاشلىرىنى، يەنى «قېلىن-قارا نەزەرىيەسى» نى تارىخىي مۇۋەپپەقىيەت، ئىنسان پسىخولوگىيەسى ۋە مىللىي ئىستراتېگىيەنى بەلگىلەيدىغان تۈپ مېخانىزم دەپ قارىغان.

قېلىن-قارا نەزەرىيەسىنىڭ جەۋھىرى ئاددىي بولۇپ، خىتاينىڭ «يىگىرمە تۆت تارىخ» (二十四史) تىكى قەھرىمانلار ۋە بۇيۇك رەزىل شەخسلەرنىڭ مۇۋەپپەقىيىتى پەقەت «قېلىنلىق» (厚) يەنى يۈزى قېلىن، نومۇسسىز بولۇش ۋە «قارىلىق» (黑) يەنى كۆڭلى قارا، رەھىمسىز بولۇشنى ئىگىلەشكە باغلىق دەپ قارىغان. بۇ يەردىكى ئىككى يادرولۇق ئۇقۇم «قارا» ۋە «قېلىن» بولۇپ، كونكرېت مەنىسى تۆۋەندىكىچە:

قېلىنلىق (厚): كىتابقا ئاساسەن قېلىنلىقنىڭ يادروسى نومۇسقا چىداش، ھاقارەتنى ئىچىگە يۇتۇۋېتىش ۋە چىدامچان بولۇش ئىقتىدارىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ئىچكى تىزگىنلەشنى تەلەپ قىلىدۇ، يەنى ئۆزىنىڭ ھېسسىيات ھالىتىنى بېسۇۋېلىشتا ئىپادىلىنىدۇ. قېلىنلىقتا چېكىگە يەتكەندە، خۇشاللىق، غەزەپ، قايغۇ ۋە شادلىقنىڭ ھېچقايسىسى يۈزگە چىقىرىلمايدۇ. بۇنداق قېلىنلىق ئارىلاشقان چوڭقۇر سەۋرچانلىقنىڭ مەقسىتى – تاشقى كۈچلەر، ھاقارەتلەر ياكى ئىغۋاگەرچىلىكلەرنىڭ ئەجەللىك زەربە بېرىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش، شۇ ئارقىلىق مۇۋەپپەقىيەت يولىنى ساقلاپ قېلىشتۇر. شياڭ يۇ دەل مۇشۇنداق قېلىنلىق كەمچىل بولغانلىقى، ھاقارەتكە چىدىمىغانلىقى ئۈچۈن لىيۇ باڭغا مەغلۇپ بولغان.

لى زۇڭۇ قېلىنلىقنى ئىگىلەشنى ماھارەت جەھەتتىن ئۈچ روشەن دەرىجىگە ئايرىغان:

- دەسلەپكى باسقۇچ: يۈزى شەھەر سېپىلىدەك قېلىن (厚如城墙) دەپ تەسۋىرلىنىدىغان بولۇپ، بىراق بۇ دەسلەپكى باسقۇچ يېتەرلىك بولمايدۇ، چۈنكى سېپىلنى زەمبىرەك بىلەن ئۆرۈۋەتكىلى بولىدۇ.
- ئوتتۇرا باسقۇچ: «قېلىن ھەم قاتتىق» (厚而硬) دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ دەرىجىگە يەتكەن كىشى سىرتقى زەربىلەرگە قارىتا چوڭقۇر چىدامچانلىققا ئىگە بولىدۇ. لىيۇ بېي بۇ باسقۇچنىڭ تارىخىي ئۈلگىسى سۈپىتىدە كۆرسىتىلگەن بولۇپ، ئۇ شۇقەدەر چىداملىق ئىدىكى، ھەتتا «تەڭداشسىز قارا» ساۋ ساۋمۇ ئۇنى يېڭەلمىگەن.
- ئالىي باسقۇچ: بۇ «شەكىلسىز قېلىنلىق» (厚而无形) بولۇپ، بۇ سەۋىيەگە يەتكەن كىشىنىڭ ماھارىتى شۇقەدەر كامالەتكە يەتكەن بولىدۇكى، ئۇ سىرتتىن قارىماققا ئادەتتىكى ئادەمدەك كۆرۈنىدۇ. زامانداشلىرى ۋە كېيىنكى ئەۋلادلار ئۇنىڭدا قېلىن-قارا ئالامەتلىرى يوق دەپ قارايدۇ. بۇ ئالىي كامالەت قەدىمكى زاماندىكى خىتاينىڭ بۇيۇك ئەۋلىيا ۋە دانىشمەنلىرىگە مەنسۇپتۇر. قېلىنلىقنىڭ پەلسەپىۋى ئاساسى كۆڭزى تەلىماتىنىڭ مۇھەپپىزىكار ياكى پاسسىپ تەرىپى (儒家的消极面) بىلەن شۇنداقلا لاۋزىنىڭ «تىنچ ۋە ھەرىكەتسىز» (清静无为) ۋە سۈدەك يۇمشاق (柔弱) بولۇش پەلسەپىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىكتۇر.

قارىلىق (黑): بۇ پىرىنسىپ رەھىمسىز بولۇش ۋە قىلچە ئىككىلەنمەستىن ھەرىكەت قىلىشنى كۆرسىتىدىغان بولۇپ، بۇ باشقىلارغا رەھىمسىز بولۇش بىلەن باراۋەر. قارىلىق كىشىدىن بولۇپمۇ سىياسىي ھەرىكەتلەردە ئەنئەنىۋى ئەخلاقنى چۆرۈپ تاشلاشنى، قاتىلغا ئوخشاش رەھىمسىز، كەسكىن ھەرىكەت قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ. مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن، باشقىلارنىڭ زىيانغا ئۇچرىشىغا قارىماي، ھەتتا باشقىلارنى «بالا-چاقىلىرىنى سېتىشقا، جېنىدىن ئايرىلىپ ئائىلىسى ۋەيران بولۇشقا» (卖儿贴妇，亡身灭家) مەجبۇر قىلىش بەدىلىگە بولسىمۇ ھەرىكەت قىلىشنى كۆرسىتىدۇ. مۇھىم نۇقتا شۇكى، ئەگەر ھوقۇق ياكى ئابرويىنى ساقلاپ قالىمەن دەيدىكەن، قارىلىقنى شۇ پېتى يالىڭاچ ھالدا قوللىنىشقا بولمايدۇ. رەھىمسىزلىك چوقۇم نىقابلىنىشى كېرەك: «رەھىمسىزلىك» نىڭ ئۈستىگە چوقۇم «بىر قەۋەت مېھرىبانلىق، ھەققانىيەت ۋە ئەخلاق» (仁义道德) يېپىنچىسى يېپىلىشى كېرەك.

قارىلىقنىڭ باسقۇچلىرى

- دەسلەپكى باسقۇچ: «يۇرىكى كۆمۈردەك قارا» (黑如煤炭) دەپ تەسۋىرلىنىدۇ. ئەمما بۇ سەۋىيە يېتەرلىك ئەمەس، چۈنكى كۆمۈرنىڭ «رەڭگى كىشىنى بىزار قىلىدۇ» (颜色可憎) ۋە كىشىلەرنى ئۆزىدىن قاچۇرىدۇ.
- ئوتتۇرا باسقۇچ: بۇ باسقۇچ «قارا ھەم پارقىراق» (黑而亮) دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ تېخىمۇ يۇقىرى، تېخىمۇ ئۈنۈملۈك باسقۇچ بولۇپ، ساۋ ساۋ بۇنىڭغا مىسال بولالايدۇ. گەرچە ئۇ قارا كۆڭۈللۈكى بىلەن نامى چىققان بولسىمۇ، ئۇنىڭ سىياسىي بايرىقى «پارقىراق ئىدى»؛ يەنى ئۇ ئىختىساسلىقلارنى جەلپ قىلالايتتى، ۋە بۇ ئارقىلىق ئۆزىنىڭ قاراڭغۇ قىلمىشلىرىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا سىياسىي كۈچكە ئايلاندۇردى.
- ئالىي باسقۇچ: بۇ «رەڭسىز قارا» (黑而无色) دەپ ئاتىلىدىغان باسقۇچ بولۇپ، سىرتتىن قارىغاندىكى رەڭسىز ھالىتى، ئەسلى ماھىيەتتىكى قارىلىقنى يوشۇرۇپ تۇرىدۇ. بۇ باسقۇچقا خىتاينىڭ قەدىمكى بۇيۇك ئەۋلىيا ۋە ئۇستازلىرى يەتكەن. قارىلىقنىڭ پەلسەپەۋى ئاساسى فاجيا 法家 (قانۇنچىلار) تەلىماتىنىڭ مۇھەييىزكار ياكى پاسسىپ تەرىپى (法家的消极面) بىلەن مۇناسىۋەتلىكتۇر.

«قېلىن-قارا تەلىماتى» ئاپتور تەرىپىدىن ھاياتتىكى داۋالغۇشلار ئىچىدە پۇرسەتنى چىڭ تۇتۇش ۋە غەلىبە قىلىش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان بىر خىل دانىشمەنلىك دەپ تەسۋىرلەنگەن شۇنداقلا پۈتكۈل خىتاي تارىخىنى «قېلىن ۋە قارا، ۋەسسالام» (厚黑而已) شەكلىدە مۇشۇ ئىككى سۆز بىلەن يەكۈنلىگەن.

قېلىنلىق بىلەن قارىلىقنىڭ بىرلىكى

لى زۆڭۈ قېلىنلىق بىلەن قارىلىقنىڭ ئايرىم-ئايرىم نەرسە ئەمەسلىكىنى، بەلكى بىر پۈتۈن پىرىنسىپنىڭ ئىككى تەرىپى ئىكەنلىكىنى ۋە ئۇلارنىڭ بىر-بىرىگە ئايلىنالايدىغانلىقىنى تەكىتلىگەن. ئۇنىڭ ئېيتىشچە، قېلىنلىق – «دۇنيانىڭ ئاساسي ماھىيىتى» (天下之大本也) قارىلىق بولسا «دۇنيانىڭ چوڭ يولى» (天下之达道也).

ئۇلار ماھىيەتتە «چىدامچانلىق/سەۋرچانلىق» (忍) پىرىنسىپى ئارقىلىق بىرلىككە كېلىدۇ:

قېلىنلىق – ئۆزىگە بولغان سەۋرچانلىق (忍于己): شەخسىي قىينىچىلىق، نومۇس ۋە ھاقارەتكە چىداش.

قارىلىق – باشقىلارغا بولغان قاتتىق قوللۇق (忍于人): رەھىمسىزلەرچە ھەرىكەت قوللىنىش.

قېلىن-قارا پىرىنسىپلىرى كامالەتكە يەتكەندە، مۇنداق بىر ھالەت شەكىللىنىدۇ: «دۇنيا ئۇنىڭدىن ھېيىقىدۇ، جىن-شەيتانلارمۇ ئۇنىڭدىن قورقىدۇ» (致厚黑，天地畏焉，鬼神惧焉). مانا بۇ سەۋىيەگە يەتكەندە، قېلىن ۋە قارىلىق سىياسىي ۋە دۇنياۋى مۇۋەپپەقىيەتنىڭ ھەل قىلغۇچ ئاچقۇچىغا ئايلىنىدۇ.

فىزىكىدىكى پەلسەپەۋى ئاساس

لى زۇڭۇ «پىسخىكىلىق ئۆزگىرىشلەر فىزىكا قانۇنىيەتلىرىگە بويسۇنىدۇ» (心理依力学规律而变化) دېگەن ئاكسىئومىنى (ئىسپات تەلەپ قىلمايدىغان ھەقىقەتنى) ئوتتۇرىغا قويۇش ئارقىلىق، بۇ ئەخلاقىي تەلىماتنى پۇختا ئاساسقا ئىگە قىلىشقا ئۇرۇنغان. قېلىنلىق ۋە قارىلىق ھادىسىلىرى پەقەت تارتىشىش ۋە ئىتتىرىشىش كۈچى ياكى مەركەزگە ئىنتىلىش ۋە مەركەزدىن قېچىش كۈچى قاتارلىق فىزىكا قانۇنىيەتلىرىگە ماس كېلىدىغان ئىنسانلارنىڭ ھەرىكىتىنى كۆزىتىشتۇر. ئۇنىڭ قارىشىچە، خۇددى بارلىق فىزىكىلىق ھادىسىلەر (مەسىلەن، سۇنىڭ ئېقىشى) فىزىكا قانۇنىيىتىگە بويسۇنغاندەك، ئىنسانلارنىڭ بارلىق ھەرىكىتىنىڭ مەنبەسى بولغان «شەخسىيەتچىلىك» (私) يەنى «تۇغما ئۆزىنى قوغداش تۇيغۇسى» مۇ (ئىنسانلاردىكى) قېلىنلىق ۋە قارىلىقنىڭ تۈپ ھەرىكەتلەندۈرگۈچى كۈچىدۇر. لى زۇڭۇ بۇ «شەخسىيەتچىلىك» كۈچنى ئالەملىك تارتىشىش كۈچىگە ئوخشاتقان.

خۇددى ئالەملىك تارتىشىش كۈچىنى يوقاتسا يەر شارى پارچىلىنىپ كەتكىنىدەك، «شەخسىيەت» تۇيغۇسىنى يوقىتىش ئىنسانىيەت ۋە دۇنيانىڭ ۋەيران بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ئىنسانىيەت ۋە مەدەنىيەتنىڭ مەۋجۇتلۇقىنىڭ ئۆزى مۇشۇ كۈچكە باغلىق. بۇ «مەن» لىك كۈچى تۈپ ۋە مۇقەررەر بولغاچقا، ئەنئەنىۋى سۇڭ كۆڭزىچىلىرى » (理学家) نىڭ شەخسىيەتنى يوقىتىش » (去私) ئۇرۇنۇشلىرى خۇددى تارتىشىش كۈچىنى يوقىتىشقا ئۇرۇنغانغا ئوخشاش مەغلۇبىيەتكە مەھكۇم بولغان. ئۇلارنىڭ تىرىشچانلىقى يەر شارىنىڭ مەركەزگە ئىنتىلىش كۈچىنى يوقىتىشقا ئۇرۇنغانغا ئوخشىتىلغان. بۇ شەخسىي، ئۆزىنى مەركەز قىلغان كۈچ ئىنسانلارنىڭ توقۇنۇشى ۋە ھەمكارلىقىنىڭ مەنبەسى بولغاچقا، ئۇنى تۇغما ياخشى ياكى يامان دەپ تۇرگە ئايرىشقا بولمايدۇ. شۇڭا، قېلىنلىق ۋە قارىلىقنى چۈشىنىش ۋە قوللىنىش – ئەخلاقسىزلارچە ئېلىپ بېرىلغان تاللاش ئەمەس، بەلكى ئىنسان تەبىئىتىنى باشقۇرۇپ تۇرىدىغان تەبىئىي قانۇنىيەتنى ئېتىراپ قىلىشتۇر. قېلىن-قارا تاكتىكىسىنىڭ شەخسىي مەنپەئەت (私利) ياكى ئاممىۋى مەنپەئەت (公利) ئۈچۈن ئىشلىتىلىشى ھەرىكەتنىڭ ئەخلاقىيلىقىنى بەلگىلەيدۇ، قورالنىڭ تەبىئىتىنى ئەمەس.

خىتاي تارىخىدىكى «قارا-قېلىن» لىقنىڭ مەسىللىرى

لى زۇڭۇ خىتاي تارىخىدىكى تارىخىي شەخسلەرنى ئۇلارنىڭ «قارا-قېلىن» پىرىنسىپلىرىنى قوللىنىش ماھارەتلىرىگە ئاساسەن ئانالىز قىلغان. چۈنكى ئۇنىڭ قارىشىچە، پۈتكۈل خىتاي تارىخى، بولۇپمۇ «يىگىرمە تۆت تارىخ» نى «يۈزى قېلىن، بىھايا بولۇش ۋە كۆڭلى قارا، رەھىمسىز بولۇش» قا يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ. قەھرىمانلار ۋە كاتتا رەزىل شەخسلەرنىڭ مۇۋەپپەقىيىتى ئۇلارنىڭ بىر-بىرىنى تولۇقلايدىغان بۇ ئىككى خىل ماھارەتنى قانچىلىك دەرىجىدە ئىگىلىگەنلىكى بىلەن ئوڭ تاناسىپتۇر. داۋالغۇش ئىچىدىكى ئۈچ پادىشاھلىق دەۋرى ۋە خەن سۇلالىسىنىڭ قۇرۇلۇشى لى زۇڭۇنى شۇنداق تىپىك مەسىللار بىلەن تەمىنلىگەنكى، بۇ ئارقىلىق قېلىن-قارا پىرىنسىپلىرىنى مۇكەممەل ئىجرا قىلىشنىڭ قانداق قىلىپ ئاخىرقى غەلىبىگە يېتەكلەيدىغانلىقى، ئەكسىچە ھەر قانداق بىر تەرەپتىكى يېتەرسىزلىكنىڭ قانداق قىلىپ مەغلۇبىيەتكە ئېلىپ كېلىدىغانلىقى ئىسپاتلانغان.

ساۋ ساۋ: قارىلىقنىڭ يۇقىرى پەللىسى

ساۋ ساۋ ئۈچ پادىشاھلىق دەۋرىدىكى ئەڭ كۆزگە كۆرۈنگەن قەھرىمان دەپ تەرىپلىنىدۇ، ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى قارىلىقنى (心黑) پەۋقۇلئاددە دەرىجىدە ئىگىلىگەنلىكىدۇر. بۇ سۈپەت ئۇنىڭ رەھىمسىز پەلسەپىسى ۋە ھېچ ئىككىلەنمەستىن كىشىنى چۆچۈتىدىغان ۋەھشىيلىكلەرنى قىلالايدىغان ئىرادىسىدە نامايان بولىدۇ. ساۋ ساۋنىڭ ھەممىگە تونۇشلۇق بولغان «مەن باشقىلارغا تۇزكورلۇق قىلسام قىلمەنكى، باشقىلارنىڭ ماڭا تۇزكورلۇق قىلىشىغا يول قويمايمەن» (宁我负人，勿人负我) دېگەن سۆزى ئۇنىڭ قارا يۈرەكلىك ھايات پەلسەپىسىنى تولۇق ئەكىس ئەتتۈرىدۇ.

تارىخىي مەنبەلەردە ئۇنىڭ پەۋقۇلئاددە رەھىمسىزلىكىگە ئائىت كونكرېت مىساللار بايان قىلىنغان بولۇپ، ئۇ ئۆز يولىنى توسقان ياكى ئۆزىدە گۇمان قوزغىغان كىشىلەرنى، جۈملىدىن ئۆزىنى ئۇرۇشتىن قېچىپ ماڭغاندا كاتتا مېھمان قىلغان لۈ بوشېنى خاتا گۇمان بىلەن پۈتۈن ئائىلىسىنى قوشۇپ ئۆلتۈرۈۋەتكەن ۋە خاتالىقىنى بىلگەندىن كېيىن قىلچە پۇشايمان ھېس قىلمىغان. يەنە كۆڭ رۇڭ ۋە ياڭ شيۇلارنى ئۆلتۈرگەن. ئۇنىڭ قىلمىشلىرى ھەتتا ئۆزىنىڭ ئائىلىسى ۋە سىياسىي چەمبىرىكىگىچە كېڭەيگەن بولۇپ، دۇڭ چېڭ، فۇ ۋەن ۋە كېيىنچە خانىش بىلەن شاھزادىلەرنىمۇ ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلغان. بۇ قىلمىشلار شۇنى كۆرسىتىپ بېرىدۇكى، ئۇنىڭ يۈرىكى شۇقەدەر ئەيمىنىشتىن خالىي ئىدىكى، قارىلىقنىڭ ئەڭ يۇقىرى پەللىسىگە يەتكەن. گەرچە ساۋ ساۋنىڭ ھەرىكەتلىرى ئۇنىڭ چوڭقۇر رەھىمسىزلىكىنى نامايان قىلغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ قارىلىقنى «قېلىن-قارا» ماھارىتىنىڭ ئىككىنچى سەۋىيەسى – «قارا ھەم پارقىراق» (黑而亮) بولۇش سەۋىيەسىگە يەتكۈزەلىگەن. گەرچە ئۇ قارا نىيەتلىكى بىلەن نام چىقارغان بولسىمۇ، قابىلىيەتلىك كىشىلەرنى ئەتىۋارلاپ ئىشلەتكەن (پارقىراق تەرىپى). بۇ ئۇنىڭغا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ئىختىساسلىق دانىشمەن ۋە قەھرىمانلارنى ئۆز بايرىقى ئاستىغا جەلپ قىلىش ئىمكانىيىتىنى بەرگەن. ئۇنىڭ رەزىل ئادەم دېگەن نامى ساداقەتمەنلىكنى قوزغاش ۋە ئىختىساسلىقلارنى جەلپ قىلىش ئىقتىدارى ئارقىلىق ئۆزگەرتىلىپ، خىتاينىڭ شىمالىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشىغا يول ئاچقان.

لىۋ بېي: قېلىنلىقنىڭ چوققىسى

ساۋ ساۋنىڭ قارىلىقىغا سېلىشتۇرغاندا، لىۋ بېي يۈزى قېلىنلىق (脸厚) جەھەتتە ئالاھىدە بولۇپ، ئىزچىل تۇردە بىھايا بولۇش ۋە كىشىلەرنىڭ ھېس-تۇيغۇلىرىنى سۈمۈرۈش تاكتىكىلىرىدا كامالەتكە يەتكەن. ئۇنىڭ قېلىنلىقى توختىماي كۆچلۈك ھامىيلارغا تايىنىش، باشقىلارنىڭ قول ئاستىدا تۇرۇشنى خالاپ قوبۇل قىلىش، بۇنىڭدىن قىلچىمۇ نومۇس قىلماسلىقتا ئىپادىلەنگەن. ئۇنىڭ ھايات مۇساپىسى ئۈزلۈكسىز قېچىش ۋە باشقىلارغا يۆلىنىش بىلەن ئۆتكەن بولۇپ، ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ ساۋ ساۋ، لۈ بۇ، لىۋ بياۋ، سۈن چۈەن ۋە يۈەن شاۋلارغا يۆلەنگەن.

لىۋ بېينىڭ قېلىنلىقى تەرىپىدىن ھەرىكەتلەندۈرۈلگەن ئاساسلىق قورالى – ھېس-تۇيغۇلىرىنى ئىپادىلەش ماھارىتى ئىدى. ئۇ يىغلاشقا بەكمۇ ئۇستا بولۇپ، بۇ قورالنى ئىستراتېگىيەلىك ھالدا ئۆز سەركەردىلىرى ۋە ئەسكەرلىرىنىڭ ھېسداشلىقىنى ۋە چوڭقۇر مېھىر-مۇھەببىتىنى قوزغاش ئۈچۈن ئىشلەتكەن، شۇ ئارقىلىق مەغلۇبىيەتنى مۇۋەپپەقىيەتكە ئايلاندۇرغان. بۇ تاكتىكا شۇقەدەر كەڭ قوللىنىلغانكى، كىشىلەر ئۇنىڭ ھاكىمىيىتىنىڭ ئۆلىنى «يىغلاپ تۇرۇپ قۇرۇپ چىققان» (江山是哭出来的) دەپ ئېيتىشقان. ئۇنىڭ قېلىنلىقتا كامالەتكە يېتىشى ھەتتا «تەڭداشسىز قارا نىيەت» ساۋ ساۋنىمۇ لىۋ بېينى يېڭىشتە پۈتۈنلەي ئامالسىز قالدۇرۇپ قويغان.

سۈن چۈەن: تاماملانمىغان بىرىكىش

ئۇچ پادىشاھلىقنىڭ ئۇچىنچى قەھرىمانى سۈن چۈەن ھەم قېلىنلىق ھەم قارىلىق سۈپەتلىرىگە ئىگە بولسىمۇ، ئاخىرىدا ھەر ئىككى تۈردە تولۇق كامالەتكە يېتەلمىگەنلىكى ئۈچۈن زىيان تارتقان. ئۇنىڭ مىجەزىدە ساۋ ساۋنى ئەسلىتىدىغان قارىلىق بار ئىدى، بۇ ئۇنىڭ جىڭجۇنى تۈيۈقسىز ئىگىلىۋېلىشى ۋە نەتىجىدە گۈەن يۈنى ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىشىدا كۆرۈلىدۇ. بىراق، ئۇنىڭ نىيىتى يېتەرلىك دەرىجىدە قارا بولالمىغان (黑不到底). چۈنكى ئۇ دەرھال لیۇ بېي بىلەن تىنچلىق ئورنىتىشنى تەلەپ قىلغان، شۇڭا ئۇنىڭ قارىلىقى ساۋ ساۋنىڭكىدىن سەل تۆۋەنرەك بولۇپ قالغان.

شۇنىڭغا ئوخشاش، سۈن چۈەندە يەنە لیۇ بېيغا ئوخشىشىپ كېتىدىغان قېلىنلىقمۇ بار. بولۇپمۇ ئۇ ساۋ ساۋنىڭ قول ئاستىدىكى بېقىندى بولۇشقا قوشۇلغاندا شۇنداق بولغان. يەنىلا، خۇددى قارىلىقىغا ئوخشاش، ئۇنىڭ قېلىنلىقىمۇ «ۋايىغا يېتەلمىگەن» (厚不到底). چۈنكى ئۇ ئۇزۇن ئۆتمەيلا ساۋ ساۋ ھاكىمىيىتىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرگەن، بۇ ئۇنىڭ قېلىن مىجەزىنى لیۇ بېينىڭكىدىن سەل تۆۋەن ئورۇنغا چۈشۈرۈپ قويغان. لى زۇڭۇ ئەينى ۋاقىتتىكى كېلىپ چىققان سىياسىي تەڭپۇڭلۇق ۋە جاھاننىڭ ئاخىرىدا ئۈچكە بۆلۈنۈشىنى (天下三分) مۇشۇ تاماملانمىغان كامالەتكە باغلايدۇ: سۈن چۈەن نە ئەڭ قېلىن، نە ئەڭ قارا؛ لیۇ بېي قېلىنلىقتا كامالەتكە يەتكەن بىلەن قارا نىيەت بولالمىغان؛ ساۋ ساۋ بولسا قارا نىيەتلىكتە ھەق دادىغا يەتكەن ئەمما قېلىنلىقتا كەم قالغان؛ نەتىجىدە بۇلارنىڭ ھېچبىرى يەنە بىرىنى تەلتۆكۈس يېڭەلمىگەن.

سما يى: قېلىن ۋە قارىلىقنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بىرىكمىسى

جىن سۇلالىسىنىڭ قۇرغۇچىسى سما يى ساۋ ساۋ ۋە لیۇ بېيدىن كېيىن قېلىن-قارا نەزەرىيەسىنىڭ بۇيۇك نەتىجىلىرىنى يېغىنچاقلىغان شەخس دەپ قارالغان. ئۇ ئۇچ پادىشاھلىق دەۋرىدىكى ئىككى قۇرغۇچى شەخسنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك بىرلەشتۈرۈپ، ئاخىرىدا دۆلەتنىڭ ئۆز جەمەتى ئاستىدا بىرلىككە كېلىشىگە كاپالەتلىك قىلغان.

سما يىنىڭ قارىلىقنى ئىگىلىشى ئۇنىڭ ھاكىمىيەت بېشىدىكى ساۋ جەمەتىگە قاراتقان ئالدامچىلىق ھەرىكەتلىرىدە كۆرۈلگەن. ئۇ تۇل قالغان خانىش ۋە يېتىم قالغان ياش ئىمپېراتورنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئالداپ، ساۋ ساۋنىڭ قارا يۈرىكى بىلەن ھەرىكەت قىلغان. ئۇنىڭ قېلىنلىقى جۇگې لياڭغا قارشى ئېلىپ بارغان ھەربىي يۈرۈشىدە ئەڭ گەۋدىلىك ھالدا نامايان بولغان. جۇگې لياڭ سما يىنىڭ قورقۇنچاقلىقىنى مەسخىرە قىلىش ئۈچۈن ئۇنىڭغا ئايالىلارنىڭ كىيىمى ۋە بەلبېغىنى ئەۋەتىپ ئۇرۇش قىلىشقا قىستىغاندا، سما يى ھاقارەتنى يۇتۇۋېتىپ، نومۇسقا چىداپ تۇرۇپ ئايال كىشىنىڭ كىيىمىنى كەيگەن ۋە ئۇرۇش قىلىشنى رەت قىلغان. لى زۇڭۇ بۇ خىل پەۋقۇلئاددە سەۋرچانلىقنى ھەتتا لیۇ بېينىڭكىدىنمۇ ئۈستۈن تۇرىدىغان قېلىنلىق دەپ قارىغان. ھاقارەتكە چىداش (قېلىنلىق) ۋە ئاجىزلارنى ئالداش (قارىلىق) تىن ئىبارەت بۇ بىرىكمە ئۇنىڭ جۇگې لياڭنى مەغلۇپ قىلىشىغا ۋە سما جەمەتىنىڭ ئاخىرقى غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرۈشىگە ئىمكانىيەت بەرگەن بولۇپ، بۇ ئەڭ ئاخىرقى سىياسىي نەتىجىنىڭ قېلىن-قارا پىرىنسىپلىرىنى ئىزچىل قوللىنىش ئارقىلىق بەلگىلىندىغانلىقىنى دەللىلگەن.

شياڭ يۈ: قېلىن-قارا تەلىماتىنى بىلمىگەنلىكى ئۈچۈن مەغلۇپ بولغان قەھرىمان

كۈچلۈك ۋە رەھىمسىز چىن سۇلالىسىنى يەر بىلەن يەكسان قىلغان پالۋان شياڭ يۈ كىشىنى قايىل قىلىدىغان جەڭگىۋارلىققا ۋە دۇنيانى زىلزىلىگە سالىدىغان جاسارەتكە (拔山盖世之雄) ئىگە شەخس بولسىمۇ، قېلىن-قارا پىرىنسىپلىرىنى تۈپتىن چۈشىنەلمىگەنلىكى ئۈچۈن ھالاك بولغان. ئاپتور لى زۇڭۈۋ ئۇنىڭ لىيۇ باڭغا پاجىئەلىك يېڭىلىشىنىڭ سەۋەبىنى خەن شىننىڭ مەشھۇر باھاسى بىلەن ئىپادىلەيدۇ: ئۇنىڭدا «ئاياللارچە رەھىمدىللىك» (妇人之仁) ۋە «ھېسسىياتچان قەھرىمانلىق» (匹夫之勇) بار.

«ئاياللارچە رەھىمدىللىك» ئۇنىڭ يۇرىكىنىڭ يېتەرلىك دەرىجىدە قارا ئەمەسلىكىنى بىلدۈرىدۇ، چۈنكى ئۇنىڭ كۆڭلىدە ئۇ قىيالمىغان نۇرغۇن ئىشلار بار ئىدى. شياڭ يۈدىكى بۇ ھالاكەتلىك ئىككىلىنىش ھەممىدىن بەك خوڭمېن زىياپىتىدە نامايان بولغان بولۇپ، ئۇ لىيۇ باڭنى تامامەن يوقىتىش پۇرسىتىنى قولغا چۈشۈرگەن بولسىمۇ ئۇنى قويۇپ بەرگەن. «ھېسسىياتچان باتۇرلۇق» بولسا ئۇنىڭدىكى قېلىنلىقنىڭ مەغلۇبىيىتىنى كۆرسىتىدۇ، يەنى ئۇنىڭدا ھاقارەتكە چىدايدىغان چىدامچانلىق كەمچىل ئىدى. شياڭ يۈنىڭ غۇرۇرى ئۇنىڭ ھاقارەتكە چىدىشىغا يول قويمىغان بولۇپ، بۇ ئۇنىڭ يۈزىنىڭ يېتەرلىك قېلىن ئەمەسلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇ لىيۇ باڭ بىلەن بولغان جەڭدىكى ئاخىرقى مەغلۇبىيىتىدە دەريادىن ئۆتۈپ قېچىشنى رەت قىلىدۇ. ئۇ يېڭىلگەن ھالەتتە ئۆز ۋەتەنداشلىرى (جياڭدۇڭ خەلقى) بىلەن يۈز كۆرۈشۈشكە نومۇس قىلغان ۋە «ۋىجدانىم ئالدىدا خجىلمەن» دەپ پەرياد قىلغان. بۇ خىل ئەنئەنىۋى شان-شەرەپ ۋە نومۇس قارىشىغا چىڭ ئېسىلىۋېلىش ئۇنىڭ مەغلۇبىيىتىنى مۇقەررەرلەشتۈرگەن بولۇپ، ھەم قارىلىق ھەم قېلىنلىق كەمچىل بولغان قەھرىمانلارنىڭ چوقۇم يىقىلىدىغانلىقىنى دەلىللىگەن.

لىيۇ باڭ (خەن گاۋزۇ): قېلىن ۋە قارا تەلىماتىنىڭ پېشۋاسى

شياڭ يۈگە روشەن سېلىشتۇرما بولغىنى – لىيۇ باڭ (خەن گاۋزۇ) قېلىن-قارا تەلىماتىنىڭ ئالىي پېشۋاسى دەپ مەدھىيىلەنگەن. لى زۇڭۈۋ ئۇنى «تەڭرى ئەۋەتكەن ئەۋلىيا» (天纵之圣) دەپ قارىغان. ئۇنىڭ مۇۋەپپەقىيىتى قېلىنلىق ۋە قارىلىقنى قىل سىغمايدىغان دەرىجىدە قوللانغانلىقىدىن كەلگەن بولۇپ، بۇ ئۇنىڭغا ئەنئەنىۋى ئەخلاقنى بۇزۇپ تاشلاش، بارلىق ئەدەپ-ئەخلاق، نومۇس-ھايانى بىر چەتكە قايرىپ قويۇش ئىمكانىيىتىنى بەرگەن.

لىيۇ باڭنىڭ قېلىنلىقى ئۇنىڭغا ھاقارەتنى قوبۇل قىلىش ۋە قايتۇرۇش ئىقتىدارىنى بەرگەن. شياڭ يۈ ئۇنى بىرگە-بىر ئېلىشىشقا تەكلىپ قىلغاندا لىيۇ باڭ ئاددىيلا كۈلۈپ تۇرۇپ رەت قىلغان. چۈنكى ئۇ ئەلەم ماھارىتىدە شياڭ يۈنىڭ قولىغا سۇ قۇيۇپ بېرەلمەيتتى. شۇڭا ئۇ كۈچ بىلەن ئەمەس، ئەقىل بىلەن ئېلىشىشنى ئەۋزەل كۆرگەن. بۇ خىل ھاقارەتكە چىداش ئىقتىدارى ئۇنىڭ ئۇستازى جاڭ لياڭ تەرىپىدىن ئۆگىتىلگەن مۇھىم دەرس بولۇپ، جاڭ لياڭمۇ بۇ قېلىنلىقنى كۆۋرۈك ئۇستىدە بىرى بەرگەن كىتابتىن ئۆگەنگەن.

ئۇنىڭ قارىلىقى ئۆزىنىڭ زورىيىشىغا يارىدەم قىلغان ۋە ۋەزىرلەرنىڭ گېپىگە كىرمەي خوڭمېن زىياپىتىدە ئۇنى قويۇۋەتكەن شياڭ يۈگە ئاسىيلىق قىلىشتا؛ ئۇنىڭ ئائىلە مۇناسىۋىتىدىكى رەھىمسىز قىلمىشلىرىدا؛ ۋە خەن سۇلالىسىنى قۇرغاندىن كېيىن ئۆزىنىڭ سەپداشلىرىنى رەھىمسىزلەرچە تازىلىشىدا تولۇق نامايان بولغان. شياڭ يۈ تەھدىت سالغاندا، لىيۇ باڭ ئۆز دادىسىنى قىيما-تاختا ئۇستىگە قويۇشقا يول قويغان، ھەتتا پىشۇرۇلغان گۆشنى تەڭ يېيىش ھەققىدە چاقچاق قىلغان. ئۇ يەنە چۇ (شياڭ يۈنىڭ قوشۇنى) ئارمىيەسىنىڭ ھۇجۇمىدا قۇيرۇقىنى خادا قىلىپ قېچىپ ماڭغاندا يۈك-تاقنى يېنىكلىتىش ئۈچۈن ئۆز بالىلىرى شياۋخۇي ۋە لۇ يۈەننى ھارۋىدىن ئىتتىرىپ چۈشۈرۈۋەتكەن. خەن سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا كىچىك كەنتتە نەچچە كىشى بىلەن قوزغىلاڭ

كۆتۈرگەندە ئەگەشكەن سابىق سەپداشلىرىنى شۇنداقلا ئۇنىڭغا جان تىكىپ خىزمەت قىلىپ خىتاينى بىرلىككە كەلتۈرۈپ بەرگەن نۇرغۇن تۆھپىكار قۇرغۇچى شەخسلەرنى سىستېمىلىق تازىلاپ، خەن شىن ۋە پېك يۈەلەرنى ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلغاندا، ئۇنىڭ قارىلىقى سىياسىي جەھەتتە يۇقىرى پەللىگە يەتكەن. ئۇ ئۆز قىلمىشىنى «قۇشلار تۈگىگەندە ئوقيالار يىغىۋېلىنىدۇ؛ توشقان ئۆلگەندە ئۇۋ ئىتى پىشۇرۇپ يېيىلىدۇ» (鸟尽弓藏；兔死狗烹) دېگەن ماقال بىلەن ئاقلىغان.

بۇلاردىن سىرت لى زۇڭۇۋ يەنە خىتاي تارىخىدا ئۆتكەن باشقا نۇرغۇنلىغان تارىخىي شەخسلەرنىڭ مۇۋەپپەقىيەت ۋە مەغلۇبىيىتىنى مانا بۇ قارا ۋە قېلىنلىق تەلىماتىنىڭ پىرىنسىپلىرى ئاساسىدا ئانالىز قىلغان. قىزىققۇچىلار كىتابنىڭ ئۆزىنى تېپىپ ئوقۇپ باقسا بولىدۇ.

لى زۇڭۇۋنىڭ «قېلىن ۋە قارىلىق تەلىماتى» نى يېزىش سەۋەبى

«قېلىن ۋە قارىلىق تەلىماتى» نىڭ كېلىپ چىقىشى دەسلەپتە كىنايىلىك ئىلھامدىن باشلانغان بولسىمۇ، كېيىنچە ئوبيېكتىپ تارىخىي ھەقىقەتنى ئىزدەشكە ئايلىنىپ، ئاخىرىدا مۇكەممەل بىر پەلسەپە سىستېمىسىغا قاراپ تەرەققىي قىلغان. لى زۇڭۇۋ بۇ ئۇقۇمنى تۇنجى قېتىم خىتايدىكى ئەنئەنىۋى تارىخىي بايانلار بىلەن سىياسىي ۋەقەلەرنىڭ ئەمەلىي نەتىجىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەرنى ئويلىشىش جەريانىدا ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇ تارىخىي شەخسلەرنىڭ سىياسىي مۇۋەپپەقىيەتلىرىنىڭ، يەنى گۈللىنىش ۋە ھالاكىتىنىڭ رەسمىي تارىخچىلار ۋە دانىشمەنلەر تەشەببۇس قىلغان ئەخلاقىي نەسىھەتلەر بىلەن زىددىيەتلىك ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتكەن.

ئۇ خىتاي تارىخىنى تەكشۈرۈش، تەھلىل ۋە تەپەككۇر قىلىش ئارقىلىق، تارىخىي قەھرىمانلار ۋە رەزىل كىشىلەرنىڭ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىشىدىكى «سىرى» نى يەكۈنلىگەن. ئۇنىڭ يەكۈنىچە، بۇ سىر «يۈزى قېلىن ۋە كۆڭلى قارا» (脸厚心黑) بولۇشنىڭ كۈچ-قۇدرىتىنى ئىگىلەشتىن باشقا نەرسە ئەمەس ئىدى. 1912-يىلى، ئۇ بۇ «ھېكمەت» نى مەركەز قىلغان «قېلىن-قارا نەزەريىسى» نامىلىق ئەسىرنىڭ تۇنجى نۇسخىسىنى يېزىپ چىققان. خىتاي خەلقىنىڭ تۇنجى نەشرىگە بولغان قىزغىن ئىنكاسى ئۇنى ھەيران قالدۇرغان ۋە لى زۇڭۇۋ خىتايلاردىكى بۇ ئەسەرگە بولغان قىزىقىشنى پسىخولوگىيە بىلەن چوڭقۇر مۇناسىۋەتتە بار دەپ قارىغان. بۇ تونۇش ئۇنىڭ يەنە 30 يىل داۋاملىشىدىغان ئىلمىي تەتقىقات سەپىرىگە ئاتلىنىشىغا تۈرتكە بولغان. 1936-يىلى، ئۇ يىللاردىن بۇيان بۇ تېما ھەققىدە يازغان يازمىلىرىنىڭ بىر قىسمىنى يېڭى كۆزقاراش ۋە پىكىرلىرى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ، ئەدەبىي خاتىرە شەكلىدە قايتا رەتلەپ، چېڭدۇدىكى «خۇاشى گېزىتى» دە «قېلىن-قارا \ داپشاقنامە مۇھاكىمىلىرى» (厚黑丛话) نامىلىق مەخسۇس سەھىپە ئېچىپ، قىسىملارغا بۆلۈپ ئېلان قىلغان، كېيىن ئوخشاش نامدا كىتاب بولۇپ بېسىپ چىقارغان. لى زۇڭۇۋ كىتابنىڭ مەزمۇنىنى پسىخولوگىيە، ئىقتىساد، سىياسەت ۋە خەلقئارا مۇناسىۋەت قاتارلىق ساھەلەرگىچە كېڭەيتكەن.

مىللىي بۇرچ ۋە تەنقىد

ئۇنىڭ بۇ ئەسەرنى يېزىشى ۋە ئۇزۇن يىل بۇ ئىدىيە ھەققىدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىشىغا كۈچلۈك تۈرتكە بولغان ئامىل بولسا خىتاي جەمئىيىتىگە بولغان كۈچلۈك مەسئۇلىيەت تۇيغۇسى بولۇپ، ئۇ ئۆزىنىڭ ئۆزگىچە تەپەككۇر ئۇسۇلى بىلەن فېئودال جەمئىيەتتىكى سىياسىي قاراڭغۇلۇق ۋە ئەمەلدارلارنىڭ چىرىكلىكىنى چوڭقۇر پاش قىلغان ھەم قاتتىق

تەنقىدلىگەن. ئۇ ئۆزىنىڭ خىتاي تارىخىنى چۈشىنىش ئۈسۈلىنى ماركسنىڭ تارىخنى چۈشىنىش ئۈسۈلى، يەنى تارىخىي ماتېرىيالىزم نەزەريەسى بىلەن سېلىشتۇرغان ۋە بۇ ھەقتە مۇنداق دېگەن:

– ماركس تارىخىي ماتېرىيالىزم قارىشىنى ئىجاد قىلغان؛ مەن بولسام «قارا-قېلىنلىق تارىخ قارىشى»نى ئىجاد قىلدىم.

ئەگەر بۇ قاراش بىلەن «يىگىرمە تۆت تارىخ» نى ئوقۇپ چىقساق، تارىختىكى مۇۋەپپەقىيەت ۋە مەغلۇبىيەت، گۈللىنىش ۋە زاۋاللىقنىڭ سەۋەبلىرى خۇددى بەش قولدەك ئايدىڭ بولىدۇ؛ ئەگەر قېلىن-قارا تارىخ قارىشى بىلەن جەمئىيەتنى كۆزەتسەك، خۇددى قاراڭغۇلۇققا پانۇس تۇتقاندەك، تۇرلۇك غەلىتە ھادىسىلەر ۋە ئەبجەشلىكلەرنىڭ ئەسلى قىياپىتى تولۇق نامايان بولىدۇ... بىز يەنە قېلىن-قارا تارىخ قارىشىدىن پايدىلىنىپ، دارۋىننىڭ «كۈچلۈكلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىق رىقابىتى» توغرىسىدىكى قارىشىغا زەربە بېرىپ، ھەربىي كۈچكە قارىغۇلارچە ئىشىنىدىغانلارنى نەزەريەۋى مەۋقەسىدىن مەھرۇم قىلالايمىز.

ئاخىرىدا، ئۇ بۇ بىلىمنى ئىگىلەشنى خىتاينىڭ بىرلىككە كېلىشى ۋە سىرتقى تەھدىتلەرنى يېڭىشنىڭ بىردىنبىر يولى دەپ قاراپ، «يۈزى قېلىن ۋە قارا نىيەت بولۇش ئارقىلىق ۋەتەننى قۇتقۇزۇش (厚黑救国) ئىدىيەسىنى تەشەببۇس قىلغان.

كىتابنىڭ تەسىرى

كىتاب 1912-يىلى تۇنجى نەشر قىلىنىشى بىلەنلا زور تەسىر قوزغىغان. «قېلىن-قارا نەزەريەسى» تېزلا سىچۈەن ئۆلكىسى بويىچە تارقىلىپ، ئومۇملاشقان ئاتالغۇغا ئايلانغان. كىتابنىڭ مۇۋەپپەقىيىتى شۇقەدەر كۈچلۈك بولغانكى، بۇ كىتاب ئىلىم ساھەسى تەرىپىدىن «خىتاي ئىدىيە تارىخىدىكى مۇھىم بىر ئابىدە» شۇنداقلا «خىتاي مەدەنىيەت ساھەسىدىكى بىر زور مۆجىزە» (中国文化界一大奇观) دەپ تەسۋىرلەنگەن. ئاپتور ۋە ئۇنىڭ ئەسىرى بىر-بىرىدىن ئايرىلماس ھالغا كەلگەن بولۇپ، كىشىلەر «لى زۇڭۇ» بىلەن «قېلىن-قارا نەزەريەسى» نى خۇددى «ساكىيامۇنى بىلەن بۇددىزم» نى ياكى «كۈڭزى بىلەن كۈڭزىچىلىق» نى باغلىغاندەك تەبىئىي ھالدا بىر-بىرىگە باغلايدىغان بولغان.

شۇ سەۋەبتىن، لى زۇڭۇ «خىتاي مەدەنىيىتىگە تەسىر كۆرسەتكەن 20 چوڭ ئاجايىپ تالانت ئىگىسى» نىڭ بىرى قاتارىغا كىرگۈزۈلگەن. لىن يۈتاڭ، لياڭ شىچيۇ، بو ياڭ، لى ئاۋ، نەن خۇيجىن، جاڭ موسېڭ، لى شىفېڭ قاتارلىقلار لى زۇڭۇنىڭ ئىدىيەسىنى كۆپ تەرەپلىمىلىك تەتقىق قىلغان ۋە مۇلاھىزە يۈرگۈزگەن بولۇپ، ئۇلار لى زۇڭۇنى خىتاي مەدەنىيەت تارىخىدا، بولۇپمۇ ئىدىيە تارىخىدا مۇھىم تۆھپە قوشقان شەخس دەپ قارىغان.

بۇ كىتاب يەنە مىللىي خاراكتېردىكى ئىلغار بولمىغان تەرەپلەرنى تەنقىدلەشكە مەركەزلەشكەن «سېسىق خىتايلىقلار» (丑陋的中国人) قاتارلىق كېينكى تەنقىدىي ئەسەرلەرنىڭ مۇقەددىمىسى دەپ ئاتالغان. ئىدىيەۋى جەھەتتە، لى زۇڭۇ ئۆزىنىڭ يادرولۇق تەلىماتى بولغان «قېلىن-قارا تارىخ قارىشى» نى ئەنئەنىۋى ئەخلاق ۋە پەلسەپىگە قارشى قويغان. ئۇ ئۆز ئەسىرىنىڭ ۋاڭ ياڭمىڭنىڭ «ئىنسان تەبىئىتىنىڭ تۇغما ياخشىلىقى (致良知)» نەزەريەسى بىلەن تەڭ ئورۇندا تۇرىدىغانلىقىنى ۋە ئۇنىڭغا قارشى پەلسەپەۋى كۈچكە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويغان؛ ئەگەر ۋاڭ ياڭمىڭ ئىنسان تەبىئىتىنىڭ تۇغما ياخشىلىقى توغرىسىدا توغرا سۆزلىگەن بولسا، «قېلىن-قارا نەزەريەسى» دۇنياۋى مۇۋەپپەقىيەت ئۈچۈن زۆرۈر بولغان تۇغما قارىلىق (رەزىللىك) توغرىسىدا

ئوخشاشلا توغرا هۆكۈم چىقارغان دەپ قارىغان. كىتاب زور سودا مۇۋەپپەقىيىتىگە ئېرىشكەن بولۇپ، 1980-يىللاردا تەيۋەن، شياڭگاڭ ۋە ياپونىيە قاتارلىق جايلاردا قايتا-قايتا بېسىلىپ، ئەڭ كۆپ سېتىلغان كىتابلار قاتارىدىن ئورۇن ئالغان ۋە ئۇنىڭ ئىدىيەسىنىڭ تەسىرىنى ئۇزلۇكسىز كۈچەيتكەن.

پايدىلانغان مەنبەلەر:

- Li (李), Zongwu (宗吾). (2009). The Thick Black essays [厚黑学丛话]. In Song (宋), Kai (凯) (Ed.), The complete works of Thick Black Theory [《厚黑学全集》]. China City Press [中国城市出版社].

خىتاي دېھقانلار قوزغىلىڭىدىكى مەغلۇبىيەتلەرنىڭ تەجرىبە- ساۋاقلىرى

خىتاي تارىخىدا دېھقانلار قوزغىلىڭى ئالاھىدە بىر تېمىدۇر. ستاتىستىكىلارغا ئاساسلانغاندا، خىتاي تارىخىدا چوڭ كۆلەملىك دېھقانلار قوزغىلىڭى 400 قېتىمدىن ئارتۇق يۈز بەرگەن. ئەگەر يەرلىك كىچىك ئىسيانلارنى قوشساق، قوزغىلاڭنىڭ سانى، دائىرىسى ۋە ھەجمى كىشىنى تېخىمۇ ھەيران قالدۇرىدۇ. بىراق، رېئاللىق شۇكى، بۇ قوزغىلاڭلارنىڭ غەلىبە نىسبىتى (يەنى كونا سۇلالىنى ئاغدۇرۇپ، مۇقىم بىر يېڭى ھاكىمىيەت تىكلەش) 1% كىمۇ يەتمەيدۇ.

خىتاي تارىخىدىكى بۇ قىسمەتتىن ئادەتتىكى قوزغىلاڭچىلارلا ئەمەس، نامى خىتاينى زىلزىلىگە سالغان قەھرىمانلارمۇ قېچىپ قۇتۇلالمىغان: مەسىلەن، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە ئىسيان كۆتۈرگەن خۇاڭ چاۋ (黄巢، 835 884 —) مىليون كىشىلىك زور قوشۇن باشلاپ چاڭئەنگە باستۇرۇپ كىرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئاران 44 كۈن پادىشاھ بولالىدى. باھادىر شاھ ئاتالغان لى زىچېڭ (李自成، 16451606—) يۈزلىگەن جەڭدە غەلىبە قىلدى. مىڭ سۇلالىسىنى ۋەيران قىلىپ بېيجىڭغا كىردى. لېكىن تېخى تەختتە ئولتۇرۇپ قۇيرۇقى ئىسسىماي تۇرۇپلا مانجۇ قوشۇنلىرى تەرىپىدىن بېيجىڭدىن قوغلاپ چىقىرىلدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى زالىم ئەمەلدارلار خەلقنى مەجبۇرلىغان زۇلۇمغا قارشى قوزغالغان ھەققانىيەت قوشۇنلىرى ئىدى، تۇمەنلىگەن خەلقنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن بولسىمۇ، لېكىن نېمە ئۈچۈن ئاخىرىدا «گۈلنىڭ ئېچىلىپلا سولۇشى» دەك تەقدىردىن قېچىپ قۇتۇلالمىدى؟ بۇ قوزغىلاڭ رەھبەرلىرىنىڭ يېتەرسىزلىكىمۇ ياكى تەڭرىنىڭ قىسمىتىمۇ؟ خىتايلار بۇ قوزغىلاڭلار ھەققىدە كۆپلىگەن تەتقىقاتلارنى ئېلىپ بارغان بولۇپ، تۆۋەندە بەش تىپىك چوڭ قوزغىلاڭنىڭ گۈللىنىش ۋە زاۋاللىققا يۈزلىنىش جەريانى ئارقىلىق، بۇ مىڭ يىللىق تېپىشماقنىڭ جاۋابىنىڭ قانداق يەكۈنلەنگەنلىكىگە قاراپ باقايلى.

بىرىنچى، چېن شېڭ - ۋۇ گۇاڭ قوزغىلىڭى (陈胜吴广起义)

مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 209-يىلى، سەددىچىن سېپىلى سوقۇشقا قۇل ئىشچى بولۇپ مەجبۇرىي ھاشارغا ماڭغان چېن شېڭ ۋە ۋۇ گۇاڭلار يامغۇر يوللارنى بۇزۇۋەتكەنلىكى ئۈچۈن سەددىچىنغا ۋاقتىدا يېتىپ بارالمايدىغانلىقىنى بىلگەن. چىن سۇلالىسىنىڭ قانۇنى بويىچە كېچىكىپ بارغانلار ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىناتتى. شۇڭا بۇ ئىككەيلەن دازېشياڭ كەنتىدە بىللە ماڭغان دېھقانلارنى تەشكىللەپ قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن.

چىن سۇلالىسىنىڭ مۇستەبىت ھاكىمىيىتىگە چىدىمىغان خىتاي خەلقى قوزغىلاڭغا بىردەك ئاۋاز قوشقان. قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى تېزلىكتە چېن ناھىيەسىنى (陈县) ئىشغال قىلىپ، قوشۇن سانى نەچچە تۇمەنگە يەتكەن، ھەمدە چېن شېڭنى پادىشاھ قىلىپ تىكلەپ، «جاڭچۇ» (张楚) ھاكىمىيىتىنى قۇرغان. ئەمما ئويلىمىغان يەردىن، چىن سۇلالىسىگە قارشى تۇتاشقان بۇ يالقۇن ئاران ئالتە ئاي داۋاملىشىپلا ئۆچۈپ قالغان. چېن شېڭ پادىشاھ بولغاندىن كېيىن، ئۆزى ئەڭ ئۆچ كۆرىدىغان كىشىگە ئايلىنىپ قالغان؛ سارايدا ئەيش-ئىشرەتكە بېرىلىپ يۈرتداشلىرىنى ئۆلتۈرگەن، قېرىنداشلىرىغا تىغ كۆتۈرگەن. قول ئاستىدىكىلەر بىر-بىرلەپ ئۇنىڭدىن ئۈلگە ئېلىپ، بىر

شەھەرنى ئالسىلا ئۆزىنى پادىشاھ دەپ جاكارلاپ، بىر تۇتاش بۇيرۇققا بويسۇنمىغان. ئاخىردا، قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى بىر تۇتاش قوماندانلىق كەمچىل بولۇش سەۋەبىدىن، ھەر قايسىسى ئۆز ئالدىغا جەڭ قىلىپ، بىر-بىرىگە ماسلاشمىغان؛ ئۇنىڭ ئۈستىگە چىن سۇلالىسى قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئالتە دۆلەتنىڭ قالدۇق كۈچلىرى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ مۇستەقىل بولۇۋالغاچقا، چىن شېڭ تېزلا يېتىم قالغان. چىن شېڭ ئۆزىنىڭ ھارۋىكىشى جۇاڭ جيا تەرىپىدىن قەستلەپ ئۆلتۈرۈلگەن، ۋۇ گۇاڭمۇ قول ئاستىدىكى تيەن زاڭ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن، شۇنىڭ بىلەن ھەيۋەتلىك دازېشياڭ قوزغىلىڭى ئېچىنىشلىق ئاخىرلاشقان.

بۇ قوزغىلاڭنىڭ مەغلۇبىيىتى كېيىنكى دېھقانلار قوزغىلىڭىغا تۇنجى ۋەسىيەت ۋە ئاگاھلاندۇرۇشنى قالدۇرغان، يەنى: مۇستەبىت زۇلۇمغا قارشى تۇرغۇچىلار، كۆپىنچە ئەھۋالدا غەلىبە قىلغان شۇ دەقىقىدە يېڭى بىر مۇستەبىت ھۆكۈمرانغا ئايلىنىپ قالىدۇ. ھوقۇق دېگەن بۇ ئەينەك ئىنسان تەبىئىتىدىكى ئەسلىي ئاچكۆزلۈكنى ئاشكارىلاپ قويىدۇ. بۇ خىل «تۆۋەنلىك تۈيغۇسىدىن كەلگەن زىيادە مەغرۇرلۇق» قوزغىلاڭ يادرو كۈچىنىڭ ئاممىدىن ئايرىلىپ قېلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.

ئىككىنچى، سېرىق ياغلىقلىقلار قوزغىلىڭى (黄巾起义)

شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، خان جەمەتىنىڭ شىرەم تۇغقانلىرى (تاشقى تۇغقانلىرى) بىلەن ئاغۋاتلار (宦官) نۆۋەتلىشىپ ھوقۇق تالاشقان، تەبىئىي ئاپەت ئۈزۈلمىگەن، خەلق سەرگەردان بولۇپ تىرىكچىلىك قىلىشقا ئامالسىز قالغان. جاڭ جياۋ (张角) تەيپىڭ تەرىقىتى (太平道) دەپ ئاتالغان دىنىي تەرىقەتنى قۇرۇپ، كېسەل داۋالاپ ئادەم قۇتقۇزۇش نامى بىلەن خەلق ئىچىدە مەخپىي تەشۋىقات ئېلىپ بارغان. نەچچە يۈز مىڭلىغان مۇرىت توپلاپ، تەسىرى پۈتۈن خىتايغا تارقالغان. مىلادىي 184-يىلى، جاڭ جياۋ مىليونلىغان دېھقان بىلەن (بۇلار بېشىغا سېرىق لاتا چېگىۋالغان بولغاچقا سېرىق ياغلىقلىقلار قوزغىلىڭى دەپ ئاتالغان) بىرلا ۋاقىتتا قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن. قىسقا ۋاقىت ئىچىدە پۈتۈن مەملىكەتنى قاپلىغان، شەھەر-قەلئەلەر ئارقا-ئارقىدىن قولدىن كەتكەن، شەرقىي خەن سۇلالىسى تەۋرىنىپ قالغان. لېكىن، بۇ ھەيۋەتلىك قوزغىلاڭ ئاران توققۇز ئاي ئىچىدىلا ئاساسىي جەھەتتىن تىنچىتىلغان.

سېرىق ياغلىقلىقلارنىڭ ئادەمى كۆپ بولسىمۇ، لېكىن كۆپىنچىسى مەشىق كۆرمىگەن ئادەتتىكى دېھقانلار ئىدى، قوراللىرى ئاددىي-سادىدا، ئۇنىڭ ئۈستىگە ھەر قايسى جايلاردىكى قوزغىلاڭچىلار ئۆز ئالدىغا جەڭ قىلغان، جاڭ جياۋ ئاكا-ئۇكا ئۈچەيلەن يادرو بولسىمۇ، لېكىن ئومۇمىي ۋەزىيەتنى كونترول قىلىشقا ئامالسىز قالغان. بۇنىڭدىن باشقا، سېرىق ياغلىقلىقلار بارغانلا يېرىدە ھۆكۈمەت مەھكىمىلىرىنى كۆيدۈرۈپ، يەرلىك كۈچلۈك بايلارنىڭ مال-مۈلكىنى بۇلاپ-تالىغان، بۇ ئەھۋال ئاقسۆڭەك زىيالىيلار تەبىقىسىنىڭ (士族) مەنپەئەتىگە بۇۋاستە چېتىلغان. شەرقىي خەن ئوردىسى ئاجىز بولسىمۇ، لېكىن ھەر قايسى جايلاردىكى ئاقسۆڭەك بايلارنىڭ شەخسىي قوراللىق كۈچلىرىنى سەپەرۋەر قىلالىغۇدەك تەسىرى بار ئىدى. ساۋ ساۋ (曹操) يېڭچۈەن زىيالىيلىرىنىڭ قوللىشى بىلەن «چېڭجوۋ قوشۇنى» نى قۇرغان، لىيۇ بېي (刘备) جوجۇن ناھىيەسىدىكى بايلارنىڭ يارىدىمى بىلەن قوشۇن تارتىپ چىققان، سۇن جيەن (孙坚) مۇ جياڭخۇەي رايونىدىكى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ قوللىشىغا تايىنىپ قوراللىق كۈچ تەشكىللەپ سېرىق ياغلىقلىقلارنى باستۇرغان. بۇ يەرلىك كۈچلەر خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرى بىلەن بىرلىشىپ، سېرىق ياغلىقلىقلارنى ھەر تەرەپتىن قورشاۋغا ئالغان، ئاخىردا جاڭ جياۋ كېسەل بىلەن ئۆلگەن، جاڭ باۋ ۋە جاڭ لياڭلار

جەڭدە ئۆلتۈرۈلگەن، مىليونلىغان سېرىق ياغلىقلىقلار قىرغىن قىلىنغان ياكى تارقىلىپ كەتكەن، شۇنىڭ بىلەن قوزغىلاڭ مەغلۇبىيەت بىلەن ئاخىرلاشقان.

مانا بۇ دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ يەنە بىر ئاگاھلاندۇرۇشى ئىدى: قاتتىق تەشكىلىي تۈزۈم ۋە بىر تۈتاش ئىستراتېگىيە بولمايدىكەن، پەقەت دىنىي چاقىرىق ۋە غەزەپكىلا تايىنىپ ئىشنى بىر باشقا چىقارغىلى بولمايدۇ. دىنىي چاقىرىق ئادەملەرنى تېز توپلىيالايدۇ، ئەمما ئەسكەرنى سىستېمىلىق تەربىيەلىيەلمەيدۇ. سېرىق ياغلىقلىقلار قوشۇنى مىليوندىن ئاشقان بولسىمۇ، ماھىيەتتە ئاچ-يالىڭاچ دېھقانلار ئىدى. ئۇلار پىشىپ يېتىلگەن ھۆكۈمەت ئارمىيەسىنىڭ ئالدىدا ئاسانلا يېڭىلدى.

بىرلا ۋاقىتتا بارلىق تەبىقىلەرنىڭ مەنپەئەتىگە زىيان سېلىنغاندا ياكى ئۇلارنى چەتكە قاققاندا، جەزمەن ئۇلارنىڭ بىرلىشىپ زەربە بېرىشىگە ئۇچرايدۇ. دېھقانلار قوزغىلىڭى غەلىبە قىلىشنى ئويلىسا، ھەم كۆچنى بىر يەرگە يىغىدىغان تەشكىللىك ھەرىكەتكە، ھەم دۈشمەننى پارچىلاشقا ماھىر بولۇشقا مۇھتاج، بارلىق ئاقسۆڭەك بايلارنى قارشى تەرەپكە ئىتتىرىشكە بولمايدۇ.

ئۇچىنچى، خۇاڭ چاۋ قوزغىلىڭى (黄巢起义)

تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، يەرلىك ھەربىي كۈچلەر مۇستەقىل بولۇۋالغان. تۇز ئەتكەسچىسى بولغان خۇاڭ چاۋ دېھقانلارنى باشلاپ ھۆكۈمەتكە قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن. قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى مىليون دەپ تەرىپلىنىپ، شەندۇڭدىن تارتىپ گۇاڭدۇڭغىچە، ئاندىن گۇاڭدۇڭدىن يېنىپ، ئاخىرىدا چاڭئەنگە باستۇرۇپ كىرىپ، «بۇيۇك چى» (大齐) ھاكىمىيىتىنى قۇرغان. قوزغىلاڭچىلارنىڭ پۈتۈن خىتاينى ئايلىنىپ يۈرۈپ جەڭ قىلىش ئىستراتېگىيەسى دەسلەپتە تاڭ ئوردىسىنى ھەقىقەتەن ۋەھىمىگە سالغان، لېكىن ئېغىر نۇقسانلىرىنىمۇ ئاشكارىلاپ قويغان.

قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى باشتىن-ئاياق مۇقىم بازا قۇرالمىغان، ئوزۇق-تۈلۈكلىرىنى پۈتۈنلەي بۇلاڭ-تالاڭ قىلىش ئارقىلىق ھەل قىلغان، بارغانلا يېرىنى كۆيدۈرۈپ-بۇلىغان. ئىشغال قىلغان يەرلەرنى باشقۇرۇشقا قىزىقمىغان، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن كارى بولمىغان. بىر شەھەرنى ئالسا، مال-مۈلۈك ۋە ئادەملەرنى ئېلىپ كەتكەن، كەينىدە قالدۇرۇپ قويغىنى بولسا پەقەت قاقاس ئېتىزلار ۋە نەپرەتكە تولغان خەلق بولغان.

تاڭ سۇلالىسى شاتو (沙陀) قەبىلىسىنىڭ باشلىقى لى كېيوڭنىڭ (李克用) ئاتلىق قوشۇنلىرىنى سەپەرۋەر قىلىپ ئۇلارغا زەربە بەرگەندە، خۇاڭ چاۋنىڭ قوشۇنى قىيىن ئەھۋالدا قالغان. چاڭئەن شەھىرىدە ئوزۇق-تۈلۈك تۈگىگەن، شەھەر سىرتىدا تىرەك بولىدىغان بازا بولمىغاچقا، ئەسكەرلەرنىڭ جەڭگىۋارلىقى سۇسلىشىپ، قاچقۇنلار كۆپەيگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە قوزغىلاڭچىلار چاڭئەندە ئاقسۆڭەكلەرنى قىرغىن قىلىپ، قەسىرلەرنى كۆيدۈرگەنلىكتىن، ھېچكىم ئۇلارنى قوللاشنى خالىمىغان. ئاخىرىدا، خۇاڭ چاۋ قېچىش يولىدا يېڭىلىپ ئۆلتۈرۈلگەن. ئون يىل داۋاملاشقان بۇ قوزغىلاڭ مەغلۇبىيەت بىلەن ئاخىرلاشقان.

خۇاڭ چاۋ قوزغىلىڭىنىڭ مەغلۇبىيىتى كېيىنكىلەرگە مۇنداق ساۋاقنى قالدۇرۇپ كەتكەن: دېھقانلار قوزغىلىڭى پەقەتلا بۇزغۇنچى بولۇپ قالسا بولمايدۇ. فېئودال سۇلالىلەر قانچىلىك چىرىك بولمىسۇن، يەنىلا پىشقان باج ۋە مەمۇرىي سىستېمىغا ئىگە بولۇپ، پۈتۈن مەملىكەتنىڭ بايلىقىنى سەپەرۋەر قىلالايدۇ؛ بازا بولمىسا، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللانمىسا، قوشۇن قانچە چوڭ بولسىمۇ، يەنىلا «يىلتىزسىز قامغاق» تەك ئاجىز بولۇپ قالىدۇ.

تۆتىنچى، لى زىچېڭ قوزغىلىڭى (李自成起义)

مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا قۇرغاقچىلىق ۋە چېكەتكە ئاپىتى ئارقىمۇ-ئارقا يۈز بەرگەن، ئوردا ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش ئۈ ياقتا تۇرسۇن، ئەكسىچە باجنى تېخىمۇ ئاشۇرغان، خەلق سەرگەردان بولۇپ كەتكەن. لى زىچېڭ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، «يەرنى تەڭ بۆلۈش، باجنى كەچۈرۈم قىلىش، بەش يىل باج ئالماسلىق» دېگەن شوئارلارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، تېزلا مىليون كىشىنى توپلىغان. 1644-يىلى، لى زىچېڭ قوشۇن باشلاپ بېيجىڭغا باستۇرۇپ كىرگەن، مىڭ پادىشاھى مېيشەن تېغىدا ئۆزىنى ئېسىپ ئۆلۈۋالغان ۋە شۇنىڭ بىلەن خىتايلارنىڭ ئەڭ قۇدرەتلىك خاندانلىقلىرىدىن بىرى بولغان مىڭ سۇلالىسى تارىختىن سۈپۈرۈپ تاشلانغان.

لېكىن بېيجىڭغا كىرگەندىن كېيىن، قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى پۈتۈنلەي ئۆزگىرىپ كەتكەن. سانغۇن لىيۇ زوڭمىن (刘宗敏) مىڭ سانغۇنى ۋۇ سەنگۇي (吴三桂) نىڭ ئامراق توقىلى چېن يۈەنيۈەننى (陈圆圆) تارتىۋالغان، يەنە مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئەمەلدارلىرىنى قىيناپ ئۇلاردىن پۇل-مال تەلەپ قىلغان. مىڭ ئەمەلدارلىرى ۋە يەر ئىگىلىرى ئەسلىدە يېڭى ھاكىمىيەتكە بويسۇنماقچى بولغان، لېكىن رەھىمسىز مۇئامىلىگە ئۇچرىغان. لى زىچېڭ بولسا ئەيش-ئىشرەتكە بېرىلىپ، قول ئاستىدىكىلەرنىڭ ئەسكىلىكلىرىگە كۆز يۇمغان. ئىلگىرىكى يەر بۆلۈپ باجنى كەچۈرۈم قىلىش ۋەدىلىرىنى ئۇنۇتقان. نەتىجىدە خەلق يېڭى ھۆكۈمرانلارنىڭ كونا سۇلالىدىنمۇ رەزىل ئىكەنلىكىنى بايقىغان. ئەڭ يامان بولغىنى شۇكى، لى زىچېڭ ئاقسۆڭەك زىيالىيلار تەبىقىسىنى پۈتۈنلەي رەنجىتىپ قويغان ۋە ئۇلار لى زىچېڭدىن ئامال بار ئۇزاق تۇرغان.

مىڭ سۇلالىسىنىڭ سەددىچىننى ساقلاۋاتقان سانغۇنى ۋۇ سەنگۇي گەرچە باشتا ئۇلارغا تەسلىم بولۇشنى ئويلىغان بولسىمۇ ئائىلىسىگە ۋە باشقا مىڭ ئاقسۆڭەك گېنېرال ۋە زىيالىلارغا قىلىنغان ۋەھشىيلىكلەرنى كۆرگەندىن كېيىن سەددىچىننىڭ ئىشىكىنى ئېچىپ مانجۇ ئەسكەرلىرىنى خىتاينىڭ ئىچىگە باشلاپ كىرگەن. ئۇلار ئاقسۆڭەكلەر بىلەن بىرلىشىپ لى زىچېڭغا قىستاپ زەربە بەرگەن. خەلقنىڭ كۆڭلى ۋە ئاقسۆڭەكلەرنىڭ قوللىشىدىن ئايرىلغان قوزغىلاڭچىلار مانجۇ قوشۇنلىرى ۋە يەرلىك كۈچلەرنىڭ بىرلىشىپ زەربە بېرىشىدە مەغلۇپ بولۇپ چېكىنگەن، ئاخىرىدا لى زىچېڭ جىۋگۇشەن تېغىدا ئۆلتۈرۈلگەن، قوزغىلاڭ مەغلۇپ بولغان.

بۇ قوزغىلاڭنىڭ مەغلۇبىيىتى شۇنى كۆرسەتتىكى: دېھقانلار قوزغىلىڭى بارلىق ھۆكۈمران تەبىقىنى يېتىم قالدۇرسا بولمايدۇ، ھەم خەلقنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىشى، ھەم بىرلىششكە بولىدىغان بارلىق كۈچلەرنى يېنىغا تارتىشقا ماھىر بولۇشى كېرەك. «جاھاننى ئېلىشتا ئەلەم ۋە جاسارەتكە، جاھاننى سوراشتا قەلەم ۋە سىستېمىغا تايىنىش كېرەك»، ۋەدىسىدىن يانغان ھاكىمىيەت كونا سۇلالىلەردىنمۇ تېز ھالاك بولىدۇ.

بەشىنچى، تەيپىڭ تىيەنگو ھەرىكىتى (太平天国运动)

تەيپىڭ تىيەنگو قوزغىلىڭى خىتاي دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ ئەڭ يۇقىرى پەللىسى دەپ قارىلىدۇ. 1851-يىلى، ئۆزىنى «تەڭرىنىڭ ئوغلى» دەپ ئاتىغان خۇڭ شيۇچۈەن (洪秀全) گۇاڭشىنىڭ جىنتىيەن كەنتىدە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، تەيپىڭ تىيەنگونى قۇرغان. ئۇ «يەر بىرلىكتە تېرىلىدۇ، ئاش بىرلىكتە يېيىلىدۇ، كىيىم بىرلىكتە كىيىلىدۇ، پۇل بىرلىكتە خەجلىنىدۇ» دېگەن غايىۋى تەشەببۇسلارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، نۇرغۇنلىغان كەمبەغەللەرنى جەلپ قىلغان. قوزغىلاڭچىلار شىمالغا باستۇرۇپ كىرىپ، نەنجىڭنى ئىشغال قىلغان ۋە پايتەخت قىلىپ، ئىسمىنى

«تىەنجىڭ» (天京) گە ئۆزگەرتكەن، ئەڭ كۈچەيگەن مەزگىلدە ھەتتا چىڭ سۇلالىسى زېمىنىنىڭ يېرىمىنى كونترول قىلغان.

لېكىن، پايتەخت تىكلىگەندىن كېيىن، رەھبەرلەر تېزلا چىرىكلىشىپ كەتكەن. خۇڭ شيۇچۈەن خوتۇنلىرىنى كۆپەيتىپ، ھەشەمەتلىك سارايلارنى سېلىپ، ئەيش-ئىشرەتكە بېرىلگەن. شەرقىي پادىشاھ ئۇنۋانى بېرىلگەن ياڭ شيۇچىڭ (杨秀清) ئۆزىنى «خۇدانىڭ روھى قونغان» دەپ ئاتىغان، ھەتتا خۇڭ شيۇچۈەننى ئۆزىگە «تۇمەن مىڭ ياش» دەپ خىتاب قىلىشقا مەجبۇرلىغان، بۇنىڭ بىلەن 1856-يىلدىكى «تىەنجىڭ ۋەقەسى» كېلىپ چىققان. خۇڭ شيۇچۈەن مەخپىي بۇيرۇق بېرىپ، ۋېي چاڭخۇينى (韦昌辉) ياڭ شيۇچىڭنى ئۆلتۈرۈشكە بۇيرۇغان، ۋېي چاڭخۇي پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ياڭ شيۇچىڭنىڭ 20 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى قىرغىن قىلغان. شى داكەي (石达开) خۇڭ شيۇچۈەننىڭ گۇمانخورلۇقىدىن نارازى بولۇپ، 100 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ قوزغىلاڭچىلاردىن ئايرىلغان.

بۇ ئىچكى ماجىرا تەيپىڭ تىەنگوغا ئەجەللىك زەربە بەرگەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە يەر تۈزۈمى ئەسلا ئەمەلىيلەشمىگەن، خۇڭ شيۇچۈەن قاتارلىق رەھبەرلەر نۇرغۇن يەر ۋە مال-مۈلۈكنى ئىگىلىۋالغان، ئادەتتىكى ئەسكەرلەر بولسا مال-مۈلكىنىڭ ھەممىسىنى ئورتاق غەزىنىگە تاپشۇرۇشقا مەجبۇرلانغان، دېھقانلار ئارزۇ قىلغان ئۆز يېرىگە ئېرىشىش ئىستىكى ئەسلا ئەمەلگە ئاشمىغان. غايىۋى ئارقا كۆچ ۋە ئىتتىپاقلىقتىن ئايرىلغان تەيپىڭ تىەنگو چىڭ قوشۇنلىرىنىڭ قورشاۋىدا بارا-بارا ئاجىزلىغان، 1864-يىلى ئۇلارنىڭ پايتەختى تىەنجىڭ ئىشغال قىلىنغان ۋە تەيپىڭ تىەنگو ھەربىكتى مەغلۇپ بولغان.

بۇ دېھقانلار ھەربىكتى تۈزۈمىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدىغان ھوقۇقنىڭ جەزمەن چىرىكلىشىدىغانلىقىنى، ئورتاق تونۇشى بولمىغان كوللېكتىپنىڭ مۇقەررەر ئىچكى نىزا بىلەن تۇگىشىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بەردى. غايە قانچە گۈزەل بولسىمۇ، ئىنسان ئۆزىنىڭ شەخسىيىتىگە يېڭىلگەندە كۈچىنى يوقىتىدۇ. دۆلەت ئىدارە قىلىش تەجرىبىسى بولمىغاندا زىددىيەتلەرنى ھەل قىلىش ئىقتىدارى بولمايدۇ.

مىڭ يىللىق تېپىشماقنىڭ سىرى: كۈچنىڭ يېتەرسىزلىكى ئەمەس ۋىزىيوننىڭ يېتەرسىزلىكى

چېن شېڭ-ۋۇ گۇاڭدىن تەيپىڭ تىەنگوغىچە بولغان بۇ بەش تىپىك قوزغىلاڭدىن شۇنى بايقىيالايمىزكى، بۇ قوزغىلاڭلاردا سۇلالىلەرنىڭ گۈللىنىشى ۋە زاۋاللىقىغا يۈز تۇتۇشىغا ئوخشايدىغان بىر دەۋرىيلىك يوق، بەلكى دېھقانلار قوزغىلىڭى ئەزەلدىنلا قۇتۇلغىلى بولمايدىغان تۇغما يېتەرسىزلىكلەرگە ئىگە.

1. ۋىزىيوننىڭ تارلىقى: دېھقانلار قوزغىلىڭنىڭ يادرولۇق تەلىپى ئەزەلدىن «تۈزۈم ئۆزگەرتىش» ئەمەس، بەلكى ئۆزىنى ئەزگەن زالىم خان-پادىشاھ ۋە پاراخور ئەمەلدارلارنى ئالماشتۇرۇش بولغان. بىلىمسىز ۋە نادانلىقى (يەنى دېھقان بولغانلىقى سەۋەبىدىن ئىلىم ئىشلىرى بىلەن مەشغۇل بولماسلىقى ياكى بولالماسلىقى) ئۇلارنىڭ نەزەر دائىرىسىنىڭ تارلىقىنىڭ ئاساسلىق سەۋەبىدۇر. شۇڭا ئۇلار يېڭى بىر سىستېمىنى تەسەۋۋۇر قىلالمىغان، پەقەت كونا تۈزۈمنىڭ چىرىكلىكىنى تەكرارلىغان. ئۇلارنىڭ ئارزۇ قىلغىنى كونا قائىدىنى بۇزۇپ تاشلاش ئەمەس، بەلكى ئۆزلىرى يەر ئىگىسى ياكى پادىشاھ بولۇۋېلىشى بولغان. چېن شېڭنىڭ ئەسلىنى ئۇنتۇشى، خۇڭ شيۇچۈەننىڭ چىرىكلىششىنىڭ مەنىسى مانا شۇ يەردە.

2. تەشكىلىي ۋە تۈزۈم جەھەتتىكى قوش كەملىك. دېھقانلار چېچىلاڭغۇ شەخسلەر بولۇپ، ئادەتتە ئۆز ئالدىغا يەر تېرىپ تىرىكچىلىك قىلىدۇ. بىر تۈتاش ئورتاق ئاڭ شەكىللەندۈرەلمىگەن بۇ ئادەملەر بازا قۇرۇشنى، ئەمەلىيلىشەلەيدىغان تۈزۈم ئىشلەپچىقىرىشنى بىلمەيدۇ، ئاخىرىدا پىشقان، دۆلەت باشقۇرۇش تەجرىبىسىگە ئىگە فېئودال ئەمەلدارلار تەرىپىدىن يېقىتىلىدۇ.

3. رەقىبنى خاتا بېكىتىش ۋە ئىستراتېگىيەنى خاتا تۈزۈش؛ قوزغىلاڭچىلار تىغ ئۇچىنى زالىم ھۆكۈمەتتىن باشقا يەرلىك بايلار، ئاقسۆڭەكلەر، پۈتۈن ئەمەلدارلار قاتارلىق ئۆزىدىن بولمىغان پۈتۈن تەبىقىلەرگە قاراتقان. كۆپىنچە ۋاقىتلاردا ئۈمىدسىزلەنگەن خەلق ۋە دۈشمەنگە ئايلاندۇرۇلغان ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ئارىسىدا قېپقالغان.

4. قانۇن سىستېمىسى بەرپا قىلالماسلىق ۋە رەھبەرلىكنى چەكلىيەلمەسلىكتىن كېلىپ چىققان ئىچكى ماجىرا قىسمىتى. رەھبەرلەرنىڭ كۆپىنچىسى ئادەتتىكى كىشىلەر بولۇپ، دۆلەت سىستېمىسىنى چۈشەنمەيدۇ ۋە ھوقۇق تەڭپۇڭلۇقى مەشقىنى كۆرمىگەن، شۇنداقلا قانۇننىڭ ھەقىقىي ئەھمىيىتىنى بىلىپ يېتەلمەيدۇ. شۇڭا قوشۇن زورايغاندىن كېيىن ئاسانلا ھوقۇق تالىشىش قاپقىنىغا چۈشۈپ قالىدۇ، فېئودال سۇلالىلەردە ئىچكى ماجىرا بولسىمۇ، لېكىن خانلىق تۈزۈم ۋە ئورناپ كەتكەن مەمۇرىي سىستېمىنىڭ چەكلىمىسى بولغاچقا، پۈتۈنلەي ۋەيران بولۇپ كەتمەيدۇ.

خىتاي مۇتەخەسىسلىرى، خىتاي تارىخىدا يۈز بەرگەن 400 دىن ئارتۇق چوڭ دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ مەغلۇبىيىتىنى دېھقانلار سىنىپىنىڭ ئۆز چەكلىمىسىنى بۆسۈپ ئۆتەلمەسلىكىدىن كېلىپ چىققان شۇنداقلا قېچىپ قۇتۇلغىلى بولمايدىغان نەتىجە دەپ قارىغان. قوزغىلاڭلارنىڭ مەغلۇبىيىتى غەلىبىنىڭ پەقەت ئۈزاقنى كۆرەر ۋىزيون، يېڭىچە ئىلغار ئىدىيە ۋە يېڭى سىياسىي سىستېما بارلىققا كەلگەندىلا ئاندىن قولغا كېلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

ختايستان: ختاينىڭ پىلانلىمىغان ئىمپېرىيىسى(1)

مەۋلان تەڭرىقۇت

(2025-09-09)

ختايستان: ختاينىڭ پىلانلىمىغان ئىمپېرىيىسى

Sinostan: China's Inadvertent Empire (Oxford University Press: 2022)

(by Raffaello Pantucci, Alexandros Petersen)

كىتاب تونۇشتۇرۇش (1)

ئەسكەرتىش:

كىتابنى تەپسىلىيرەك تونۇشتۇرۇش مەقسىتىدە بۇ يازما ئۆلچەملىك ئاكادېمىك كىتاب تونۇشتۇرۇش ئۇسۇلىدا يېزىلمىدى. شۇڭا ئىلمىي ژۇرناللارغا بېرىلىدىغان كىتاب تونۇشتۇرۇش \ كىتاب ئوبزورى ئۈچۈن ئۆرنەك قىلىشىڭىزنى تەۋسىيە قىلمايمىز.

ئومۇمىي يازما بىر قەدەر ئۇزۇن بولغانلىقى ئۈچۈن ئىككىگە بۆلۈپ يوللىنىدۇ. بۇ 1-قىسمى بولۇپ، ختاينىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەتلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى، ئۇلارنىڭ ختايغا بولغان قارىشى ۋە ختاي بىلەن رۇسىيەنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مۇناسىۋىتى ھەققىدىكى 2-قىسمى ئەتە يوللىنىدۇ.

بۇ يازمىدىكى پۈتۈن مەزمۇن ۋە ئىبارىلەر كىتابنىڭ ئۆزىدىن ئېلىندى. ھېچقانداق كۆزقاراش ياكى قوشۇپ قويغان مەزمۇن يوق.

(يازمىنى پايدىلىق دەپ قارىغان بولسىڭىز باشقىلارنىڭمۇ ئوقۇشى ئۈچۈن تارقىتىپ قويۇڭ)

«ختايستان: ختاينىڭ پىلانلىمىغان ئىمپېرىيىسى» ناملىق كىتابنى (كىتابنىڭ ئىسمى بۇنىڭدىن كېيىن «ختايستان» دەپ ئېلىنىدۇ.) رافائېللو پانتۇچچى ۋە ئالېكساندروس پېتېرسېن بىرلىكتە تاماملاپ، 2022-يىلى ئوكسفورد ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قىرغىزىستان، تاجىكىستان، ئافغانىستان، پاكىستان، ئۆزبېكىستان، تۈركمەنىستان ۋە قازاقىستان قاتارلىق دۆلەتلەردىكى ختاينىڭ غايەت زور تەسىر كۈچى سەۋەبلىك بۇ رايوننى ئوبرازلىق قىلىپ «ختايستان» دەپ ئاتىغان. كىتاب ختاينىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى كۈنسېرى كۈچىيىۋاتقان تەسىرىنى چوڭقۇر ۋە ئىنچىكە تەتقىق قىلغان بولۇپ (1-بەت، 2-بەت)، ئاپتورلار بۇ تەسىرنى ختاينىڭ پىلانسىز تەبىئىي شەكىللەنگەن دەپ قارىغان. كىتابنى ئىككى ئاپتور بىرلىكتە باشلىغان بولۇپ، ختاينىڭ مەنپەئەتى، كۈچى ۋە تەسىر دائىرىسى قاتارلىق تېمىلارنى چۆرىدىگەن ھالدا ئوتتۇرا ئاسىيادا 10 يىلغا يېقىن تەكشۈرۈش، تەتقىق قىلىش، مۇناسىۋەتلىك شەخس ۋە ئاممىا بىلەن سۆھبەتلىشىش

قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تەپسىلىي ماتېرىيال توپلاش ئېلىپ بارغان. بۇ جەريياندا كىتابنىڭ بىر ئاپتورى پېتېرسېن ئافغانىستاننىڭ كابۇلدا ئۆلتۈرۈلگەن. بۇنىڭ بىلەن كىتابنىڭ داۋامىنى پانتۇچچى تاماملىغان (vii).

«خىتايىستان» نامىلىق بۇ كىتاب ئاساسلىق قىلىپ خىتاينىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا كۈنسېرى كۈچىيىۋاتقان ھۆكۈمرانلىق ئورنىنىڭ خىتاينىڭ دۆلەت ئىچى بىخەتەرلىك ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىكى مۇھىم ئېھتىياجلىرى، بولۇپمۇ شەرقىي تۈركىستاننىڭ بىخەتەرلىكى نۇقتىسىدىن چىقىش قىلغان ئىقتىسادىي ۋە بىخەتەرلىك ئىستراتېگىيەسىنىڭ قوشۇمچە مەھسۇلاتى شەكلىدە پىلانسىز ۋە تەدرىجىي بارلىققا كەلگەنلىكىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ (15-بەت، 257-بەت، 267-بەت). خىتاينىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تەسىر كۈچى ۋە بۇ سەۋەبتىن بۇ رايوننىڭ «خىتايىستان» غا ئايلىنىشىنىڭ (بۇ ئاپتورلارنىڭ ئوخشىتىشى) سەۋەبى خىتاينىڭ رايونغا تەدرىجىي ئەمما پىلانلانمىغان شەكلىدىكى ئومۇمىيۈزلۈك ئارىلىشىشى ۋە تەسىر كۈچىنىڭ ئېشىشى بولۇپ، بۇ ئارىلىشىش ئىقتىساد (بەلباغ ۋە يول، سودا، مەبلەغ، ئۇل ئەسلىھە)، بىخەتەرلىك (ھەربىي يارەدەم، تەربىيەلەش، قوراللىق ساقچى قىسىملىرىنىڭ مەۋجۇتلۇقى، كۆزىتىش تېخنىكىسى) ۋە مەدەنىيەت (كۈڭزى ئىنستىتۇتلىرى، يارەدەم) قاتارلىق ساھەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپ، زىچ بىر «ئالاقە تورى» نى شەكىللەندۈرگەن (14-15-، 45-، 119-، 267-بەتلەر) ۋە بۇ شەكىلدە خىتاينى ئوتتۇرا ئاسىيا رايوندىكى تەسىر كۈچى ئەڭ كۈچلۈك دۆلەتكە ئايلاندۇرغان.

خىتاي باشتا بەلكىم ئۆزىنىڭ رايونلۇق پائالىيەتلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى قايتا شەكىللەندۈرۈشتىكى تاسادىپىي تەسىرىنى ياكى رايون دۆلەتلىرى تەرىپىدىن قانداق قوبۇل قىلىنىۋاتقانلىقىنى تولۇق ھېس قىلالمىغان بولۇشى مۇمكىن. لېكىن، ئۇنىڭ كۆلىمى، ئىقتىسادىي ئېغىرلىقى ھەمدە ئامېرىكا ۋە ياۋروپاغا ئوخشاش باشقا كۈچلەرنىڭ چېكىنىشى ياكى چەكلىك ئارىلىشىشى سەۋەبىدىن، خىتاي بۇ رايوندا چوڭقۇر ۋە ئىنكار قىلغىلى بولمايدىغان بىر ھۆكۈمرانلىقنى پەيدا قىلىپ، رايوننىڭ يۇنىلىشىنى بېيجىڭغا قارىتىپ ئۆزگەرتىشكە باشلىغان (15-، 46-، 53-، 267-، 277-278-بەتلەر). بۇ جەريانىنى ئاپتورلار تاسادىپىي ھۆكۈمرانلىق دەپ ئاتىغان.

كىتاب كىشىنى قايىل قىلارلىق شەكىلدە شەرقىي تۈركىستاننىڭ خىتاينىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا سىياسىتىنىڭ ئاساسى ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويغان بولۇپ (42-بەت، 65-بەت)، خىتاينىڭ بۇ رايونغا تۇتقان پوزىتسىيىسى، قازاقىستان، قىرغىزىستان، تاجىكىستان، ئافغانىستان ۋە پاكىستان قاتارلىق ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەتلىرى بىلەن چېگرالىنىدىغان شەرقىي تۈركىستاننىڭ بىخەتەرلىكى ۋە مۇقىملىقىغا كاپالەتلىك قىلىش تىرىشچانلىقى بىلەن تۇپتىن باغلانغان (14-بەت، 15-بەت، 65-بەت، 139-بەت، 259-بەت). كىتاب خىتاينىڭ «غەربىي رايونى» دەپ ئاتىغان بۇ رايون بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى مىلادىدىن ئىلگىرىكى 1-ئەسىردىكى جاڭ چىيەننىڭ بىر قاتار ئىش-پائالىيەتلىرى بىلەن باشلانغانلىقىنى (27-بەت، 29-بەت)، ئەمما خىتاينىڭ تەسىر كۈچىنىڭ 751-يىلدىكى تالاس ئۇرۇشىدىن كېيىن تەڭرىتاغنىڭ غەربىدىن 21-ئەسىرگە قەدەر يوقالغانلىقىنى تىلغا ئالغان (31-بەت). ھازىرقى دەۋردە، بولۇپمۇ سوۋېت ئىتتىپاقى يىمىرىلگەندىن كېيىن، خىتاينىڭ رايونغا ئارىلىشىشى كۆپەيگەن. دەسلەپتە يېڭىدىن مۇستەقىل بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەتلىرى بىلەن چېگرانى ئايدىڭلاشتۇرۇش ۋە سودا قىلىشقىلا ئەھمىيەت بەرگەن. كېيىنچە بۇ ئالاقە «شاڭخەي بەش دۆلتى» (كېيىنكى شاڭخەي ھەمكارلىق تەشكىلاتى) ۋە بولۇپمۇ «بىر بەلباغ ۋە بىر يول» تەشەببۇسىغا ئوخشاش پىلانلار ئارقىلىق ئىقتىساد، بىخەتەرلىك ۋە مەدەنىيەتنى ئۆز ئىچىگە ئالغان چوڭقۇر، كۆپ قاتلاملىق مۇناسىۋەتكە قاراپ تەرەققىي قىلغان.

كىتابتا تۆۋەندىكىلەر خىتاينىڭ شەرقىي تۈركىستان بىخەتەرلىكىگە بولغان ئەندىشىلىرىنىڭ مۇھىم تەرەپلىرى دەپ قارالغان:

دۆلەت ئىچىدىكى مۇقىملىق ۋە مىللىي زىددىيەتلەر: خىتاينىڭ ئەڭ غەربىدىكى شەرقىي تۈركىستان، تەبىئىي بايلىققا مول ئەممما خىتايلار ۋە يەرلىك ئۇيغۇرلار ئوتتۇرىسىدىكى مىللىي زىددىيەتلەر قەرەللىك ھالدا زوراۋانلىققا ئايلىنىپ تۇرىدىغان «يېڭى چېگرا» دەپ قارىلىدۇ. بۇ زىددىيەتلەر بېيجىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ تەدبىر بەلگىلىگۈچىلىرى ئۈچۈن ئۈزۈندىن بۇيان داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان بىر ئەندىشىگە ئايلانغان. 2009-يىلى ئۈرۈمچى ۋەقەسىدىن كېيىن، خىتاينىڭ ئۇيغۇر سىياسىتى خەلقئارانىڭ دىققىتىنى تارتقان.

2009-يىلدىن كېيىن، شەرقىي تۈركىستان بىلەن مۇناسىۋەتلىك قارشىلىق ۋەقەلىرى كۈچىيىپ كەتكەن بولۇپ كىتابتا مۇنۇ ۋەقەلەر تىلغا ئېلىنغان:

- 2013-يىلى ئۆكتەبىردە تيەنئەنمېن مەيدانىدا يۈز بەرگەن پارتلىتىش ئۈرۈنۈشى.
- 2014-يىلى مارتتا كۇنمىڭنىڭ پويىز ئىستانسىسى سىرتىدا يۈز بەرگەن ھۇجۇملاردا 35 ئادەم ئۆلگەن.
- 2014-يىلى ئاپرېلدا، شى جىنپىڭ رايوندىن ئايرىلۋاتقان پەيتتە، ئۈرۈمچىنىڭ ئاساسلىق پويىز ئىستانسىسىدا يۈز بەرگەن ئۆزىنى قوشۇپ پارتلىتىش ۋە پىچاقلىق ھۇجۇم قىلىش ۋەقەسى.
- 2016-يىلى قىرغىزىستاننىڭ بىشكەك شەھىرىدىكى خىتاي ئەلچىخانىسىنىڭ بومبىلانغانلىقى ۋە بۇ ۋەقە سۈرىيەدىكى ئۇيغۇر گۇرۇپپىلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ قارالغانلىقى.

بۇ ۋەقەلەر خىتاينىڭ ئەنسىرەپ كۈچلۈك ئىنكاس قايتۇرۇش ھالىتىنى شەكللەندۈرگەن.

تاشقى تەھدىتلەر ۋە ئافغانىستاندىن كېلىدىغان خەۋپلەر: خىتاي قوشنا دۆلەتلەر، بولۇپمۇ ئافغانىستاندىكى ئۇيغۇر قوراللىق تەشكىلاتلىرىنىڭ ئۆزىگە تەھدىت ئېلىپ كېلىشىدىن چوڭقۇر ئەنسىرەيدۇ. 2014-يىلىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، شى جىنپىڭ بۇ ئەندىشىسىنى ئوچۇق-ئاشكارا ئىپادىلەپ: «ئافغانىستان ۋە پاكىستان چېگرالىرىغا ئورۇنلاشقان تېررورلۇق تەشكىلاتلىرى ئوتتۇرا ئاسىياغا تېزلىكتە سىڭىپ كىرىشى مۇمكىن» ھەمدە «سۈرىيە ۋە ئافغانىستاندا ئەمەلىي جەڭ تەربىيەسى كۆرگەن شەرقىي تۈركىستان تېررورچىلىرى ھەر ۋاقىت شىنجاڭدا تېررورلۇق ھۇجۇمى قوزغىشى مۇمكىن» دېگەن. بۇ ئەندىشە بېيجىڭنىڭ ئافغانىستانغا قاراتقان سىياسىتىدىكى مۇھىم ئامىللارنىڭ بىرى بولۇپ، گەرچە بۇ توقۇنۇشنى ئامېرىكىنىڭ «خاتالىقى» دەپ قارىسىمۇ، ھازىر بۇ مەسىلىنى ئۆز مەسئۇلىيىتى دائىرىسىدىكى بىر ئىش دەپ قارايدۇ.

مۇقىمسىز قوشنا مۇھىتنىڭ تەسىرى: خىتاينىڭ «شىنجاڭنى مۇقىملاشتۇرۇش» ئىستراتېگىيەسىنىڭ ئۈنۈم بېرىشى ئۈچۈن، «شىنجاڭ» نىڭ سودا قىلالايدىغان مۇقىم قوشنا مۇھىتى بولۇشى كېرەك. ئوتتۇرا ئاسىيا ياكى ئافغانىستاندىكى مۇقىمسىزلىق سودا كاربىدورلىرىنى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىتىپلا قالماي، يەنە خىتايغا تەھدىت سالىدىغان گۇرۇپپىلارنىمۇ باشپاناھ بىلەن تەمىنلىشى مۇمكىن.

گۇللىنىش ئارقىلىق مۇقىملىقنى ئىشقا ئاشۇرۇشتەك ئۇزاق مۇددەتلىك نىشان: كىتابتا خىتاينىڭ رايوندا قىسقا مۇددەتلىك بىخەتەرلىك باستۇرۇشلىرى يولغا قويۇلۇۋاتقان بولسىمۇ، بېيجىڭنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك قارىشىدا، مۇقىملىقنى ھەل قىلىشنىڭ بىردىنبىر يولى ئىقتىسادتىن ئىبارەت. بۇ، ئىقتىسادىي پۇرسەت يارىتىش ۋە سودىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنى كۆرسىتىدىغان بولۇپ، بۇلار ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن بولغان ياخشى مۇناسىۋەت ۋە ئۆزئارا باغلىنىشقا زىچ تايىنىدۇ.

ئاپتورلار خىتاينىڭ شەرقىي تۈركىستانغا قاراتقان كۆپ تەرەپلىمىلىك ئىستراتېگىيەسىنى تەپسىلىي بايان قىلغان بولۇپ، گەرچە زور مەبلەغ سېلىنغان بولسىمۇ، يەنىلا خىرىسقا دۇچ كېلىۋاتقانلىقىنى تىلغا ئالغان (13-بەت، 38-بەت). 2009-يىلدىكى ئۇرۇمچى قىرغىنچىلىقى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن يۈز بەرگەن بىر قاتار ھۇجۇم قىلىش ۋەقەلىرىدىن كېيىن، خىتاي ئىقتىسادىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش بىلەن بىرگە قاتتىق بىخەتەرلىك تەدبىرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىككى خىل ئىستراتېگىيەسىنى يولغا قويغان (12-13-بەتلەر، 38-بەتلەر، 45-47-بەتلەر، 263-264-بەتلەر) بولۇپ بۇ تۆۋەندىكىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:

- قەشقەر ۋە قورغاستا ئىقتىسادىي تەرەققىيات رايونلىرى قۇرۇش ۋە خىتاينىڭ باي ئىچكىرى ئۆلكىلىرىنى شەرقىي تۈركىستاندىكى بىر قىسىم «نامرات» جايلىرىغا يارەدەم بېرىدىغان قىلىش ۋە بۇ ئارقىلىق ئىقتىسادنىڭ ئېشىشى ۋە مۇقىملىقىنى ئىلگىرى سۈرۈش (13-بەت، 47-بەت، 50-51-بەتلەر، 102-بەتلەر). ئەمما بىر تۈركۈم قۇرۇق بىنالار بىلەن چەكلىك مىقداردىكى سودا بىلەن خۇلاسىلەنگەن بۇ ئىستراتېگىيەلەرنىڭ ئۈنۈملۈك بولغانلىقىغا بىر نەرسە دېيىش قىيىن (51-52-بەت).
- شەرقىي تۈركىستاننى خىتاينىڭ باشقا رايونلىرى بىلەن تۇتاشتۇرىدىغان ۋە سودا مەركىزىگە ئايلاندۇرۇشنى مەقسەت قىلغان يېڭى يول ۋە تۆمۈر يول لىنىيەسىگە ئوخشاش غايەت زور ئۇل ئەسلىھە قۇرۇلۇشلىرى ئېلىپ بېرىش (50-بەت، 102-بەت، 259-بەت).
- بىخەتەرلىكنى كۈچەيتىشنى مەقسەت قىلغان «قاتتىق زەربە بېرىش» ھەرىكىتى، كەڭ كۆلەملىك نازارەت قىلىش، كەڭ كۆلەملىك تەربىيىلەش لاگېرلىرى تەسىس قىلىش. ئاپتورلار بۇ تەدبىرلەرنىڭ ئۇيغۇر كىملىكىنى يوقىتىشقا ئۇرۇنۇش ئىكەنلىكىنى تىلغا ئالغان (13-14-بەت، 38-39-بەتلەر، 57-63-بەتلەر، 264-265-بەتلەر) شۇنداقلا ھەم ئۇيغۇر ھەم خىتايلارنىڭ ئارىسىدا چوڭقۇر نارازىلىقنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ۋە رايوننىڭ «ساقچى دۆلىتى» گە ئايلانغانلىقىنى خاتىرىلىگەن (59-بەت، 263-بەت).

ئاپتورلارنىڭ قارىشىچە، خىتاينىڭ بۇ بىخەتەرلىك ئەندىشىلىرى رايون بىلەن قوشنىدارچىلىق، دىنىي ۋە ئېتنىك قېرىنداشلىقى بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەتلىرىگىمۇ بىر قاتار دىپلوماتىك پائالىيەتلەر ئېلىپ بېرىشىغا تۈرتكە بولغان. شۇنداقلا «بىر بەلباغ، بىر يول» غا ئوخشاش ئىستراتېگىيەلىك پىلانلار ئارقىلىق ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى چوڭقۇرلاشتۇرغان. بىر بەلباغ ۋە يول تەشەببۇسى شى جىنپىڭنىڭ ئومۇمىي تاشقى سىياسەتتىكى بۇيۇك پىلانى بولۇپ، ئۇ قازاقىستاننىڭ ئاستانا شەھىرىدە «يىپەك يولى ئىقتىسادىي بەلبىغى» توغرىسىدا، ھىندونېزىيەنىڭ جاكارتا شەھىرىدە «21-ئەسىر دېڭىز يىپەك يولى» ھەققىدە سۆزلىگەن نۇتۇقلىرى ئارقىلىق رەسمىي ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ئوتتۇرا ئاسىيا «يىپەك يولى ئىقتىسادىي بەلبىغى»نىڭ «يۈرىكى» ھېسابلىنىدۇ. بۇ تەشەببۇسنىڭ مەقسىتى ئۇل ئەسلىھە، سودا ۋە مەبلەغ سېلىشتىن تەركىب تاپقان غايەت زور تور بەرپا قىلىش ئارقىلىق، خىتاينى ئۆزىنىڭ «ئەتراپىدىكى رايونلار» بىلەن تېخىمۇ زىچ باغلاش، ئۇزاق مۇددەتلىك نۇقتىدىن ئېيتقاندا، خىتاينى يېڭى دۇنيا تەرتىپىنىڭ مەركىزىگە ئورۇنلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت. بىيجىڭ ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى كۈچەيتىش شەرقىي تۈركىستان رايونىنىڭ گۈللىنىشى ۋە مۇقىملىقىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن ھالقىلىق ئەھمىيەتكە ئىگە. «يىپەك يولى ئىقتىسادىي بەلبىغى» ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قۇرۇقلۇق كۆۋرۈكى بولۇشتەك جۇغراپىيەلىك ئورنىدىن پايدىلىنىپ، ئۇرۇمچىنى مەركەز قىلغان خىتاي ماللىرىنىڭ ياۋروپاغا، خام ئەشيانىڭ خىتايغا ئېقىشىغا قولايلىق يارىتىدۇ ۋە ياراتماقتا.

ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەتلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتە ئىقتىسادىي ۋە دۆلەتلەرنىڭ ئۇنىۋېرسال كۈچى جەھەتتىكى زور پەرق تۈپەيلىدىن خىتاي ناھايىتى تېزلا ئاكتىپ ئورۇنغا ئۆتۈۋالغان. خىتاينىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئىقتىسادىي ئۈستۈنلۈكى بۇ كىتابتىكى مۇھىم تېمىلارنىڭ بىرى بولۇپ، بۇ ئۈستۈنلۈك بىر قانچە ساھەدە گەۋدىلىنىدۇ:

ئۇل ئەسلىھە: خىتاي ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئۇل ئەسلىھەلىرىنى ئۇرۇمچى ۋە بېيجىڭنى مەركەز قىلىپ «قايتىدىن تورلاشتۇرماقتا» (103-، 104-، 267-بەتلەر). بۇ تۈرلەر تاجىكىستاندىكى شارىستان تونىلىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، بۇ تونىل قاتناش ۋاقتىنى زور دەرىجىدە قىسقارتتى (104-105-بەتلەر)، شۇنداقلا ئۆزبېكىستاندىكى تاشكەنتنى فەرغانە ۋادىسى بىلەن تۇتاشتۇرىدىغان قامچىق تونىلىمۇ بار (106-بەت). بۇ تۈرلەر دائىم خىتاي سىياسەت بانكىلىرىنىڭ «باغلانما قەرز»ى ئارقىلىق مەبلەغ بىلەن تەمىنلىنىدۇ، يەنى بۇ قەرزلەر خىتاي شىركەتلىرىنى ئىشلىتىش شەرتىگە باغلانغان بولۇپ، گەرچە ئۇل ئەسلىھەلەر چەتئەلدە قۇرۇلۇۋاتقاندەك قىلسىمۇ، ئەمەلىيەتتە پۇل خىتاينىڭ ئۆز پۇل-مۇئامىلە سىستېمىسى ئىچىدە ئايلىنىدۇ (80-، 106-بەتلەر).

سودا ۋە بازار: ئوتتۇرا ئاسىيا بازارلىرى ئەرزان خىتاي ماللىرى بىلەن لىق تولغان بولۇپ، بۇ رايوننىڭ ئىقتىسادىي يۇنىلىشىنى ئۆزگەرتمەكتە (2-، 5-، 97-بەتلەر). گەرچە دەسلەپتە خىتاي مەھسۇلاتلىرىنىڭ سۈپىتى تۆۋەن دەپ قارالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ بارغانسېرى ياخشىلىنىپ، خۇاۋېي تېلېفونىغا ئوخشاش يۇقىرى دەرىجىلىك مەھسۇلاتلار بارلىققا كېلىپ كىشىلەرنىڭ ياقتۇرۇشىغا ئېرىشمەكتە (101-، 119-بەتلەر). سودا كۆپىنچە ھاللاردا خىتايغا پايدىلىق بولغان بىر تەرەپلىمە شەكىلدە بولۇپ (112-بەت) يەنە بىر تەرەپتىن چېگرا ئۆتكەللىرىنىڭ ئاستىلىقى ۋە ئارىلاپ يۈز بېرىدىغان تالاش-تارتىشلار تەرىپىدىن توسقۇنلۇققا ئۇچرايدۇ (113-114-بەتلەر). ئەلى باباغا ئوخشاش خىتاي ئېلېكترونلۇق سودا سۈپىلىرىنىڭ قەد كۆتۈرۈشى ۋە شاڭخەي ھەمكارلىق تەشكىلاتىنىڭ بۇ خىل رەقەملىك باغلىنىشنى ئاكتىپ ئىلگىرى سۈرۈشى بىلەن، ئىقتىسادىي مۇناسىۋەت تېخىمۇ كۈچەيمەكتە (120-121-بەتلەر، 276-277-بەتلەر).

ئېنېرگىيە: خىتاينىڭ «تەبىئىي بايلىققا بولغان تويماس ئىشتىھاسى» ئۇنى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ نېفىت-گاز ساھەسىگە زور مەبلەغ سېلىشقا يېتەكلىدى (70-، 138-بەتلەر). خىتاي دۆلەتلىك نېفىت شىركىتى (CNPC) كەڭ كۆلەملىك تۇرۇبا يولى تورىنى قۇردى، بۇنىڭ ئىچىدە تۈركمەنىستاندىن خىتايغىچە بولغان 10 مىڭ كىلومېتىردىن ئاشىدىغان ئوتتۇرا ئاسىيا-خىتاي تەبىئىي گاز تۇرۇبا يولى ۋە قازاقىستان-خىتاي نېفىت تۇرۇبا يولى ئەڭ كۆزگە كۆرۈنەرلىك (70-، 72-، 136-بەتلەر).

خىتاي دۆلەتلىك نېفىت شىركىتى گالكىنىش ۋە ئاقتۆبەمۇنايگازغا ئوخشاش چوڭ نېفىتلىكلەردە نېفىت قېزىش ھوقۇقىغا ئېرىشىپلا قالماي، ھەتتا قازاقىستاندىكى غايەت زور قاشاغان نېفىتلىكىنىڭمۇ بىر قىسىم پېيىنى سېتىۋېلىپ، قازاقىستان نېفىت مەھسۇلاتىدىكى ئەڭ چوڭ يەككە چەتئەللىك پايچىغا ئايلاندى (71-، 74-، 77-78-بەتلەر). شۇنداقلا تۈركمەنىستاننىڭ تەبىئىي گاز ئېنېرگىيە ئۇل ئەسلىھەلىرىدىمۇ ھۆكۈمرانلىق پېيىغا ئىگە (144-145-بەتلەر). بۇ خىتاينىڭ رۇسىيەنىڭ بۇ رايوندىكى ئەنئەنىۋى ئېنېرگىيە مونوپوللۇقىنى بۇزۇپ تاشلىشىغا شارائىت ياراتماقتا (70-، 85-، 95-بەتلەر).

خىتاي شىركەتلىرى يول، تۇرۇبا يولى ۋە ئېنېرگىيە ئەسلىھەلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان غايەت زور ئۇل ئەسلىھە تورىنى قۇرۇپ، پۈتۈن رايون مىقياسىدا مىنېرال بايلىقلارنى قېزىشقا زور مەبلەغ سالماقتا (4-، 69-70-، 81-، 94-95-، 103-، 126-بەتلەر). بۇ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئۇل ئەسلىھەلىرى ۋە سودا ئېقىمىنىڭ خىتايغا قاراپ

كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە بۇرۇلۇشنى كەلتۈرۈپ چىقارغان (103-، 117-، 254-بەتلەر). كىتابتا گەرچە ئوتتۇرا ئاسىيا ئېنېرگىيەسى خىتاينىڭ ئومۇمىي ئىستېمالىدا كىچىك بىر نىسبەتنى ئىگىلىسىمۇ، بېيجىڭنىڭ بۇ ئارقىلىق قولغا كەلتۈرگەن ئىستراتېگىيەلىك پىشاڭنىڭ مۇھىملىقى تەكىتلەنگەن (77-78-بەتلەر، 148-بەت) ۋە مانا بۇ ئىقتىسادىي كۈچ خىتاينى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەڭ تەسىرچان كۈچكە ئايلاندۇرغان (15-، 274-بەتلەر).

ئاپتورلار خىتاينىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تەسىر كۈچىنى «پىلانلانمىغان ئىمپېرىيە» (15-، 257-، 267-بەتلەر) دەپ خۇلاسىلىگەن. خىتاينىڭ چوڭقۇر تەسىرى بىر كەڭ دائىرىلىك، ئىزچىل، ئالدىن پىلانلانغان ئىستراتېگىيەدىن كۆرە، ئاساسلىقى ئۇنىڭ دۆلەت ئىچىدە شەرقىي تۈركىستاننىڭ بىخەتەرلىكىگە ئەھمىيەت بېرىشى ۋە ئىقتىسادىي گۈللىنىش بىلەن مۇقىملىقنى ئىشقا ئاشۇرۇش تىرىشچانلىقىنىڭ تاسادىپىي نەتىجىسىدۇر (15-، 40-، 65-بەتلەر). بۇ خىل ئۇسۇلدا مۇناسىۋەت غەرب دۆلەتلىرى ۋە خىتاينىڭ كەڭ تارقالغان ئىقتىسادىي ۋە بىخەتەرلىك سىڭىپ كىرىشى ئالدىدا ئۆزىنىڭ ئەنئەنىۋى تەسىرىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن كۈرەش قىلىۋاتقان رۇسىيەنىڭ دىپلوماتىيەسى بىلەن روشەن سېلىشتۇرما ھاسىل قىلىدۇ. شى جىنپىڭ تەرىپىدىن تۇنجى قېتىم ئاستانادا ئوتتۇرىغا قويۇلغان «بىر بەلباغ ۋە يول» تەشەببۇسى، خىتاينىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا يولغا قويۇپ كېلىۋاتقان دىپلوماتىيە ئەندىزىسىنى ئۇنۇملۇك ھالدا يەرشارىۋىلاشتۇرغان (232-، 239-، 256-بەتلەر). بۇ كىتاب خىتاينىڭ قەد كۆتۈرۈشىنىڭ «تىنچ قەد كۆتۈرۈش» تىن، غەربنىڭ دېموكراتىيە ۋە ئوچۇق-ئاشكارا بولۇشتەك باشقۇرۇش شەكلىگە ئەمەس، بەلكى ئىقتىسادىي پۇرسەت، كۈچلۈك بىخەتەرلىك ۋە مۇقىملىقنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويىدىغان، تېخىمۇ قەتئىي، ئەممە يەنىلا ئەمەلىيەتچىل بولغان دۇنياۋى سىستېمىغا ئۆتۈۋاتقانلىقىنىڭ سىگنالى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ (251-، 269-بەتلەر). غەربنىڭ قىممەت قاراشلىرىغا ئەمەل قىلمىسىمۇ قوللاشقا ئېرىشەلەيدىغان بۇ ئۇسۇل، نۇرغۇن تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنى ئۆزىگە تارتىۋاتقان بولۇپ (270-بەت)، دېموكراتىيەگە ئەمەل قىلمايدىغان دىكتاتۇر دۆلەتلەرنى كۈشكۈرتۈپ ۋە كۈچلەندۈرۈپ، لىبېرال دېموكراتىك قىممەت قاراشلارنى ئاساس قىلغان غەربنىڭ دۇنيا تەرتىپىگە جەڭ ئېلان قىلماقتا (270-271-بەتلەر).

«خىتايىستان» نامىلىق بۇ كىتابتا يەنە بىر تەرەپتىن خىتاينىڭ «توختاۋسىز ئالغا ئىلگىرىلىشى»نىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى قانداق ئۆزگەرتىۋاتقانلىقى، ئۇنى بېيجىڭنىڭ تەسىر دائىرىسىگە تېخىمۇ زىچ باغلاۋاتقانلىقى ھەمدە تەدرىجىي ھالدا «خىتاي دەۋرى» (Pax Sinica) نىڭ يېتىپ كېلىشىدىن بېشارەت بېرىۋاتقانلىقى تەسۋىرلەنگەن (201-، 267-بەتلەر). بۇ نۇقتىدىن بۇ كىتابنى خىتاينىڭ يەرشارىۋى كۈچ سۈپىتىدىكى مۇرەككەپ ۋە تەرەققىي قىلىۋاتقان رولىنى چۈشىنىش ئۈچۈن قىممەتلىك مەنبەگە ئايلاندۇرغان (23-بەت). شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، كىتاب يەنە بېيجىڭنىڭ ئىستراتېگىيەلىك تەپەككۇرىدىكى ئىچكى ماسلاشماسلىقنىمۇ گەۋدىلەندۈرۈپ، خىتاينىڭ كۈنسېرى ئېشىۋاتقان تەسىر كۈچىنى قانداق تولۇق ئىشلىتىش ۋە ئۆز رولىنىڭ ئاخىرقى ئاقىۋىتى ھەققىدە يەنىلا ئېنىق بىر نەرسە دېيەلمەيۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن (25-، 103-104-بەتلەر، 197-بەت). بۇ كىتاب ھازىرقى زامان خەلقئارا مۇناسىۋەتلىرىنى، بولۇپمۇ ياۋرو-ئاسىيا قۇرۇقلۇقىنىڭ مەركىزىدىكى سىياسىي دىنامىكىلارنى چۈشىنىش ئۈچۈن دەل ۋاقتىدا يېزىلغان ۋە چوڭقۇر چۈشەنچە بېرىدىغان مۇھىم ئەسەرلەردىن بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

خىتايستان: خىتاينىڭ پىلانلىمىغان ئىمپېرىيىسى (2)

مەۋلان تەڭرىقۇت

(2025-09-16)

خىتايستان: خىتاينىڭ پىلانلىمىغان ئىمپېرىيىسى

Sinostan: China's Inadvertent Empire (Oxford University Press: 2022)

(by Raffaello Pantucci, Alexandros Petersen)

كىتاب تونۇشتۇرۇش (2)

خىتاينىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەتلىرى ۋە ئافغانىستان بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى

خىتاي شىركەتلىرى يول، تۇرۇبا يولى ۋە ئېنېرگىيە ئەسلىھەلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان غايەت زور ئۇل ئەسلىھە تورىنى قۇرۇپ، پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيا مىقياسىدا مىنېرال بايلىقلارنى قېزىشقا زور مەبلەغ سالماقتا (4-، 69-70-، 81-، 95-94-، 103-، 126-بەتلەر). بۇ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئۇل ئەسلىھەلىرى ۋە سودا ئېقىمىنىڭ خىتايغا قاراپ كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە بۇرۇلۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان (103-، 117-، 254-بەتلەر). مەسىلەن، خىتاي دۆلەتلىك نېفت شىركىتى ھازىر قازاقىستاننىڭ نېفت مەھسۇلاتىدا ھەرقانداق بىر غەرب شىركىتىدىنمۇ كۆپ كونترولۇق ھوقۇقىغا ئىگە، شۇنداقلا تۈركمەنىستاننىڭ تەبىئىي گاز ئېنېرگىيە ئۇل ئەسلىھەلىرىدىمۇ ھۆكۈمرانلىق پېيىغا ئىگە (74-، 145-144-بەتلەر). بۇ ئىقتىسادىي كۈچ خىتاينى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەڭ تەسىرچان كۈچكە ئايلاندۇرغان (15-، 274-بەتلەر) شۇنداقلا خىتاي ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەتلىرىنىڭ بىخەتەرلىك ھەمكارلىقى، سىياسىي تۈزۈم جەھەتتىن ئوخشاش دىكتاتۇرلۇق ئالاھىدىلىكى ۋە بۇ ھاكىمىيەتنى ساقلاپ قېلىش ئارزۇسى بىلەن قوشۇلۇپ، خىتاي ئۈچۈن غايەت زور تەسىر ئۇنىۋېرسال تەسىر كۈچ شەكىللەندۈرگەن. خىتاينىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ئىستراتېگىيەسىدە ھەر بىر ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلىتى ۋە ئافغانىستان بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى كۆپ خىل بولۇپ، بۇ ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتىن تايىنىش دەرىجىسى، ئىستراتېگىيەلىك مۇھىملىقى ۋە يەرلىك ئەھۋالىنىڭ ئوخشىماسلىقىنى ئەكس ئەتتۈرگەن. قىسقىچە قىلىپ ئېيتقاندا ھەر قايسى دۆلەتلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى تۆۋەندىكىچە:

قىرغىزىستان: بۇ دۆلەت خىتايغا ئەڭ ئاشكارا ھالدا تايىنىدىغان دۆلەت ھېسابلىنىدۇ (15-بەت). خىتاي قىرغىزىستاننىڭ ئۇل ئەسلىھەلىرىگە، جۈملىدىن تاشيوللار، قارا-بالتادىكى ھالقىلىق نېفت پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتى ۋە توك يەتكۈزۈش لىنىيەلىرىگە زور مەبلەغ سالغان بولۇپ، بۇلار دۆلەتنىڭ ئېنېرگىيە جەھەتتە قوشنىلىرى ۋە رۇسىيەگە تايىنىش ئەھۋالىنى ئازايتقان (5-، 6-، 82-85-بەتلەر). خىتاي يەنە ھەربىي يارىدەم، ھەربىي كىيىم-كېچەك ۋە ئالاقە ئەسلىھەلىرىنى تەمىنلەيدۇ ھەمدە نەنجىڭدە قىرغىز چېگرا قوغدىغۇچىلىرى ۋە ئوفىتسېرلىرى ئۈچۈن بىخەتەرلىك تەربىيەلەش ئېلىپ بارىدۇ (178-، 188-بەتلەر). خەلقنىڭ كۆزقارىشى مۇرەككەپ بولۇپ، بەزىلەر پۇرسەت ئۈچۈن خىتاي تىلى ئۆگەنسە، يەنە بەزىلەر خىتاي ئىشچىلىرى ۋە مۇھىتنىڭ بۇلغىنىشىدىن

شكايەت قىلىدۇ (6-، 17-، 101-، 141-142-بەتلەر). شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، خىتاي ماللىرىنىڭ سۈپىتىگە قارىتا كەڭ تارقالغان گۇمان ۋە خىتاينىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن ئەنسىرەش مەۋجۇت (101-، 141-143-بەتلەر).

تاجىكىستان: خىتاي بۇ يەردىكى بىخەتەرلىك تەسىرىنى كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە كۈچەيتىش، ھەربىي يارەدەم بېرىش، تاجىك قوغدىغۇچىلىرى ئۈچۈن چېگرا پونكتلىرىنى قۇرۇش، ھەتتا ئافغانىستان چېگراسى بويىدىكى تاغلىق بەدەخشان رايونىدا ئۆزىنىڭ بازىسىنى قۇرۇش قاتارلىق پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللانغان (18-، 184-185-، 227-بەتلەر). خىتاي خەلق قوراللىق ساقچى قىسىملىرىنىڭ چېگرا پونكتلىرىنى قوغداۋاتقانلىقى ۋە بىرلەشمە ھەربىي مەشىق ئۆتكۈزۈۋاتقانلىقى خەۋەر قىلىنغان (185-، 197-بەتلەر). خىتاي يەنە شارىستان تونىلى ۋە دۇشەنبەدىكى يېڭى ھۆكۈمەت بىنالىرىغا ئوخشاش دەبدەبىلىك ئۇل ئەسلىھە تۈرلىرىنىمۇ ئىشقا ئاشۇرغان (104-105-، 138-بەتلەر). گەرچە بەزى يەرلىك كىشىلەر خىتاي قۇرۇلۇشلىرىنىڭ ئۇنۇمىنى ماختىسىمۇ، خىتاينىڭ تۈرمىدىكى جىنايەتچىلەرنى ئىشلىتىشى ۋە يەر-زېمىننى ئۆتۈنۈپ بېرىش مەسىلىسىگە دائىر سەلبىي مىش-مىش پاراڭلار توختىماي داۋاملاشماقتا (92-، 93-، 139-، 140-، 169-بەتلەر). كۈڭزى ئىنىستىتۇتى ۋە ئاممىۋى ئاپتوبۇس، ئەخلەت ساندۇقىغا ئوخشاش يارەملەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مەدەنىيەت يۇمشاق كۈچى تىرىشچانلىقى مەۋجۇت بولسىمۇ، لېكىن ئاممىۋى پىكىرگە بولغان تەسىرى چەكلىك بولغان (127-129-، 138-140-بەتلەر).

قازاقىستان: خىتاينىڭ ئارىلىششى ئاساسلىقى ئېنېرگىيە ۋە مىنېرال بايلىق ساھەلىرىگە مەركەزلەشكەن بولۇپ، نېفىت-گاز تۈرۈبا يولى، نېفىتلىكلەر ۋە مىس كانلىرىغا زور مەبلەغ سالغان (70-71-، 78-81-بەتلەر). يارەملەر يەنە ھەربىي ھەمكارلىق يارەدەم بېرىش، يۈك ماشىنىسى ۋە يۈك سۈرەش ماشىنىسىغا ئوخشاش ئەسلىھەلەرنى سېتىش ھەمدە دۆلەت مۇداپىئە كۆرگەزمىلىرىگە قاتنىشىشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ (188-، 190-بەتلەر). خۇاۋېي ۋە ZTE غا ئوخشاش خىتاي تېخنىكا شىركەتلىرى بۇ دۆلەتتە كەڭ كۆلەمدە پائالىيەت قىلىدىغان بولۇپ، تېلېگراف ئۇل ئەسلىھەلىرى بىلەن تەمىنلەيدۇ (191-بەت). قازاقىستان ھۆكۈمىتى رايونلۇق چوڭ دۆلەتلەرنىڭ تەسىر كۈچىنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇش ئۈچۈن «كۆپ تەرەپلىك دىپلوماتىيە» يولىنى تۇتقان بولسىمۇ، لېكىن خىتاي ئۇنىڭ ئەڭ چوڭ خېرىدارى ۋە تەسىرى ئەڭ كۈچلۈك دۆلەت بولۇپ قالغان (98-، 136-بەتلەر). ئاممىنىڭ خىتاينىڭ نىيىتى ۋە ئىقتىسادىي ھۆكۈمرانلىقىغا بولغان گۇمانى يۇقىرى بولۇپ، بەزى ئەمەلدارلار يەرلىك خەلقتىكى گۇمانخورلۇق سەۋەبىدىن خەنزۇ تىلى بىلىدىغانلىقىنى يوشۇرۇپ يۈرىدۇ (92-، 143-، 144-، 232-بەتلەر).

تۈركمەنىستان: خىتاي ئۇنىڭ ئاساسلىق ئېنېرگىيە ھەمراھى بولۇپ، ئاساسلىقى تۈرۈبا يولى ئارقىلىق تەبىئىي گاز سېتىۋالىدۇ، بۇ تۈركمەنىستاننى خىتاينىڭ رايونلۇق ئېنېرگىيە تورىدىكى بىر تۈگۈنگە ئايلاندۇرغان (69-72-، 147-بەتلەر). لېكىن، تۈركمەنىستان خىتايغا يەككە خېرىدار سۈپىتىدە تايىنىش سەۋەبىدىن قىيىنچىلىقلارغا دۇچ كەلگەن (73-، 129-بەتلەر). خىتاي تۈركمەنىستان بىلەن ھەربىي مۇناسىۋەتمۇ قۇرغان بولۇپ، تۈركمەنىستاننىڭ دۆلەت بايرىمى پاراتلىرىدا خىتاينىڭ قورال-ياراغلىرى كۆرۈلۈشكە باشلىغان ھەمدە باشقۇرۇلىدىغان بومبا سىستېمىسى ۋە ئۇچقۇچسىز ئايروپىلانغا ئوخشاش يۇقىرى تېخنىكىلىق ھەربىي ئەسلىھەلەرنىڭ سېتىلغانلىقى خەۋەر قىلىنغان (188-، 190-، 193-بەتلەر). لېكىن تۈركمەنىستان يېپىق دۆلەت بولۇش سەۋەبىدىن، ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەتلىرى ئىچىدە كۈڭزى ئىنىستىتۇتى بولمىغان بىردىنبىر دۆلەت ھېسابلىنىدۇ (129-، 130-بەتلەر).

ئۆزبېكىستان: بۇ دۆلەت خۇاۋېي ۋە ZTE غا ئوخشاش خىتاي تېخنىكا شىركەتلىرىنىڭ رايونلۇق مەركىزى بولۇپ، بۇ شىركەتلەر زاۋۇت قۇرۇپ، ھەر قايسى ساھەلەرنى قاتتىق دېتال بىلەن تەمىنلەيدۇ (191-بەت). خىتاي دۆلەت

ئىچىدىكى باغلىنىشنى ياخشىلاش ئۈچۈن قامچىق تونىلىغا ئوخشاش مۇھىم ئۇل ئەسلىھەلەرنى مەبلەغ بىلەن تەمىنلەپ قۇرۇپ چىققان (106-بەت). ئۆزبېكىستان يەنە خىتاي ساقچىلىرى ۋە ھەربىيلىرى بىلەن بىخەتەرلىك تەربىيەلەش پىلانلىرىغا قاتنىشىدۇ (196-بەت). يەرلىك ئۇنىۋېرسىتېتلار خىتاي تىلى تەتقىقاتىدا كۆچلۈك بولۇپ، كۆڭزى ئىنستىتۇتلىرى قوللاش ۋە ئالاقە بىلەن تەمىنلەيدۇ (130-، 131-بەتلەر). ئۆزبېكىستاندىمۇ خىتاي ماللىرىغا قارىتا ئىشەنمەسلىك ئېغىر بولغان بولۇپ ئەمما ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ، خىتاي ماللىرىنىڭ سۈپىتى ياخشىلىنىپ، بازاردىكى جەلپ قىلىش كۈچى ئاشقان (119-بەت).

ئافغانىستان: ئافغانىستان خىتاينىڭ ئالدىدىكى «بېشىنى قاتۇرىدىغان بىر مەسىلە» سۈپىتىدە تىلغا ئېلىنغان (17-بەت). بېيجىڭنىڭ ئاساسلىق ئەندىشىسى ئافغانىستاندىكى زوراۋانلىق ۋە ئۇيغۇر قوراللىق كۈچلەرنىڭ چېگرادىن ئۆتۈپ پاكىستان، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئاخىرىدا شەرقىي تۈركىستانغا كىرىپ قېلىش ئېھتىماللىقىدۇر (18-19-بەتلەر، 223-بەت، 224-بەت). بۇ سەۋەبتىن خىتاينىڭ نەزىرىدە ئافغانىستان بىلەن بولغان مۇناسىۋەت ئىستىخبارات قانالىرىنى ئاساس قىلغان (227-بەت). گەرچە خىتاي شىركەتلىرى چوڭ ئىقتىسادىي تۈرلەرگە (نېفىت، مىس) ۋەدە بەرگەن بولسىمۇ، شۇنداقلا خىتاي دۆلەتلىك نېفىت شىركىتىنىڭ نېفىت قېزىشى ۋە مېتاللورگىيە شىركىتىنىڭ مىس ئايناك مىس كېنى (Mes Aynak) قاتارلىق چوڭ تۈرلەرگە مەبلەغ سېلىشى مەۋجۇت بولسىمۇ، نۇرغۇنلىرى توختاپ قېلىپ ياكى مەغلۇپ بولۇپ، ئافغانىستاننى ئۈمىدسىزلەندۈرگەن. سەۋەبى بولسا بىخەتەرلىك مەسىلىلىرى، يەرلىكتىكى چىرىكلىك ۋە بازار ئەھۋالىنىڭ ئۆزگىرىشى قاتارلىق ئامىللار ئىكەنلىكى ئىلگىرى سۈرۈلگەن (76-75-بەتلەر، 208-210-بەتلەر، 214-بەت). بۇ خىل ئەھۋالنى ئاپتورلار خىتاينىڭ ئافغانىستاننىڭ ئىچكى قالايمىقانچىلىقىنى ھەل قىلىشتا بۇاستە رەھبەرلىك رولىنى ئېلىشنى خالىمىغانلىقى، دەپ ئىزاھلىغان (221-بەت، 222-بەت). شۇنداقتىمۇ خىتاي ئافغانىستانغا بىخەتەرلىك يارىدىمى بېرىۋاتقان بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە باداخشاندىكى تاغلىق بىخەتەرلىك قىسمىنى مەبلەغ بىلەن تەمىنلەش، ئافغانىستاندا ئەسكىرىي تەلىم-تەربىيە بېرىش (197-بەت) ۋە بازا قۇرۇش قاتارلىقلار بار. يەرلىك ئافغانلارنىڭ ئاپتورلارغا ئېيتىشچە، ئۇلار خىتاي ساقچىلارنىڭ ئافغانىستاننىڭ بۇ رايونىدا چارلاش ئېلىپ بېرىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن (227-بەت). بۇنىڭدىن باشقا خىتاي تالىبان بىلەن بۇاستە ئالاقىنى ساقلاپ، بىخەتەرلىك مېخانىزمى قۇرۇشقا ئەھمىيەت بەرگەن، مەسىلەن، تاجىكىستاندا چېگرا پونكىتلىرىنى قۇرۇش ھەمدە پاكىستان، ئافغانىستان ۋە تاجىكىستان بىلەن بىرلىكتە «تۆت تەرەپ ھەمكارلىق ۋە ماسلاشتۇرۇش مېخانىزمى» (QCCM) بەرپا قىلىپ، چېگرالىرىنى نازارەت قىلىش ۋە بىخەتەرلىك تەھدىتلىرىگە تاقابىل تۇرۇش مەسىلىلىرىدە ھەر خىل كۆپ تەرەپلىك ۋە كىچىك دائىرىلىك مۇنبەرلەرگە قاتناشقان (185-بەت، 195-بەت، 224- 227-بەتلەر).

خىتاينىڭ بۇ دۆلەتلەرگە قاراتقان سىياسىتىدە ھەر خىل «يۇمشاق كۈچ» ۋاستىلىرىمۇ مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ كۆزگە كۆرۈنەرلىك مىسالى كۆڭزى ئىنستىتۇتلىرى بولۇپ، بۇ ئورۇنلار رايونغا خىتاي تىلى ۋە مەدەنىيەت دەرسلىرىنى ئېلىپ كىرىۋاتىدۇ (123-، 124-، 125-، 126-بەتلەر). گەرچە ئوقۇغۇچىلارنىڭ قىزىقىشىنى قوزغايدىغان ئاساسلىق سەۋەب ئەمەلىي مەنپەئەت، يەنى خىزمەت پۇرسىتى بولسىمۇ (123-بەت، 127-بەت)، كۆڭزى ئىنستىتۇتلىرىنىڭ ئاساسلىق مەقسىتى تۇرۇشلۇق دۆلەت ۋە رايوندا خىتاي ھەققىدە ياخشى تەسىر قالدۇرۇشتۇر (124-بەت، 137-بەت). خىتاينىڭ بۇ جەھەتتىكى باشقا تەشەببۇسلىرى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش، ئەنئەنىۋى خىتاي تىبابەت دوختۇرخانىلىرى ۋە سوۋغا قىلىنغان ئاممىۋى ئاپتوبۇس، ئەخلەت ساندۇقىغا ئوخشاش ئۇل ئەسلىھەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ (137-138-بەتلەر).

بۇ تىرىشچانلىقلارغا قارىماي، ئوتتۇرا ئاسىيادا خىتايغا قارشى كەيپىيات يەنىلا كەڭ تارقالغان. بۇنىڭ سەۋەبى ئىش شارائىتى، مۇھىتنىڭ بۇلغىنىشى، چىرىكلىك ۋە خىتاي شىركەتلىرىنىڭ يەرلىك ئىشچىلارنىڭ ئورنىغا خىتاي ئىشچىلارنى ئىشلىتىشى، مائاشنى تۆۋەن بېرىش قاتارلىق ئادالەتسىز قىلمىشلىرىغا بولغان ئەندىشىلەردىن كېلىپ چىققان (82-بەت، 87-91-بەتلەر، 144-145-بەتلەر، 175-بەت). يەرلىك خەلق، مەسىلەن قىرغىزىستاندىكى قارا بالتا كېنىدىكى قىرغىزلار خىتاي بىلەن رۇسىيەنى سېلىشتۇرۇپ، گەرچە رۇسلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ دوستلىرى ئەمەسلىكىنى بىلسىمۇ، رۇس تىلىنى ۋە دۆلىتىنى ياخشى چۈشىنىدىغانلىقىنى، رۇسلار بىلەن يانمۇ-يان مەسىلە چىقارماي تۇرۇپ ئىشلىيەلەيدىغانلىقىنى؛ ئەمما خىتاي تىلى ۋە خىتاي ھەققىدە ھېچنېمە بىلمەيدىغانلىقىنى، خىتاي دۆلىتىنىڭ پىلانى نېمە ۋە كېيىنكى قەدەمدە نېمە ئىش قىلىدىغانلىقىنى بىلمەيدىغانلىقىنى، شۇڭا خىتايغا ئىشەنمەيدىغانلىقىنى شۇنداقلا خىتايلارنىڭ بىر مەخپىي پىلانى بار دەپ ئويلايدىغانلىقىنى بايان قىلغان (32-بەت، 83-بەت).

بۇ ھۆكۈمەتلەرنىڭ خىتايغا قاراتقان كۆزقارىشى

ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەتلىرىنىڭ خىتايغا قاراتقان كۆزقارىشى ئومۇمەن مۇرەككەپ ھەم دائىم بىر-بىرىگە زىت كېلىدۇ، مەسىلەن بۇلار:

- ئىقتىسادىي پۇرسەت ۋە بېقىندىلىق: ئۇلار ئاساسەن خىتاينى مەبلەغ سېلىش، ئۇل ئەسلىھە قۇرۇلۇشى ۋە سودىنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان مەنبەسى دەپ قارايدۇ (5-، 16-، 17-، 255-بەتلەر). نۇرغۇن دۆلەتلەر، بولۇپمۇ قىرغىزىستان، ئىقتىسادىي جەھەتتىن خىتايغا چوڭقۇر تايىنىدۇ (5-، 15-، 111-بەتلەر).
- خىتاينىڭ باشقا دۆلەتلەرنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلاشماسلىق سىياسىتىنىڭ قارشى ئېلىنىشى. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مۇستەبىت رەھبەرلەر خىتاينىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا «ئارىلاشماسلىق» سىياسىتىنى قارشى ئالىدۇ، چۈنكى بۇ غەربنىڭ دېموكراتىيە ۋە كىشىلىك ھوقۇق تەلەپلىرى بىلەن روشەن سېلىشتۇرما ھاسىل قىلىدۇ (46-، 170-، 267-، 270-بەتلەر). ئەمما، گەرچە خىتاي ئاشكارا ھالدا «ئارىلاشماسلىق» نى تەشەببۇس قىلسىمۇ، ئۇنىڭ دىپلوماتلىرى قائىدىلەرگە خىلاپلىق قىلىپ بولسىمۇ، خىتاي مەنپەئەتىگە ھۆرمەت قىلىشنى تەلەپ قىلىشتا كۈنسېرى قەتئىيلىشىپ بارماقتا (46-، 154-، 252-، 274-273-بەتلەر).
- تەڭپۇڭلۇقنى ساقلاشقا ئۇرۇنۇش: يۇقىردا تىلغا ئېلىنغاندەك، قازاقىستانغا ئوخشاش دۆلەتلەر خىتاينىڭ تەسىرىنى رۇسىيەگە ئوخشاش باشقا كۈچلەر بىلەن تەڭپۇڭلاشتۇرۇش ئۈچۈن «كۆپ تەرەپلىك دىپلوماتىيە» يولىنى تۇتماقتا (98-بەت). لېكىن، خىتاينىڭ كۈنسېرى كۈچىيىۋاتقان ئىقتىسادىي جەلپ قىلىش كۈچى ئۇلارنى دائىم مۇناسىۋەتنى چوڭقۇرلاشتۇرۇشتىن باشقا تاللاش قالدۇرمىغان (15-، 46-بەتلەر).
- گۇمان ۋە ئەندىشە: ئاممىۋى ۋە يۇقىرى قاتلامدىكىلەر ئارىسىدا خىتاينىڭ نىيىتىگە قارىتا كەڭ تارقالغان گۇمان ۋە ئەندىشە مەۋجۇت بولۇپ، بۇ دائىم خىتاينىڭ زېمىن تالىشىش ياكى ئىقتىسادىي بويسۇندۇرۇشنى مەقسەت قىلغان «يوشۇرۇن ۋە ئۇزۇن مەزگىللىك نىيىتى» بار دەپ قاراش ۋە بۇنىڭدىن ئەنسىرەش ۋە قورقۇش شەكلىدە ئىپادىلەنگەن (11-، 83-، 91-93-، 117-، 143-، 230-، 232-بەتلەر). خىتاي

كېلىشىملىرىنىڭ ئاشكارا بولماسلىقى، مۇھىتنىڭ بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىشى ۋە ئىش كۆچىگە مۇناسىۋەتلىك ئەندىشىلەر بۇ ئەھۋالنى تېخىمۇ ئېغىرلاشتۇرغان (13-، 82-، 88-89-، 92-، 142-بەتلەر).

- كۆزگە كۆرۈنەرلىك نەتىجىلەرگە بولغان مىننەتدارلىق: گەرچە گۇمانلار بولسىمۇ، يەرلىك خەلق دائىم خىتاي قۇرغان ئۇل ئەسلىھەلەرنىڭ كۆزگە كۆرۈنەرلىك ۋە تېز سۈرئەتتە پۈتۈشىنى ئېتىراپ قىلىدۇ، بۇ يەرلىك ياكى غەرب تۈرلىرىنىڭ ئاستىلىقى بىلەن روشەن سېلىشتۇرما ھاسىل قىلغان (140-، 226-بەتلەر).

خىتاينىڭ رۇسىيە بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى باشقۇرۇش ئۇسۇلى

خىتاينىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەتلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئىقتىسادتىن ھالقىپ ئۆتۈپ بىخەتەرلىك جەھەتتىكى تەسىر كۆچىنىمۇ ئىزچىل كېڭەيتىپ، رۇسىيەنىڭ بۇ رايوندىكى ئەنئەنىۋى ئورنىغا جەڭ ئېلان قىلماقتا. دەسلەپتە بىخەتەرلىك مەسىلىسىدە رۇسىيەگە يول قويىدۇ دەپ قارالغان بولسىمۇ، خىتاي كۈنسېرى ئۆزىنىڭ بىخەتەرلىك تەسىرىنى كېڭەيتمەكتە. كىتاب خىتاي بىلەن رۇسىيە ئوتتۇرىسىدىكى، بولۇپمۇ ھەر ئىككى تەرەپ ئىستراتېگىيەلىك يۈكسەك ئەھمىيەتكە ئىگە دەپ قارايدىغان ئوتتۇرا ئاسىيا مەسىلىسىدىكى چوڭقۇر ۋە مۇرەككەپ ئىشەنمەسلىك ۋە رىقابەت مۇناسىۋىتىنىڭ بارلىقىنى تىلغا ئالىدۇ. خىتاينىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تەسىرىنىڭ كۈنسېرى كۈچىيىشى، ئەزەلدىن بۇ رايوندىكى ھۆكۈمران كۈچ بولۇپ كەلگەن رۇسىيە بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى تۈپتىن ئۆزگەرتتى. بۇ ئۆزگىرىشچان مۇناسىۋەت ئىقتىسادىي رىقابەت، ئىستراتېگىيەلىك ھەمكارلىق ۋە يوشۇرۇن ئىشەنچسىزلىكتىن تەركىب تاپقان مۇرەككەپ بىر جەرياننى ئەكس ئەتتۈرىدۇ، چۈنكى بېيجىڭنىڭ «پىلانلىمىغان ئىمپېرىيە»سى موسكۋانىڭ تارىخىي ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى تەدرىجىي ئالماشتۇرماقتا (15-، 267-بەتلەر).

تارىختا، ئوتتۇرا ئاسىيا رۇسىيەنىڭ ئەنئەنىۋى تەسىر دائىرىسى بولۇپ، ئامېرىكا ۋە غەرب سىياسەتچىلىرى ئۇچۇن «ئىككىنچى دەرىجىلىك مەسىلە» ھېسابلىناتتى، ئۇلار بۇ رايوننى «سوۋېت ئىمپېرىيەسىنىڭ قالدۇق قىسمى» دەپ قارايتتى (8-بەت). لېكىن، سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشىدىن كېيىن، خىتاينىڭ «ماسلاشقان ھالدا بۇ رايونغا كىرىشى» موسكۋانىڭ تەسىرىنى ئاجىزلىتىشقا باشلىدى (7-بەت). 2013-يىلى ئاستانادا «بەلباغ ۋە يول» تەشەببۇسى ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، پېرىزىدېنت شى جىنپىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ خىتاي تاشقى سىياسىتىدىكى مەركىزىي ئورنىنى ئوچۇق-ئاشكارا نامايان قىلغان (7-8-، 19-، 231-، 266-بەتلەر).

خىتاي ئەمەلدارلىرى ۋە مۇتەخەسىسلىرى رۇسىيەگە قارىتا ئىزچىل كۆزگە ئىلماسلىق مەۋجۇت بولۇپ، موسكۋانىڭ سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى ئاخىرلاشقاندىن كېيىنكى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يىمىرىلىشىنى بىر تەرەپ قىلىش جەرياننى «بېيجىڭ ئۈچۈن ھاكىمىيەتنى قانداق باشقۇرماسلىقنىڭ تىپىك دەرسلىكى» دەپ قارايدۇ. بۇنىڭدىن باشقا بېيجىڭدىكى خىتاي مۇتەخەسىسلەر خىتاينىڭ «غەرب تەرىپىدىن چەتكە قېقىلغانلىقى ئۈچۈن رۇسىيە بىلەن مۇناسىۋەت ئورنىتىشقا مەجبۇر بولغانلىقى» ۋە ئەسلىدە ياۋروپا بىلەن تېخىمۇ قويۇق مۇناسىۋەت ئورنىتىشنى ئارزۇ قىلىدىغانلىقىنىمۇ تىلغا ئالىدۇ (180-بەت). بۇ مۇناسىۋەتنى ئەڭ ئوبرازلىق تەسۋىرلەيدىغان ئاتالغۇ «بىر-بىرىگە دۈشمەن دوستلار» (frenemies) بولۇپ، ئۇنىڭ ئاساسىدا چوڭقۇر يوشۇرۇن ئىشەنمەسلىك ۋە كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئوچۇق-ئاشكارا دۈشمەنگە ئايلىنىپ قېلىش ئەندىشىسى ياتىدۇ. رۇسلارمۇ ئۆز نۆۋىتىدە خىتايغا قارىتا دائىم نارازىلىقنى ئىپادىلەپ تۇرىدۇ.

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تەسىر كۈچى رىقابىتىدە ھەر ئىككى دۆلەت ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىقتىسادىي ۋە ئىستراتېگىيەلىك تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىش يولىدا رىقابەتلىشىدۇ. رۇسىيە خىتاينىڭ «ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىستراتېگىيەلىك

قورشۇپلىشى» دىن بارغانسېرى ئەندىشە قىلماقتا، ھەمدە بۇنىڭ «رۇسىيەگىمۇ كونترول قىلغىلى بولمايدىغان ئىقتىسادىي ۋە ئىستراتېگىيەلىك سىڭىپ كىرىشنىڭ كۆۋرۈكى بولۇپ قېلىشى مۇمكىنلىكىدىن ئەنسىرەيدۇ (161-، 242-بەتلەر). رۇسىيەنىڭ ئېنېرگىيە ساھەسىدە قوللانغان «بۆلۈپ ھۆكۈمرانلىق قىلىش ئىستراتېگىيەسى» خىتاينىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ئېنېرگىيە تورىنى ئۆز پىرىنسىپلىرى بويىچە بىرلىككە كەلتۈرۈش سىياستى بىلەن زىددىيەتلىشىپ، رۇسىيەنىڭ رايوندىكى ئىستراتېگىيەلىك تەسىرىنىڭ ئاجىزلىششىنى كەلتۈرۈپ چىقارماقتا (85-86 بەتلەر).

بىخەتەرلىك ساھەسىدىمۇ ئەندىشىلەر مەۋجۇت بولۇپ ئوتتۇرا ئاسىيادا «خىتاي ئىقتىسادقا، رۇسىيە بىخەتەرلىككە مەسئۇل» دېگەن قاراش «ھەددىدىن زىيادە ئاددىيلاشتۇرۇلغان» ۋە ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن بولمىغان چۈشەنچىگە ئايلىنىپ قالغان. بېيجىڭ ئۇيغۇر قوراللىق كۈچلىرى ۋە ئافغانىستاندىن كېلىدىغان مۇقىمسىزلىقنىڭ شەرقىي تۈركىستانغا كۆرسىتىدىغان تەسىرىدىن ئەنسىرەپ، ئوتتۇرا ئاسىيا بىخەتەرلىك قىسىملىرى بىلەن بىۋاسىتە ئالاقە قۇرماقتا (14-، 179-، 205-، 266-بەتلەر). بۇ ھەربىي يارىدەم بېرىش، تەربىيەلەش پىلانى تۈزۈش ۋە تارىختا رۇس قوراللىرىغا تايىنىپ كەلگەن دۆلەتلەرگە ئۇچقۇچىسىز ئايروپىلان ۋە باشقۇرۇلىدىغان بومبا سىستېمىسىغا ئوخشاش ئىلغار ئەسلىھەلەرنى سېتىشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ (187-190-، 197-، 200-بەتلەر). مەسىلەن، خىتاينىڭ تاجىكىستاندا چېگرا پونكتلىرى ۋە تەربىيەلەش بازىسى قۇرۇشى (184-185-، 227-بەتلەر) ھەمدە قازاقىستان، قىرغىزىستان ۋە ئۆزبېكىستان بىلەن بىرلەشمە ھەربىي مەشىق ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن خەلق قوراللىق ساقچى قىسىملىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇشى بۇنىڭ تىپىك مىسالىدۇر (197-بەت). خىتاي يەنە قىرغىزىستان ئۈچۈن چېگرا مۇداپىئە قوماندانلىق شتابى قۇرۇش قاتارلىق ھەرىكەتلەر ئارقىلىق ئۆزىنىڭ بىخەتەرلىك تەسىرىنى كۈنسېرى كېڭەيتىۋاتىدۇ (181-182 بەتلەر). رۇس دىپلوماتىيە مەنبەلىرىنىڭ بىلدۈرۈشچە، خىتاينىڭ تاجىكىستاندىكى ھەربىي مەۋجۇتلۇقى، بولۇپمۇ رۇسىيەنىڭ كوللېكتىپ بىخەتەرلىك شەرتنامىسى تەشكىلاتى (CSTO) دىكى ئىتتىپاقداشلىرى بىلەن مەسلىھەتلەشمەي تۇرۇپ «تۆت تەرەپ ھەمكارلىق ۋە ماسلاشتۇرۇش مېخانىزمى» (QCCM) نى قۇرغانلىقىدىن «قاتتىق غەزەپلەنگەن» (185-بەت). ھەتتا تېخىنكا ساھەسىدىمۇ، رۇسىيە گەرچە خۇاۋېينىڭ G5 تورىغا ئوخشاش خىتاي تېخنىكىلىرىنى ئۆزىنىڭ رەقەملىك ئۇل ئەسلىھە سىستېمىسىغا كىرگۈزۈشتىن ئەنسىرىسىمۇ، غەربنىڭ ئېمبارگوسى كەلتۈرۈپ چىقارغان چەكلىك تاللاش ئىمكانىيىتى موسكۋانى خىتاينىڭ تېخنىكىلىق ھەل قىلىش چارىلىرىگە يۈزلىنىشكە مەجبۇرلىماقتا (161، 191 بەتلەر).

خىتاي ۋە رۇسىيەنىڭ دىپلوماتىك ئۇسۇلىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەتلىرىنىڭ رۇسىيەدىن خىتاي تەرەپكە ئېغىشنى كەلتۈرۈپ چىقارماقتا. ئوتتۇرا ئاسىيا ھۆكۈمەتلىرى مەدەنىيەت جەھەتتە رۇسىيەگە مايىل بولسىمۇ، خىتاي يارىتىپ بېرىۋاتقان ئىقتىسادىي پۇرسەتلەرنى بارغانسېرى چوڭقۇر تونۇپ يەتمەكتە (244-بەت). ئۇلار يەنە گىرۇزىيە ۋە ئۇكرائىنادا يۈز بەرگەنگە ئوخشاش، رۇسىيەنىڭ رايوندىكى ئۈزۈن مۇددەتلىك ئىستراتېگىيەلىك نىشانىدىن ئەندىشە قىلىدۇ ۋە بۇ نۇقتىدىن خىتاينىڭ ئىچكى ئىشلارغا ئارىلاشماسلىق پرىنسىپىغا يۈقىرى باھا بېرىدۇ (171-172، 267-271 بەتلەر).

ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا جاسۇسلۇق جىددىيچىلىكىمۇ مەۋجۇت بولۇپ، رۇسىيە ۋە قازاقىستاندا بىر قىسىم ئالىملار خىتاي ئۈچۈن مەخپىيەتلىك ئوغرىلىدى دەپ ئەيىبلىنىپ قولغا ئېلىنغان. مەسىلەن 2020-يىلىنىڭ بېشىدا، رۇسىيە ئىچكى بىخەتەرلىك ئىدارىسىنىڭ سانت پېتىربۇرگ ئاركىتىك (شىمالىي قۇتۇپ) ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ رەئىسى داڭلىق ئاكادېمىك پروفېسسور ژالېربي مىتكونى قولغا ئالغانلىقى توغرىسىدا ھېكايە پەيدا

بولدى. ئۇ دېگىز ئارمىيەسىنىڭ سابىق كاپىتانى بولۇپ، رۇسىيەنىڭ سۇ ئاستى پاراخوتى توغرىسىدىكى مەخپىيەتلىكنى خىتايغا ساتقان دەپ ئەيىبلەنگەن. بۇنىڭدىن بىرەر يىل ئىلگىرى، قازاقىستاندا مۇشۇنىڭغا ئوخشاش بىر ۋەقە يۈز بەرگەن. پرېزىدېنت قاسىم جومارت توقايېفنىڭ خىتاي بىلەن بولغان ئالاقىسىدە مەسلىھەتچىلىك قىلغان داڭلىق خىتايشۇناس (سىنولوگ) خىتايغا دۆلەت مەخپىيەتلىكىنى ساتقانلىقى ئۈچۈن قولغا ئېلىنغان (181-بەت).

لېكىن، بۇ يوشۇرۇن زىددىيەتكە قارىماي، غەربكە بولغان ئورتاق دۈشمەنلىك (مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا غەربنىڭ بۇ ئىككى دۆلەتكە تۇتقان سىياسىتى سەۋەبلىك) ئىككى دۆلەت ئەمەلىيەتچان ھەمكارلىق مۇناسىۋەتنى ساقلاپ كېلىۋاتقان بولۇپ، غەربكە قارشى ئورتاق مەيداندا تۇرۇش ۋە ئىستراتېگىيەلىك سىگنال بېرىشتەك كۆپ قاتلاملىق ۋاستىلەر ئارقىلىق ئۆزئارا مۇناسىۋىتىنى تەڭشەپ كەلمەكتە.

كرېمىل ساريىي ۋە جوڭنەنخەي ھەر ئىككىسى «خەلقئارا سەھنىدە غەربكە قارشى بىرلىكتە تۇرۇشتەك گېئو-ئىستراتېگىيەلىك مەۋقەسىگە ھەددىدىن زىيادە ئەھمىيەت بەرگەنلىكتىن، ئۆزلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا مەسىلىسى سەۋەبلىك بۆلۈنۈپ كېتىشىگە يول قويۇشنى خالىمايدۇ. ئۇلارنىڭ مۇناسىۋىتى «غەربكە قارشى كوللېكتىپ قارشى تۇرۇش» جەريانىدا تېخىمۇ قويۇقلاشقان. مەسىلەن، رۇسىيە ئامېرىكىغا قارشى تۇرۇشتا خىتاينىڭ گېئو-ئىستراتېگىيەلىك قوللىشىغا ئېرىشىش بەدىلىگە، خىتاينىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۈستۈنلۈكى ۋە تەسىرىنىڭ كېڭىيىشىگە سۈكۈت قىلماقتا (180-، 201-بەت).

شاڭخەي ھەمكارلىق تەشكىلاتى بېيجىڭ بىلەن موسكۋا ئوتتۇرىسىدىكى «چوڭ دۆلەتلەر رىقابىتىنى بىر قەدەر پەسەيتىش» مېخانىزمى سۈپىتىدە رول ئوينايدۇ (22-، 160-بەتلەر). دەسلەپتە، رۇسىيە «شاڭخەي بەش دۆلتى» نى ئىككىنچى دەرىجىلىك بىر قۇرۇلما ۋە «خىتاينى چەكلەشنىڭ بىر ۋاستىسى» دەپ قارىغان (153-بەت). بىراق، خىتاينىڭ تەسىرى كۈچەيگەنسېرى بۇ قاراش ئۆزگەرگەن (162-بەت). خىتاي ئىستراتېگىيەچىلىرىنىڭ قارىشىچە، رۇسىيە باشلامچىلىقىدىكى كوللېكتىپ بىخەتەرلىك شەرتنامىسى تەشكىلاتى ۋە ياۋرو-ئاسىيا ئىقتىسادىي ئىتتىپاقى (EAEU) قاتارلىق تەشكىلاتلار شاڭخەي ھەمكارلىق تەشكىلاتى بىلەن رىقابەتچى ئەمەس. شاڭخەي ھەمكارلىق تەشكىلاتىنىڭ «خىتاينىڭ يېتەكچىلىكىدە ئۆزئارا ماسلىشىش ۋە بىرلىككە كېلىش» (294-295-بەتلەر) نىشانىغا يېتىش ئۈچۈن قەستەن «ئاستا تەرەققىي قىلىش يولى» (172-بەت) دا كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرسەتكەن (172-173، 294-295-بەتلەر).

بېيجىڭ رۇسىيەنىڭ ياۋرو-ئاسىيا ئىقتىسادىي ئىتتىپاقىنى قۇرۇش تىرىشچانلىقىنى قارشى ئالغان. خىتاي ئەمەلدارلىرى ھەتتا بۇ ئىتتىپاقنى يۆتكەش تەننەرخىنى تۆۋەنلىتىدىغان يەككە تاموژنا رايونى بەرپا قىلىش ئارقىلىق سودىغا قولايلىق يارىتىدىغان بىر مېخانىزم دەپ قارىغان (21-22، 163-بەت). 2015-يىلى، شى جىنپىڭ ۋە پرېزىدېنت پۇتىن خىتاينىڭ «بىر بەلباغ، بىر يول» تەشەببۇسىنى ياۋرو-ئاسىيا ئىقتىسادىي ئىتتىپاقى بىلەن تۇتاشتۇرۇش توغرىسىدا بىرلەشمە بايانات ئىمزالاپ، گەرچە بۇ ئىككى قۇرۇلمىنىڭ ماھىيىتى ئوخشىمىسىمۇ، ئۆزئارا يېقىنلىشىشقا بولغان كۈچلۈك ئىرادىسىنى نامايان قىلدى (245-بەت). خىتاي يەنە ئورتاق مەنپەئەتكە ئۈيغۇن تۇرلەر ئۈچۈن رۇسىيە بىلەن ئىككى تەرەپلىك مەبلەغ سېلىش سۈپىلىرىنى قۇرۇپ چىققان (161-بەت).

خىتاينىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا بىخەتەرلىك ساھەسىگە سىڭىپ كىرىشى «ئاستا، لېكىن ئۈزلۈكسىز يۈقىرىغا ئۆرلەۋاتقان بىر جەريان» دۇر (201-بەت). بېيجىڭ تاشقى سىياسىتىدە «تەدرىجىي ئىلگىرىلەش ئۇسۇلى» نى قوللىنىپ،

مۇناسىۋەت تورى ۋە تەسىر كۈچىنى قەدەممۇ-قەدەم مۇستەھكەملەيدۇ. بۇ ئۇسۇل خىتاينىڭ ئاشكارا ھالدا رۇسىيەگە جەڭ ئېلان قىلماي تۇرۇپ ئۆز تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىشگە ئىمكانىيەت يارىتىپ بەرگەن (169-بەت).

خىتاي دىپلوماتىيەسىنىڭ نېگىزى بولغان ئىچكى ئىشلارغا ئارىلاشماسلىق پرىنسىپى ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ساغلام تەرەققىي قىلدۇرۇشتا كۆرۈنەرلىك رول ئوينىغان. ئاپتورلار خىتاينىڭ ھەر قانداق ۋەزىيەتتە، ئارىلىشىشتىن كۆرە، چەتتە تۇرۇپ، كىمنىڭ ئۈستۈنلۈككە ئېرىشىدىغانلىقىنى كۆزىتىپ، ئاندىن غەلىبە قىلغۇچى بىلەن كېلىشىم تۈزىدىغانلىقىنى تىلغا ئالغان (268-، 478-بەتلەر). بۇ ئىچكى ئىشلارغا ئارىلاشماسلىق پرىنسىپى رۇسىيە ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ھۆكۈمەتلىرى تەرىپىدىن «ئەخلاقىي نەسىھەت قىلىدىغان غەرب» كە قارشى تۇرىدىغان بىر مۇھىم تاللاش سۈپىتىدە قارشى ئېلىنماقتا.

خۇلاسىلىغاندا، خىتاينىڭ شەرقىي تۈركىستانغا مۇناسىۋەتلىك ئىقتىسادىي ۋە بىخەتەرلىك ئېھتىياجىنىڭ تۈرتكىسىدە ئوتتۇرا ئاسىيادا «توختاۋسىز ئالغا ئىلگىرىلىشى» رايونلۇق تەرتىپنى مەڭگۈلۈك ئۆزگەرتىۋەتمەكتە. موسكۋا گەرچە يەنىلا مۇھىم بىر كۈچ بولسىمۇ، لېكىن غەرب بىلەن بولغان ئورتاق قارشىلىشىش سەۋەبىدىن، خىتاينىڭ قەد كۆتۈرۈشىگە ئاساسەن يول قويۇپ، ئۆز تەسىرىنىڭ تەدرىجىي ئاجىزلىشىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ تۇرماقتا. ئوتتۇرا ئاسىيادا «كۈچىيىۋاتقان خىتاي تىنچلىقى» (Pax Sinica) نىڭ شەكىللىنىشى (201-، 277-بەتلەر) پەقەت چوڭقۇر بىر گېئوسىياسىي ئۆزگىرىشنىڭ سىگنالى بولۇپلا قالماي، يەنە خىتاينىڭ ئۆز تەسىرىنى يەرشارى مىقياسىدا قانداق كېڭەيتمەكچى بولغانلىقىنىڭ بىر مودېلىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

گىئو-پولىتىكانىڭ ئاساسلىرى

مەۋلان تەڭرىقۇت

(2025-05-12)

Foundations of Geopolitics: The Geopolitical Future of Russia

(Aleksandr Dugin, 1997)

كىتاب ھەققىدە بۇ يازمىدىكىدىن يەنىمۇ كۆپ نەرسىلەرنى يېزىشقا بولىدۇ. چۈنكى كىتاب چوڭ ۋە ئىچىدىكى مەزمۇنلار 2025-يىلدا تۈرۈپ كۆزەتكەندە بىرئاز غەلىتە، رېئاللىقتىن يىراق. لېكىن پۈتۈنلەي يىراق دەپ كەتكىلىمۇ بولمايدۇ. كېيىنچە ۋاقىت بولۇپ قالسا بۇ غەلىتە ئىستراتېگىيەلەر ھەققىدە يازما ئېلان قىلىنىشىمۇ مۇمكىن. بولۇپمۇ خىتاي – رۇسىيە مۇناسىۋىتىنىڭ كەلگۈسى ھەققىدە توختىلىش تېخىمۇ ئەھمىيەتلىك بولۇشى مۇمكىن.

بۇ كىتابتىكى ئىستراتېگىيەلەر ئىتايىن قاپىيۇرەكلىك بىلەن ئوتتۇرىغا قويۇلغان. كۆرۈپ مۇشۇنداق ئىشمۇ مۇمكىن دەپ ئويلىشىڭىز ئېنىق. ئەمما خەلقئارا مۇناسىۋەت مۇشۇنداق قارىماققا مۇمكىن بولمايدىغان مىساللار بىلەن تولغان. مەسىلەن 1940-يىللىرى ئامېرىكالىق بىر ئىستراتېگىيەچى قويۇپ ياپونىيە بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ خىتاينى چەكلەش لازىم دېسە باشقىلار ئۇنى ساراڭلار دوختۇرخانىسىغا كۆرۈنۈپ بېقىشنى تەۋسىيە قىلىشى مۇمكىن ئىدى. ئوخشاشلا 2-دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە فرانسىيەلىك بىر ئىستراتېگىيەچى كەلگۈسىدە گېرمانىيە بىلەن بىرلىشىپ رۇسىيەگە تاقابىل تۇرۇش كېرەكلىكىنى ئوتتۇرىغا قويغان بولسا كىشىلەر قاقاقلاپ كۈلۈشى مۇقەررەر ئىدى. ئەمما ھازىر ئامېرىكىنىڭ ياپونىيە بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈشىنىڭ زۆرۈرلۈكى ياكى فرانسىيە بىلەن گېرمانىيەنىڭ بىرلىكتە رۇسىيەنى چەكلەشنىڭ تەقەززاسىنى سۆزلىمەسلىك سىياسىي ساۋاتسىزلىق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. دۇگىننىڭ كىتابىغىمۇ مۇشۇنداق مۇئامىلە قىلىش لازىم. كىتابتىكى ئىستراتېگىيەلەر 1990-يىللارنىڭ سىياسىي ئاتموسفېراسىنىڭ دۇگىندىن ئىبارەت بۇيۇك ئىستراتېگىيەچىنىڭ تەپەككۇر بىلەن بىرلىشىشىنىڭ مەھسۇلىدۇر. يەنە شۇنىمۇ تەكىتلەپ ئۆتۈش كېرەككى، كىتابتىكى ئىستراتېگىيە 1990-يىللارنىڭ سىياسىي مۇھىتى ئۈچۈنمۇ خام. دېمەك دۇگىن سىز ۋە بىز مۇمكىن بولمايدۇ دەپ قارىغان مەسىلىلەرنىڭ خام ئىكەنلىكىنى بىلىدۇ، پەقەت بۇ خام مەسىلىلەر ھەققىدە چوڭقۇر ۋە باشقىچە ئويلانغان. بۇ نۇقتىدىن قارىغاندا ئوتتۇرىغا قويۇلغان پىكىرلەر ھازىر ئۈچۈنمۇ كۆچكە ئىگە، پەقەت شارائىت پىشىپ يېتىلمىگەن ۋە ياكى كىتابتىكى بەزى ئىستراتېگىيەلەر ھەققىدە پۈتىن ئۆزگەرتىش ئېلىپ بارغان بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن كىتابتا خىتاي رۇسىيە ئۈچۈن ئەجەللىك دۈشمەن ۋە چوقۇم يوق قىلىش كېرەك. ئەمما رۇسىيەنىڭ 2023-يىللىق تاشقى سىياسەت ئىستراتېگىيەسىدە خىتاي، ھىندىستان، ئىسلام دۇنياسى ۋە جەنۇب دۆلەتلىرى (Global South) بىلەن بولغان ھەمكارلىقنى تېخىمۇ كۈچەيتىش كېرەكلىكى تەكىتلەنگەن. (دۇگىننىڭ كىتابىدىمۇ پەقەت خىتاي يوق.) بۇنىڭدىن سىرت نەچچە كۈننىڭ ئالدىدىكى 2-دۇنيا ئۇرۇشى زەپەر مۇراسىمىدا شى بىلەن پۈتىن يانمۇ-يان ئولتۇردى ۋە بىر سائەتلىك ھەربىي پارات جەريانىدا باشتىن ئاخىر پاراڭلىشىپ چىقتى. يەنى خىتاي تەھدىت، ئەمما ھازىر ئامېرىكىغا قارشى ئەڭ كۈچلۈك ئىتتىپاقداش، ئەمما ئاردىدىن ئامېرىكا

بىر تەرەپكە چىققان ۋاقىتتا رۇسىيە ۋە خىتاي بىر-بىرىگە رەقىب بولىدۇ. يەنە بىر تەكىتلەپ ئۆتۈشكە كېرەك بولغان نۇقتا شۇكى، دۇگىننىڭ بەزى ئىستراتېگىيەلىرى ھەقىقەتەن خام خىيال ۋە قۇرۇق گەپ بولۇشى مۇمكىن. بىر ئىنساندىن 600 بەتلىك ئىستراتېگىيەنىڭ ھەممىسىنىڭ توغرا بولۇشىنى كۈتۈش رېئاللىققا ئۇيغۇن ئەمەس.

مەن كۆرۈپ باققان بىر قانچە يازمىلارغا قارىغاندا غەربلىك مۇتەخەسىسلەر بۇ كىتابتىكى ئىستراتېگىيەلەرگە بەكلا ئېتىبار بەرگەندەك قىلىدۇ. مەسىلەن كىتابنى رۇسىيە ئارمىيەسى، ساقچى قىسىملىرى ۋە تاشقى سياسەت سەرخىللىرى ئىچىدە غايەت زور تەسىرگە ئىگە بولغان ۋە رۇسىيە ئارمىيەسى گېنېراللار ئاكادېمىيەسىدە دەرسلىك سۈپىتىدە ئىشلىتىلگەن، دەپ تەسۋىرلىگەن. دۇگىن ھەققىدە بولسا كۈچلۈك رۇس سياسىي ئەربابلىرى ئۇنىڭ پىكىرلىرىگە ئەزەلدىن بەك قىزىقىدۇ، دېگەن. شۇڭا كىتابنى ياكى بۇ يازمىنى ئوقۇغان ۋاقىتىمىزدا بىر تەرەپتىن راستتەك قوبۇل قىلىۋالماسلىق كېرەك، يەنە بىر تەرەپتىن خەلقئارا مۇناسىۋەتتە مۇمكىن بولمايدىغان ئىش يوقلۇقىنى ئەستىن چىقارماسلىق لازىم. يەنە كېلىپ ئالېكساندىر دۇگىن مەيلى ئاشقۇن مىللەتچى ۋە ياكى باشقىلارنىڭ تەبىرىچە فاشىست بولسۇن، سياسىي سەھنىگە قەدەم قويغاندىن بېرى رۇسىيەدە ئىزچىل تۈردە كۈچلۈك تەسىرگە ئىگە بولۇپ كەلگەن كۆپ كىشىلەردىن ئەقىللىق بىرى ئىكەنلىكىنى بىلىش لازىم. ئەڭ ئاخىرىدا، دۇگىننىڭ 1997-يىلىلا ئۇكرائىنانى ناتو ۋە ئاتلانتىكچى كۈچلەرگە تاشلاپ قويماسلىق، بەلكى رۇسىيەگە قوشۇۋېلىش كېرەكلىكىنى ئوتتۇرىغا قويغان. شۇنداقلا ئۇ پۈتىننىڭ ئۇكرائىناغا تاجاۋۇز قىلىش پىلانىنىڭ پەردە ئارقىسىدىكى شەخس دەپ قارىلىدۇ. بەلكىم بۇ سەۋەبتىن بولسا كېرەك، 2022-يىلى 8-ئاينىڭ 20-كۈنى ئۇنىڭ قىزى، ژۇرنالىست ۋە سياسەتچى دارىيە دۇگىن موسكۋا سىرتىدىكى يۇقىرى سۈرئەتلىك تاشيولدا ماشىنىسىنىڭ ئاستىغا ئورنىتىلغان بومبا بىلەن قەستلەپ ئۆلتۈرۈلگەن. ئانالىزچىلارنىڭ ۋە دۇگىننىڭ ئۆزىنىڭ دېيىشىچە ئەسلى نىشان ئالېكساندىر دۇگىننىڭ ئۆزىنى قەستلەش ئىدى. چۈنكى ئۇ كۈنى ئائىلىۋى سەنئەت فېستىۋالى بار ئىدى. رۇسلار بۇ قەستلەشنى گەرچە ئۇكرائىنا قىلدى دەپ قارايدىغان بولسىمۇ، ئەممە ئۇكرائىنا ھازىرغىچە ئېتىراپ قىلمىدى. دۇگىنغا يەنە 2023 -يىلى 1-ئايدا، ياپونىيە ۋە ئۇكرائىنا تەرىپىدىن ئۇرۇشنى قوللىغان شەخس دەپ قارىلىپ جازا يۈرگۈزۈلگەن. يىغىپ ئېيتقاندا كىتابتىكى ئىدىيە، كۆزقاراش ۋە ئىستراتېگىيەلەرگە قارىتا يۇقىرىقى نۇقتىلارنى كۆزدە تۇتقان ئاساستا مۇئامىلە قىلىش مۇھىم دەپ قارايمەن. ئەمدى كېيىنكى ئابزاستىن باشلانغان مەزمۇنلارنى كىتاب بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ قاراپ ئوقۇسىڭىز بولىدۇ.

دۇگىننىڭ ئىدىيەسى ۋە تەۋسىيەلىرى ھەقىقەتەن چېكىدىن ئاشقان، خەتەرلىك ۋە كىشىنى ھەيران قالدۇرىدۇ. دۇگىن ئاساسلىقى رۇسىيەنىڭ ياۋرو-ئاسىيا ھۆكۈمرانلىق قىلىشنى قولغا كەلتۈرۈشتە ھەربىي ۋاستىلەرنى 1-دەرىجىدە مۇھىم دەپ قارىمايدۇ. بەلكى ئۇ رۇسىيە ئىستىخباراتى تەرىپىدىن باشقۇرۇلىدىغان، باشقا دۆلەتلەرنى كونترول قىلىش ۋە رۇسىيەنىڭ ئىرادىسىگە بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن رۇسىيەنىڭ تەبىئىي گاز، نېفىت ۋە تەبىئىي بايلىقلىرىنى قورال قىلغان ئاغدۇرمىچىلىق، مۇقىمسىزلاشتۇرۇش ۋە يالغان ئۇچۇر تارقىتىش قاتارلىق ۋاستىلەر بىر گەۋدىلەشكەن مۇرەككەپ بىر ئىستراتېگىيەنىڭ قوللىنىلىشىنى تەشەببۇس قىلىدۇ. دۇگىن رۇسىيەنىڭ بىر دۆلەت بىلەن ئۇرۇشۇپ قېلىشىدىن ئەسلا قورقمايدۇ، لېكىن گېئوپولىتىك نىشانىغا يېتىش ئۈچۈن ئۇرۇشقا مۇراجىئەت قىلماي ئەمەلگە ئاشۇرۇشنى تەشەببۇس قىلىدۇ.

دۇگىن جۇغراپىيەلىك سياسەت ياكى گېئوپولىتىكا ھەققىدە، 20-ئەسىردىكى بۇ ھەقتە يېزىلغان ئەسەرلەرنى ئاساس قىلىپ، بولۇپمۇ گېرمانىيە كارل خاۋشوفېر ئېقىمىنى ئاساس قىلىپ، «ئاتلانتىكچىلىق» (ئامېرىكا ۋە ئەنگلىيە

قاتارلىق دېگىز قىرغاقلىرىدىكى دۆلەتلەر ۋە مەدەنىيەتلەر) ۋە «ياۋرو-ئاسىياچىلىق» (ياۋروئاسىيا-رۇسىيە قاتارلىق قۇرۇقلۇقتىكى دۆلەتلەر ۋە مەدەنىيەتلەر) ئوتتۇرىسىدا ئىپتىدائىي بىر خىل توقۇنۇشنى ئوتتۇرىغا قويدى.

بېلگىيەنىڭ جۇغراپىيەلىك سىياسەتچىسى ژان تىرىئارت (Jean Thiriart) رۇسلاشقان سوۋېت ئىتتىپاقىنى «يىلتىزى يوق» ئامېرىكا ئىستېمالچىلىق ئىدىيەسى تەرىپىدىن ئىستىلا قىلىنغان ياۋروپادىكى مەدەنىيەتنىڭ ئاخىرقى تايانچىسى دەپ قارىغان بولۇپ، دۇگىن بۇ پىكىرنى پۈتۈن ھالەتتە قوبۇل قىلغان. تىرىئارت ئىلگىرى سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە ياۋروپانىڭ «ياۋرو-سوۋېت ئىمپېرىيەسى» قۇرۇشنى مەقسەت قىلغان يېڭى «مۇقەددەس ئىتتىپاق» نىڭ شەكىللىنىشىنى تەشەببۇس قىلغان بولۇپ، بۇ ئىتتىپاق ۋىلادىۋوستوكتىن دۇبلىنغىچە ۋە ھىندى ئوكيانىدىكى پورتلارغىچە بولغان جۇغراپىيەنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى.

گورباچېۋ يىللىرى (1985-1991) دۇگىننىڭ نەزىرىدە ياۋرو-ئاسىيا-سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مىڭ يىللىق تارىخىدىكى ئەڭ ئېچىنىشلىق گېئو-پولىتىك مەغلۇبىيەتنىڭ بىرى. 1989-يىلدىن باشلاپ، سوۋېت ئىتتىپاقى رەھبەرلىك قاتلىمىدىكى ھېچكىمنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى دىپلوماتىيە سىياسىتىنىڭ لوگىكىسىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلمىگەنلىكى ۋە نەتىجىدە غايەت زور ياۋرو-ئاسىيا ئىمپېرىيەسىنىڭ چاقماق تېزلىكتە يىقىلغانلىقى ئايان بولدى. ئويلىمىغان يەردىن، سوۋېت ئىتتىپاقى ئۇرۇشتىن كېيىنكى گېرمانىيە بىلەن ئوخشاش ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدى. ئۇنىڭ دۇنيا تەسىر كۈچى نۆلگە چۈشتى، زېمىنى زور دەرىجىدە ئازايدى، ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي جەھەتلەردە خارابلىككە ئايلاندى.

دۇگىننىڭ قارىشىچە، 1989-1991-يىللىرىدىكى سوۋېت ئىتتىپاقى دۇچ كەلگەن ھالاكەت، ئىلگىرىكى گېرمانىيەگە ئوخشاش، دۆلەت رەھبەرلىرىنىڭ جۇغراپىيەلىك سىياسەتچىلەرنىڭ نەسىھىتىگە قۇلاق سالماسلىقىدىن كېلىپ چىققان. گىتلېر 1941-يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىغا تاجاۋۇز قىلىشنى قارار قىلغاندا كارل خاۋشوفېر ۋە باشقا ئىستراتېگىيەچىلەرنىڭ نەسىھىتىگە پىسەنت قىلمىغان. مۇشۇنىڭغا ئوخشاش ئۇسۇلدا، رۇسىيە ھەربىي ئىستىخبارات مەركىزى GRU ۋە باشقا مۇتەخەسىسلەر سوۋېت ئىتتىپاقى ئۈچۈن «ياۋرو-ئاسىياچىلىق» يولىنى تەشەببۇس قىلغان، ئەمما سوۋېت ئىتتىپاقى رەھبەرلىرى بۇ نەسىھەتنى ئاڭلىمىغان.

دۇگىن تەسەۋۋۇر قىلغاندەك، رۇسىيەنى غەربلەشتۈرمەكچى بولغان ئىسلاھاتچىلارنىڭ گورباچېۋ ۋە يېلتسىن يىللىرىدا يولغا قويماقچى بولغان پروگراممىلار پۈتۈنلەي ئىناۋەتسىز قىلىندى. بۇ پروگراممىلار رۇسلارنىڭ مىللەت، تارىخ، جۇغراپىيەلىك سىياسىي مەنپەئەت، ئىجتىمائىي ئادالەت، دىن قاتارلىق بۇ خىل قىممەت قاراشلىرىغا ماس كەلمەيتتى.

ئۇنىڭ قارىشىچە، ئاتلانتىك ئوكيانچىلار باشتىن باشلاپ سىستېمىلىق ھالدا ۋارشاۋا سىستېمىسىنىڭ (سوۋېت ئىتتىپاقىنى دېمەكچى) يىمىرىلىشىنى پىلانلىغان. گەرچە سوۋېت يىمىرىلگەن بولسىمۇ يېڭى نىشان ياۋرو-ئاسىيا ۋە رۇسىيەنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە گۈللەندۈرۈش بولۇشى كېرەك. دۇگىن تەكىتلەپ مۇنداق دەيدۇ: ھازىرقى رۇسىيە فېدېراتسىيەسى 1991-يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ خارابلىقىدىن پەيدا بولغان، تولۇق بىر دۆلەت ئەمەس، بەلكى «كەڭ ۋە ھەرىكەتچان يەرشارى جۇغراپىيەلىك سىياسىي مۇساپىسىدىكى ئۆتكۈنچى شەكىل» دۇر. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بوشلۇقىدا بارلىققا كەلگەن يېڭى دۆلەتلەردىمۇ ئەرمېنىيەنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ھەقىقىي دۆلەت بولۇشنىڭ بەلگىلىرى يوق. ئەكسىچە ئۇلار سۈنئىي ۋە ۋاقىتلىق سىياسىي قۇرۇلمىلارغا ۋەكىللىك قىلىدۇ. بۇنىڭغا سىلىشتۇرغاندا ئېتنىك رۇس خەلقى «تەڭداشسىز مەدەنىيەتنىڭ مىراسچىلىرى» دۇر. رۇسلار «دۇنياۋى پان-ئىنسان ئەھمىيىتى» گە ئىگە بىر قۇتقازغۇچى خاراكتېرىگە ئىگە خەلققۇر.

دۇگىن كەسكىن ئاگاھلاندۇرۇپ مۇنداق دەيدۇ: ئىمپىرىيە قۇرۇش فۇنكسىيەسىنى رەت قىلىش رۇسىيە خەلقىنىڭ تارىخىي رىئاللىق، مەدەنىيەت ھادىسىسى سۈپىتىدە ئاخىرلاشقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. بۇنداق رەت قىلىش مىللەتنىڭ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغىنىغا باراۋەردۇر. ئىمپىرىيەدىن مەھرۇم قالغان رۇسلار بىر مىللەت سۈپىتىدە يوقىلىدۇ». دۇگىننىڭ قارىشىچە، بىردىنبىر مېڭىشقا تېگىشلىك بولغان يول رۇسلارنىڭ 1989-يىلدىن 1991-يىلدىكى مەغلۇبىيەتتىن دەرس ئېلىپ، رۇسلار «ئالاھىدە ئىمتىياز» نى ئىگىلەيدىغان مىللەت تېرىتوريەسىدىن ھالقىغان دەرىجىدىن تاشقىرى ئىمپىرىيەنى قايتىدىن قۇرۇپ چىقىشتۇر. بۇ سىياسىي گەۋدە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئوخشاپ كېتىدىغان رۇسلار مەركىزىي رول ئوينايدىغان بىر قىتئە دۆلىتىدۇر.

رۇسىيە ھۆكۈمرانلىق قىلغان كەڭ قۇرۇقلۇق ئىمپىرىيەسى پىكرىنىڭ تارقىلىشىغا قۇلايلىق يارىتىش ئۈچۈن، دۇگىن ئۆزگىچە رۇس مىللەتچىلىكىنىڭ ئەۋج ئېلىشىنى تەشەببۇس قىلىدۇ. يەنى بۇ مىللەتچىلىك دۆلەتنى ئەمەس، بەلكى «رۇسىيە پراۋۇسلاۋىيە» مەدەنىيىتى قاتارلىق مەدەنىيەت ئاتالغۇلىرىنى ئىشلىتىشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىش كېرەك. رۇسلار ئۆزلىرىنىڭ پراۋۇسلاۋىيە خرىستىيانلىرى ئىكەنلىكىنى تونۇپ يېتىشى كېرەك ۋە مىللىي رۇسلار ئىككىنچى ئورۇندا؛ شۇنداقلا يەككە ھالەتتىكى كىشىلەر (رۇسلار) ئۈچىنچى ئورۇندا كېلىشى كېرەك.

ئۇنىڭ قارىشىچە، بۇ خىل تەكىتلەش رۇس مىللىتىنىڭ شانلىق ئۆتمۈشى ۋە پارلاق كەلگۈسىگە داۋاملىق ئەھمىيەت بېرىش بىلەن بىللە، بۇگۈنكى كۈندە رۇسلار ئېھتىياجلىق بولغان «نوپۇسنىڭ ئۆرلىشى» نى بارلىققا كەلتۈرۈشىگە يارىدەم بېرىدۇ دەپ قارالغان. دۇگىن ئاخىرىدا مۇنداق بىر رادىكال شوئارنىڭ ئىزچىل ھالدا ئوتتۇرىغا قويۇش كېرەكلىكىنى ئىلگىرى سۈردى، يەنى: «مىللەت ھەممە نەرسە؛ شەخس ھېچنېمە ئەمەس». بۇ شوئار دۇگىن ئەڭ ئەھمىيەت بېرىدىغان ئەقىدىسىنىڭ خۇلاسىسى ئىدى.

دۇگىننىڭ قارىشىچە، ئامېرىكا ۋە ئۇنىڭ يېقىن ئىتتىپاقداشلىرى ياۋرو-ئاسىيانىڭ بارلىق دېڭىز بويى رايونلىرىغا بوشاشماي بېسىم ئېلىپ كەلمەكتە ۋە فۇكۇياما ۋە باشقا ئاكادېمىكلار تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان كۆزقاراشلارنى تەتبىقلىغان ئامېرىكا ئۆزىنىڭ سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي ئەندىزىسىنى دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا كۆچۈرمەكچى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئامېرىكا رۇسىيەنىڭ رولىنى تۆۋەن «رايونلۇق كۈچ» شەكلىدە مۇئامىلە قىلىش ئارقىلىق ئازايتىشقا ئۇرۇنغان. تېخىمۇ مەسخىرىلىك شەكلىدە، ئامېرىكا رۇسىيەنى ئېتنىك بىر دۆلەتكە ئايلاندۇرۇش ئارقىلىق، دۇنيانى تولۇق كونترول قىلىشنى ئويلايدۇ.

ياۋروئاسىيا – رۇسىيە ئىمپىرىيەسى قانداق قىلىپ «ئامېرىكىنىڭ جۇغراپىيەلىك سىياسىي مەغلۇبىيىتى» نى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ؟ دۇگىننىڭ قارىشىچە، يېتىپ كېلىۋاتقان ئاتلانتىك ئوكيان تەھدىتىگە قارشى ئۇنۇملۇك ئىستراتېگىيە ياۋروئاسىيا-رۇسىيە ئىمپىرىيەسىنىڭ بارلىق كۈچلىرىنى ۋە ئىنسانىيەتنىڭ باشقا كۈچلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ (ئەممە ئۇرۇشقا ئايلىنىپ كەتمىگەن شەكلىدە) قارشى تۇرۇشتۇر. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «بۇ ياۋرو-ئاسىيا ئىمپىرىيەسىنىڭ گېئوپولىتىك قۇرۇلۇشى ئاساسىدا، چوقۇم بىر ئاساسىي پىرىنسىپ، يەنى «ئورتاق دۈشمەن» پىرىنسىپى بولۇشى كېرەك. ئاتلانتىك ئوكياننى ئىنكار قىلىش، ئامېرىكىنى ئىستراتېگىيەلىك كونترول قىلىشنى رەت قىلىش ۋە ئىقتىسادىي، ئەركىن بازار قىممىتىنىڭ ئۈستۈنلۈكىنى رەت قىلىش – بۇ ئورتاق مەدەنىيەت ئاساسى، كۈچلۈك ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ ۋە سىياسىي ئىستراتېگىيەلىك ئىتتىپاققا يول ئاچىدىغان ئورتاق ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچنى كۆرسىتىدۇ. ياپونىيەدىكى «يادرو قىرغىنچىلىقى ۋە سىياسىي ئىشغالىيەتنىڭ نومۇسىنى ياخشى ئەستە ساقلىغان» ئامېرىكىغا قارشى تۇرغۇچىلار ئېقىمى خۇددى ئاشقۇن ئىرانلىق مۇسۇلمانلارنىڭ ئامېرىكىغا قارشى

قىزغىنلىقىنى قوللىغاندەك قوللاش لازىم. دۇگىن بۇنداق بولغاندا دۇنيا مىقياسىدا، ئاساسلىق «قۇربانلىق قوي» نىڭ دەل ئامېرىكا بولىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ.

رۇسىيەنىڭ باشقا دۆلەتلەرنى ئاتلانتىك ئوكيانغا قارشى قىلىشنىڭ بىر ئۈسۈلى رۇسىيە دۆلىتىنىڭ خام ئەشيا بايلىقىدىن ئېھتىياتچانلىق بىلەن پايدىلىنىش. ئاتلانتىك ئوكيانغا قارشى تۇرۇش كۆرىشىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا، رۇسىيە شەرق ۋە غەربتىكى پوتېنسىيال شېرىكلىرىنى ئامېرىكا بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى يېرىكلەشتۈرۈش شەرتى بىلەن تەبىئي بايلىق بىلەن تەمىنلىشى كېرەك. ئاتلانتىك ئىتتىپاقىنىڭ ياۋرو-ئاسىيانىڭ دېڭىز قىرغىقىدا كونترولۇقنى يوق قىلىش ئۈچۈن چوقۇم ئۆزىنىڭ زېمىنى، ئۆزىنىڭ يېرىم شارى شۇنداقلا ياۋروئاسىيا قۇرۇقلۇقىدا توختىماي ھۇجۇمغا ئۇچرىشى كېرەك. دۇگىن «ھەر دەرىجىلىك گېئو-پولىتىك بېسىملارنىڭ ھەممىسىنىڭ بىرلا ۋاقىتتا قوزغىتىلىشى كېرەكلىكىنى تەكىتلەيدۇ.

دۇگىن جۇغراپىيەلىك سىياسىي قالايمىقانچىلىقنى ئامېرىكىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى پائالىيەتلەرگىچە كىرگۈزۈش كېرەك دەپ قارايدۇ. ھەر خىل بۆلگۈنچىلىك ۋە مىللىي، ئىجتىمائىي ۋە ئىرقىي توقۇنۇشقا ئىلھام بېرىش، بارلىق ئۆكتىچى ھەرىكەتلەرنى – ئاشقۇن، ئىرقچى ۋە مەزھەپ گۇرۇپپىلىرىنى ئاكتىپ قوللاش، ۋە بۇ ئارقىلىق ئامېرىكىنىڭ ئىچكى سىياسىتىنى جەريانىنى مۇقىمسىزلاشتۇرۇش مۇھىمدۇر.

دۇگىننىڭ ياۋرو-ئاسىيا ئىستراتېگىيەسى يەنە ئوتتۇرا ۋە جەنۇبىي ئامېرىكا ئارقىلىق ئامېرىكىغا ھۇجۇم قىلىشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ خىل توختاۋسىز مۇقىمسىزلىق تىرىشچانلىقى نەتىجىسىدە، ئامېرىكا ۋە ئۇنىڭ يېقىن ئىتتىپاقدىشى ئەنگلىيە ئاخىرىدا ياۋروئاسىيا ۋە ئافرىقا قىرغاقلىرىدىن ئايرىلىشقا مەجبۇر بولىدۇ. ياۋروئاسىيا قىرغاقلىرىدىن قوغلانغاندىن كېيىن، ئامېرىكىنىڭ تەسىر دائىرىسىنى دۆلەت ئىچىگە بەنت قىلىۋېتىش كېرەك بۇنداق بولغاندا ئاتلانتىكچىلىقنىڭ غايىت زور گەۋدىسى ۋەيران بولىدۇ. دۇگىن بۇ ۋەيران بولۇشنىڭ ۋارشاۋا شەرتنامىسى سىستېمىسى ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تۈيۈقسىز يىمىرىلىشىگە ئوخشاش، ئويلىمىغان يەردىن يۈز بېرىشى مۇمكىن دەپ قارايدۇ.

موسكۋا-بېرلىن ئوق مەركىزى

ياۋروئاسىياچىلىق ئىدېئولوگىيەسىنىڭ كېڭىيىشى ئىچىدە، دۇگىننىڭ ئىستراتېگىيەسى موسكۋا-بېرلىن، موسكۋا-توكيو ۋە موسكۋا-تېھراندىن ئىبارەت ئۈچ ئاچقۇچلۇق ئوق مەركىزىنىڭ شەكىللىنىشىنى ئاساس قىلىدۇ. دۇگىن ياۋروپانىڭ كەلگۈسىگە قارىتا: «موسكۋانىڭ ۋەزىپىسى ياۋروپانى ئامېرىكا (شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتى) نىڭ كونترولۇقىدىن يىراقلاشتۇرۇش، ياۋروپانىڭ بىرلىشىشىگە ياردەم بېرىش ۋە موسكۋا-بېرلىن ئوق مەركىزى ۋاستىسى بىلەن ئوتتۇرا ياۋروپا بىلەن بولغان ئالاقىنى كۈچەيتىش» كېرەك دەپ قارايدۇ. ياۋرو-ئاسىياچىلىق بىرلىككە كەلگەن، دوستانە ياۋروپاغا مۇھتاج. ئۇنىڭ قارىشىچە موسكۋا-بېرلىن ئوق مەركىزىنىڭ ئاساسى – ئامېرىكىدىن ئىبارەت ئورتاق دۈشمەننىڭ بولغانلىقىدۇر.

ئۇ، گېرمانىيەنىڭ بۇ ئىستراتېگىيەگە ماسلىشىپ بەرگىنى بەدىلگە، كالىننىگراد رايونىنى گېرمانىيەگە قايتۇرۇپ بېرىشنى ئوتتۇرىغا قويدى. رۇسىيە بىلەن گېرمانىيە ئوتتۇرىسىدىكى بۇيۇك ئىتتىپاقنىڭ نەتىجىسىدە، ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدا سوزۇلۇپ ياتقان رايونلارنى بۆلۈشۈۋېلىش كېرەك. رۇسىيە بىلەن گېرمانىيە بىرلىكتە بارلىق تالاش-تارتىشلارنى ئالدىنئالا بىرلىكتە ھەل قىلىشى ۋە قارار قىلىشى كېرەك.

ياۋروئاسىيا-رۇسىيەسى غەربىي ۋە ئوتتۇرا ياۋروپا زېمىنىنىڭ گېرمانىيە تەرىپىدىن كونترول قىلىنىشىنى بۇاستە رىغبەتلەندۈرۈشى ۋە قوللىشى كېرەك. بولۇپمۇ «فرانسىيە-گېرمانىيە بىرلەشمىسى» نىڭ شەكللىنىشىنى قوللاش كېرەك. چۈنكى دۇگىننىڭ قارىشىچە گېرمانىيە ۋە فرانسىيەدە ئاتلانتىكچىلىققا قارشى تۇرۇش ئەنئەنىسى بار. گېرمانىيەنىڭ تەسىرى جەنۇبقا – ئىتالىيە ۋە ئىسپانىيەگە كېڭىيىشى مۇمكىن. پەقەت ئامېرىكىنىڭ لەيلىمە بازىسلىق رولىنى ئۆتەپ كېلىۋاتقان ئەنگلىيە چەتكە قېقىلىشى، ئىتتىپاقنىڭ سىرتىدا قالدۇرۇلۇشى ۋە چەكلىنىشى كېرەك.

دۇگىن شەرق تەرەپتە ئوتتۇرا ۋە شەرقىي ياۋروپاغا جايلاشقان پروتېستانت ۋە كاتولىك دۆلەتلىرىنىڭ كۆپىنچىسىنى گېرمانىيەگە ھەدىيە قىلىش تەكلىپىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. تارىختىن بۇيان رۇسىيەنىڭ جۇغراپىيەلىك سىياسىي بوشلۇقىغا كىرگەن فىنلاندىيەنىڭ رۇسىيە فېدېراتسىيەسىنىڭ كاربىلىيان ئاپتونوم جۇمھۇرىيىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ، ئەڭ چوڭ مەدەنىيەت ئاپتونومىيەسىدىن بەھرىمەن بولغان ھالدا ياۋرو-ئاسىيا لاگېرىنىڭ بىر پارچىسى بولۇش لازىم دەپ قارايدۇ.

بالتىق دېڭىزى دۆلەتلىرى مەسلىسىدە، ئېستونىيەنىڭ گېرمانىيە تەسىر دائىرىسىدە ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويغان. لاتۋىيە، لىتۋانىيە ۋە پولشالارغا ياۋرو-ئاسىيا-رۇسىيەنىڭ تەسىر دائىرىسىگە كىرىدىغان لېكىن «ئالاھىدە رايون» سالاھىيىتى بېرىلىشى كېرەك.

بالقان مەسلىسىگە كەلگەندە دۇگىننىڭ قارىشىچە سېربىيە دېمەك رۇسىيە دېمەكتۇر. پراۋۇسلاۋىيە دۇنياسى كوللېكتىپ ھالدا ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ «ئۈچىنچى رىم» يەنى رۇسىيە بىلەن يېقىن مۇناسىۋەت ئورنىتىشقا قاراپ ماڭىدۇ، شۇڭا ئەقلىيەتچى ۋە ئىنسانىنىڭ يەككىلىكىنى تەرغىب قىلىدىغان غەربنىڭ توزاقلىرىنى رەت قىلىدۇ. دۇگىننىڭ مۆلچەرىچە، رۇمىنىيە، ماكېدونىيە، سېرب بوسنىيە، ھەتتا شىمالىي ئاتلانتىك ئەھدى تەشكىلاتىغا ئەزا گرېتسىيەمۇ ياۋرو-ئاسىيا-رۇسىيە ئىمپېرىيەسىنىڭ تەركىبىي قىسمىغا ئايلىنىدۇ.

سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياۋروپا جۇمھۇرىيەتلىرىگە كەلسەك، ئېستونىيەدىن باشقا ھەممىسى ياۋرو-ئاسىيا-رۇسىيەنىڭ تەركىبىي قىسمى بولۇشى كېرەك. دۇگىن بېلورۇسىيەنى رۇسىيەنىڭ بىر قىسمى دەپ كېسىپ ئېيتىدۇ. ئوخشاش ئۇسۇلدا، مولدوۋامۇ رۇسىيەنىڭ جەنۇبىنىڭ بىر قىسمىدىن ئىبارەت.

دۇگىن ئۇكرائىنادىكى ئاچقۇچلۇق مەسلىسى ھەققىدە مۇنداق دەيدۇ: «ئۇكرائىنانى بىر دۆلەت دەپ قارىغاندا گېئو-پولىتىك مەنىسى يوق. ئۇنىڭ ئالاھىدە مەدەنىيەت ياكى دۇنياۋى ئەھمىيىتى يوق، جۇغراپىيەلىك ئۆزگىچىلىكى شۇنداقلا مىللىي ئالاھىدىلىكىمۇ يوق». ئۇ ئۇكرائىنا ھەققىدە «ئۇكرائىنا مەلۇم تېررىتوريەلىك ئارزۇسى بار مۇستەقىل دۆلەت بولۇش سۈپىتى بىلەن، پۈتۈن ياۋرو-ئاسىيا قۇرۇقلۇقىغا غايەت زور تەھدىت شەكىللەندۈرىدۇ. ئۇكرائىنا مەسلىسىنى ھەل قىلماي تۇرۇپ، ياۋرو-ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇق سىياسىتى ھەققىدە سۆزلەش ئەقىلگە سىغمايدۇ». ئۇكرائىنانىڭ مۇستەقىل مەۋجۇتلۇقى (بولۇپمۇ ئۇنىڭ ھازىرقى چېگرىسى ئىچىدە) پەقەت بۇففېر (تامپون) رايونلۇق فۇنكسىيەسىگە ئىگە بولۇپ دۇگىن بۇنداق رايونلارنىڭ مەۋجۇتلۇقىغا يول قويۇشقا بولمايدۇ دەپ قارايدۇ.

دۇگىننىڭ قارىشىچە، ئۇكرائىنانىڭ غەربىدىكى كاتولىك دىنى مۇرىتلىرى كۆپ ئولتۇراقلاشقان Volynia, Galicia, and Trans- Carpathia قاتارلىق ئۈچ رايوندا مۇستەقىل «غەربىي ئۇكرائىنا فېدېراتسىيەسى» قۇرۇشقا رۇخسەت قىلىنىشى مۇمكىن. بۇ ئۈچ غەرب رايونىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، بېلورۇسىيەگە ئوخشاش ئۇكرائىنا ياۋرو-ئاسىيا-رۇسىيەنىڭ ئايرىلماس بىر قىسمى دەپ قارىلىدۇ. شۇڭا ئۇكرائىنانىڭ ھەر قانداق ئەھۋالدا ئامېرىكا ۋە ناتونىڭ، يەنى ئاتلانتىكچى كۈچلەرنىڭ كونترولۇقىغا كىرىشىگە يول قويۇلماسلىقى كېرەك.

دۇگىن بۇنىڭدىن كېيىن تېخىمۇ قىزىقارلىق ۋە خەتەرلىك بىر ئىدىيەنى ئوتتۇرىغا قويغان بولۇپ غەربىي ياۋروپانى گېرمانىيەگە بۆلۈپ بېرىش قاتارلىق ئىستراتېگىيەلەرنىڭ ھەممىسى ۋاقىتلىق بولۇپ ياۋرو-ئاسياچىلىقنىڭ كەلگۈسىدىكى ئەڭ چوڭ ۋەزىپىسى پۈتكۈل ياۋروپانى ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن «فىنلاندىيەلەشتۈرۈش»، يەنى ئۆزىنىڭ سىياسىي ۋە مەدەنىيەت تەسىر دائىرىسىگە كىرگۈزۈش.

موسكۋا-توكيو ئوق مەركىزى ۋە خىتاي

دۇگىننىڭ يىراق شەرققە تۇتقان پوزىتسىيەسىنىڭ ئۈل تېشى «موسكۋا-توكيو ئوق مەركىزى» بەرپا قىلىشتا. ئۇ ياپونىيەگە قارىتا «ئورتاق دۈشمەن پرىنسىپى (يەنى ئامېرىكا)» نىڭ ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدىغانلىقىنى تەكىتلەيدۇ. گېرمانىيەگە ئوخشاش، ياپونىيەگىمۇ ئىمپېرىيە چوڭ سودىسىنى سۈنۈش كېرەك. خۇددى كالىننىگرادنىڭ گېرمانىيەگە سوۋغا قىلىنىدىغانلىقىغا ئوخشاش تىنچ ئوكياندىكى كۇرىل تاقىم ئاراللىرىنىڭ ياپونىيەگە سوۋغا قىلىنىشىنى تەۋسىيە قىلىدۇ. كەلگۈسىدىكى كېڭىيىش مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن، ياپونىيەنىڭ 1930-يىللاردا تىنچ ئوكياندا يولغا قويماقچى بولغان «يېڭى تەرتىپى» (ئاسىيا ئورتاق گۈللىنىش چەمبىرىكىنى دېمەكچى) نى يولغا قويۇشىغا ئىلھام بېرىش كېرەك.

دۇگىننىڭ كۆرسىتىشچە، ياۋرو-ئاسىيا-رۇسىيەنىڭ يەنە بىر مۇھىم ئىتتىپاقدىشى ھىندىستان بولۇپ، ياپونىيەگە ئوخشاش، رۇسىيەنىڭ خىتاينى چەكلەش ۋە پارچىلاشقا بىرلىكتە ھەرىكەت قىلىشتا مۇھىم رول ئوينايدۇ. بۇ پىلانغا ئىككى كورىيە ۋە ۋىيېتنامىمۇ تەكلىپ قىلىنىشى كېرەك. موڭغۇلىيە «رۇسىيەنىڭ ئىستراتېگىيەلىك ئىتتىپاقدىشى» بولغانلىقى ئۈچۈن، ياۋرو-ئاسىيا-رۇسىيەگە بىۋاستە داخىل قىلىنىدۇ.

ئامېرىكىغا ئوخشاش، خىتاي ياۋروئاسىيا-رۇسىيە ئۈچۈن غايەت زور خەتەردۇر. ماۋ «دېھقانلار سوتسىيالىزمى» نىڭ ساغلام يولىنى رەت قىلغاندىن كېيىن، خىتاي «غەرب بىلەن چوڭقۇر مۇرەسسە قىلىش بەدىلىگە» قولغا كەلتۈرۈلگەن ئىقتىسادىي ئىسلاھاتنى يولغا قويماقتا. دۇگىننىڭ قارىشىچە خىتاي ئاخىرىدا ئاتلانتىكچى كۈچلەرنىڭ پىچكىسىغا ئايلىنىدۇ.

دۇگىن كىتابىدىكى بىر قانچە نۇقتىدا، خىتاينىڭ كەلگۈسىدە شىمالغا، قازاقىستانغا ۋە شەرقىي سىبىرىيەگە ھۇجۇم قىلىشىدىن ئەنسىرەيدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. دۇگىننىڭ كىتابىدا «خىتاينىڭ يىمىرىلىشى» ناملىق بىر بۆلۈم بولۇپ: «خىتاينى رۇسىيەنىڭ جەنۇبتىكى ئەڭ خەتەرلىك گېئو-پولىتىك قوشنىسى» دەپ ئاگاھلاندۇرىدۇ. ئۇ يەنە مۇنداق دەيدۇ: خىتاي رۇسىيە ئۈچۈن ھەم ئاتلانتىكچى كۈچلەرنىڭ گېئو-پولىتىك بازىسى شۇنداقلا ئېشىپ بېرىۋاتقان نوپۇسى سەۋەبلىك رۇسىيە ئۈچۈن تەھدىت شەكىللەندۈرىدۇ.

خىتاي رۇسىيەنىڭ مەنپەئەتىگە تەھدىت ئېلىپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن، دۇگىن خىتاينى چوقۇم پارچىلىۋېتىش كېرەك دەپ قارايدۇ. ئۇنىڭ قارىشىچە شەرقىي تۈركىستان، تىبەت، موڭغۇلىيە ۋە مانجۇرىيە بىرلىكتە رۇسىيەنىڭ بىخەتەرلىك بەلبېغىدىن ئىبارەتتۇر. رۇسىيە قانداق بەدەل تۆلىشىدىن قەتئىينەزەر خىتاينىڭ زېمىنىنىڭ پارچىلىنىشى، ۋە خىتاي دۆلىتىنىڭ سىياسىي ۋە مەمۇرىي بۆلۈنۈشىنى ئىشقا ئاشۇرۇش لازىم. ئۇنىڭ قارىشىچە: «شىنجاڭ ۋە شىزاڭ بولمىسا، خىتاينىڭ قازاقىستان ۋە سىبىرىيەگە تەھدىت شەكىللەندۈرەلىشى مۇمكىن ئەمەس».

دۇگىن يەنە خىتاينى پۈتۈنلەي يوق قىلىۋېتىشنى تەشەببۇس قىلمايدۇ. ئۇ خىتاينىڭ شىمالىدىكى ۋە غەربىي شىمالدىكى زىيىنى ئۈچۈن «گېئوپولىتىك تۆلەم» بولۇش سۈپىتى بىلەن، خىتايغا جەنۇب يۇنىلىشىگە قاراپ تەرەققىي

قىلىش ئىستراتېگىيەسى سۈنۈلۈشى كېرەك دەپ قارايدۇ. خىتاي ۋىيېتنامدىن باشقا، فىلىپپىن، ھىندونېزىيە، ھەتتا ئاۋىستىرالىيە قاتارلىق رايونلارغىچە سىياسىي تەسىر دائىرە ئورناتسا بولىدۇ.

دۇگىن خىتاينى پارچىلاشتا كەسكىن پوزىتسىيەدە ئىكەنلىكى مەلۇم. مەسىلەن كىتابىنىڭ 1999-يىل نۇسخىسىغا قوشۇمچە قىلىنغان ئۇزۇن بېغىشلىما قىسمىدا رۇسىيەنىڭ خىتاينى پارچىلاشقا موھتاجلىقىغا ئىشىنىدىغانلىقىنى قايتا تەكىتلىگەن. لېكىن دۇگىن 2001-يىلى 7-ئايدا بىر زىيارەتنى قوبۇل قىلغاندا بۇ پوزىتسىيەسىدىن بەك بولمىسىمۇ ئازراق چېكىنگەن. بەلكىم پۈتىنىڭ خىتايغا تۈتقان پوزىتسىيەسى سەۋەبىدىن بولۇشى مۇمكىن. لېكىن ئۇ رۇسىيەنىڭ ياپونىيە، ئىران ۋە ھىندىستان بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى خىتاي بىلەن بولغان مۇناسىۋەتكە قارىغاندا تېخىمۇ مۇھىم ۋە ئەھمىيەتلىك ئىكەنلىكىنى ھېلىھەم تەكىتلەيدۇ.

موسكۋا-تېھران ئوق مەركىزى

دۇگىن ئىستراتېگىيەسىنىڭ ئەڭ كەسكىن ۋە مۇرەككەپ قىسمى جەنۇب تەرەپكە مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، مەركىزى موسكۋا-تېھران ئوقىدۇر. ئۇنىڭ قارىشىچە قىتئەگە يېيىلغان بىر رۇس-ئىسلام ئىتتىپاقى ئىدىيەسى ئاتلانتىك ئوكيان گۇرۇھىغا قارشى تۇرۇش ئىستراتېگىيەسىنىڭ ئاساسى. ئومۇمىي جەھەتتىن ئېيتقاندا، پۈتكۈل ئىسلام رايونى ياۋروئاسىيا ئىمپېرىيەسىگە مۇناسىۋەتلىك تەبىئىي دوستانە جۇغراپىيەلىك سىياسىي رېئاللىققا ۋەكىللىك قىلىدۇ، چۈنكى ئىسلام ئەنئەنىسى ئامېرىكا ۋە دىننىڭ مەنىۋى ماسلىشالماسلىقىنى تولۇق چۈشىنىدۇ. ئاتلانتىك ئوكيانچىلار ئۆزلىرى ئىسلام دۇنياسىنى ئۆزىنىڭ يوشۇرۇن رەقىبى دەپ قارايدۇ.

ئىران بىلەن تۈزۈلگەن ئالاھىدە ئىتتىپاقنىڭ نەتىجىسىدە، دۇگىن ياۋرو-ئاسىيا-رۇسىيەنىڭ نەچچە يۈز يىللىق رۇسىيە ئارزۇسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ۋە ئاخىرىدا ھىندى ئوكياننىڭ «ئىللىق دېڭىزى» غا يېتىش ئارزۇسىدىن ھۇزۇرلىنىدىغانلىقىنى تەكىتلەيدۇ. رۇسىيەنىڭ جەنۇبقا قارىتا پەقەت بىرلا مەجبۇرىيىتى بار، يەنى رۇس گېئو-پولىتىك تەسىر دائىرىسىنى ھىندى ئوكيان قىرغاقلىرىغا كېڭەيتىش.

بۇ بۇيۇك ئىتتىپاقنىڭ نەتىجىسىدە، ياۋرو-ئاسىيا-رۇسىيەسى ئىمپېرىيە غەنىيمەتلىرىنى «جەنۇبتىكى ئىسلام ئىمپېرىيەسى» بىلەن بۆلۈشكە تەييارلىق قىلىشى كېرەك. دۇگىنغا نىسبەتەن رۇسىيەنىڭ كاۋكاز رايونىنىڭ ھەممىسى، قازاقىستان، تۈركمەنىستان ئۆزبېكىستان، قىرغىزىستان ۋە تاجىكىستاننى ئۆز ئىچىگە ئالغان پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە موڭغۇلىيە قاتارلىق رايونلار «رۇسىيەنىڭ مەڭگۈلۈك چېگرىسى» ئەمەس، بەلكى جەنۇبقا كېڭىيىشتىكى رايونلىرى دەپ قاراش كېرەكلىكىنى ئوتتۇرىغا قويدى.

رۇسىيە فېدېراتسىيەسىنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان كەڭ زېمىن كەلگۈسىدىكى ئىران ئىمپېرىيەسى ۋە ئەرمېنىيە بىلەنمۇ بۆلۈشۈلىدۇ. ئەرمېنىيە رۇسىيەنىڭ ئىشەنچلىك ئىتتىپاقدىشى ۋە رۇسىيە ئۈچۈن كاۋكاز رايوندا ئالاھىدە گېئوپولىتىك رول ئوينايدۇ. ئەرمېنىيە تۈركىيەنىڭ شىمال ۋە شەرققە ھۇجۇم قىلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىشتىكى ئەڭ مۇھىم ئىستراتېگىيەلىك بازا بولىدۇ. شۇڭلاشقا «موسكۋا-ئېرېۋان-تېھران ئوق مەركىزىنى» نى بارلىققا كەلتۈرۈش كېرەك. ئەرمەنلەر ئىرانلىقلار ۋە كۇردلارغا ئوخشاش ئاريان خەلقىدۇر.

ئەزەربەيجانغا نىسبەتەن دۇگىن بىر تاللاش سۈنغان بولۇپ ئەگەر ئەزەربەيجان ھازىرقى تۈركىيەچە پوزىتسىيەسىنى داۋام قىلسا بۇ دۆلەت ئىران، رۇسىيە ۋە ئەرمېنىيە ئارىسىدا بۆلۈشۈلىدۇ. كاۋكاز رايونىنىڭ باشقا رايونلىرى – چېچىنىيە، ئابخازىيە، داغىستان قاتارلىقلار رايونلارغىمۇ ئوخشاش مۇئامىلە قىلىنىشى لازىم. دۇگىن يەنە بىر تاللاش شەكلىدە ئەزەربەيجاننى ئىرانغا قوشۇۋېتىشنى ئەقىلگە مۇۋاپىق دەپ قارايدۇ. قازاقىستان بولسا

رۇسىيە بىلەن ئورتاق قۇرۇقلۇق بىرلەشمىسىگە قوشۇۋېتىلىدۇ. ئابخازىيەمۇ «بىۋاستە رۇسىيەگە» باغلىنىدۇ. گىرۇزىيەنى بولسا كوممۇنىزمدىن كېيىنكى دەۋردە رۇسىيەگە قاراتقان قارشىلىقىنىڭ جازاسى سۈپىتىدە ئىرانغا غەنىيمەت قىلىپ ھەدىيە قىلىۋېتىلىشى مۇمكىنلىكىنى ئىما قىلىدۇ.

دۇگىننىڭ قارىشىچە، ئىران بىلەن بۇيۇك ئىتتىپاق تۈزۈشنىڭ مۇھىم سەۋەبى رۇسىيەنىڭ خەتەرلىك ۋاھابىزمنىڭ ۋەكىلى سەئۇدى ئەرەبىستان ۋە سېكۇلار تۈركىيەگە قارشى كۈرەشتە مۇسۇلمان بىر ئىتتىپاقداشقا ئېھتىياجى چۈشۈشىدۇر. دۇگىن تۈركىيەگە ئامېرىكا ۋە خىتايغا ئوخشاش قاتتىق مۇئامىلە قىلىش كېرەك دەپ قارايدۇ. «بۇ ياۋرو-ئاسىياچىلىق ئىستراتىگىيەسىدە تۈركىيەنىمۇ «قۇربانلىق قوي» قىلىش زۆرۈر دەپ قارايدۇ. كۇردلار، ئەرمەنلەر ۋە تۈركىيەدىكى باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەرنى ئىسيانغا كۈشكۈرتۈش لازىم ۋە بۇنىڭ بىلەن تۈركىيە ئىچىدە «گېئو-پولىتىك زەربە» پەيدا قىلىش كېرەك. ئەزەربەيجانغا ئوخشاش، دۇگىن كەلگۈسىدە تۈركىيەنىڭ ياۋرو-ئاسىيا – رۇسىيەسى، ئىران ۋە ئەرمېنىيە تەرىپىدىن بۆلۈشۈلىدىغانلىقىنى مۆلچەرلىدى. ئەگەر بۇ خىل پارچىلىنىش يۈز بەرمىسە، خىتايغا قوللانغانغا ئوخشاش تۈركىيەنى جەنۇبقا، يەنى سۈرىيە-شام، باغداد ۋە رىياد ئارقىلىق ئەرەب دۇنياسىغا قاراپ كېڭىيىشكە ئىلھاملاندۇرۇش كېرەك.

ئۆتۆكەن سیاسەت تەتقىقات مەركىزى
ÖTÜKEN POLICY CENTER

2026-يىلى 1-ئاينىڭ 8-كۈنى

مەزكۇر توپلام 2025-يىللىق دۇنيا سياسىتىنىڭ ئەڭ مۇرەككەپ تۈگۈنلىرىگە ئەتراپلىق نەزەر سالىدۇ. ئۇكرائىنا-رۇسىيە ئۇرۇشىنىڭ يۈنىلىشىدىن سۈرىيەدىكى تارىخىي ھاكىمىيەت ئالمىشىشلىرىغىچە، ئامېرىكا-خىتاي رىقابىتىنىڭ يېڭى باسقۇچلىرىدىن ئوتتۇرا شەرقنىڭ قايتا سىزىلىۋاتقان سياسىي خەريتىسىگىچە بولغان ئىستراتېگىيەلىك مەسىلىلەرنى ئىلمىي تەھلىل قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، يەرشارىۋى ئۆزگىرىشلەرنىڭ ئۇيغۇر داۋاسىغا كۆرسىتىدىغان تەسىرىنى رىئال سياسەت، خەلقارا مۇناسىۋەت ۋە سياسەت پەلسەپىسى نۇقتىسىدىن يورۇتۇپ بېرىدىغان بۇ ماقالىلەر، ئوقۇرمەنلەرنى كەلگۈسىگە دائىر ئۆتكۈر تەپەككۇر ۋە چوڭقۇر بىلىم بىلەن تەمىنلەشكە تىرىشىدۇ.

ئۆتۈكەن سياسەت تەتقىقات مەركىزى تورىبىتى سىزنى ئۇيغۇرچە سياسىي تەھلىل ماقالىلىرى بىلەن تەمىنلەيدۇ. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئوقۇرمەنلىرىمىز ئۈچۈن ئۈچۈن تور بېتىمىزنىڭ كىرىل يېزىقىدىكى ئۇيغۇرچە مۇلازىمىتىمۇ يولغا قويۇلدى. ماقالىلەردىن دەل ۋاقتىدا خەۋەردار بولۇش ئۈچۈن توربېتىمىزنى زىيارەت قىلىڭ ياكى فېيسبۇك بېتىمىزگە ئەگىشىڭ.

ئۆتۈكەن سياسەت تەتقىقات مەركىزى

ÖTÜKEN POLICY CENTER

OTUKENPOLICYCENTER.COM
ORHUNPOLICYCENTER.COM